



SIVAS CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Bilimleri Enstitüsü

Temel İslami Bilimler Anabilim Dalı

KUR'AN'DA ALLAH MERKEZLİ ANLATIMLAR

DOKTORA TEZİ

Ekrem BAYAT

SIVAS

Ağustos 2018

SİVAS CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Bilimleri Enstitüsü
Temel İslami Bilimler Anabilim Dalı

KUR'AN'DA ALLAH MERKEZLİ ANLATIMLAR

DOKTORA TEZİ

Ekrem BAYAT

Tez Danışmanı

Prof. Dr.Talip ÖZDEŞ

SİVAS

Ağustos 2018

KABUL VE ONAY

Üniversite: : Cumhuriyet Üniversitesi
Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü
Ana Bilim Dalı : Temel İslam Bilimleri
Bilim Dalı : Tefsir
Tezin Başlığı : Kur'an'da Allah Merkezli Anlatımlar
Savunma Tarihi : 16.07.2018
Danışmanı : Prof. Dr. Talip ÖZDEŞ

Unvanı - Adı Soyadı

İmza

Jüri Başkanı : Prof. Dr. Ahmet Nedim SERİNSU

Üye : Prof. Dr. Talip ÖZDEŞ

Üye : Prof. Dr. Ö. Faruk YAVUZ

Üye : Prof. Dr. Ali AKPINAR

Üye : Prof. Dr. Hasan KESKİN

Oy Birliği

Oy Çokluğu

Ekrem BAYAT tarafından hazırlanan Kur'an'da Allah Merkezli Anlatımlar başlıklı tez, kabul edilmiştir./...../2018

Prof. Dr. Ahmet ŞENGÖNÜL
Enstitü Müdürü

ETİK İLKELERE UYGUNLUK BEYANI

Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde hazırladığım bu Yüksek Lisans/Doktora/Sanatta Yeterlik tezinin bizzat tarafımdan ve kendi sözcüklerimle yazılmış orijinal bir çalışma olduğunu ve bu tezde;

- 1- Çeşitli yazarların çalışmalarından faydalandığımda bu çalışmaların ilgili bölümlerini doğru ve net biçimde göstererek yazarlara açık biçimde atıfta bulunduğumu;
- 2- Yazdığım metinlerin tamamı ya da sadece bir kısmı, daha önce herhangi bir yerde yayımlanmışsa bunu da açıkça ifade ederek gösterdiğimi;
- 3- Başkalarına ait alıntılanan tüm verileri (tablo, grafik, şekil vb. de dahil olmak üzere) atıflarla belirttiğimi;
- 4- Başka yazarların kendi kelimeleriyle alıntıladığım metinlerini, tırnak içerisinde veya farklı dizerek verdiğim yine başka yazarlara ait olup fakat kendi sözcüklerimle ifade ettiğim hususları da istisnasız olarak kaynak göstererek belirttiğimi,

beyan ve bu etik ilkeleri ihlal etmiş olmam halinde bütün sonuçlarına katlanacağımı kabul ederim.


27.08.2018

Ekrem BAYAT

ÖNSÖZ

Kur'ân-ı Kerîm Yüce Allah'ın insanlara doğru yolu göstermek üzere göndermiş olduğu son vahiydir. Kur'ân-ı Kerîm, kullandığı teocentrik yani Allah merkezli anlatımı ile ilk ve en önemli hedefi ile tevhid üzerine bina edilmiş bir ilah anlayışını hâkim kılmaktır. Bunun yanı sıra ahlaka büyük önem vererek onu, dinin ayrılmaz bütünü saymıştır. O, insanlığa, bilinen ahlak kitaplarındaki sisteme göre değil, kendine mahsus sistematığı içerisinde, eksiksiz bir ahlak sistemi oluşturan nazari prensipler ve amelî kurallar getirmiştir. Ancak Kur'ân, insanlığa sunduğu çareleri, ayrıntılara girmeden genel prensipler şeklinde ortaya koyarak, yorumunu insanlara bırakmıştır.

Söz konusu bu yorumlama faaliyeti de Hz. Peygamber'le başlayarak ashab, tabiûn ve daha sonraki nesillerle günümüze kadar gelmiştir. Bu faaliyet genelde Kur'ân'ın tümüne yönelik olmakla beraber, bazen de onun herhangi bir suresini tefsirden ibarettir. İşte biz de bu çalışmamızda Kur'an'ın yorumlanmasına bir katkı sağlamak amacı ile Allah merkezli anlatımlar ile insanlığa sunulmak istenen mesajları ortaya koymayı hedefledik. Bu anlamda önce Din dili ekseninde Kur'an dilini anlamaya bunu takibende Kur'an'ın en önemli hedefi olan tevhid anlayışının Kur'an'daki sunumunun mevcut Tanrı anlayışları ile alakasının olmadığını ortaya koymak için felsefi Tanrı ve anlayışlarını inceledik. Böylece Allah merkezli anlatım ile tevhid arasında bir bağ kurmaya çalıştık. Bu çalışmamızı yaparken öncelikle başta Zemahşeri, Razi, Beydavi olmak üzere birçok tefsir kitaplarından ve hadislerden, bunun yanında konusu insan olan Kur'an'ın anlaşılmasına katkıda bulunabileceği düşüncesinden hareketle psikoloji, sosyoloji ve davranış bilimleri ile alakalı eserlerden faydalanmaya çalıştık.

Çalışmamız üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde din dili ve Kur'an dili hakkında bilgi verdikten sonra felsefi Tanrı anlayışlarını ve nihayetinde Kur'an'ın takdim ettiği ilah anlayışını vermeye çalıştık. İkinci bölümde ekonomik, politik ve psikolojik olgu ve olayların Allah merkezli anlatımı üst başlığında, rızkın Allah'tan verilmesini, karz-ı Hasen ve ganimet konularının Allah merkezli anlatımı ile ne kastedildiğini anlamaya çalıştık. Yine bu bölümde sosyal olaylardan sayabileceğimiz Hz Peygamber'in Zeyneb Binti Cahş ile evlenmesi, mütrefler konusu ile sed meselesinin Allah merkezli anlatımının psikolojik ve soyolojik anlamda metne kattığı mucizevi yorumları anlamaya çalıştık. Hemen akabinde aynı bağlamda kalmak koşulu ile Allah'ın kalplere sekine indirmesini, Güldüren ve ağlatan Allah,

kalplerden kin ve nefretin sökülüp alınmasının insan açısından ifade ettiği anlamları anlamaya ve bunların inşası hedeflenen insan aklında yarattığı etkileri anlamaya ve anlatmaya çalıştık. Yine bu bölümde güçlü Tanrı anlayışının Kur'an'ın hareket noktası olduğu fikrinin anlaşılması için hayatın her alanına ve anına müdahil olabilen İlahın kalpleri mühürlemesi, hidayet ve dalaleti vermesi ve kader konusunu ile verilen temel mesajları vermeye çalıştık.

Üçüncü bölümde kevni olgu ve olaylar, ahiret ile ilgili olgu ve olaylar ile eylemi Allah'a ait olup beşer elinden gerçekleşen mucizelerin Allah merkezli anlatımının anlama kattığı faydalara değinmeye çalıştık. Yeryüzünü yarattıktan sonra âleme müdahale etmeyen bir Tanrı anlayışının, Kur'an'la taban tabana zıt olduğunu ve Allah'ın âleme sürekli müdahale halinde olduğunu anlatmaya çalıştık. Diğer taraftan Allah merkezli anlatımın, bilimin gelişmesi ve kilisenin toplum üzerine olan baskısının artması ile birlikte Hristiyan toplumda dine karşı oluşan olumsuz bakış açısını ve bilim ile dinin arasını, alanların farklı olduğu gerekçesi ile ayıran anlayışlara reddiye niteliğinde olduğunu ifade ettik. Diğer taraftan İslam'ın dünya ve ahiret birlikteliğini, bunların birbirinden ayrılamaz bir bütünlük içerisinde İslam'ın kendisine ait Yahudilik ve hristiyanlıktan farklı bir sisteminin olduğunu vurgulamaya çalıştık

Çalışmamızda, konu seçiminden başlayarak sonuna kadar bizi hep cesaretlendiren, yardımlarını ve hoşgörüsünü bizden esirgemeyen danışmanım Prof. Dr.Talip ÖZDEŞ'e ve özellikle çalışmamızı okuyup değerli tenkitleri ile çalışmamın olgunlaşmasına katkıda bulunan Prof. Dr. Ömer Faruk Yavuz'a, bizden ilgi ve alakalarını esirgemeyen Prof. Dr. Hasan KESKİN'e, Doç. Dr.Ömer ARSLAN ve diğer hocalarıma, manevi destekleriyle sürekli beni yüreklendiren babama, anneme ve son olarak eşime teşekkür ederim.

Ekrem BAYAT

2018

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	İ
KISALTMALAR	V
ÖZET	vii
ABSTRACT	ix
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM	5
DİN-DİL İLİŞKİSİ VE TANRI TASAVVURU	5
1.1. Din Dili ve Din Dili Bağlamında Tanrı Tasavvuru.....	6
1.1.1. Din Dili.....	6
1.1.2. Tanrı Tasavvurunun Dile Yansıması.....	11
1.1.2.1-Teizm ve Tanrı Tasavvuru	13
1.1.2.2-Deizm ve Tanrı Tasavvuru	17
1.1.2.3. Panteizm ve Tanrı Tasavvuru	20
1.1.2.4. Pan-Enteizm ve Tanrı Tasavvuru	23
1.1.2.5. Ateizm ve Tanrı Tasavvuru	27
1.1.2.6. Agnostisizm ve Tanrı Tasavvuru.....	32
1.1.2.7. İslam Öncesi İbrahîmi Geleneklerde Tanrı Tasavvuru.....	35
1.2. Kur'an –Dil İlişkisi Bağlamında Tanrı Tasavvuru ve Dile Yansıması	40
1.2.1-Kur'an Dili	40
1.2.2 Üslubu Ve Hedefleri Açısından Kur'an Dili	48
1.2.2.1. Üslubu Açısından Kur'an Dili	48
1.2.2.2-Hedefleri Açısından Kur'an Dili	55
1.2.2.2.1. Doğru İnanç	57

1.2.2.2.2. Doğru ibadet.....	61
1.2.2.2.3. Doğru Davranış ve Ahlak	65
1.3. Kur'an Dili Çerçevesinde Ortaya Çıkan Tanrı Tasavvurları.....	71
1.3.1. Tenzihî Dile Göre Allah Tasavvuru.....	72
1.3.2. Teşbihî Dile Göre Allah Tasavvuru.....	75
1.3.3. Analogik Yaklaşım Göre Tanrı Tasavvuru.....	77
1.3.4. Kur'an'ın Allah Tasavvuru ve Bunun Anlatıma Yansımaları	80
İKİNCİ BÖLÜM.....	99
BEŞERİ OLGU VE OLAYLARIN ALLAH MERKEZLİ ANLATIMI.....	99
2.1. Sosyo-Politik Olgular ve Olayların Allah Merkezli Anlatımı.....	101
2.1.1. “Ve ma Rameyte” Ayetinde Allah Merkezli Anlatım	102
2.1.2. Mütefler ve Allah Merkezli Anlatımı.....	111
2.1.3. İsmet Sıfatı ve Allah merkezli Anlatımı	127
2.1.4. Allah'ın Bir Kavim Eli İle Diğerini Def'i Meselesi ve Allah Merkezli Anlatımı	135
2.1.5. Hz.Peygamberin Zeynep binti Cahş ile Evliliğinin Allah Merkezli Anlatımı	145
2.2. Sosyo-Ekonomik Olgular ve Olayların Allah Merkezli Anlatımı	152
2.2.1-Rızkın Allah Tarafından Verilmesi ve Allah Merkezli Anlatımı.....	154
2.2.2-Allah'ın Borç Alması ve Allah merkezli Anlatımı.....	166
2.2.3. Ganimetin Allah Merkezli Anlatımı	177
2.3. Psikolojik Olgular ve Olayların Allah Merkezli Anlatımı	183
2.3.1-Hidayet ve Dalâletin Allah Merkezli Anlatımı	184
2.3.2. Kalplerin Mühürlenmesi ve Allah Merkezli Anlatımı.....	195
2.3.3. Vahyin Hayata Müdahalesi ve Kalplerden kin ve Nefretin Sökülüp Alınması.....	207

2.3.4. Sekine ve Allah Merkezli Anlatımı.....	216
2.3.5-Allah'ın Güldüren ve Ağlatan Olması	221
2.3.6. Sed'din Allah Merkezli Anlatımı	229
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	239
İLÂHÎ OLGU VE OLAYLARIN ALLAH MERKEZLİ ANLATIMI.....	239
3.1. Eylemi Allah'a Ait Olgu Ve Olayların İnsan Merkezli Anlatımı.....	240
3.1.1. Mucize	241
3.2. Ahiretle İlgili Olgu ve Olayların Allah Merkezli Anlatımı	249
3.3. Kevni Olgu ve Olayların Allah Merkezli Anlatımı.....	284
SONUÇ	303
KAYNAKÇA	311
ÖZGEÇMİŞ.....	333



KISALTMALAR

a.s.	: Aleyhi's-Selam
b.	: İbn, bin
bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
çev.	: Çeviren
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
Fak.	: Fakültesi
Hız.	: Hazreti
mad.	: Madde
nşr.	: Neşreden
ö.	: Vefatı
sad.	: Sadeleştiren
s.a.v	: Sallallahu aleyhi ve selem
T.D.V.	: Türkiye Diyanet Vakfı
D.İ.A.	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
thk.	: Tahkik Eden
trc.	: Tercüme Eden
ts.	: Tarihsiz
vb.	: ve benzeri
vd.	: ve diğerleri
y.	: yayınları
yy.	: Yayım yeri yok



ÖZET

Kur'an ayetleri dikkatle incelendiğinde Allah merkezli bir üsluba sahip olduğu görülecektir. Aslında bu üslup genelde ilahi nitelik taşıyan tüm kitaplarda olsa da özelden Kur'an'a ait bir üsluptur. Bunu yaparken Allah(cc), mütekellim zamiri olan "ben" ya da "biz" muttasıl zamirlerini kullanmıştır. Paganizm kültür ve inancının etkin olduğu muhatap toplumun içselleştirdiği şirk inancının yerine tevhid inancının yerleşmesi güç ve kudret vurgulu, kusursuz bir ilah veya Tanrı inancının takdim edilmesini zorunlu kılmaktadır. Bu zorunluluk ilahi kelamın üslubuna teocentrik bir yapı kazandırmıştır. Hatta bununla da kalmayarak kula ait fiil ve eylemler dahi Allah'ın eylemi gibi anlatılmak sureti ile şirk inancına meydan okuyan bir ilah sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Kur'an, Fonksiyonel



ABSTRACT

When the verses of the qur'an are examined carefully, it will be seen that they have a center based on allah. in fact, this style is generally a qur'anic style, even though it is in all the books of a divine character. in doing so, allah (cc) has used the synonymous pronouns "i" or "we". instead of the belief in paganism that the pagan culture and beliefs are influential in the communities in which they are influenced, the establishment of faith in tawhid requires the imposition of power and might, a perfect deity, or the belief in god. this obligation has given a theocentric structure to the style of the divine word. even with this, even the acts and actions belonging to the person were presented as a god action, and a god was presented defying the belief in the shirk.

Keywords: Kur'an, Functional

GİRİŞ

Kur'an-ı Kerim üslubu açısından birçok açıdan değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Özellikle ayetin lafız-mana ilişkisi, muhatap Mekke toplumunun sosyal ve kültürel açıdan bir toplumda ya da topluluk içindeki durumu, yeri, kazandığı saygınlık, makam farklılıkları olmasına rağmen, aynı zamanda tüm muhataplara dikkate alan hitabı, kullandığı cümle ve sözlerin kullanılmasında hem akli, hem de duyguları ikna edecek bir tarzda ifadeler kullanması, ses düzenindeki uyum ve ritim gibi birçok yönden dikkat çeken özellikleri okuyucuda ciddi tesirler bırakmaktadır.

Bilindiği gibi Kur'an, tüm insanları kapsayan tarihsel anlamda belirli bir zaman ve coğrafyada vahiy edilmiş olmasına rağmen tüm insanlığı kuşatan evrensel bir hitaptır. Muhatabı, anlama ve kavrama yeteneği ile donatılmış, akıllı tüm insanlıktır. İnsanların bilgi birikimleri, bu bilgileri anlama ve kavrama bakımından birbirlerinden farklı olmaları gayet tabii bir durumdur. Bu durum insanların yaratılış özellikleri dikkate alındığında gayet normal bir durumdur. Ama bütün bunlara rağmen Kur'an, mesajı evrensel olup kıyamete kadar bütün kesimlerin anlayabileceği bir içeriği taşımak durumundadır. Bunun için Kur'an, mesajlarını muhatap toplumun anlayışlarını dikkate alan ve metni zihinlerine yaklaştırarak anlamalarını sağlayan bir anlatım metodunu tercih etmiştir. Bunu yaparken de çeşitli anlatım metotları kullanmıştır. Bu durum Kur'an'da açıkça ifade edilmiştir: *“Bak, iyice anlasınlar diye, ayetleri nasıl her yönüyle açıklıyoruz.”*¹ İşte bu çok çeşitli anlatım metotlarını; teşbihler, kıssalar, meseller ile zenginleştirmiş ve bunu antropomorfist dil vasıtasıyla yapmıştır.²

Bilinmesi gereken en önemli husus, Kur'an nazil olurken ayet ve sureler bir plan dâhilinde ve belirlenmiş bir kitle dikkate alınarak gönderilmiş bir kitap olarak değil, muhatabın içinde bulunduğu sorunlara ve durumlara cevap niteliğinde inen bir hitap şeklinde olmuştur. Amaç şirk merkezli cahiliye toplumunu, tevhid inancının merkezi rol oynadığı bir topluma dönüştürmektir.

¹ En'âm 6/46,65; İsrâ,17/41, 89; Kehf,18/ 44

² Halis Albayrak, *Tefsir Usulü*, İstanbul, Timaş,1998, 45-49.

Bunun için vahyin nüzul sürecinde nazil olan ayetlerle toplum arasında, o toplumu yönlendiren, değişime sokan dinamik bir ilişki vardır. Kur'an, kurgulanmış yazılı bir metin olmayıp, sözlü bir metindir bir başka ifade ile o bir hitaptır. Bu durum, üzerinde ısrarla durulması gereken bir konudur. Çünkü ayetin mana ve maksadının ortaya konulması bakımından, muhatabın anlama ve algılama kabiliyetinin takip edilmesi ve bu duruma göre ifadenin biçimlendirilmesi, vurguların ve kullanılan argümanların indiği ortamın atmosferine göre değiştirilmesi sözlü metinlerde kaçınılması mümkün bir durum iken, yazılı metinde büyük oranda bu mümkün olmamaktadır. Bu nedenle Kur'ân-ı Kerim, 23 yıllık zaman içerisinde farklı olaylar ve bu olaylarla ilişkili gelişmeler üzerine peyderpey nazil olmuş, konu itibariyle çoğu kez birbirinden bağımsız ayetler grubunu içermektedir. Bu durum, Kur'an'ın kronolojik bir sıralama yaparak; giriş, gelişme ve sonuç bölümlerinden oluşan bir metin görünümü sergilemesine izin vermemektedir. Bu ifadeler Kur'an'ın tamamında tutarlı ve anlam bütünlüğü sunmadığı anlamı da taşımamaktadır. Daha önce de belirtildiği gibi Kur'an, varlık âlemine onun yaratıcısı olan Allah tarafından düzenleme anlamı içeren müdahale olup, ilahi bir dünya görüşüdür. Bu nedenle Kur'an çelişkilerden uzak olmalıdır. Kur'an'ın çelişkilerden uzak tutarlı bir anlam bütünlüğüne sahip olması onun Allah tarafında gönderildiğinin en önemli kanıtıdır. ³

Bu nedenle Kur'an'da yazılı bir metin niteliğinden ziyade muhatapla diyalog içerisinde oluşmuş sözlü metin özellikleri aranmalıdır. Çünkü Kur'an 23 senelik bir zaman zarfında çok sayıda olan ümmi bir topluma yalnız düşünme alıştırmaları yaptırmak için inmemiştir. Kur'an insanları bütün yönleri ile kuşatan ve dünya-ahiret bütünlüğü içerisinde, görüşlerine uygun davranış biçimlerini kazandırmak için mevcut olaydan nassa, nastan da olguya şeklinde gerçekleşen ve aşamaları olan sözlü metindir. ⁴

Kur'ân gerek ifade tarzı, sözleri ve yönlendirmeleriyle ve gerekse kainatta meydana gelen her bir olayın arkasında faal bir varlık olarak Allah'ı hissettirmesi ile kelamın sahibinin Allah olduğunu ifade etmektedir. Bu açıdan bakıldığında Kur'an'ın takdiminde başvurulmuş üslubun Allah merkezli olduğu görülecektir.

³Nisâ,4/82

⁴ Ali Galip Gezgin, "Kur'ân'ın Metinsel Niteliği" *Dini Araştırmalar Dergisi*, , 2007,Sy. 27,83-86

İndiği coğrafya dikkate alındığında müşrik bir topluma Allah'ın birliğinin ve kudretinin yansımadığı bir anın olmadığı, her olayın mutlak failinin Allah olduğu mesajı verilmektedir. Dünyada ve kâinatın tamamında atomdan fiziki âlemin yaratılışına kadar etken ve yaratıcı olan sadece Allah'tır. Rüzgârları sevk ve idare eden⁵, Âdem (as) ile başlayan yaratma süreci, sperm hücresinin dışı yumurta hücresi ile birleşip yeni bir varlıkla hayata devam etmesinin her aşamasında Allah etkin güçtür.⁶ Yani Deizm'den farklı olarak Allah'ın yaratma eylemi Âdem'le sınırlı kalmaz kıyamete kadar bu süreç devam etmektedir. Ancak ayetlerin içeriğinin bu şekilde olması, onun hedef ve gayesinin bu olduğu anlamına gelmemektedir. Bu durumun üslup ile alakalı olduğu bilinmelidir. Fazlurrahman'ın bu konuda ki şu görüşleri söylediklerimiz teyit etmesi anlamında çok önemlidir; "Kur'an'da Allah lafzı altı binden fazla geçmiş olmasına rağmen, haddizatında onun geçtiği bütün bu ifadelerindeki ilgi, merkeze yerleştirdiği insan hakkında olması kimseye şaşırtıcı gelmemelidir".⁷ Yani ifadeler teocentrik bir yapıda olmasına rağmen bu üslup ile ulaşmaya çalıştığı insandır.

Kur'an'ın metnine dikkat edildiğinde Allah'ın yeryüzünde meydana gelen her türlü iş ve oluşun aktif tarafı olduğu hissedilir derecede ön plana çıktığı görülecektir. Ama bunun yanı sıra vahye muhatap olanların da vahyin oluşumuna aktif bir şekilde katılım gösterdiğini ifade eden anlatımların metnin satır aralarına yerleştirildiği de görülecektir. Bu anlamda Kur'an, kendi aşkınlık ve evrensellik karakterini ortaya koyan pek çok metin içi argümanları yanında, i'câzının büyük tezahürü olarak, yorumsal okuma yolu ile tüm çağları ve toplumları çağrularına cevap verme yeteneği ile donatmış olan bir kitaptır.⁸

Kur'an metni yukarıda da belirttiğimiz gibi sınırlı, insanla alakasız bir anlama objesi değildir. Tam aksine o insani bir amaçlılıktan uzak olmaksızın, varlık durumu ile bağlantılı olarak itikadi ve ahlaki bazı genel kuralların yanında insani durum ve beklentilere bir cevap ve karşılık oluşturmaktadır. Bu anlamda Kur'an, dilsel bir metin gibi değil yaşayan bir varlık olarak dikkatle tetkik

⁵ Bakara, 1/164

⁶ A'râf, 7/54; Nahl,16/12

⁷ Fazlurrahman, *İslâmî Yenilenme*, (çev. Adil Çiftçi), Ankara, 1999, , 13.

⁸ Mehmet Akif Ceyhan, *Kur'ân Ayetleri Işığında Vahiy*, Ankara, 2016,78-80

edilmelidir. Kur'an Allah'ın sözlü kelimidir, aynı şekilde varlıkta Allah'ın sözsüz kelimidir. Hal böyle olunca Allah, varlık ve Kur'an arasında epistemolojik bir paralellik kurmakta ve adeta her ikisini de anlamının birbirinden ayrı düşünülemediğini kullandığı üslup ile vurgulamaktadır⁹

Mü'minlerin anlayışlarını yöneten, hayatlarına yön veren, bu yönü ile vahiy süreci neticesinde insanlara ulaşan Kur'an, tevhid inancına sahip, ahlakî değerlerle bezenmiş bir toplumun inşa edilmesinde son derece etkili olmuştur. Allah'ın insanlığa rahmet olarak gönderdiği kitabına verdiği isim, teşekkürünü kendisine borçlu olduğu kültürden kaynaklanmaktadır. Fakat aynı zamanda, kipi ve yapısı itibari ile tamamen yabancı olan bu isimle mevcut kültürden farklı bir şey olduğunu da ortaya koymaktadır.

Kur'an, anlaşılma maksadı ile Allah tarafında indirilmiş ilahi bir kitaptır. Kur'an'ı anlama ve tahlil derken “ dilbilim”, “yorumbilim”, “göstergebilim” gibi çağdaş yöntemlerden ve bu yöntemlerin, Kur'an'ı anlama ve tahlil etme noktasında sunduğu enstrüman ve argümanlardan yararlanmamız gerekmektedir. Öznenin yöneldiği nesne veya tecrübenin ilişkili olduğu nesneyi dikkate almadan, yalın bir zihinsel edim olarak anlamadan söz edemeyiz. Anlama, özne ve nesne arasındaki ilişkinin kendisi olduğu bilinmelidir. Yani herhangi bir ifadenin dile getirildiği kültürel bağlama hiçbir katılım sağlanamıyorsa, dini hayat ve tecrübeyi içerden gözlemlenmesi mümkün değilse, genelde dini ifadeleri, özelde Kur'an'ı anlamamız imkânsız olmasa bile son derece güçleşecektir.

⁹ Mustafa Çetin, Kur'an'da Tefekkür Kavramı ,*D .E.Ü ilahiyatFakültesi Dergisi* , ,İzmir 1994, Sy. 7: 43-44

BİRİNCİ BÖLÜM

DİN-DİL İLİŞKİSİ VE TANRI TASAVVURU

Dil, o dili konuşan bireylerin olgu ve olayları anlamlandırmakta kullandığı, bir dünya görüşü taşıyan kelimeler silsilesidir. Her dilin içerisinde kullanıldığı alana has özel bir dil oluşur. Örneğin konu teknoloji ile alakalı ise aynı dil içerisinde bu alanla ilgili kelime ve bu kavramlardan oluşan, doğal dilden farklı, özel adeta yeni bir dil teşekkül eder. Aynı durumu bilim, felsefe, spor vs. içinde geçerlidir. İşte bu özel dillerden biri de din alanına hitap eden ona göre şekillenmiş kavramlara sahip din dilidir. Şu bilinen bir gerçektir ki, bütün dinler yaşayacağı coğrafyanın sahip olduğu kültür ve birikimler ile anlam ve gerçeklik kazanır. Ancak din bu yeni coğrafyanın kültürü ile kendisini sınırlamaz bilakis ona kendi düzen ve görüşlerini ifade eden yeni anlayışlarla yeni bir toplum inşa eder. Bunu yaparken de yaşadığı coğrafyanın kültürü ile bezenmiş dilini kendine özgü kavramlarla zenginleştirdiği din dilini kullanır. Dil yoluyla kendi gerçekliğini daha güçlü kılar. İnsanın düşünce ve davranışlarını etkilemeyi amaçlayan din, dil aracılığı ile bilgi, anlam ve bilinç telkin eder. Dildeki bir takım kavramlara yeni anlamlar yükleyerek dili kendisi için kullanır.¹⁰

Her dil diğer dillerden farklı bir kullanım özelliği taşır. Dilin farklı kullanımını yalnızca yaşadığı tarihsel dönemle alakalı olmayıp aynı zaman kesitinde farklı alanlarda ve değişik yaşam kültürlerine sahip topluluklarda da kendisini göstermektedir. Buna bağlamda aynı din dilini kullanan farklı anlayışlara sahip dini grupların kendi görüş ve düşüncelerini ifade eden versiyonları da vardır. Bu nedenle bir dini veya dinî bir cemaati anlamak için onların dili ve kavramlarını da bilmek gerekir. Dil kullanılmaya devam ettiği sürece sahip olduğu kavramlardaki değişim kaçınılmazdır Bu durum din dili içinde geçerlidir. Bundan dolayı din dilini kullanan dinî gruplar bir takım kavramlara yeni anlamlar yükleyerek

¹⁰ Erol Erkan, "Hakikatin İnşa Aracı Olarak Din Dili, *International Journal of Social Science* Doi number, 2014, Sy. 26, 167-179,

düşüncelerini ifade etme çabasına girerler. Sosyolojik açıdan gerek dinî gruplar arasındaki değişimi analiz etmek ve anlamak ve gerekse toplum genelinde din algısındaki değişimi görebilmek için dilsel çözümler önem arz etmektedir.¹¹

1.1. Din Dili ve Din Dili Bağlamında Tanrı Tasavvuru

Müslüman toplumların hayat rehberi olan Kur'an'ın insanların hayatında doğru bir fonksiyon icra edebilmesi için her şeyden önce doğru anlaşılması gerekir. Doğru anlaşılabilmesi için de metin yapısı, dili ve metne yaklaşım tarzları açısından sağlıklı bir şekilde tanınması gerekmektedir. Kur'an metni ile ilgili doğru bir tasavvur ancak onun Hz. Peygamber'e geldikten sonraki durumu dikkate alınarak oluşturulabilir. Dolayısı ile Kur'an dilinin özelliği, yapısı ve muhtevası açısından mantığının kavranması önem arz etmektedir. Kur'an dilinden ne kastedildiğinin daha iyi anlaşılabilmesi için öncelikle genel hatları ile olsa da din dilini den söz etmek gerekir. Bu sebeple din dilini ve onu diğer dillerden ayıran temel özelliklerin ne olduğunun bilinmesine ihtiyaç vardır. İşte bu özelliklerin sayesinde Kur'an'ın da içerisinde bulunduğu dilin muhtevası kavranabilir. Bu anlamda biz, bu bölümde din dilini ve din dilinden hareketle Kur'an dili ve üslubunu vermeye çalışacağız. Bunu yaparken Tanrı tasavvurları ve Kur'an'daki Allah tasavvurunu anlamaya çalışacak ve böylece Kur'an'daki Allah merkezli anlatımlarla verilmek istenen mesajları anlamaya gayret edeceğiz.

1.1.1. Din Dili

İnsanın varlık âleminde yerini aldığı günden itibaren artan önemi ile dil, insanların duygu ve düşüncelerini diğerlerine aktarmada kullandığı en önemli araçtır. Yine dil sadece duygu ve düşüncelerini, kazanımlarını aktarmakta kullandığı bir olgu değil, aynı zamanda nesne ve olayların bakışını da belirleyen faktördür. Çünkü insan var olan şeylerle ilişkisini ancak dille anlamlandırabilir. Varlığı tanıma, ona bir anlam yükleme bakımından insan en çok ihtiyaç duyduğu şey dildir.¹²

¹¹ Mustafa Güven, "Kültürün Bir Unsuru Olarak Din", Yaşam Bilimleri Dergisi, 1(2012), 937-940

¹² Nadim Macit, *Dünya Dil Sistemi ve Söylemi*, Sarkaç yayınları, Ankara, 2010, 17-18; Ömer Faruk Yavuz, *Metni, Dili ve Tefsiri Açısından Kur'an*, Asitan kitap, Sivas, 2013, 107

Dil ile insanın sahip olduğu inanç, değerler, dűşünceler ve toplumun kűltürü arasında belirli bir ilişki vardır. Bu sayılanlar özellikle sűbjektif kavramların oluşum ve içeriğinin belirlenmesinde, kavramlara anlamlar yüklenmesinde etkili olurlar. İnsan yapısı gereğince yaşadığı hayatın içinde meydana gelen olaylardan etkilenir ve bu etkilenme onda bir bilinç meydana getirir.¹³ Varlığını ilgilendiren her ne olursa olsun onları işler, özümser ve yeni oluşumlar halinde dışsallaştırır. Duygular, dűşünceler, nefretler, dostluklar vb gibi haller, anlatmak istediklerimizin dışa yansımalarıdır. Bununla birlikte bilginin değer kazandığı günümüz toplumunda dil ve dilsel çözümlerler çok büyük bir öneme haizdir.

Bundan dolayı, toplumun kendisiyle varlık âleminde yer edindiği bilgi, değer ve yaşantı biçimlerini anlatan dil, semboller bűtünüdür. Bu nedenle, toplumsal birlikteliklerin varlık sebebidir. Öyleyse dil ve toplumun dini, kűltürü ve değerleri arasında belirli bir ilişki vardır. Bu ayrılmaz iki olgu arasında ki ilişki, toplum içerisinde var olan sosyal tezahürlerin dilde, dilin tezahürlerinin sosyal bünye içerisinde yer edinmesi ile bilinir hale gelir. Yani dil, bir taraftan sűbjektif bir işaret sistemi iken diğer taraftan sosyal bir karakter taşıma özelliği ile objektif bir özelliğe sahiptir. Bu yönü ile de, insanı ve toplumu anlamının önemli bir analitik aracı olarak ön plana çıkmaktadır.¹⁴

Ses, yapı, söz dizimi ve anlam düzeninden oluşan doğal dil insanlar arasında etkileşimin ilk faktörleri arasındadır. İnsanlar, sosyal, bilimsel ve dini faaliyetlerini sürdürürken dili kullanmaları tabii bir durumdur. Ancak Kullanılan bu dilin, onun sürdürdüğü bűtün faaliyetlerinde aynı anlatım özelliklerini taşıdığını söylememiz mümkün değildir. Günlük hayatta kullanılan dil ile bilim, sanat v.b gibi alanlarda kullanılan dil elbette ki farklı karakteristik özelliklere sahiptir.¹⁵ Örneęin din dili, dilin sürekli olarak dini alan içerisinde kullanımınıdır.¹⁶ İnsanlar kendilerine ait şeyleri, bir şekilde kendilerine has bir üslupla ifade ederler. Bu anlatımın bir tarafında toplumsal değerler, diğer tarafında ise anlatılan

¹³ Paul Riceour, *Yorum Teorisi: Söylem ve artı Anlam*, ev. Yavuz Demir, İnkılap kitapevi, İstanbul, 2007, 28

¹⁴ Macit, , *Dünya Dil Sistemi ve Söylemi*, 17

¹⁵ Yavuz, "Metni Dili ve Teşsiri Açısından Kur'ân Metni".108

¹⁶ Macit, *Dünya dil sistemi ve söylemi*. 17

olgunun kendisine has özellikleri yer alır. Mesela bilim ile dinin tabiatları farklı olduğu için söylemleri de farklıdır. Hal böyle olunca her tecrübenin kendisine özgü dilsel ifadeleri bulunur. Bizim burada din dili ile anlatmak istediğimiz şey, bir takım kavramlarla, sosyokültürel bir dünyanın inşa edilmesidir. Yani sadece dini bir söylem değil arka planında hedefleri, gayeleri olan bir dil söz konusudur. Bu anlamda dinin, felsefi tasavvurların, bilimin, ekonominin, siyaset ve hukukun her biri kendine özgü kavram ve terimlere sahiptir. Her biri kendi kavram ve terminolojisini özel bir üslupla oluşturur ve bu kavram ve terminoloji ile hitap eder.

Benzerlikler olmakla birlikte bir dilin teşekkül ve kullanımında bir kültür çevresinden diğerine farklar bulunmaktadır. İşte bu bağlamda din dili, İslam ve O'nun ana kaynağı söz konusu olduğunda indiği ortama, Tanrı merkezli bir anlatım ve üslup içinde ahlaki kurallar vurgulayan bir dildir ve huşu uyandırır.¹⁷ Kur'an ve hadisler başta olmak üzere dini literatürde kullanılan "Din dili, herkesi ve her şeyi kuşatan bir cevap olan, Allah hakkında konuşma özelliği bulunan, kanaatleri ön plana çıkaran, huşu duygusu uyandıran, tutku ile bağlanmayı sağlayabilen, Allah merkezli bir hayat tarzında ahlaki ilkeler sunan ve objektif gerçeklere atıfta bulunabilen dildir"¹⁸ Din dili kendine özgü anlatımları ve anlamları olan bir araçtır. Sadece tarihsel ve insanı kültürel, toplumsal, biyolojik çeşitliliği içinde anlamaya çalışan antropolojik bir ifade değildir. Esasen din dili inanç anlamında etkileri bulunan düşünce ve kanaatlere dayalı bir özellik taşıması gerekir. Bir başka ifade ile hayatı ve içindekileri çağrıştıran bir ifadeye sahip olması gerekirken diğer taraftan bağlanma ve teslimiyet nesnesi olması gerekir.¹⁹

Dilbiliminin gelişim aşamaları incelendiğinde, din dilinin doğal dilden farklı özellikler taşıyan bir metin olduğu anlaşılmaktadır. Bir dini metin olan Veda'ların okunması ve değerlendirilmesine yönelik dil çalışmalarından ortaya çıkan şey, dini faaliyet ve metinlerde kullanılan dilin dikkat çekici bir şekilde

¹⁷ Din Dilinin ayrıntılı tarifleri için bkz, Turan Koç, *Din Dili*, Rey yayıncılık, Kayseri, ts, 7-8; Yavuz, "Metni, Dili ve Tefsiri Açısından Kur'an Metni", 113-118

¹⁸ Yavuz, "Metni Dili ve Tefsiri Açısından Kur'an Metni", 117

¹⁹ Mustafa Aydın, *Bilgi Sosyolojisi*, Açılım Kitap, İstanbul, 2004, 209-212

farklı bir yapı ve karaktere sahip olmasıdır. Veda'ların doğal dilden farklı bir anlatım üslubuna sahip olması nedeniyle doğru okunması ve yorumlanmasına ihtiyaç duyulmuştur. Bu çalışmalar her ne kadar bir dil çalışması olarak ele alınsa da dini alanda kullanılan dilin daha farklı özellikler taşıdığını da ortaya koymaktadır.²⁰ Bu da bize dilin kültürel bir tarafı olduğunu göstermektedir. Mesela vahiy kavramının Müslüman bir topluluk için ifade ettiği anlam ile bir batılı veya gayri müslim için ifade ettiği anlamın aynı olduğunu kimse söyleyemez. Hatta dini literatürde kullanılan birçok kelimenin diğer dillerde karşılığı dahi yoktur.

Her bir disiplinden ve sistemden kaynaklanan bakış açısı; dilin bildirişime dayalı, sosyal, psikolojik, kültürel, edebi, tarihi hatta bilimsel varlığı üzerinde dururken temelde analiz edilen "anlam" ve "ses"in oluşturduğu dilin dizgesel yapısıdır. Böylece dil dışı dünyadan yola çıkan yaklaşımlar, dilin iç dünyasındaki arayışlarını sürdürürken, bu dizgesel bütün ele alınmakta; her disipline ve sisteme ait görüşler, "anlam" ve "biçim" anlamında irdelenerek ortaya konmaktadır. Dilin bu özelliğinden din dili de kendi payına düşeni almıştır. Tek Tanrılı, çok Tanrılı, ya da Tanrısız dinlere ait kutsal metinler incelendiğinde aralarında ki benzerliğin aşırı ölçüde var olduğu görülecektir. Mesela Zerdüştlük dininin doktrini ile Tevrat ve Kur'an'ın öğretileri arasında benzerlik bulunduğu gibi, bu metinlerde yer alan pasajlar arasında da anlam ve üslup benzerliklerine rastlanabilmektedir. Örnek olarak Zerdüş:” Ben sana senden daha yakıным”(Desâtir,122) derken, Kur'an'da Kaf suresinin 16. Ayetinde “ Biz ona şah damarından daha yakınız” denilerek aynı şey söylenmiş olmaktadır.²¹

Tahrife uğramamış, ilahi vahye dayanan dinler, hakikatin anlatım aracı olarak dili başarılı bir şekilde kullanmaktadır. Böylelikle dini hakikatler onlara karşılık gelen bir dilin kelime dağarcığı içerisinde şekil kazanır. Dil, gerekli kavramları üretir, bunları ustaca değişime tabi tuttuğu insanların algılarına anlayışlarına sunar. Bu sunuş dini hitaba muhatap varlıklar için kutsal bir yol açar. Bu kutsal yolun sonunda ölüm de olsa bu çekicilikten kurtulamayacak hale getirir. Seküler akımlar bile kendilerini ifade edebilmek için mistik retorik

²⁰ Yavuz, ”Metni, Dili ve Tefsiri Açısından Kur'ân Metni”. 108-109

²¹ Yavuz, ”Metni Dili ve Tefsiri Açısından Kur'ân Metni”.110

oluşturmuşlardır. Din, kendi hakikatlerini dil üzerinden yapılandırır. Çünkü insanlar dış dünya ile olan ilişkilerini dil aracılığı ile gerçekleştirirler. Bir dil sistemi olarak adlandırılabilir din dili, varlığa ve hayata anlam kazandırma biçimidir. Bunu yaparken zihni inşa etmekle kalmaz, ameli ve davranışlara yönelik ilkeler de koyarak düşünce ve davranışlarımıza yön verir. Kısacası din dili, bir zihniyet inşa etme ve yönlendirme faktörüdür.²²

Din, varlık alanında bulunduğu toplumun kullandığı kavramlara yeniden anlamlar yükler ve insana ait kavramaları kendisine aitmiş gibi kullanır, içinde bulunduğu kültürle şekillenir. Bu kültürle gerçeklik kazanır. İşte dil bu mevcut yapı içerisinde kendi düzenini inşa eder. Dil, edindiğimiz tüm bilgi ve tecrübelerimizi hem geçmişten bize, hem de geleceğe aktarmamızı sağlamaktadır. Dil, bizi, geçmişimizle buluştururken, din geçmişten gelen bu değer ve bilgilerin tarafımızca anlamlandırılmasına katkı sağlar. Bütün bunları yaparken yeni bir anlayış ve insan tasavvuru inşa etmek istediğini ortaya koyar. Asırlar boyu devam edegelen insan deneyimi ile elde edilmiş bir dilden seçtiği kelimeleri kendisine uygun şekilde kavramsallaştıran ve yeniden inşa eden din, indiği dönem ve sonrasında değişimi gerçekleştiren en önemli etkenlerden biri olmuştur. Din dilinin hayati önemi, varoluşumuza dair yaptığı açıklamalardır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi din dilinin kendine has bir özelliği vardır. O halde bu dili kendi bağlamları içerisinde anlama gayreti içerisinde olmalıyız. Yani dine ilişkin değerlendirme, harici kriterlere göre değil, kendine özgü kriterlere göre yapılmalıdır. Öyleyse din dilinin, kendisine has bir dili vardır ve bu dili kendi bağlamı içerisinde anlamak gerekir.

Her dil kendi dünya görüşünü benimsetmek amacındadır. Bir dilin dünya görüşü o dilin dünyasındaki davranışsal beklentileri ifade eder. Yani öyle bir toplum inşa etmek ister ki; bu toplum kendi görüş, istek ve yönlendirmelerinin hâkim olduğu diline bürünmüş bir şekildedir. Kültür içinde önemli bir yeri olan din, dilin bu niteliğinden yararlanarak kendi semboller binasını, hakikatini inşa eder. Farklı dinlere sahip toplumların dünya görüşleri dikkate alındığında bunlar daha iyi anlaşılacaktır. Elimizde ki mevcut Tevrat'ın din dili yapısı içerisinde

²² Macit *Dünya dil sistemi ve söylemi*, 11-14 Erkan, Hakikatin İnşâ Aracı olarak Din Dili ,171

daha materyalist bir dünya görüşü ortaya çıkarken, Hristiyanların İncil'in etkisinde kalarak daha bir mistik ve ahireti ön plana çıkaran anlayışa sahip olmaları başka ne ile izah edilebilir? Tüm bunlara ilaveten Kur'an dilinin inşa ettiği toplumda ise hiç ölmeyecek gibi dünya için, yarın ölecekmiş gibi ahiret için çalışma mantığına oturan bir dünya anlayışı inşa edilmiştir.²³

Sonuç olarak diyebiliriz ki, din dili ile Arapça ya da İbranice gibi bir takım dillerin din dili olduğu kastedilmemektedir. Yine din dili dil bilimcilerin ortaya koyduğu bir dil de değildir. “vahiy”, “Rasul”, “nebi”, “Vişnu” gibi dini dinsel içerikli kavramların belli bir dinin ifadeleri içinde bulunması, o ifadenin din dili olduğu anlamına gelmez. Bunlar sadece din ile ilgili antropolojik veya karşılaştırmalı araştırmalarda kullanılan ifadelerdir. Bir ifadenin dini olabilmesi için onun tarih içindeki anlamı ve antropoloji ile alakalı bir ifade olmasından ziyade inanç alanında bir rol oynaması ve kanaate dayanan bir dil olma özelliği içermesi gerekir. Yani ifade normal şartlarda yaşama dair detaylı ve esas bir tutumu dile getirmesi ve bunun çok çağrıştırmacı bir nitelikte olması, bu tutumun nesnesi de bir bağlanma ve teslimiyet nesnesi olması gerekir.²⁴

1.1.2. Tanrı Tasavvurunun Dile Yansıması

Bilindiği gibi Dil, o dili konuşan bireylerin olgu ve olayları anlamlandırmak için kullandığı dini ve dünyevi bir görüş taşıyan kelimeler silsilesidir. Her dilin içerisinde kullanıldığı alana ait özel bir dil oluşur. Bu dilin oluşumunda sahip olunan anlayış ve inanç biçimleri de etkili olmaktadır. Örneğin konu teknoloji ise sahip olunan bilgi, kabul ve geçerli olan görüşler kelimelere yeni anlamların yüklenmesinde etkili olmaktadır. İşte belirttiğimiz bu durumdan birisi de din dili içerisinde “Tanrı” tasavvuruna, çeşitli inanç ve düşünce şekillerinin yüklediği anlamlardır. Aşağıda ayrıntılı bir şekilde vereceğimiz gibi her tasavvur, sahip olduğu bilgi, kültür, deneyim ve inançları doğrultusunda “Tanrı” kavramını anlamaya, anlatmaya çalışmıştır.

Tanrı ya da belirli güçlere, özelliklere sahip Tanrılara inanma ve buna olan ihtiyaç, dünyada var olan, yaşayan ve din dilini kullanan herkesin odak noktası

²³ Macit Gökberk, *Değişen Dünyada Dil*, Yapı kredi Yayınları, İstanbul, 2011, 73

²⁴ Koç, *Din Dili*, 6-7; Yavuz, *Metni, dili ve tefsiri açısından Kur'an*, 117-118

durumundadır. Tanrı hakkında, özellikle ayrıntılarında çeşitlenen, çok farklı ulûhiyet anlayışları vardır; teizm, deizm, panteizm ve pan-enteizm bunlardandır.

Bunların dışında birden fazla olması anlamında politeizm ya da kendi Tanrısının diğer Tanrılara galip geldiğini düşünen henoteizm vardır.Yine tek Tanrı inancına sahip monoteizm gibi varlığını ve tek olduğunu onaylayan Tanrı tasavvurları da vardır.²⁵ Bu bağlamda felsefe ve ilahiyat alanında üzerinde durulan belli başlı Tanrı tasavvurlarından şu şekilde söz edebiliriz:

Varlığının başlangıcı olmayan ve sadece kendisini kendisi bilen varlık anlayışı; bu düşüncenin ilk sahibi Aristoteles olup, ilk muharrik delili ile Tanrının maddeye ilk hareketi verdiğini ama sonrasında âlemden olup bitenden haberi olmadığını söylemiştir. İleride de anlatacağımız gibi bu düşünce Deizm 'in temelini oluşturmuştur. Varlığının başlangıcı olmayan, âlemi bilen varlık; Teizm'in Tanrı anlayışı da böyledir. Bu Tanrı tasavvurunda Tanrı, âlemi yaratan, varlık veren ve irade sahibi bir varlıktır.

Ezeli ve ebedi ilim sahibi, her şeyi bilen varlık anlayışı ; Klasik panteizm iddiasına benzer bu görüşte Tanrının her şeyi kuşatan olduğu üzerinde durulur. Muhît olma özelliğinin Kur'an'da da var olduğunu düşünürsek bu anlayışın İslam'da da var olduğunu söyleyebiliriz.. Varlığının başlangıcı olmayan Tanrı: bu anlayışta Tanrı ezeldir, varlığının başlangıcı yoktur. Her şeyin varlık sebebidir. Her şey ondan varlık bulur. Ama tüm bunlara rağmen Tanrı, kendi yarattığı, varlık sebebi olduğu varlıkları ne ihata edebilir, ne de onlar hakkında bir şey bilebilir.

Varlığının başlangıcı olmayan, şuurlu, her şeyi bilen, zamanla ilgisi bulunan âlemi ihtiva etmeyen Tanrı anlayışı; Bu akım teslisi reddetmiş, Hz. İsa'nın Tanrının oğlu olmadığını onun bir insan olduğunu ortaya çıkarmaya çalışmıştır. Ayrıca bu Tanrı tasavvurunda Tanrı, zamanın içinde olay ve olguları bildiğini, geleceğin imkân dâhilinde olduğunu, ezeli bilgi diye bir şeyin olamayacağını iddia etmiştir.²⁶

²⁵ Recep Kılıç, Mehmet Sait Reçber, *Din Felsefesi*, Grafiker yayınları, Ankara,2014,59

²⁶ Mehmet Sait Aydın, *Din Felsefesi*, İlahiyat Vakfı Yay., İzmir,2014,175-177

Yukarıda belirttiğimiz Tanrı anlayışlarını kapsayan Tanrı tasavvurlarını çeşitli kavramlar altında ele almamız konunun daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

1.1.2.1-Teizm ve Tanrı Tasavvuru

Yeryüzünde yaşayan, varlığını devam ettiren İslam, Hristiyanlık ve Yahudiliğin inanç yapısını ifade etmesi anlamında önemlidir. Bunu söylerken bu mevcut üç dinin ulûhiyet anlayışının aynı olduğunu iddia etmiyoruz, ama bu üç dinin ulûhiyet anlayışını teizmle ifade edilebileceğini söylüyoruz.

Felsefî açıdan alemi yaratan bir Tanrı olduğunu iddia eden bu akıma teizm denmektedir. Sözlükte Tanrı anlamı taşıyan theos kelimesinin bir türevi olan teizm çoğunlukla, âlemi yaratan, varlığı zorunlu olan bir Tanrının olmazsa olmaz türden bir gerçeklik olması bu felsefenin bakış açısıdır. Bu düşünce de olanlara da “teist” denir. Teizmin Türkçedeki karşılığı “Tanrıçılık” olup modern Arapça dili ile “el-İlahiyye” ve et-Telîhu’d-dini” Bu anlayışa göre Tanrı, ezeli ve ebedi olan kâdiri mutlak, her şeyi bilen, yaratan, koruyan ve fiillerinde özgür olan bir varlıktır.²⁷

Teizm felsefesinde Tanrı’nın kendine özgü zatı bilinemese de varlığı; kozmolojik, ontolojik, teolojik ve ahlaki delillerle ispatlanabilir. Ontolojik delile göre insan zihnine mükemmel bir yaratıcı fikri fitrî olarak kodlandığı için Tanrı’nın varlığı ispata ihtiyaç duymayacak kadar açıktır. Bu delile göre böyle bir kodlama olmaksızın Tanrı gerçekliğini anlamak ve ispatlamak mümkün değildir. Kozmolojik delilde ise âlemin var edilmişinde olması gereken hareketin, değişimin ve sebepliliğin ilk kaynağı olması düşüncesinden hareketle Tanrı’nın varlığına ulaşılmaktadır. İslami literatürde hudus ve imkân delili ile örtüşen bu akıma göre, âlemin varlığının bir başlangıcı vardır ve varlığı zorunlu değildir. Bir yaratıcı tarafından var edilen bu âlemin varlık sebebi de bu yaratıcıdır. Teolojik kanıtla göre ise, bu kadar mükemmel ve kusursuz nitelikte olan âlem yine kusursuz ve mükemmel bir yaratıcının var edişine muhtaç olduğu fikrinden hareketle Tanrı’yı ispat yoluna gider. Tüm bu delillerin yanı sıra vicdan, adalet, hak-hukuk, iyi-kötü

²⁷ Kılıç ve Reçber, *Din Felsefesi* ,s135-137; Aydın Topaloğlu, “Teizm”,Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi”, ,(Ankara TDV Yay. 2011), 40:332-334

gibi ahlaki kavramlardan hareketle Tanrı'nın varlığına ulaşanlarda olmuştur. Öznel bir yapı sergilemekle beraber özünde duygu, feraset ve derin düşünsel bir durumun bulunduğu bu dini tecrübeye Tanrı'nın varlığı için delil olduğu ileri sürülmüştür.²⁸

Bu anlayışta Tanrının birliği ön plana çıkmakta olup bununla birlikte panteizme de bir reddiye niteliğindedir. Yahudi ve Müslümanların tek bir Tanrının varlığına inanmasıyla birlikte Hristiyanların baba, oğul ve kutsal ruh şeklindeki üçleme yapmaları onların tevhit anlayışına şüphe düşürmektedir. Her ne kadar onlar, bu üçlemenin üç görünümlü, bir Tanrı, olmasından başka bir şey ifade etmediğini söyleseler de tevhid anlayışına uygun düşmediği bariz bir şekilde gözükmektedir. Ama tüm bunlara rağmen İsevilik ve Musevilik gibi tek Tanrılı bir ilaha sahip olma anlamında monoteizm(tek Tanrı) anlayışının hâkim olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Ancak Yahudi ve Hristiyanların hahamlarını ve ruhbanlarını aracı kılmaları, günahı affetme yetkisi tanımları gibi monoteizmle bağdaşmayan anlayışları bilinen bir husustur.

Teizmin en karakteristik özelliği Tanrının eşsiz ve bir olmasıdır. Tanrı kesinlikle mevcut varlıklara indirgenemez, onlar gibi biçimlendirilemez. Tanrı hem içkin hem de aşkın bir varlıktır. Yani hem varlığın dışında ama aynı zamanda varlığın içindedir. Tanrının içkin olması, etken olarak her yerde bulunmasıdır. Ama bu, Tanrının varlık âleminin bir parçası olduğu şeklinde anlaşılmalıdır.²⁹

Teizm bilgi, güç ve ahlaki değer konusunda en üstün varlık olarak bir olan Tanrıyı kabul eder. Tanrı mutlak güç ve bilgiye sahiptir,³⁰ yoktan var edendir. Yani var olan bir şeyi yeniden yaratma veya yoktan var etme şeklindeki anlayışlar düşünüldüğünde teizmde yaratmanın en güçlü tanımı olan yoktan var etme fikri kabul edilmiştir. Var olan bir şeyi icat etme Tanrı hakkında düşünülemez. Ama vacibu'l-Vucud ve mümkünü'l-Vucud şeklinde varlığı ikiye ayıran sudur teorisi, vacibu'l-Vucud olan Tanrının varlığı mümkün olan aklı yaratması ve bu ilk aklın kendini bilmesi ile ikinci aklı yarattığı ve böylece yaratmanın devam ettiği şeklindeki anlayış dahi teizmin Tanrı anlayışına ters düşmektedir.

²⁸ Topaloğlu "Teizm", 40:333

²⁹ Aydın Topaloğlu, *Teizm Yada Ateizm*, Furkân Yayınları, 2001, İstanbul, 122

³⁰ Kılıç ve Reçber, *Din Felsefesi*, 61

Teistik Tanrı anlayışında Tanrı en büyüktür. Onun büyüklüğü ezeli ve ebedi bir varlık olması şeklinde anlatılmıştır. Bu anlayışta Tanrının sınırsız bir güç sahibi olduğu vurgulanır. Ama bu söylenirken Tanrının mantıklı mantıksız her şeyi değil, sadece mantıksal olan, mümkün olan her şeye gücünün yeteceği iddia edilir. Ama buna rağmen onun yapacağı veya yapmayacağı şeyler başka bir varlık tarafından sınırlandırılmaz. Bu nedenle Tanrı zorunlu varlıktır.³¹ ve ibadet edilmesi gereken varlıktır, mabuttur. Tanrı'ya ibadet edilmesi, ona şartsız ve sınırsız bir teslimiyetle bağlanmayı ifade eder.³² Eğer böyle olmazsa, yani kişi iradi olarak kayıtsız ve sınırsız olarak teslimiyetini ifade ederek ibadet etmezse bu eylemlere ibadet adını veremeyiz.³³ Yine Tanrı nereye bakarsanız bakın kafanızı nereye çevirirseniz çevirin orada hazır ve nazırdır. Onu bir mekânla sınırlandırmak teizm ters düşen bir anlayıştır. Yani Tanrı mekândan münezzehe ebedi ve ezeli bir varlıktır.³⁴

Düşünce olarak Varlık sahnesindeki yerini çok eski çağlarda almış olmasına rağmen felsefi bir akım olarak 17. Yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkmıştır. Teizm ve tarihi, dar ve geniş anlamda olmak üzere iki ana başlıkta izah edilebiliriz: Geniş anlamda teizmde, Tanrı'nın varlığına inanmak ve bunu savunmak esatır. Bu düşüncenin esasını görünen dünyanın ötesinde, varlıklar üstü, aşkın bir Tanrı'nın varlığını ve onun kudsiyyetini kabul etmek oluşturmaktadır. Bu teistik Tanrı inancı mutlak teizm şeklinde de adlandırılmış olup daha çok ilkçağ teistik düşüncesinde görülmektedir. Dar anlamda teizm ise, Tanrı'nın varlığına bilinçli şekilde inanmanın yanı sıra O'nun aşkın, şuurulu, iradeli, sonsuz güç ve kudret sahibi bir varlık olduğuna da inanmaktır. Bu türden teizmde klasik ya da tarihsel teizmde denilmektedir. Teizmin üzerinde durduğu en son aşama ise Tanrı'nın vahiy gönderdiği ve bunu da mucizelerle desteklediğine inanmaktır. Yukarıdan beri izah edilmeye çalışılan teizm monoteizmle bir paralellik göstermektedir. Bu anlamda Teizm, Hz İbrahim'in ısrarla üzerinde durduğu

³¹ Peterson Micheal vd, *Akıl ve İnanç/Din Felsefesine Giriş*, trRahim Acar, Küre Yay.,2006,81-82

³² Micheal, *Akıl ve İnanç/Din Felsefesine Giriş*, 77; Kılıç ve Reçber, *Din Felsefesi*, 62

³³ Kılıç ve Reçber, *Din Felsefesi*, 121

³⁴ Evans Stephan, R. Zachary Manis, *Din Felsefesi İman Üzerine Rasyonel Düşünme*, çev. Ferhat Akdemir, Elis yayımları, Ankara, 2010, 39-40

tevhid akidesini sürdüren İlahi dinlerden Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam'ın özünü meydana getirmektedir.³⁵

Teistik Tanrı anlayışı olan dinlerin diline gelince şöyle açıklayabiliriz: Teistik Tanrı anlayışına sahip dinlerin kullandığı kutsal metinlerin dili, yukarıda açıkladığımız din dili tanımlarına uygun bir dil olduğu anlaşılmaktadır. Yahudilik, Hristiyanlık ve İslamiyet teistik dinlerdendir. Bu ve benzeri dinlerin Tanrı olgusu, metafizik alanla ilgili ve tanrı hakkında konuşmalardır. Bu konuşmalar tamamen olmasa da kanaate dayalı özgür aklın tespitleri olduğundan müşahede olan âlemin ötesinde kalan soyut âlem hakkında mükâşefe alanı oluşturmamaktadır. Diğer taraftan teizmde vahiy kültürü olması nedeni ile sosyal hayatı düzenleyen, insan-insan, insan-toplum ilişkilerine yön veren bir takım kurallar ve ahlaki ilkeler içermesi anlamında din dili ile karşılaşmaktayız. İçerdiği bu ilke ve kurallar buna tabi olanlarda huşu duygusu ve tutku ile bağlılık uyandırdığını söyleyebiliriz. Teistik dinlerin metinlerinin din dili kapsamında yer aldığını ve en güzel örneklerini oluşturduğunu söylememizde bir mahzur yoktur. Buna Tevrat ve İncil'den oluşan Kitab-ı Mukaddes ile Kur'an-ı örnek verebiliriz.

Özetle Teizm'de Tanrı, zorunlu varlıktır, varlığının başlangıcı ve sonu yoktur, her şeyi bilen, gören ve gücü yetendir, irade sahibidir, ahlaken en mükemmel varlıktır. Tanrı her şeyin yaratıcı olup her yer ve zamanda hazır ve nazırdır. İçkindir ama asla âlemin bir parçası değildir. Tanrı aşkındır, âlemden var olan her şeyden, akla gelebilecek her varlık türünden farklıdır. İslam tevhid ve evrensel bir yapıyı takdim etmesi ile Yahudilik ve Hristiyanlıktan ayrılmaktadır. Teizm Tanrı'nın olmadığı düşüncesini savunan Ateizm'den ve O'nun bilinemeyeceği iddiasında olan agnostisizmi kabul etmediği gibi Tanrı'ya ait mükemmel vasıflarından olan yaratıcı olması, tek olması, aşkın olması gibi özelliklerinden bir bir kaçını reddeden deizm, politeizm ve panteizm gibi inanç şekillerinden de ayrılmaktadır. Teizm'i diğer inanç biçimlerinden ayıran en önemli özelliği tek Tanrı olmasıdır. Tanrının tek olması sadece varlık anlamında değil sahip olduğu ona özgü nitelikleri de kapsamaktadır. Bu anlamda Tanrının varlığına inanma düşüncesinin hâkim olduğu Deizm'de Tanrı âlemi yarattıktan

³⁵ Micheal, *Akıl ve İnanç/Din Felsefesine Giriş*, 7; Aydın Topaloğlu, "Teizm", 40,333

sonra evrenin işleyişine karışmamaktadır. Evren ilk yaratılışta konulan yasalar çerçevesinde Tanrı'nın müdahalesi olmaksızın işleyişe devam etmektedir. Bunun yanı sıra vahiy düşüncesinin olmayışı, dini bir otorite anlayışının yokluğu, kural ve ilke tanımamaları nedeniyle deizm, teizm felsefi düşüncesinden ayrılmaktadır. Bu arada Tanrı'nın aşkın bir varlık olduğunu ve yaratıcı ile yaratılan varlıklar arasında bir farkın olmadığı iddiasında olan Panteizm, teizme hiç benzememektedir.³⁶

1.1.2.2-Deizm ve Tanrı Tasavvuru

Deizm kelimesi, latince bir kelime olup "deus" tan gelmektedir. Yalın hali ile deizm Tanrı'nın varlığına inanmak " anlamına gelmektedir. Özel anlamı ile deizm " varlığı akılla bilinen ve evrene karışmayan Tanrı anlayışını" karşılamaktadır.³⁷Deizm XVII. ve XVIII. yüzyıllarda revaçta olan bir tasavvurdur. Tanrı'nın varlığını ve âlemin ilk sebebi olduğunu kabul etmekle birlikte akla dayalı bir tabii din anlayışı çerçevesinde nübüvveti şüphe ile karşılayan veya inkâr eden felsefi ekolün adıdır.³⁸ Bu akımın inanç sistemi Aristoteles'e kadar gider. Tanrı âlemi yaratırken çok mükemmel bir şekilde yaratmış, bundan dolayı âleme müdahale etmeyi bırakmıştır. Bu tasavvur şeklinde Tanrı inancı bir şekilde indirgenmiş, özellikleri kısıtlanmış bir Tanrıyı temsil etmektedir.³⁹

Buradan da anlaşılacağı üzere deizm, âleme müdahale etmeyen bir Tanrı ve sebep-sonuç ilişkisine dayalı hiyerarşik bir varlık model üzerinde durur. Deizm'in dayandığı Aristoteles'e göre, Tanrı âlemin yaratıcısı değildir, ilk muharriktir. 'Tanrı maddeye ilk hareketi verdikten sonra artık her şey birbirini tetikleyerek alem var oldu' şeklinde bir inancı ihtiva etmektedir. Sözlükteki anlamının Tanrıya inanç ve imanın tüm öğelerini reddetmek olarak tanımlandığı da düşünülürse Aristo'nun mantığı daha iyi kavranır.⁴⁰ Bu düşünce Rönesans dönemi insanı için oldukça çekici gelmiştir. Bu çekiciliğinin arka planında

³⁶ Aydın Topaloğlu "Teizm",TDV, 40:332-334

³⁷ Kılıç ve Reçber, *Din Felsefesi*, 63

³⁸ Hüsametdin Erdem, "Deizm" Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi İslam Ansiklopedisi, , İstanbul 9(1994),109

³⁹ Kılıç ve Reçber, *Din Felsefesi*, 64; Aydın, *Din Felsefesi* 172

⁴⁰ A.W Wood., "Kant'ın Deizmi" *A.Ü. İlahiyat Fakültesi dergisi*, çev. Necmettin Tan, ,2011,52:1,328

Kilisenin, bilimin verilerine ve bilim adamlarına kin gütmesi, Tanrı adına kilisenin bilime müdahalesinin artması ve Deizm'in, Tanrının âleme müdahale etmeme inancını kabul etmiş olması bulunmaktadır. Diğer taraftan Tanrı'nın âleme müdahil olamayacağı inancı, insanlara sınırsız bir özgürlük vermiş düşünme ve konuşma alanları genişletmişti. Bu da insanların Deizm'e yönelmelerine sebep olmuştur.⁴¹ Buradan da anlaşılacağı üzere deizm şeklindeki Tanrı tasavvuru, kilisenin insanlar ve bilim üzerine, Tanrı adına yaptıkları baskının neticesinde, yeniden ortaya çıkan tepkisel bir tasavvurdur.

Deizm'de Tanrı aşkınlığı kabul edilmiş, ama içkinliği, âleme ve hayata müdahalesi reddedilmiştir. Kutsal metinler, vahiy, peygamberlik gibi değerlere deizmde itibar edilmemiştir. Bu düşünce Tanrı'yı âlemden soyutlarken Tanrının aşkınlığını korumayı ve insanın özelliklerini başka bir varlığa atfedilmesi anlamındaki antropomorfizmin her çeşidinden uzak kalmayı amaçlamıştır. Yine deistler Hz İsa'ya ulûhiyet vasfı yüklemenin tenzih düşüncesine ters düştüğünü ifade etmişlerdir.⁴²

Her ne kadar deizm, Tanrının âleme karışmadığı iddiasında olsa da, Tanrının âleme lütuf ve kerem gözü ile baktığını bu durumda bir müdahale olduğunu savunan deistler de bulunmaktadır. Hatta bazıları daha da teistik bir yaklaşımla Tanrıya karşı bazı görevlerimizin olduğunu, ölümden sonra iyilerin mükâfat, kötülerin ise ceza göreceklarini söylemektedirler.⁴³

Deizm'de özellikle âleme müdahale eden Tanrı anlayışının olmaması nedeniyle vahye ve dine başvurmaksızın âlemin ve ona ait gerçeklerin izah edilebileceği, bu yaklaşımın etkisindeki birçok batılı bilim adamı tarafından kabul görmüştür. Bu anlayışta temel dayanak akıldır. Buna göre akıl Tanrının varlığını, iyi ve kötüyü tespit edebilir, bunun içinde vahyin desteğine gerek yoktur. Ancak tüm bu vahyi dışlayıp akli ön plana çıkararak anlayışın o dönem için hiç faydası olmadığını iddia edemeyiz. Kilisenin vahiy ve kutsal metinlerinden kendilerine tanıdıkları güç ile bilim ve bilim adamları üzerine baskısına son verilmiş, ortaya çıkan bir takım batıl inançların yok edilmesinde deizm önemli bir rol oynamıştır.

⁴¹ Aydın, Din Felsefesi, 178; Kılıç R. Vd,65

⁴² Kılıç ve Reçber, *Din Felsefesi* 65

⁴³ Aydın, Din Felsefesi, 179

Bu olumlu etkisine rağmen akli ön plana çıkararak deizm, her sorunu akılla çözmeye çalışması, bu nedenle vahiy ve metafizik alanla ilgili bir takım konularda yetersiz kalması, dinin ve vahyin alanının sınırlanması, inanç ve ibadet boyutunun ötelenmesi gibi nedenlerden ötürü Tanrı tanımaz ateist bir toplumun zuhur etmesine imkân tanımıştır. Eksik ve güçsüz Tanrı anlayışı, birilerinin şaka yollu kullandıkları “emekliye ayrılmış” Tanrı fikri anlayışına götürmüştür. Bu da toplumlarda, ahlaki çöküntülere, bozulmalara imkân vermiştir. Diğer taraftan Deizmin Tanrı tasavvuru, beraberinde Tanrı ile alakalı bazı kelâmi sorunların da ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Mesela Allah âleme müdahale etmiyorsa o zaman “Tanrı’nın âlemlerle ilgili bilgisi var mı?” Sorusu ortaya çıkmaktadır. Tüm bunlara deizm cevap verememektedir. Hal böyle olunca deizm uzun soluklu bir tasavvur olamamıştır.

Dikkat edilirse deizmi Hristiyan batı dünyasının fikirleri ve anlayışları çerçevesinde sunmaya çalıştık. İslam âleminde deizm diye adlandırılabilir bir akım söz konusu değildir. Farabi ve İbni Sina gibi filozofların Allah-âlem ilişkisini açıklayabilmek için sudur nazariyesini benimsemiş olmaları deizme benzer bir fikre sahip oldukları anlamına gelmez.⁴⁴Deizm ”yaratma” düşüncesi teizmdeki yaratma fikrine çok yakındır. Deizmde yaratma ilk hareketle birlikte biterken, teizmde yaratmada süreklilik esastır. Bu nedenle deizme yöneltilen eleştiriler teizme yöneltilen eleştirilere benzemektedir.

Özetle deist, Tanrının varlığına inanan ancak vahye ve kutsal metne, inanç ve inanca dayalı hayatı reddeden bir monoteist olduğunu söyleyebiliriz. Deizm, geleneksel inançlardan sapan düşünürler ve Allah’a ve O’nun âlemi yarattığına inanmasına rağmen Hz İsa ve Hristiyanlık doktrinlerini inkar eden ateistler için kullanılan bir terim olmuştur. Bu inanç biçiminde Tanrı âlemi mükemmel bir şekilde yarattığı -ve bu anlamda O’nun aşkın bir varlık olduğuna-, âleme müdahale etmesine gerek kalmadığı_ âleme içkin bir varlık olmadığına-, her şeyin sebep-sonuç ilişkisine dayalı hiyerarşik bir şekilde devam ettiğine inanmaktadır. Bu da kilisenin, insanlar üzerinde ki egemenliğine son vermiştir. Günümüzde deizmin eski etkinliğini devam ettirdiği söylenemez. Deizm, David Hume’nin

⁴⁴Aydın, Din Felsefesi ,183

anlayışı olan şüphecilik teorisi söylemi ile modern çağa din felsefesi olarak geçmesine rağmen aslında felsefi bir söylemden ziyade teizm-ateizm kutuplaşması şeklinde cereyan etmektedir. Çünkü Deizm’de Teizm’de olduğu gibi bir Tanrı fikri olmasına rağmen Ateizm’in savunduğu Tanrısızlığın farklı bir şekli olan güçsüz ve etkisiz bir Tanrı fikri vardır. Ancak bu tartışmaların belli bir dinî teolojiyi esas almadan akla ve hür düşünceye dayalı, dolayısıyla dinî-hiyerarşik imtiyazlara sahip otoritelerden bağımsız tarzda yürütülüyor olması deizmin mirasıdır.⁴⁵

Deizm ’deki Tanrı olgusu incelendiğinde metafizik bir varlık olmanın ötesinde mevcut varlıklar ve bu varlıklara ait oluşum sürecinden hareketle bir Tanrı algısı oluşturulmaktadır. Bu konuşmalar tamamen olmasa da kanaate dayalı özgür aklın tespitleri olduğundan müşahede olan alemin ötesinde kalan soyut alem hakkında mükâşefe alanı oluşturmamaktadır. Bu anlamda metafizik bir varlıktan konuşan bir dile rastlanmamaktadır. Bu Tanrı algısı tamamen aklın tespitlerine dayandığından bu inancı sahiplenenlerde bir huşu uyandırması da beklenemez. Ancak din dilinin özelliklerinden olan Tanrı hakkında konuşma olmasından dolayı din dili ile bir ilişkisi olduğu söylenebilir. Ayrıca deizm de bir vahiy kültürü olmadığından insan-insan, insan-toplum ilişkilerine yön veren bir takım kurallar ve ahlaki ilkeler de bulunmamaktadır. Deistik Tanrı anlayışına sahip müstakil bir din örneği de yoktur. Bu sebeple bu anlayışla ortaya çıkmış bir din dili örneğinin olduğunu söylememizde mümkün gözükmemektedir. Bu sebeple bağlılık, huşu, tutkt v.s gibi din dili özelliklerini yansıtmamaktadır.

1.1.2.3. Panteizm ve Tanrı Tasavvuru

Panteizm kelimesi iki kelimededen oluşmaktadır. “ Pan” ve “theos”.Grekçede pan, şey anlamına, theos’ta Tanrı anlamına kullanılmaktadır. Sonuna eklenen izm ile felsefede bir tasavvurun adı olmuştur.⁴⁶Panteizme dair birçok tanım vardır. Bu tanımlardan birine göre “ Tanrı-âlem ikiliğini ortadan kaldıran, Tanrının her şeyi ihtiva ettiğini, ne tabiatın ne de insanın müstakil varlık olarak görüleceği, varlıkların tamamının Tanrının farklı tarzdaki yansımaları

⁴⁵ Aydın, Din Felsefesi 183

⁴⁶ Aydın, Din Felsefesi 183

olduğunu ileri süren felsefi bir Tanrı tasavvurudur.”⁴⁷Panteizm ilk defa 1705 yılında İngiliz düşünür John Toland’ın (1660-1722) “ panteist” kelimesini kullanması ve kendisi gibi düşünmeyen hasmı Pay tarafından buna karşı panteizm kavramını kullanması ile felsefe tarihine girmiştir.⁴⁸

Panteizmin tanımı esas alındığında her teist düşünce sahibi bir insan, panteist olarak yorumlanabilir. Hicr suresi 289. Ayette Allah’ın insana kendi ruhundan üflediğini söyleyen üslubu göz önüne alınırsa bunun doğru olduğu düşünülecektir. Bundan dolayı hataya düşmemek için daha dikkatli bakmak gerekir. Çünkü panteizme göre tek cevher vardır. Âlem de Tanrı da odur. Bir başka ifade ile Tanrı, reel dünyadır ve reel dünya da Tanrıdır. İkisi arasında bir ayırım yoktur diyen panteizmi, bu şekilde anlayınca karşımıza iki problem çıkar: Birincisi, Tanrıdan zorunlu bir şekilde ortaya çıkan şeylerin Tanrı gibi sonsuz ve zorunlu olup olmadığı meselesi, İkincisi, Şeylerin Tanrıdan zorunlu çıktığı ifade edilince söz konusu Tanrının iradi, hür ve yaratıcı olup olmadığı meselesi.⁴⁹ Bu anlamda İbnü’l-Ârâbi (1165-1240), Hallac (858-919) veya Celaleddin Rûmi(1207-1273) gibi İslam mütefekkirleri daha dikkatli incelenmelidir.⁵⁰

Spinoza’nın(1632-1677) getirdiği panteizmi daha rahat anlayabilmek için yukarıda da belirtildiği gibi cevherden başlamak gerekir. Genellikle felsefede cevher denildiğinde ‘kendi başına var olan ve diğer varlıklara bağımlı olmayan şey’ anlaşılır. Eğer cevher bu ise Tanrı da cevherdir. Bu durumda diğer varlıkların nereye konulacağı sorunu ortaya çıkmaktadır. Bu sorunu Spinoza şu şekilde halletmeye çalışmaktadır: Tanrı mutlak anlamda sonsuzluğu, yani sonsuz sıfatlara sahip cevheri temsil eder. Sıfatların cevher olduğu söylenemez, eğer cevher olsalardı bu, Tanrıdan başka cevherin olması anlamına gelecektir. Hâlbuki cevher

⁴⁷ Ferit Kam, *Vahdet-i Vucud*, sad. Ethem Cebecioğlu, DİB Yayınları, Ankara,1994,13;Hüsamettin Erdem, *Panteizm ve Vahdet-i Vücut Mukayesesi*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara,1990,7

⁴⁸ Kılıç ve Reçber, *Din Felsefesi*,67;Murtaza Korlaelçi, *Panteizm ile Vahdet-i Vücut'un Mukayesesi*,Erciyes Üniversitesi Yay., Kayseri,1992,67; Ahmet Arslan, *Felsefeye Giriş*, Vadi Yay., Ankara, 1996, 89-90.

⁴⁹M.K Arıcan, *Panteizm Ateizm ve Pan-enteizm Bağlamında Spinoza'nın Tanrı Anlayışı*, İz Yay., İstanbul,2004,77

⁵⁰ Aydın, *Din Felsefesi*, 184

olan sadece Allah'tır. Var olan her şey de bu cevherde olduğuna göre bu cevhere tabiat ya da Tanrı denilmesi bir şey değiştirmez.⁵¹

Yukarıda anlatmaya çalıştığımız panteizm ve ona ait ilke ve prensiplerden yola çıkarak, panteizme birçok eleştiri yöneltmiştir. Bunları şöyle sıralayabiliriz: Panteizm Tanrının aşkınlığını kabul etmemesi nedeniyle varlıklar arasındaki ayırımı yapamamış ve böylece de ateizm kapı aralamıştır. Diğer bu taraftan bu ayırımı yapamamış olması cevap veremeyeceği sorularla karşı karşıya kalmasına neden olmuştur. Mesela; yok olmaya mahkûm olan insan, nasıl sonuz bir cevherin bir parçası olabilir? Panteizm de aşkın bir varlık ve ulûhiyet anlayışı olmadığından yaratma fikri de yoktur. Her şey Tanrıda olup bittiği için yaratmaya ayrıca bir ihtiyaç yoktur. Durum böyle olunca dini tecrübenin anlaşılmasını da zorlaştırmaktadır. Dini tecrübe Tanrı-insan ayniyetine değil, Tanrı-insan ilişkisine dayanmaktadır. Spinoza'nın dini tecrübe hakkında söylediği tek şey” fikrî sevgi” dir. Panteizm kötülük problemini daha karmaşık hale getirmektedir. O, ya kötülüğü kökten inkâr etmekte yahut kötü ile iyinin arasındaki farkı asgari düzeye indirmektedir. Hal böyle olunca günahı, ahlaki sorumluluğu ve kötülükle mücadelenin gerekliliğini açıklayamamaktadırlar.⁵²

Panteizm ya da Tümtanrıcılık, evreninin bütünün Allah olduğunu ileri süren felsefi görüştür. Bu görüşe göre her şey Allah'tır; biz insanlar, ağaçlar, doğa yasaları her şey Allah'ın parçasıdır. Panteizm'e göre Allah evrenle özdeşdir, ondan ne fazladır, ne azdır. Ancak bilimsel verilerin ışığında evrenin yaratıcısı evrenden bağımsız, zaman ve mekân dışında bir varlık olmak zorundadır. Dikkat edilirse panteizm, metafizik bir varlık olan Tanrı hakkında konuşmalar ürünüdür. Ancak Tanrı insanın akli çıkarımlarına bağlı olarak gelişen bir söylem içermektedir. Bu söylem her ne kadar isabet etmese de Tanrı hakkında bir konuşmadır. Ancak Bu konuşmalar tamamen olmasa da kanaate dayalı özgür aklın tespitleri olduğundan müşahede olan alemin ötesinde kalan soyut alem hakkında mûkaşefe alanı oluşturmamaktadır. Vahiy kültürüne sahip olmayan panteizmde ilke ve kurallar görmek te mümkün değildir. Bu anlamda bu inancı sahiplenenlerde bir huşu uyandırması beklenemez. Çünkü salt bir Tanrı tasavvuru üzerinde oluşan bir inanç

⁵¹ Aydın, Din Felsefesi, 186

⁵² Aydın, Din Felsefesi, 195

sistemidir. Tanrı inancının insanda huşu uyandırması için inandığı Tanrı ile bir takım ilke ve kurallara bağlı ilişkiler silsilesi olması gerekmektedir. Panteizm felsefi bir analiz çerçevesinde ortaya çıktığı için buna dair görüşleri yansıtan metinler din dili özelliği taşımamaktadır. Bu metinlerin dili daha ziyade felsefe ve bilim dilidir.

1.1.2.4. Pan-Enteizm ve Tanrı Tasavvuru

Pan-enteizm kavramı XIX. Yüzyılın başlarında Alman düşünür Karl Kraus'e (1874-1936) tarafından deizm ile panteizmin aşırılıklarına karşı orta bir yol bulmak amacı ile ortaya atılmıştır. Pan-enteizm kavramındaki "Pan" her şey "En" içinde "Teos" Tanrı anlamındadır. Bu anlayışa göre "Her şey Tanrı'dadır ama Tanrı ile evren aynı değildir. Bu anlayışa Çift kutuplu Tanrı anlayışı da denir. Tanrı'yı soyut, mutlak ve değişmez gibi yönleriyle evrenin üstünde aşkın bir varlık olarak nitelerken; somut, görelî ve değişen yönleriyle de evrenin içinde içkin bir varlık olarak niteler. Tanrı evrenin dışında, onunla birlikte olmasına rağmen aşkınlığa sahiptir. Hem zamanın içindedir hem dışında; hem değişendir hem de değişmeyendir. Bu akımın Temsilcileri White Head, Hegel, Spinoza, İbn-ül Arabî gibi birtakım felsefecileri sayabiliriz".⁵³

Pan-enteizm ya da Kamusal Tanrıçılık, panteizm düşüncesinde olduğu gibi evrenin kendisinin Tanrı olduğu fikrini, panteizmden farklı olarak da Tanrı, durağan, durmakta olan bir noktaya göre yer değiştirmekte olan nesnenin yaptığı eylemin ilk hareketçisi olduğu fikrini kabul etmektedir. Tanrı âlemi ve içerisindeki varlıkların tamamını kendi özünden yaratmasına rağmen ondan aşkın, mutlak değişmez ve egemen olduğuna inanmaktır. Panteizme göre her şey Tanrı olarak kabul edilirken Pan-enteizmde Tanrı her şeyde olduğundan alem Tanrıdadır fakat Panteizmde kabul edildiğinin aksine Tanrı değildir; çünkü Tanrı aşkındır. Ruh kendisine aç olarak kendisinden var olduğu egemen Tanrıya dönmeyi amaç edinmiştir. Bu dönüş kabul edilebilir tek evrensel yasa olan evrimle gerçekleşebilir. Müşahede edilebilme anlamında Somut anlamda Tanrının bütünleştiği evrenin ve varlıkların, evrim ile ezeli ve ebedi olan Tanrı'ya varması

⁵³Aydın, *Din Felsefesi*, 195; Mohapatra A.R, *Tanrı ve Evren*, Çev. Metin Yasa, Tabula rasa, Isparta,2001, yıl:1 sayı:3,212; Kılıç ve Reçber, *Din Felsefesi*, 73

ile olan bu geri dönüşte tekâmülünü tamamlayan ruhların Tanrı'ya kavuşacağına inanılmaktadır. Pan-enteizme göre Tanrı, hem mutlak hem de göreceli bir varlıktır. Hem zamanda var olan sonlu, hem de zamanın dışında sonsuz olandır. Aynı zamanda hem kısmi, hem külli; hem neden, hem sonuçtur.⁵⁴

İngiliz düşünürü White Head'e göre Tanrı'nın her türlü değişmeden uzak olan bir konumu bir de değişen, sürecin içinde olan ve dolayısıyla oluşmakta olan konumu vardır. O, bunlardan ilkinin Tanrı'nın asli özelliği, tabiatı ikincisini ise oluşan tabiatı olarak adlandırır. Tanrı asli konumu ile âlemdeki düzenin güvencesidir. Eğer Tanrı, sadece bu özelliğinde ibaret olsaydı, O, hareket etmeyen muharrik, hür, ezeli ve yetkin bir varlık olması vasıflarını korur, ama gerçekte fiilen var olan olamazdı. Evvel olurdu; ama ahir olmazdı. Tanrı'nın bir de sürecin içinde olan özelliği vardır. Böylece âlemde var olan her şeyle bir ilişki içerisindedir. Yani Tanrı, değişme ve oluşma sürecinin içinde olur.⁵⁵

Hartshorne ise, Tanrı'nın bir mücerret bir de müşahhas olmak üzere iki yüzü olduğunu söyler. Soyut niteliğiyle Tanrı; mutlak, hiçbir şeyden etkilenmez, ulaşılmaz ve değişmeyendir. Müşahhas yanıyla ise o her şeyden etkilenen ve değişen bir varlıktır. Tanrı bu iki niteliğinde de gerekli olgunluğa erişmiş, olgun, kâmil, mükemmel bir varlıktır. Ancak bu mükemmeliyet klasik Teizmdeki gibi değildir. Oradaki mükemmellik, değişmeyen donuk bir mükemmelliktir. Buradaki yetkinlik değişir, ancak bu değişme Tanrısal bir değişmedir. Yani yetkinliğe doğru değil, yetkinlik içinde bir değişmedir. Bu tanımla Pan-enteizm, hem Deizmden hem de Panteizmden ayrılır.⁵⁶

Pan-enteizm özetle: Tanrı, evrende içkin olmakla birlikte, evrenden aşkındır. Böylece Tanrı hem aşkın hem içkindir." Görüldüğü üzere, pan-enteizmde asıl ayırıcı özellik, Tanrı'nın iki kutuplu bir öz taşıdığına öne çıkarılmasıdır. Bu noktanın, tartışmasız bir biçimde, Hartshorne'un 'Tanrısal görecelik' söyleminde belirlediği iddia edilir ve bu iddia genel olarak hüsn-ü kabul görür. Nitekim Henry Simoni-Wastila, Hartshorne'un Tanrısal görecelik görüşüne

⁵⁴ Aydın, *Din Felsefesi*, 195-196; Kılıç ve Reçber, *Din Felsefesi* 73; Metin Yasa, "Pan-enteizmin Tarihsel Ardalını Üzerine", *OMÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy18, 129

⁵⁵ Aydın, *Din Felsefesi*, 198; M Albayrak, *Tanrı ve süreç*, Fakülte kitapevi, Isparta, 2001, 69

⁵⁶ Aydın, *Din Felsefesi*, 200; Kılıç ve Reçber, *Din Felsefesi*, 75

atıfla şöyle der: "Tanrının eylemliliğinden ayrılabilen yönü mutlak kutbudur; içeren yönü ise görece kutbudur. Daha açık konuşmak gerekirse, "Tanrı sonsuzdur ve evreni yaratan, yöneten ve koruyan gibi tüm nitelikler onundur. Tanrı evrenle olan aşkın ilişkisinde her ne kadar zaman ve uzayın ötesinde olsa da, evrenle olan içkin ilişkisi, zaman ve uzayı Kendinde içerir. Konuyu biraz daha aydınlatacak olursak, "çift kutupluluk yasası, klasik teizm ile panteizmin karşılaştıkları ikilemleri aşmada pan-enteizme geçit sağlamaktadır. Pan-enteizmde Tanrı; değişen dünyada bağımlı varlıklarda hem içkindir hem de onları içermektedir, aynı zamanda da mutlak, dünyayı aşan bağımsız bir kutuptur."⁵⁷

Gelinen bu aşamada, 'pan-enteizm kim ile başlatılacaktır?' sorusu, bir yandan tarihsel verileri dikkate almayı, diğer yandan, geleneksel İslam felsefesi içinde tartışılan konulara göz atmayı gerektirmektedir. Burada üzerinde durulması gereken temel sorun, bir doktrin olarak pan-enteizmin içeriğinin doldurulması ise, bu noktada öne çıkacak olan filozoflardan biri İbn Arabi olmalıdır. el Futuhat el-Mekkiyye ve Fusus el-Hikem isimli eserlerinde Tanrı merkezli bir varlığın birliği ile bir öğreti kurma girişiminde olduğu açıkça görülen İbn Arabi'nin, anılan öğreti içinde, Tanrının çift kutuplu oluşuna ilişkin yaptığı açık vurguya rağmen, çağdaş din felsefesinde Tanrı-evren ilişkisine anlaşılır, sağlıklı ve olabildiğince sorunsuz anlam katma amacında olan pan-enteizme yönelik tartışmalarda, İbn Arabi'den söz edilmemesi büyük bir eksikliktir.⁵⁸ Nitekim İbn Arabi, Tanrı'yı konuşma konusundaki görüşleri bu konuda dikate değer bir bilgi sunmaktadır:

1. Tanrı'yı bilmenin, kesin kanıta gereksinim duymaksızın ve herhangi bir kuşkuya düşmeksizin, Tanrı'dan geldiğini söyleyenler,

2. Tanrı'yı bilmenin, kesin kanıta dayalı olduğunu, ancak yine de içsel bir kuşkuya yer bırakmak gerektiğini söyleyenler,

3. Tanrı'yı bilmenin, Tanrı'nın yaratıklarını incelemekten ve var olanın ancak Tanrı suretinde olduğunu yakalamaktan geçtiği kanısında olanlar,

⁵⁷ Kılıç ve Reçber, *Din Felsefesi*, 74-75

⁵⁸ Yasa, Pan-enteizmin Tarihsel Ardalanı Üzerine, 135; Aydın, *Din Felsefesi*, 196-197

4. Tanrı'yı bilmenin, Tanrı'yı her şey olarak görmekten geçtiği kanısında olanlar. Bu sonunculara göre Tanrı'nın dışında ne önce, ne sonra, hiç bir şey yoktur. Önemli olan Hakk ile Halk'ı, tutarlı bir biçimde, bir bütün halinde görebilmektir.⁵⁹ İbn Arabi, Tanrı konusunu tartışırken, Tanrı 'nın yüceliğinden asla ödün vermemektedir.⁶⁰

Öyle anlaşılıyor ki Pan-enteist olarak düşünülen İbni Arabi ve diğer düşünürlerin bu anlamda birbirlerinde çok uzak olduğu görülmektedir. Pan-enteizme göre sürekli oluşum halinde bir âlem söz konusudur. Buna göre insan ile Tanrı el ele vermiş ortaklaşa bir yaratma faaliyeti içindedirler ve Tanrı bir taraftan oluşmayı bekleyen her şeyin kaynağı, diğer taraftan da doğada ve doğayla ilişki içinde olduğu düşünülür. Böyle bir ifade de Tanrının acı çekmesi, zevk duyması gibi değişken karakterlere bürünmesine neden olacaktır. Tevrat ve İncil'e bu gözle bakıldığında Pan-enteist bir Tanrı anlayışının hâkim olduğu izlenimi vermektedir. Pan-enteizm, Tanrı'yı ne panteizmde olduğu gibi bütün, ne de deizmde olduğu gibi evrenden ayrı görür. Aksine, pan-enteizmde Tanrı, hem neden hem sonuçtur; değişmeyen özü gereği bağımsız, değişen özü gereği bağımlıdır. İbni Arabi'ye göre ise Tanrı yine ikili bir görünüme sahiptir. Bu ikili görünümünden biri, değişmeyen doğası ile "Rab", diğeri ise değişen doğası ile Rab 'be ait "isim ve sıfatlar"dır. Yani Pan-enteizm'de varlıklar arası ayırımı dikkat edilmeksizin bir Tanrı tanımı yapılırken, İbni Arabi'de Tanrı diğer varlıklardan net bir şekilde ayrılmaktadır. Çünkü O'na göre evrenin Tanrı'ya olan gereksinimi, sınırsız, mutlaktır; benzer şekilde Tanrı'nın, özü gereği, evrene olan aşkınlığı da, sınırsız, mutlaktır.

Pan-enteizme göre Tanrı, hem değişmeyen (mutlak), hem de değişen (görelî) dir. Hem zamanın içinde, hem dışında, hem sonlu, hem de sonsuzdur. Aynı zamanda hem tikel hem tümel, hem neden hem sonuçtur şeklinde tanımı ile Tanrı hakkında bir konuşma niteliğindedir. Ancak birbirine zıt kavramlarla anlamaya çalıştığı metafizik varlığa sahip Tanrı hakkında bir mükâşefe alanı oluşturamamaktadır. Ruhun tek amacı, oluştuğu Tanrı 'ya dönmektir şeklindeki anlayışı ile toplumda beklenen huşuyu da uyandırması beklenebilir. Ama ilkesel

⁵⁹ İbn-i Arabi, *Futuhâtü'l-Mekkiyye*, Dar-u Sadır, Beyrut, trsz., 403;

⁶⁰ Yasa, Pan-enteizmin Tarihsel Ardalını Üzerine, s138

anlamda kuralları olmadığından ahlaki anlamda bir huşu uyandırması mümkün gözükmemektedir. Çünkü Tanrı inancının insanda huşu uyandırması için inandığı Tanrı ile bir takım ilke ve kurallara bağlı ilişkiler silsilesi olması gerekmektedir. Bu sebeple Pan-enteizmin Tanrı anlayışı çerçevesinde din dili içeren bir metin olduğunu söyleyemeyiz. Belki bu felsefe ile yazılmış bazı kıssa vs. belli oranda din dili özellikleri taşıyabilir.

1.1.2.5. Ateizm ve Tanrı Tasavvuru

Tanrıçılık, tarihin çeşitli dönemlerinde farklı biçimlerde yorumlanmış, farklı dinsel ve kültürel ortamlarda değişik şekillerde algılanmış olması, teizmi ve dolayısıyla ateizmi farklı şekillerde anlamayı ve yorumlamayı getirmiştir. Ama buna rağmen teizmin ve onun karşıtı olarak ateizmin, herkes tarafından kabul edilebilecek bir tanımını yapmanın mümkün olduğu da söylenilebilir. Buna göre, teizm, evrenin kişileştirilmiş, aşkın bir yaratıcısının varlığını, savunmak; ateizm de, bu varlığı kabul etmemek, reddetmek demektir.⁶¹ Bu tanımdan hareketle, teizmin Yahudiliğin, Hristiyanlığın ve İslam'ın Tanrı anlayışlarının özünü oluşturduğu söylenebilir. Amerikalı ünlü din felsefecisi Alvin Plantinga, "teizmin ortaya koyduğu Tanrı tasavvuru, Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam gibi üç büyük dinin merkezini, inancını ve kalbini oluşturmaktadır."⁶² Her üç din de, ezeli ve ebedi olan, her şeye gücü yeten, her şeyi bilen, evreni yaratan, düzenleyen ve koruyan, daima iyiliği isteyen ve eylemlerinde özgür olan bir ilaha, bir varlığa inanmaktadır. Dolayısıyla, söz konusu niteliklere sahip bir Tanrı tasarımının varlığını iddia etmek teistik bir iddiada bulunmak anlamına gelmektedir.

Felsefe tarihinde Tanrı ile ilgili kavramlar genellikle ya Yunancadaki "theos"dan ya da Latince'deki "deus"dan türetilmiştir. Ateizm terimi de Yunanca, Tanrı anlamına gelen "theos"dan türetilen "theism" kelimesine "a" olumsuzluk ön ekinin ilave edilmiş halidir.⁶³ İngilizce 'de theism kelimesinin başına getirilen "a" ön takısı önüne getirildiği terimin anlamını olumsuz yönde değiştirmektedir. Yani teizmi bir Tanrı inancına sahip olmak; diğer bir deyişle, bir Tanrı'nın varlığına

⁶¹Robin Le Poidevin, *Ateizm: İnanma, İnanmama Üzerine Bir Tartışma*, çev. Abdullah Yıldız, Ayrıntı Yay., İstanbul, 2000, 21.

⁶² Ferhat Akdemir, "Ateizm Tarihi Üzerine Kısa Bir Deneme", *On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sy 18-19, 348

⁶³ Akdemir, *Ateizm Tarihi Üzerine Kısa Bir Deneme*, 349

inanmak şeklinde tanımladığımızda, ateizmi de Tanrıtanımazlık şeklinde tanımlamanız mümkün olmaktadır.⁶⁴

Kavramsal olarak tam bir Türkçe karşılığı bulunmayan ateizm; bir hareket, bir anlayış ve bir yaşam biçimi olarak da İslam düşünce tarihinde rastlanmadığını aslında Hıristiyanlığa yönelik bir tepki olarak ortaya çıktığını söylememiz yanlış olmasa gerektir. Bu noktada ki kanaat, ateizm Hıristiyan kültüründe doğmuş; Hıristiyanlığa ve onun kurumsal temsilcisi olan kiliseye karşı geliştirilmiş olan bir tepki hareketidir.⁶⁵

Genel olarak ateizm teorik ve pratik olarak ikiye ayrılabilir.⁶⁶ Teorik ateizm, Tanrı'nın varlığının imkânını ortadan kaldıran bir düşünce sistemine dayalı olarak reddedilmesinden, yani Tanrı'nın varlığının düşünce düzeyinde bile yok olması mantığından oluşmaktadır. Pratik ateizm ise, kişinin yaşamını Tanrının varlığını hiç gündeme getirmeden sürdürmesi ve davranışlarında sadece sonlu ve dünyevi değerleri almasının sonucu olarak ortaya çıkan ateizm olarak tanımlanmaktadır. Başka bir deyişle, pratik ateizm insanın eylemlerinde Tanrı'yla olan ilişkisini tümüyle göz ardı etmesinden ya da Tanrı hiç yokmuş gibi yaşamasından oluşmaktadır. Ateizmin bu türüne "sosyal ateizm" ve "ilgisizlerin ateizmi" de denilmektedir.⁶⁷

Ateizmin tarihinin Tanrı varlığına olan inancın tarihi kadar eski olmasa da, çok eskilere kadar gittiğini söylemek yanlış olmaz.⁶⁸ Bununla birlikte, ister "herhangi bir Tanrı arılayışına karşı inançsızlık" olarak, isterse felsefi bir anlamda "ateizmin reddi" olarak alınsın, ateizmin düşünce tarihinde İlkçağ (Antik Dönem), Yeniçağ ve Modern dönem olmak üzere üç dönemde incelenmesi mümkündür.⁶⁹

İlk ve Orta Çağ Ateizmi hakkında kısaca şöyle diyebiliriz; Antik Yunan'ın içinde yaşadığımız toplumun sahip olduğu anlamda bir din ve Tanrı inancı

⁶⁴ Antonie Vergoti, *Uludağ Üniversitesi*, "Ateizmin Psikolojisi", *İlahiyat fakültesi Dergisi*, Çev.Hayati Hökelekli, 1991, sy 3, 1

⁶⁵ İbrahim Coşkun, "Günümüzde Deizm, Ateizm ve Nihilizmi Doğuran Sebepler", *Diyanet Dergisi*, 2017, sy 320,10-11

⁶⁶ Ahmet Cevizci, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, PaRâdigma Yay., İstanbul, 2000, 33.

⁶⁷ Cevizci, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, 33

⁶⁸ Aydın Topaloğlu, *Ateizm ve Eleştirisi*, D.İ.B.Yay., Ankara, 1999, 22

⁶⁹ Necip Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu*, Şehir Yay., İstanbul, 2000 170.

bulunmamakla birlikte, dinsiz ve Tanrısız olduğunu söylemek de pek doğru bir kanaat değildir. Onlar da çok Tanrı inancına sahip politeist ve insan biçimci antropomorfist düşünce yapısına sahiptir olsalar bir Tanrı inancına ve bu Tanrı'yla ilişkili olarak inanca ve bu inanca göre bir yaşam tarzları vardı. Dolayısıyla, Eski Yunan'da bugünkü anladığımız anlamda âlemin yaratıcı sebebi olan, varlığı mutlak bir Tanrı inancını savunan teistik bir Tanrı tasavvuru olmadığı için, bu dönem adına ateizm, nitelikleri tam belli bir Tanrı inancının reddedilmesi anlamında olmayıp, bir anlamda inançsızlık olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu dönemde Deney bilgisini, deneye dayanan kanıtları hiçe sayarak kanıtlarını inanç öğretilerinden çıkararak monoteist dinlerde bulduğumuz bir Tanrı anlayışı ve onu öğreti olarak kabul edip savunan hâkim bir dini anlayıştan bahsedilemeyeceği gibi bugünkü anladığımız anlamda bir ateizmden de söz edilemez.⁷⁰

Ortaçağ'a gelindiğinde ise, varlık bilimi, bilgi kuramları ve çeşitli meslek kolları arasında tarafların uyması veya kaçınması gereken davranışlar bütünü olan etik gibi felsefenin kendisine konu edildiği hemen her alanda Tek Tanrılı dinlerin özellikleri nedeniyle ateizm görülmemiştir. Buna ilaveten özellikle Hıristiyanlığın dini kural ve kaidelerini, onun kurumsal temsilcisi olan kilisenin etkisi ve inisiyatifi belirgin bir şekilde uygulaması da, bu dönemde açıkça bir ateizm görülmemesine neden olmuştur.. Her ne kadar bu dönemde Hıristiyan dünyasında kiliseye ve kilise öğretilerine karşı içten içe bir tepki ve nefret oluşmuşsa da bunlar açığa çıkamamış kendilerini net bir şekilde ifade etme imkânına olamamışlardı. Bu çağda ateizm daha çok sistemden yoksun bir şekilde, gizli ve dağınık bir tarzda, ve de otoriteye, yani dönemin formel taleplerine yönelik bir tepki hareketi olarak kendisini göstermiştir.⁷¹

XVII. y.y.'da Rönesans ve ondan elde edilen kazanımlarla Yeniçağ'a gelindiğinde, Thomas Hobbes (1588-1679) Tanrıyı açıktan açığa inkâr etmemekle birlikte bilinemezci (agnostik) bir anlayışla ruh, melek ve Tanrı gibi metafizik varlıkların düşünülüp kavranılamayacağını ileri sürmüştür. Hatta buna ilaveten hukuk ve ahlak gibi, dinin de devletin egemenliğinde olması gerektiğini

⁷⁰ Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu*, 170.

⁷¹ Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu*, 170.

söyleyerek dine ve onun teolojisine saldırıyordu.⁷² Descartes (1596-1650) gibi Hıristiyanlığı kendisine din olarak seçmiş bir felsefeci, ontolojik kanıtı ısrarla savunan, tek kesin bilginin, matematik ve fizikten çıkarılan ilke ve kavramlardan oluştuğunu varsayan kartezyen felsefe yöntemi ile Ortaçağ'ın ilim ve felsefe anlayışını yıkmaya çalışmıştır.⁷³ Bir Yahudi olan Spinoza'nın (1632-1677) panteizmi⁷⁴, David Hume'nin(1711-1776) kötülük problemi adı altında ileri sürdüğü Tanrı'nın iyi olamayacağı tezi⁷⁵ ve 18. yy. aydınlanmacıların da Dünya'ya veya Evren'in işleyişine müdahale etmeyen tek Tanrı olduğuna inanan deist tavırları Hıristiyanlığın ve diğer monoteist dinlerin teolojik sistemlerine ciddi eleştiriler yöneltilmişlerdi.⁷⁶

Fransız Devrimi (1789) ile başlayan ve insanı mitolojiden, hurafelerden ve dini anlayışlardan ziyade aklın tespitlerine güvenme amacını güden Aydınlanma hareketinin sonucunda, Avrupa'da Tanrı-insan anlayışı Hıristiyan anlayışın etkisinden kurtularak yerini deistik bir din ve Tanrı anlayışına bırakmıştır. Bu anlayışa göre, Tanrı'nın insanı diğer varlıklardan ayırmak için verdiği akıl, insanın hayatını anlamlandırıp yönetebileceği tek ve yegâne unsurdur ve akıl sadece ancak kendisine uygun olan inanç ve düşünceleri seçme ve kabul etme yetkisine sahiptir. Başka bir deyişle aklın yerine din ve din adı altında başka erklerin gücü olamaz. Bilimsel doğrular nasıl akılla doğrulanabiliyorsa dini verilerde akılla doğrulanabilir. Bu anlayışın doğal sonucu olarak, Hıristiyanlığın ve diğer dinlerin teolojik sistemleri ciddi eleştirilere uğramış ve onların yerine merkezinde aklın olduğu, evrenin yaratılışını ve düzenini açıklamak için bir Tanrı'nın ve ahlaki bir yaşam için ruhun sürekli varlığının gerekli olduğu şeklindeki ilkelere dayalı deistik bir din anlayışı oluşturuluyordu. Bunlara rağmen Yeniçağ 'da

⁷²Geniş bilgi için bkz. Maurice Barbier, *Modem Batı Düşüncesinde Din ve Siyaset*, çev. Özkan Gözel, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 1999, 127-134.

⁷³Descartes'in Kartezyen felsefesi hakkında geniş bilgi için bkz. Rene Descartes, *Felsefenin ilkeleri*, çev. M. Akın, Say Yay., İstanbul, 1992, s 85-115.

⁷⁴ Spinoza'nın panteizmi hakkında daha geniş bilgi için bkz. Spinoza, *Etika*, çev. Hilmi Ziya Ülken, Ülken Yayınları, İstanbul, 1984, 27-81.

⁷⁵David Hume, *Din Üstüne*, çev. Mete Tunçay, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1979, 163. 24 ; Mustafa Çevik, "David Hume'da Kötülük Sorunu, 1

⁷⁶ Emin Çelebi, "Kuşkucu Ve Agnostik Tutum Bakımından David Hume'un Din Eleştirisine Eleştirel Bir Bakış", *FLSF (Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi)*, 2011, sayı: 11, 33

materyalizmi merkeze alarak ateizmi temellendirmeye çalışan filozoflar da mevcuttur.⁷⁷

Modern dönemde Ludwig Feuerbach (1804- 1872), Jean Paul Sartre (1905-1980), Karl Marx (1818-1883), Emile Durkheim (1858-1917), Friedrich Nietzsche (1844-1900), Sigmund Freud (1856-1939), Schopenhaur (1878-1860), Albert Camus (1913-1960) ve Alfred Jules Ayet, (1910- 1989) gibi filozoflar ateizminin ileri gelen düşünürlerinden olmuştur. Bunlara göre bütün dinler, özelde ise Hıristiyanlık fikirsel ve eylemsel olarak eleştirilip reddedilmiştir.⁷⁸

Mantıkçı Pozitivistler dilbilimci bir temelden hareket ederek, din dilinin tasvir edici ve algı, hatırlama, hayal, düşünme, muhakeme ve yargılama yollarından birinin bulunmadığını, dolayısıyla anlamdan yoksun olduğunu ve bunun doğal sonucu olarak da Tanrının varlığına dair verilecek herhangi bir dinsel önermenin de anlamsız olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bütün bunlara rağmen mantıkçı pozitivistler Tanrı'nın var olmadığını söylememektedirler. Ancak, onlar "Tanrı" kavramının anlamsız olduğunu iddia ederek dolaylı yoldan ateist bir düşünce sisteminin savunucuları gibi gözükmemektedirler. Mantıkçı pozitivistlere göre bilim tek gerçekçi ve reel bilgi edinme yolu olarak benimsedikleri için, dini ifade ve iddiaların, bilimin usul ve esaslarına uymakta başarısız olduğunu ve dolayısıyla herhangi meşru bir bilgi ortaya koyamadığını ileri sürmüşlerdir. Onlara göre, yalnızca günlük hayatın deneme yanılmalarla elde edilen konuları anlamlı bir dil için referans noktaları sağlayabilir. Din dili ise, çoğunlukla Tanrı, ruh, ölümsüzlük gibi empirik olmayan konulardan söz ettiği için kognitif açıdan anlamlı değildir.⁷⁹

Sonuç olarak, teizm evrenin varlık dünyasında şahıs haline getirilmiş, aşkın ve yüce bir yaratıcısının olduğunu savunurken, ateizm sistemi ise, böyle bir yaratıcının yokluğu üzerine sistemini kurmuştur. Bir anlamda teizmin karşıtı olan ateizmin tarihsel alanda geçmişi irdelediğimizde, teistik anlayışa sahip dinlerde olduğu şekliyle bir Tanrı anlayışından ve bu anlayış doğrultusunda oluşmuş bir

⁷⁷ Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu*, 173.

⁷⁸ Akdemir, *Ateizm Tarihi Üzerine Kısa Bir Deneme*, 356

⁷⁹ W. Eichhom, G. Klaus ve M. Buhr, *Çağdaş Felsefe*, çev. Aziz Çalışlar, Altın Kitaplar Yay., İstanbul, 1985, 135-144.

teolojiden mahrum olan bu dönem ateizmi, Tanrı'nın reddini değil, bir çeşit inançsızlığı ifade ettiğini söyleyebiliriz. Orta Çağ'a gelindiğinde ise, özellikle monoteistik dinlerin bilhassa Hıristiyanlığın ve onun varlık âlemindeki temsilcisi olan kilisenin, her alanda etkisini ağır bir şekilde hissettirdiği söylenebilir. Bu nedenle, bu dönem için ateizm, teistik Tanrı anlayışının/inancının açık ve net bir eleştirisi ve reddi değil, dönemin dinsel otoritelerine, biçimsel ve resmî taleplerine yönelik bir tepki ve eleştiri hareketi olarak tanımlanabilir.

Yeni Çağ' da ise, Rönesans, Reform ve ardından gelen Fransız devrimi ile temelleri atılan aydınlanma hareketinin o dönem üzerinde son derece etkili olduğu söylenebilir. Bu düşüncenin insan aklını merkeze alıp, insanın sahip olduğu bütün inanç ve değerler konusunda aklı tek otorite ilan etmesi, deizm olarak isimlendirilen 'doğal din' anlayışına sahip bir düşüncenin oluşumuna izin vermiştir. Ayrıca, bu dönemde, bilim dünyasındaki gelişmelerin pozitivist bir yaklaşımla anlaşılması ve yorumlanması da, dönemin ateizmini temellendirmiştir.

Diğer taraftan Ateizm'de Tanrı olgusu olmadığından Tanrı hakkında bir konuşma onun dil kavramları içerisinde bulunmamaktadır. Buna bağlı olarak insanda bir huşu ve mukaşefe uyandırmas da beklenemez. Ateizmle ilgili bütün metinler felsefi ve bilim dili kullanan metinlerdir. Ateizm bir inanç olsa bile din olarak karşımıza çıkmaz. Ve din dili özelliklerini taşıyan bir metinden söz etmekte mümkün değildir.

1.1.2.6. Agnostisizm ve Tanrı Tasavvuru

Agnostisizm, ateizmin günümüz dünyasında dinlere ve Tanrı'ya bakışına bağlı olarak Tanrı'yı tanımlama da güçlük olduğu iddiasıyla insanlar arasında revaç bulan yaygın felsefi bir tavidir. Tanrı inancına karşı tavrı olan bir çok insan kendisini ateist kavramı ile izah etmek yerine bu felsefi anlayışla izah etme gayreti içerisinde olmuşlardır..

Agnostisizm kelimesi, “etimolojik olarak Yunanca'da “bilinmeyen”, “bilememek” anlamlarına gelen agnostos kelimesinden gelmektedir.”⁸⁰ Kelimenin kök bilgisinden hareketle agnostisizmi “bilinmezcilik” olarak Türkçeye

⁸⁰ Ferit Uslu, “Agnostisizm “*Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1/11(2012), sy 21,6-7

çevirebiliriz. Ancak bu kelimeyi bir din felsefesi terimi olarak tanımlamak o kadar kolay değildir. Zira agnostisizme yüklenen anlam, kişilerin inanç ve sahip oldukları değerlere göre değişmektedir. Özellikle agnostiklerin Tanrı'ya inanıp inanmadıkları ve agnostikle ateist arasındaki farkın ne olduğu soruları karşısında birbirinden farklı cevaplarla karşılaşmaktadır.

Alvin Plantinga, yukarı da anlatmaya çalıştığımız farklı kullanımlara işaret ederek bu terimi şu şekilde tanımlamaya çalışır: “ Popüler [birinci] anlamda Tanrı'ya inanmayan kişiye ateist denirken Tanrı'ya ne inanan ne de inanmayan kişiye agnostik denir. Ancak daha teknik [ikinci] anlamda agnostisizm, Tanrı'nın var olduğu ya da yok olduğunu gerekçelendirmede insan aklının yeterli rasyonel zeminlere sahip olma kapasitesinin bulunmadığını ileri süren görüştür.”⁸¹

Plantinga'nın bahsettiği birinci çeşit agnostisizmi, Tanrı'nın varlığı konusunda herhangi bir kanaatte bulunmaktan kaçınmak, bir anlamda şüphecilik veya kararsızlık olarak değerlendirmek mümkün iken ikinci çeşit agnostisizmi, hakkında varlığını ispat etme hususunda yeterli delil olmadığı için Tanrı'nın varlığını kabul etmemek şeklinde ifade etmek uygundur.⁸²

Agnostisizmin bu iki farklı anlamı dikkate alındığında aralarında anlamsal boyutta ciddi farklılıklar olduğunun altını çizerek, Tanrı'nın varlığı ve yokluğu konusunda bir düşüncesi olmayan veya aklen metafizik varlık âlemine ait varlıkları ispat edecek akli deliller olmadığı için Tanrı'nın varlığını kabul etmeyen kişiler agnostiktir, diyebiliriz.⁸³

Mesihi kültürde agnostisizm karşılığı olan gnostisizme bilinircilik adı verilmektedir. Yukarıda da belirtildiği gibi İngilizcede bir kilimebnin başına “a” bağlacı getirildiğinde anlamı olumsuzlamaktadır. O zamanda agnostisizm bilinemezlik anlamı taşımaktadır. Gnostisizm kelimesinin kökeni yunanca bilgiye sahip insan anlamında gnostikos sözcüğünden türetilmiştir. Kaynağı İlahi olan, kesin bilgiye kalbin bir nebze aydınlanmasıyla ve ferasetle ulaşılacağı kanaatinde olan dini bir akımdır. M.S I.ve II. Yüzyılda İlk çağ Yunan felsefesi ile

⁸¹ Uslu, Agnostisizm, 6

⁸² Şinasi Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Vadi Yayınları, Ankara 1998. 143

⁸³ Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, 143.

Hıristiyan dinine ait görüşleri kaynaştırma gayretinde olan felsefeciler tarafından oluşturulmuştur..⁸⁴

T. H. Huxley tarafında 1800'lü yıllarda ortaya atılan Agnostisizm. Bilinmezlik olarak da tanımlanmaktadır. Bu felsefi düşünce bütün dinlerde zikri geçen Tanrı ve sıfatlarını reddetmektedir. Bir yaratıcını var olup olmadığının asla bilinmeyeceğini iddia etmekle kalmaz, yeryüzünde yaşanan hiçbir dinin de Tanrı tarafından gönderilmediği fikrini savunur. Bu bakımdan agnostisizm Tanrı vardır diyen teizme benzemediği gibi Tanrı yoktur diyen Ateizmlede uyuşmamaktadır.⁸⁵

Agnostiklere göre Tanrının varlığının bilinebilirliği metafizik alanla ilgili olması nedeniyle aklın mükâşefe edebileceği bir konu değildir. Aklın idrakinin dışında kalan böylesine bir konu da konuşmak ve hüküm vermek imkân dâhilinde değildir. Bu düşünce şekli de agnostiklerin Tanrı hakkında tarafsız kalmalarına neden olmuştur. Ancak bazen bu suskunlukları nedeniyle ateist olmakla eleştirilmişlerdir. Bütün bunlara rağmen bazı agnostikler kendilerinin ateist olmadıkları konusunda açıklamalar yapmışlardır. Mesela ateist olduğu söylenen Bertrand Russell (1872-1970) kendisinin agnostik olduğunu söylemiş, çünkü ona göre her türlü imkanın bulunmasına rağmen Tanrının ispatlanmasının mümkün değildir. Huxley agnostik kelimesi ile hem Yahudi-Hıristiyan Tanrı anlayışını, hem de ateizm öğretisini reddederek bu kavramı Tanrının varlığı hakkında fikir beyan edemeyen düşünürler hakkında kullanmıştır. Bu kelime daha sonra anlam genişlemesine uğrayarak bütün bilinemezci öğretileri kapsamıştır.⁸⁶

Agnostisizm, bilimin süzgecinden geçmeyen insanın düşüncelerinde ki yanılgılara bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. BU tepkilerin ilki duyumcu sofistler olmuştur. Onlara göre bilginin sağlamlığı ve sıhhati duyularla tespit edilebilir. Duyuların dışında elde edilen bilgilerin güvenilirliği yoktur ve olamaz. İnsanın yaşam boyu kendi bilgi, tecrübe ve deneyimleri ile elde ettiği bilgi ve olguların dışında hiçbir varlığın bilinmeyeceği iddiasın da olan bu felsefi öğreti Tanrı

⁸⁴ Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü* 143.

⁸⁵ Uslu, "Agnostisizm", 12

⁸⁶ Uslu, "Agnostisizm", 11-12

kavramına getirilen yorum bakımından tüm zamanların en mantıklı düşüncesidir.⁸⁷

Agnostisizm konusu pratik hayatta uzun bir süre tutunulacak bir görüş değildir. Bir agnostik en azından kişisel yaşantısı açısından bir ateist ya da teist gibi yaşayacaktır. Bir kişi epistemik açıdan agnostik olurken ontolojik açıdan ateist veya teist olabilir. Bununla şu kastedilmektedir: ‘Tanrının varlığı bilinebilir mi?’ sorusu ile ‘Tanrıya inanıyor musun?’ soruları birbirinden farklı sorulardır. Bir kişi Tanrının bilinemeyeceğini savunup aynı zamanda onun varlığına inanabilir ya da Tanrı hakkında konuşulamayacağını söyleyip onun varlığını kabul etmeyebilir. Günlük hayatta ise Tanrının bilinebilmesi konusunda agnostik tavır takınılsa da ontolojik açıdan Tanrıya inanç konusunda agnostik olunamaz. Ya Tanrı varmış gibi yaşarsınız ya da Tanrı yokmuş gibi... Bunun ortası yoktur. Farkında olmasak da seçimlerimiz bu ikisi üzerine kuruludur. Bu sebeple agnostisizmin ateizme götürdüğü veya teizmi ‘iptal ettiği’ gibi bir düşüncüyü savunmak tutarlı değildir.

Agnostisizm felsefi bir akım olarak karşımıza çıktığı için bu anlayışı ifade eden metinler bilim ve felsefe dilini kullanmaktadır. Bu yaklaşımda din dili özelliklerini taşıyan bir metnin ortaya çıkması beklenemez.

1.1.2.7. İslam Öncesi İbrahîmi Geleneklerde Tanrı Tasavvuru

Eski Ahit, yapı ve mantık bakımından ayrıca içerdiği konular açısından özellikle ahlak, muamelat ve hukuksal konularda getirdiği hükümler ile Kur'an'a çok benzemektedir. Tanrının alemi yönettiği ve onun kölesi olan insanlar ile bu Tanrı'nın insanlara uyguladığı azap vs anlatılmaktadır. İncil'in içerisinde çeşitli hukuk kuralları, hitap ettiği toplumun durumuna ilişkin tespitler, yaşadığı dönemle ilişkili kurallar bulunmaktadır. İçinde sevgi, rahmet, ruhsal anlamda insanlığa yön verebilecek felsefi derinlik bulunmamaktadır. Hayatın anlamını, sırrını, asıl manasını, anlatmak yerine, yalın bir hukuk ve kural kitabını

⁸⁷ Uslu, “Agnostisizm”, 11-15

andırmaktadır. Genelde bu saydığımız özellikler semitik(Yahudi kültürüne ait) dinlerin karakteristik özelliğidir.⁸⁸

İncil’de ise Eski Ahit’e göre çok farklı bir mantık ve dilinin olduğu görülür. Bu farklılığın nedeni İncil’in, kökleri kadim doğa dinlerine uzanan ve spiritüel bir yaşam tarzına sahip paganizmim etkisinde yazılmış bir metin olmasıdır. İncil’deki en eski yazılardan olan Gnostik, Pavlus’un mektuplarındaki felsefi çıkarımlar ile Yuhanna İncil’inin özellikle 1. Bölümü pagan veya gnostisizmin en çok görüldüğü bölümlerdir. İncil’in semitik kültürün etkisinden biraz ayrılması ile Eski Ahit’in sunduğu Tanrı anlayışından çok farklı Tanrı sunumu verilmektedir. Öyle ki, Eski Ahit’teki öfke dolu Tanrı yerini, sevgi Tanrısı gibi isimlere bırakmaktadır. Bu anlayışın sonunda Tanrı korkulan değil sevilen bir varlık haline gelmektedir. Tevrat’taki Tanrı bir efendi, kral izlenimi verirken, insanlar bu kralın köleleri olduğunda önünde korkuda tir tir titreyerek durmalıdırlar. Burada geçen Tanrı öldürmeyi seven sadist bir Tanrı izlenimini vermektedir.⁸⁹ Richard Dawkins’inde dediği gibi: *"Tüm kurgular içinde en nafoş karakter. Kıskanç ve bununla gurur duyuyor, bir dar kafalı, adaletsiz, merhametsiz kontrol manyağı, bir kin dolu kana susamış soykırımçı, bir kadın düşmanı, homofobik, ırkçı, çocuk katili, soykırımçı, evlat katili, öldürücü (veba getiren), megaloo., sadomazoşist, kaprisli hain zorba"*⁹⁰

Richard Dawkins'in bu sözlerine tamamen katılmak mümkün değildir. Tevrat’ın tamamından çıkardığı Tanrı anlayışı Tevrat metninin içerisinden ve bağlamından kopartılarak elde edilmiş tespitlerdir. Ancak genel anlamda bakıldığında eldeki mevcut Tevrat’ın Tanrısı söylediklerinden pek te uzak gözüküyor. Çünkü Eski Ahit ayetleri dikkatle tetkik edildiğinde Dawkins’in ne kadar haklı olduğu gözler önüne serilmektedir.

Yahudilikte Tanrı’nın çeşitli sıfatları vardır. Tanrı mukaddestir: “Allah’ınız Rab benim, kendinizi takdis edin ve mukaddes olun, çünkü ben

⁸⁸ Geniş Bilgi için Bkz. Şaban Kuzgun, *Hristiyan Batı Kültürünün Ana Kaynağı Kitâb-ı Mukaddesin Kutsallığı Üzerine Dört İncil Yazılması Derlenmesi, Muhtevası, Farklılıklar, Çelişkileri*,2004

⁸⁹ Kuzgun, *Hristiyan Batı Kültürünün Ana Kaynağı Kitâb-ı Mukaddesin Kutsallığı Üzerine Dört İncil Yazılması Derlenmesi, Muhtevası, Farklılıklar, Çelişkileri* 56-74

⁹⁰ Richard Dawkins, *Tanrı Yanılgısı*, Çev. Tunç Tuncay Bilgin, , Kuzey Yay, 2012, 22

mukaddesim”⁹¹ . “Orduların Rabb’i kuddûstür, kuddûstür, kuddûstür, bütün dünya onun izzetiyle doludur”⁹². “Tanrı ezelî ve ebedîdir, zamanın dışında ve üstündedir”⁹³ ; “İlk ve son O’dur”⁹⁴ “Tanrı sonsuz büyüklüktedir, her yerde hâzır ve nâzırdır”⁹⁵; “Tanrı kâdir-i mutlaktır, her şeyi bilir”⁹⁶ ; “Hayatın ve ölümün sahibidir”⁹⁷; “Tanrı dünyanın yaratıcısı ve koruyucusudur”⁹⁸. Tanrı cismanî değildir. On emirde, “Kendin için oyma put, yukarıda göklerde olanın yahut aşağıda yerde olanın yahut yerin altında olanın sûretini yapmayacaksın” denilmektedir⁹⁹. Bu son derece aşkın varlığa ait sıfat ve nitelemelerin yanında Tanrı hakkında zaman zaman insan biçimci antropomorfist söylemlerle doğacı natürist tanımlamalar ve tasvirlerde vardır. Yahudi kutsal kitabında Tanrı eli, kolu ayağı, gözü vb gibi beşerî organlara ve duylulara sahiptir. Sıcak havalarda gezinen, natamam yaratılmış insan gibi unutan, pişman olan bir varlıktır. Kendisine baba denilirken bir taraftan da oğullar nispet edilmektedir. Elohist metinlerde ise Tanrı aşkın ve yüce bir varlık olarak tanımlanmakta, gönderdiği peygamberleriyle bulutların çok uzağından veya rüyasında melek aracılığı ile konuşmaktadır. İbn Meymûn, Tanrı’nın Tevrat’ta kendisini tanıtırken kullandığı antropomorfik dilin aslında mecazi olduğunu bunun sadece Tanrı’nın kendisini insanlara daha iyi tanıtmak için onların bildiği vasıf ve nitelemelerle yapılan anlatım olduğunu söylemektedir. Yahudi düşüncesinde Tanrı sadece İsrail oğullarına ait kılınırken bazı yerlerde de evrensel bir ilah olduğu vurgulanmaktadır. Yine Tevrat ayetlerinde Tanrının tek ve bir olduğu ve âlemin yaratıcısı olarak tanımlanmaktadır. Tevrat’ta Tanrı ile O’na nispet edilen kavmi İsrâil arasında özel bir ilişki mevcudiyeti vardır.¹⁰⁰ İsrail oğullarını girdikleri savaşlarda Tanrı Yehova bir yandan Tanrı diğer yandan bir savaşçıdır. Buna karşılık İşaya, Yeremya ve Hezekiel gibi büyük peygamberlerin tebliğlerinde Tanrı evrensel bir

⁹¹ Levililer, 11/44

⁹² İşaya, 6/3

⁹³ Tesniye, 32/40

⁹⁴ İşaya, 44/6; 48/12; Mezmûrlar, 90/2);

⁹⁵ Mezmûrlar, 139/7-10

⁹⁶ Yeremya, 16/17; 23/249

⁹⁷ Tesniye, 32/39

⁹⁸ Mezmûrlar, 104/1-32; 121/2

⁹⁹ Çıkış, 20/4

¹⁰⁰ Çıkış, 19/5-6; Tesniye, 10/15

boyut kazanmaktadır.”¹⁰¹ İncil’de ise dediğimiz gibi, içinde bulunan az sayıda semitik kültürün tesirinde yazılmış benzetmeler dışında çok farklı bir Tanrı portresi çizilmektedir, İncil’de Tanrı kölelere sahip bir efendi olarak değil, mecazen de olsa oğulu olan Baba haline getirilmiştir¹⁰².

Eski Ahit’te üzerinde sıklıkla durulan "Tanrı korkusu" olgusunun yerine, Tanrı sevgisi üzerine kurgulanmış bir İlah takdim edilmektedir.¹⁰³ Eski Ahit’teki yani Tevrat’ta ise daha ziyade öldüren ve öldürmeye teşvik eden, kendi yakınlarına dahi düşmanlığı tavsiye eden bir ilah anlayışı vardır. Bu İlah İsrailoğulları dışındaki tüm insanların değersiz olduğunu, İsrailoğullarına karşı olan insanları cezalandıracağını söyleyerek yarattıkları arasında ayırma gitmektedir.¹⁰⁴ Tevrat’ta anlatılan İlah sadece israiloğullarının dışındaki insanlara şiddet ve zulüm yanlısı olmayıp onların sahip oldukları hayvanlara ve diğer canlılara karşı da merhametten yoksundur.¹⁰⁵ Tanrı Tevrat’ta o kadar öfkeli ki, öküzler tökezlediği için dengesini kaybederek hata ile sandığa dokunmak zorunda kalan Uzza’yı yerden yere çalarak öldürmektedir.¹⁰⁶ Ayrıca cezalandırırken sadece öldürmeyen bu Tanrı, zinayı en ağır suçlardan kabul etmesine rağmen "*RAB şöyle diyor: ‘Sana kendi soyundan kötülük getireceğim. Senin gözünün önünde karılarını alıp bir yakınına vereceğim; güpegündüz karılarının koynuna girecek. Evet, sen o işi gizlice yaptın, ama ben bunu bütün İsrail halkının gözü önünde güpegündüz yapacağım!’*"¹⁰⁷ diyerek çirkinlikte sınır tanımamaktadır.

Yukarıdaki ifadeler dayanarak Eski Ahit’in Tanrı kavramı Yeni Ahit’in Tanrı kavramıyla örtüşmüyor gibi dursa da aslında daha öncede belirttiğimiz gibi her iki kitapta semitik kültürün etkisi ile biçimlenmiş insan biçimci bir Tanrı tasavvuru vardır. Kur’an’da belirtilen yaratılmışlardan farklı, kendisine özgü sıfatları olan Tanrı anlayışının, İncil ve tevrat’ta olmadığını özellikle

¹⁰¹Ömer Faruk Harman, “YaHûdilik” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara:TDV yay.2013) ,43,204

¹⁰² Mat 5:48; 1Yu 3:1

¹⁰³1Yu 4:18

¹⁰⁴ Çık.32: 27; Çık.32: 29; 1. Samuel.15: 2; Mezmurlar.137: 8-9

¹⁰⁵ Yasanın Tekrarı 20: 14; Hezekil.9: 5; Yasanın Tekrarı 2: 35; Yeşeya..13: 16; Yeşeya..13: 15; Yasanın Tekrarı 13: 15

¹⁰⁶ 2.Sa.6: 6-7

¹⁰⁷ 2.Sa.12: 11-12

söyleyebiliriz. Özellikle yeni ahitte kısmen eski ahitte aşırı bir şekilde insani ve olumsuz özelliklere sahip bir Tanrı yer almaktadır.

Diğer taraftan Eski Ahit'te ki Tanrının şiddet, Yeni Ahit'te ki Tanrının ise sevgi esaslı bir ilah olması şeklinde bir ayırım mümkün gözükmemektedir Eski ve Yeni Antlaşma birlikte okunduğunda, Tanrı'nın iki antlaşma arasında farklılık göstermediği ve Tanrı'nın gazabı ve sevgisinin her iki antlaşmada da vahiy edildiği açıkça görülür. Örneğin, Eski Antlaşma boyunca Tanrı'nın, "sevecen ve lütfeden, tez öfkelenmeyen, sevgisi ve sadakati bol bir Tanrı" olduğu bildirilmiştir.¹⁰⁸ Buna karşın Yeni Antlaşma olan İncil'de, Tanrı'nın sevgi dolu şefkati ve merhameti, "Tanrı dünyayı o kadar çok sevdi ki, biricik Oğlu'nu verdi. Öyle ki, O'na iman edenlerin hiçbiri mahvolmasın, hepsi sonsuz yaşama kavuşsun" sözleri aracılığıyla daha da dolu dolu bir şekilde gösterilmiştir.¹⁰⁹ Eski Antlaşma boyunca da Tanrı'nın İsrail'le sevgi dolu bir babanın çocuğuna davrandığı şekilde davrandığını görüyoruz. İsraililer O'na karşı kasten günah işleyip putlara tapmaya başladıklarında Tanrı onları cezalandırmıştı. Buna karşın, putperestliklerinden tövbe ettikleri her seferinde de onları kurtarmıştı. Bu, Tanrı'nın Yeni Antlaşma olan İncil'de Hristiyanlara davranma biçimine çok benzer. Örneğin, bizlere, "Rab sevdiğini terbiye eder, oğulluğa kabul ettiği herkesi cezalandırır" der.¹¹⁰ Buna benzer bir şekilde, Eski Antlaşma boyunca da Tanrı'nın yargı ve gazabının günahın üzerine döküldüğünü görüyoruz. Aynı şekilde, Yeni Antlaşma 'da da Tanrı'nın gazabının hâlâ, "Haksızlıkla gerçeğe engel olan insanların bütün Tanrısızlığına ve haksızlığına karşı Tanrı'nın gazabının gökten açıkça gösterilmekte" olduğunu görüyoruz.¹¹¹ Bu yüzden, Tanrı Eski Antlaşma 'da Yeni Antlaşma'da olduğundan farklı değildir. Tanrı, doğası bakımından değişmezdir. Kutsal Kitap'ın bazı bölümlerinde O'nun doğasının bir yönünün öbür yönlerinden daha çok gösterildiğini görsek bile, Tanrı'nın Kendisi değişmez.

Kutsal metinlerden olan İncil ve Tevrat'ta din dilinin merkez konusunu teşkil eden Tanrı hakkındaki konuşmalarda iki yol kullanılmaktadır. Tanrı, ya

¹⁰⁸ Mısır'dan Çıkış 34:6; Çölde Sayım 14:18; Yasa'nın Tekrarı 4:31; Nehemya 9:17; Mezmur 86:5, 15; 108:4; 145:8; Yoel 2:13

¹⁰⁹ Yuhanna 3:16

¹¹⁰ İbraniler 12:6

¹¹¹ Romalılar 1:18

olumluluk ifade eden cümlelerle, ya da olumsuzlama yoluyla nitelendirilmektedir. Tanrı, ilim sahibi, mutlak iyi ve her şeye gücü yeten olarak olumlu şekilde nitelenebileceği gibi; hiçbir şeye benzemez, zamanda ve mekânda değildir, cisimli değildir gibi ifadelerin yanı sıra öfke ve kin vasıfları ile nitelendirilmiş olarak sunulabilmektedir. Kullanılan ifadelerle mükâşefe alanını aralayan bir dil üslubu ile sunulan Tanrı olgusu huşu da uyandırmaktadır. Yahudi ve Hıristiyan metinlerinin başlangıcından itibaren kendilerini kelimeler ile ilişkilendirmişlerdir. Tanrı, Yaratılış (Genesis)'ta dünyaya "ol" diyerek var etmesi ile tasvir edilir ve zaten Platonlaştırılmış olan Yuhanna İncil'inin giriş kısmında, her şeyin ondan yaratıldığı İsa'nın enkarne olmuş kelimeler (Logos) olduğu söylenir. İnsan dilinin Tanrı'yı konuşmadaki yetersizliği Yahudiliğin radikal tektanrıcılığının eşleniğidir. Tanrı isimlendirilmek için bile çok kutsaldır. Bu anlamda Allah hakkında konuşma özelliği bulunan, kanaatleri ön plana çıkaran, huşu duygusu uyandıran, tutku ile bağlanmayı sağlayabilen, Allah merkezli bir hayat tarzında ahlaki ilkeler sunan ve objektif gerçeklere atıfta bulunabilen dildir

1.2. Kur'an –Dil İlişkisi Bağlamında Tanrı Tasavvuru ve Dile Yansıması

Kur'an dili yukarıda tanımlamaya çalıştığımız din dili kapsamında bulunmaktadır. Bu anlamda Kur'an dili bilim, felsefe, edebiyat, hukuk v.b gibi dil gruplarından ayrılmaktadır. Kur'an dilini din dili kategorisinde değerlendirmek son derece önemlidir. Aksi halde, yukarıda sıraladığımız bilim, felsefe vb. dillerine ait sınırlı dil mantığı içine alınma ve pek çok fonksiyonunu kaybetme durumu ile karşılaşabilir. İşte bu nedenle burada Kur'an dilini, din dilinin temel özelliklerini de dikkate alarak açıklamaya çalışacağız.

1.2.1-Kur'an Dili

İletişim, iletişimi başlatan ile alıcı konumundaki iki insan ya da insanlar arasında gerçekleşen duygu, düşünce, davranış ve bilgi alışverişidir. Bu tanıma göre Allah ile beşer arasındaki fark, iletişime engel olacaktır. Aşkın olan Allah ile beşer arasındaki ontolojik farkın ortadan kaldırılması ve Allah (c.c.) ile beşer arasında iletişimin gerçekleşebilmesi için iletişim araçlarından kelime ve

sözleri¹¹² ve bunun tabii neticesi olarak insan dilini kullanmaktadır.¹¹³ İnsan dili ise, sosyal bir olgu olarak, bir toplumun bireylerinin birbirleri ile anlaşma aracı olarak kullandıkları ortak söz ve işaretlerden ve bu işaretlerin kullanımından oluşan bir sistemdir.¹¹⁴ Dolayısıyla duygu ve düşüncelerini anlatmak isteyen birey, kelime ve kavramlara sahip bu konuşma sistemine başvurmak zorunda kalır. Aksi halde insanlar arasında beklenen konuşma ve anlaşma gerçekleşemez. İşte Allah'ın insanlara gönderdiği vahiyde, bu dil sistemi üzerinden hitap etme durumunda kalmıştır.¹¹⁵ Zira dünya üzerinde yaşayan her toplumun dolayısı ile her bireyin iletişimi sağlamak için kullandığı kendine özgü bir dili vardır ve Allah da vahyini gönderirken o toplumun kullanmakta olduğu dili kullanmıştır. Bu konu ile alakalı olarak İbrahim süresinde Allah şöyle denmektedir: “*Biz her elçiyi, onlara açıklamaları için kendi toplumunun diliyle gönderdik...*”¹¹⁶ Çünkü ayetlerle ifade edilen gayenin gerçekleşebilmesi için nazil olan vahyin, hem onu anlatan ve tebliğ eden peygamber, hem de ilahi mesajla muhatap olan toplum açısından anlaşılır olması gerekmektedir.¹¹⁷ İnsanlığa gönderilen vahyin son temsilcisi olan Kur'an bizzat kendisinin, 'Arapça lisanı' ile¹¹⁸ ve 'Peygamber'in konuştuğu dil'¹¹⁹ ile indirildiğini haber vermektedir. İşte bu minvalde bir kısım âlimler Kur'an'ın, Arap dilini sonsuzlaştıran ve Arap dili için bir övgü niteliğinde olan şaheser olduğunu ifade etmişlerdir.¹²⁰

Allah ile insan arasında ki haberleşmenin iki çeşidi vardır. Bunlardan ilki sözlü olan konuşma türüdür ki her iki taraf da topluma ait olan konuşma dilini

¹¹² Bkz: Bakara, 2/253; Nisâ, 4/164; Şûrâ, 42/51

¹¹³ Toshihiko Izutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, Ankara Üniversitesi Yay., 1975, 126.

¹¹⁴ Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul 1977, 1; Doğan Aksan; *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, Ankara 1995, 55; ; Özcan Başkan; *Bildirişim İnsan Dili ve Ötesi*, İstanbul 1988, 205; Agop Dilaçar; *Dil, Diller ve Dilcilik*, Ankara 1968, 5. Ayrıca insan dili ile hayvanların iletişimi arasındaki farklılıklar için bkz: Süheyla Bayrav; *Yapısal Dilbilimi*, Ankara 1998, 14-16.

¹¹⁵ Izutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan.*, 174.

¹¹⁶ İbrâhim, 14/4. Bu duRûm, Nahl süresinde de şöyle ifade edilmektedir: “İnsanlara, kendilerine indirilene açıklaman için ve düşünüp anlaşılar diye sana da bu Zikr'i/Kur'an'ı indirdik.” (Nahl, 16/44.)

¹¹⁷ M. Zeki Duman; *Vahiy Gerçeği*, Ankara 1997, 82

¹¹⁸ Şûrâ, 42/7; Yûsuf, 12/2; Râd, 13/37; Şuarâ, 26/195; Zümer, 39/28; Fussilet, 41/3 ve 44; Zuhruf, 43/3.

¹¹⁹ Meryem, 19/97.

¹²⁰ Emin el-Hûlî; *Kur'an Tefsirinde Yeni Bir Metod*, (Çev. Mevlüt Güngör), İstanbul 1995, 68; W. Watt Montgomery; *Kur'an'a Giriş*, (Çev. Süleyman Alkan), Ankara 1998, 101; İzzet Derveze; *Kur'anü'l-Mecîd –Kur'an'ı Anlamada Bir Yöntem Çalışması-*, (Çev. Vahdettin İnce), İstanbul 1997, 127; Hâlid Abdurrahman Akk; *Usûlü't-Tefsîr ve Kavâiduhû*, Beyrut 1994, ,137 vd.

kullanarak maksadını anlatır. İkincisi ise sözsüz olandır ki; Allah, varlık âleminde kendisi ve istekleri ile alakalandırmak üzere var olan delilleri kullanarak maksadını anlatırken, insan da vücudunun hareket ve işaretlerini kullanarak maksadını anlatır.¹²¹

Allah Teâlâ Kur'an'ı Kerim'deki mesajlarını muhatap olduğu Mekke toplumuna ulaştırmak için Arap dilini kullanmış ve bu dilin içeriğine bağlı kalmıştır. Bilindiği gibi her dil de doğal olarak içinde bulunduğu çevrenin kültür ve hayat tarzını yansıtan bir özelliğe sahiptir. Buna göre Arap dili de, özellikle Kur'an'ın indiği dönemdeki Mekke ve civarının dil ve kültür özelliklerini ve o dönemde yaşanan hayat şekli ile ifade tarzlarını yansıtmaktadır. Bundan dolayıdır ki Kur'an kelimelerine yüklenen anlamda, büyük ölçüde o dönemin sosyo-kültürel şartları dikkate alınarak şekillenmiştir.¹²² Ancak şunu da belirtmek gerekir ki Kur'an, mevcut Arap dilinin tüm muhtevasını aynen kullanmamış, zaman zaman onun belli kelime ve kavramlarını yeniden ve kendince anlamlar yükleyerek tasarlamıştır. Dolayısıyla, sosyokültürel şartların vahyin anlam alanını belirlemesi ancak Allah'ın müsaade ettiği ve uygun gördüğü kadar olduğu gerçeğini de unutmamamız gerekmektedir. Çünkü Allah bu dil içerisinde kullanılan birçok kelimeye zaman zaman yeni anlamlar yüklemiştir. Bu nedenle Kur'an'ı anlayıp açıklamak için gereken öncelikli şartlarından birisi de, şüphesiz, Arapçayı bütün yönleri ile bilmektir. Çünkü Kur'an'ın dili, yalın ve birleşik ifadeleriyle, ıstılahlarıyla, üslubuyla, temsilleriyle, teşbihleriyle, istiareleriyle, mecazi ifadeleriyle, kısacası tüm özellikleriyle genel olarak Hz Muhammed'in birlikte yaşadığı topluma ait dildir.¹²³

Peygamber (as)'den günümüze kadar yapılagelen tefsir çalışmalarının, özellikle Kur'an dili üzerinde yapıldığı anlaşılmaktadır. Hatta tefsirde ilk dönem müfessirlerin neredeyse tamamı, Kur'an'ı tefsir ederken Arap dilini dikkate alarak Kur'an kelimelerini incelemişler, dolayısıyla bunların Kur'an yorumları da

¹²¹ Izutsu, *Kur'ân'da Allah ve İnsan*, 126

¹²² Düccane Cündioğlu; *Sözlü Kültürden Yazılı Kültüre Anlam'ın Tarihi*, İstanbul 1997, 37.

¹²³ Ahmed Emin; *Fecrü'l-İslâm*, (Çev: Ahmet Serdaroğlu), Ankara ,1976 291 ; İzzet Derveze; *Kur'ân'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, (Çev. Mehmet Yolcu), İstanbul 1989, 1: 43-50.

genelde dil ağırlıklı olmuştur.¹²⁴Nitekim Beyhâkî İmam Mâlik'ten şunları nakletmektedir: “Arap dilini bilmediği halde Kur'an'ı tefsir eden bir kimse bana getirilse, onu kesinlikle cezalandırırdım.”¹²⁵ Şâtıbî (ö. 790 h.) de Kur'an'ı anlamak için öncelikli şartın Arapçayı iyi bilmek ve yorumunu yaparken öncelikle dilsel açıdan başlanması gerektiğini bildiren sözlerine şöyle devam etmektedir: “...Kur'an Arap diliyle indirilmiştir; O Arapçadır ve onda indiği toplum tarafından anlaşılmayan hiçbir kelime ya da kavram yoktur. Bunun anlamı şudur: Kur'an, gerek seçilmiş kelimeleri gerekse anlamları ifadede kullanılan üslûp şekilleri açısından Arapların bildiği ve kullandığı bir dille inmiştir.”¹²⁶

Kur'an'ın muhatap olduğu bireylerin tamamı, onu bilgi düzeyi yüksek olan sahabeler gibi anlamaları mümkün değildi. Özellikle Kur'an'da geçen ve garîb kelimelerin anlamlarını ve bu kelimelerle ne kastedildiğini anlayamıyorlardı. Hatta ileri gelen sahabelerden bir kısmı Kur'an'da geçen bazı kelimelerin tam olarak hangi anlama geldiğini bilmediklerini bizzat söylemişlerdir.¹²⁷Örneğin Hz. Ömer'in, açıkça bilmediğini ifade ettiği “ebben ” kelimesi, dilcilere göre çokanlamlı bir kelimedir.¹²⁸ Buna göre, o dönemde bazı kelimelerin farklı anlamları dönemin insanları tarafından bilinmiyordu. Diğer taraftan bireylerin bazısının Kur'an'da yer alan bazı kelimelerin anlamını bilmemeleri, gayet tabii bir durumdur.¹²⁹

Bu bilgiler ışığında Kur'an'ın, öncelikle muhatap kitlenin çevresi olan Hicaz bölgesinin dili ile anlaşılması gerekmektedir. Çünkü Kur'an'ın dili

¹²⁴ Bkz: J.J. G. Jansen; *Kur'an'a Bilimsel, Filolojik, Pratik Yaklaşımlar*, Çev. Halilürrahman Açar, Ankara 1993, 106-107; Celal Kırcı; *İlimler ve Yorumlar Açısından Kur'an'a Yönelişler*, İstanbul T, 167-168. Halis Albayrak; *Tefsir Usûlü*, İstanbul 1998, 103. M. Fuad Sezgin; *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, İstanbul 1956, 117)

¹²⁵ Albayrak, *Tefsir Usûlü*, 103

¹²⁶ Ebû İshak İbrahim eş-Şâtıbî; *el-Muvâfakât fî Usûli's-Şeria*, (Abdullah Derrâz'ın Notlandırmasıyla), Kahire T, 2, 64-66. Kur'an'da yabancı kelimelerin olup olmadığı hususunda farklı fikirler ileri sürülmüştür. (Bkz: Celâleddîn Abdurrahmân es-Suyûtî; *el-Mühezzeb fî mâ Vakaa fî'l-Kur'âni mine'l-Muarrab*, (Thk: Muhammed Altıncı), Beyrut 1995, 31-33; Celâleddîn Abdurrahman es-Suyûtî; *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, (Taksim ve Talik: Mustafa Buğa), Beyrut 1993, I, 178

¹²⁷ Bedreddin Muhammed b. Abdullah ez-Zerkeşi; *el-Burhân fî Ulâmi'l-Kur'ân*, (Tah. Yûsuf Abdurrahman el-Mar'aşlî, Cemal Hamdi ez-Zehebî, İbrâhim Abdullah el-Kürdî), Beyrut 1994, 1 289-295.

¹²⁸ Ebû's-Saâdet Hibetullah b. Ali b. Muhammed b. Ali el-Hasenî İbnu's-Şecerî; *Mâ İttefaka Lafzuhû ve İhtelefe Mâ'nâhu*, (Thk: Ahmed Hasen Besc), Beyrut 1996, 13.

¹²⁹ Derveze; *Kur'ânü'l-Mecîd*, 133-134.

kapsamında ayetlere bakıldığında, bu bölgeye ait insanların konuştuğu Arapçanın onaylamadığı bir anlam, Kur'an'ında onaylamadığı bir anlamdır. Çünkü Kur'an, indiği dönemin insanların o günkü kullandığı dil ile nazil olmuştur. Bu açıdan, Kur'an'ı anlamaktan bahsettiğimizde, kendimizi, ister istemez Allah'ın kastettiği mananın o dilin sınırları ve muhtevası içerisinde anlamaktan söz ediyor olmamız tabii bir durumdur.¹³⁰ Zira Kur'an dilsel bir metin olup, dil ile alakalıdır; dolayısıyla Kur'an'ı anlamak veya yorumlamak bir kelamı anlamak ve yorumlamak ile eş anlamlıdır.¹³¹

Kur'an'ı Kerîm, yirmi üç yıllık bir zaman diliminde ve çeşitli zamanlarda ortaya çıkan sorunlara bağlı olarak nazil olmuş¹³² ve Peygamber (a.s.)'in dilinden okunmuştur.¹³³ Bu nedenle Kur'an, bugünkü anladığımız anlamda bir kitap değil, sözlü bir hitap olduğunu söylemiştik. Yani 'yazılı bir metin' değildi. Peygamber (as)'a sözlü olarak gelen bu metin o günün şartlarında, yazıya geçirildi ve yazılı bir metin halini alarak Hz Ebubekir döneminde Mushaf haline getirildi. İşte bu açıdan bakıldığında, Kur'an'da ne tarihi bir sıralamaya ne sistematik bir yapıya ve ne de konularına göre tertip edilen bir yapısı olmadığı görülecektir.¹³⁴ Ancak şu da bir gerçektir ki, sadece dilsel çözümlenmeler onun anlamını, maksadını orta yere koymak ta yeterli değildir. Bu nedenle onun ifade şekli ve üslup özellikleri de dikkate alınmalıdır. Çünkü Kur'an, nâzil olduğu dönemdeki Arap dilini kullanmakla birlikte, bu dilin kelimelerine kendi içeriğine uygun yeni yeni anlamlar yüklemiş ve yeni anlamlarla kendi istilahının ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu sebeple, Kur'an'ın kullandığı kelime, deyim ve üsluptan birçoğunu anlamak için salt Arap dilini bilmek de yeterli olmaz. Dolayısıyla Kur'an'ın oluşturduğu kavramsal çerçeve ve semantik alan ve o kültürün ihtiyaç

¹³⁰ Cündioğlu; *Sözlü Kültürden Yazılı Kültüre Anlam'ın Tarihi*, 16-17; Dücane Cündioğlu; *Anlamın Buharlaşması ve Kur'an – Hermenötik Bir Deneyim II-*, İstanbul 1995, 47.

¹³¹ Cündioğlu; *Kur'an'ı Anlama'nın Anlamı – Hermenötik Bir Deneyim*, 18.

¹³² M. Zeki Duman; *Nüzûlünden Günümüze Kur'an ve Müslümanlar*, Ankara 1996, 52-59; Celal Kırca; *Tebliğ Metodu Açısından Kur'an'ın Nüzûlü*, (Kur'an ve İnsan isimli eserin içinde), İstanbul 1996, 274-275;

¹³³ Alak, 96/1 3; İsrâ, 17/106; A'raf, 204; Lokmân, 7. Özellikle İsrâ sûresinin ilgili âyeti bağlamında getirilen yorumlar için bkz: Duman; *Nüzûlünden Günümüze Kur'an ve Müslümanlar*, 60-61. Ayrıca Kur'an'ın işitilen ve dinlenen bir şey olduğunu ifade eden âyetler için bkz: Mâide, 5/83; En'âm, 6/25; Enbiyâ, 21/2

¹³⁴ Ömer Özsoy; *Çeviri Kuramı Açısından Kur'an Çevirisi Sorunu*, Kur'an Sempozyumu II (4-5 Kasım 1995), Ankara 1996, 264.

ve donanımları dikkate alınmaksızın, sadece Arapçanın genel dil kuralları ile anlaşılmaya çalışılması, onun doğru anlaşılması önünde ciddi bir engeldir.¹³⁵ Bu eksikliği Kur'an'a sadece lafızcı bir metotla yaklaşan, dili, kelimelerin içerdiği anlamlarına indirgeyen üslubu, Kur'an'ın semantik sistemini ve bütünlüğünü itibara almayan birçok klasik tefsirde görülmektedir.

Yukarıda geniş bir şekilde vermeye çalıştığımız din dili tanımlarının Kur'an'ın da bir din dili olması nedeniyle aynı çatı altında toplanması neticesine götürmektedir. Her ne kadar bu söylem kısmen doğru olsa da genel anlamda Kur'an hakkında birebir doğrudur dememiz mümkün gözükmemektedir. Çünkü din dili ile genel olarak "Allah hakkındaki konuşmalar"¹³⁶ve "bizim nihai karşılaşılması kaçınılmaz olanlara ilişkin kanaatlerimizin dile getirildiği bir dil"¹³⁷ kastedilmektedir. Buna göre din dili, "çeşitli bakış açılarından iş gören, belli bir hayat ve düşünce tarzına dayalı kanaat, tutum ve gerçekliği ne olarak gördüğümüze ilişkin kavrayışlarımızın belli bir dilde, belli kurallar çerçevesindeki ifadesi"¹³⁸ olarak tanımlanmaktadır. Bu tanımlamada din dili ile ilgili şu iki özelliğe dikkat edilmelidir: Birincisi, din dilinin içeriğini değerlendirmek için yapılan her türlü faaliyet, dinî ifadelerin objektif karşılıkları ve anlamlarının ne olduğunun tespitidir. İkincisi ise, din dilinin, kişilerin temel tutum ve olaylara bakış açısını dikkate almak durumunda olmasıdır. İşte bu durum, dinî ifadelerin olanaksal durumunu belirlemede önemli bir ipucu sağlayacaktır.¹³⁹

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, kıyamete kadar insanlara rehber olmaya devam edecek Kur'an dilinin, din dili tanımlamaları çerçevesinde anlamaya çalışmanın sakıncalı olmasıdır. Çünkü yukarıdaki tanım daha ziyade batılı filologların inandıkları dinden yola çıkarak yapmış oldukları tanımlama gayretidir. Kur'an'ın ilahi yapısı gereği bir din dili formatında olması bu tanıma birebir uyacağı anlamı taşımaz. Din dili tanımının tüm din dillerine uyarlanmanın ilk sakıncası belki de en önemlisi diğer ilahi dinlerin insanlar tarafından bir takım

¹³⁵ Izutsu; *Kur'an'da Allah ve İnsan*, 13

¹³⁶ Aydın; *Din Felsefesi*, 112.; Turan Koç; *Din Dili Kur'an Dili*, 278-288.

¹³⁷ Turan Koç; *Din Dili*, 7. Ancak, "bilim dili", "hukuk dili"... gibi müstakil bir "din dili"nin varlığından söz etmenin doğru olmadığını iddia edenler de bulunmaktadır. (Bkz: Aydın; ., 112.)

¹³⁸ Koç; *Din Dili*, 17; Yavuz, *Metni, Dili ve Tefsiri Açısından Kur'an Dili*,117

¹³⁹ Koç, *Din Dili*, 17.

düzenlemeler yapılarak tahrif edilmesi gerçeğinin Kur'an için de düşünülebilecek olmasıdır. Bilindiği gibi Kur'an, semantik sistemi itibari ile insana hitap eden ama tamamı itibari ile bizzat Allah'a ait olan ilahi bir hitaptır. Diğer sakınca ise, Kuran dili sadece Allah ve ona ait sıfatlardan ve diğer konulardan bahsetmez. Kur'an bunun yanı sıra, Allah-insan, İnsan-insan, insan-evren ilişkisine dair bilgilerde verir. Burada anlatmak istediğimiz şey dinin konu edindiği her şey Kur'an dilinin de konusu olabilir. Bu tutum da her şeyi insanüstü bir anlayış ile izah etme çabasına yol açabilir

Kur'an'ın dilini dikkatle incelediğimizde, sahip olduğu içerik bakımından, genelde ahiretle ilgili eskatolojik bilgilere¹⁴⁰ rastlandığı gibi, akla mantığa hitap eden deneysel delillere de sık sık başvurduğu anlaşılmaktadır. İlahilik özelliği taşıyan bir Kitap'ın bilinmeyen ve metafizik dediğimiz alanla ilgili konulardan bahsetmesi kaçınılmazdır. Örneğin Kur'an'da ahireti“Dünya hayatımızdan başka bir şey yoktur”¹⁴¹ diyerek inkâr eden müşrik Arapların, inkâr ahiret gerçeğinin bizzat ahirette yaşadıkları ve şahit oldukları o anın hemen ardından pişmanlıklarını ifade eden sözlerine yer verilmiştir. Aslında bu kullanım ile ahiretle ilgili verilen bilgileri doğrulama amacıyla olmasından başka bir şey değildir.¹⁴² Yine dünyada iken inkâr edenlere ahirette,“Yalanlayıp durduğunuz işte budur”¹⁴³ denecektir. Ahirete inanmayan kişi ve kişiler orada bütün ayrıntılarıyla dünya hayatını hatırlayacak ve pişmanlıklarını dile getirecektir “İşte o gün Cehennem (göz önüne) getirilip konacak; o gün insan (yaptığı ve yapmadığı her şeyi) hatırlayacak; ama bu hatırlamanın ne faydası olacak ona? O, ‘Âh, keşke (gelecek) hayatım için önceden bir hazırlık yapsaydım! diyecek.”¹⁴⁴

Kur'an'ın bir kısım ifadelerinde akla ve mantığa hitap eden tecrübi dile sıklıkla başvurduğunu daha önce belirtmiştik. Kur'an muhatap olduğu kitleye, olgu ve gerçek olaylara dayanarak bilgi vermektedir. Örneğin Kur'an, Kevni delillerden alemin yaratılışını, nasıl bir süreçten geçtiğini ve alemde hangi

¹⁴⁰ Bkz: İzutsu; *Kur'an'da Allah ve İnsan*, 111; Eskatoloji, insanın âkıbetine, ölümden sonraki hayatına ve dünyanın nihâî akıbetine ilişkin dinî kuramdır. (Cevizci; *Felsefe Sözlüğü*, 313.)

¹⁴¹ Câsiye, 45/24.

¹⁴² Bkz: Ömer Faruk Yavuz; *Kur'an'da Sembolik Dil*, Ankara Okulu, Ankara 2006, 154

¹⁴³ Mutaffifin, 83/17

¹⁴⁴ Fecr, 89/23-24. Ayrıca bkz: Hâkka, 69/25-26; Yâsîn, 36/26-27; Nebe', 78/40; Furkân, 25/27-29.

yasaların bulunduğunu açıklarken felsefi ve bilimsel öğreti olan ‘kozmojik delil’ yöntemini kullanmaktadır.¹⁴⁵

Yine Kur’an dili dil ve dil bilgisi kurallarının konusu içinde değerlendirildiğinden O, teşbih, tenzih ve analogi dediğimiz kıyas mantığına dayalı olarak işleyen ve teşbihî, tenzihî, temsilî, sembolik ve mecâzî dil kuramlarından her birini kullanarak ayetlerinin anlaşılmasına ve yorumlanmasına izin veren bir dil karakterine sahiptir. Sözü edilen dil kuramlarından teşbihî dil Müşebbihe, tenzihî dil Mu’tezile, selbî dil de filozoflar tarafından kullanılarak Kur’an anlaşılmaya çalışılmıştır. Analogi denilen kıyaslama şekli olan temsilî dil ise, genellikle Ehl-i Sünnet âlimleri tarafından Kur’an’a uygulanmış ve özellikle müteşâbih âyetler bu çerçevede yorumlanmıştır.¹⁴⁶

Evrensel bir yapıya sahip olan ve indiği günden itibaren farklı birçok insan grubuna hitap eden Kur’an, dili, üslubu ve içerdiği manalar açısından ve kendine özgü dinamik yapısı ile her asırda ve her türlü özel ve genel şartlara göre hüküm vâzedebilen bir kitap niteliğindedir. Kur’a ayet ve sureleri incelendiğinde dili, üslubu, korunuşu, ele aldığı konuları ve işleyiş biçimi Kur’an’ın yukarıda belirttiğimiz özelliğini ortaya koymaktadır. Günümüz araştırmacılarından sayılabilecek olan Izutsu, Kur’an’ın, herhangi bir önyargı olmaksızın, objektif bir bakış açısıyla okunması gereken bir kitap olduğunu söylemektedir.¹⁴⁷ Yani Kur’an, kendi düşünce ve mantık sistemi dâhilinde peygamber ve sahabenin anladıkları şekilde anlamak ve günümüze uyarlamak gereklidir. Arap dili çerçevesinde gönderilen Kur’an, üslubu ve anlamı ile insanlara örnek olabilecek bir kitaptır. Mesajını doğrudan insan aklına sunan ve o aklın doğrulamasından geçiren Kur’an bu özelliği ile âlemlere meydan okumuş ve insanları aciz bırakmıştır.

Arap dili ile indirilen ve İlahî bir kitap olan Kur’an’ın¹⁴⁸ üslubu ve anlamı, insan aklının örnek alacağı mükemmel bir modeldir. Mesajını insan aklına sunan

¹⁴⁵ Bkz: Aydın; *Din Felsefesi*, 41

¹⁴⁶ Geniş bilgi için Bkz. Turan Koç, *Din Dili*

¹⁴⁷ Izutsu, *Kur’ân’da Allah ve İnsan*, 68–69.

¹⁴⁸ Örnek olarak bu ayetlere bakılabilir: Yûsuf, 12/2; Râ’d, 13/37; Tâhâ, 20/113; Şuarâ, 26.195; Zümer, 39/28; Fussilet , 41/3; Şûra, 42/7; Zuhruf , 43/3; Duhân , 46/12; Nahl, 16/103; Kıyâme, 75/16

ve insan aklının bu mesajı doğru anlaması için doğru aklın kriterlerini ortaya koyan Kur'ân, bu niteliği ile herkese meydan okumuş, insanlar –inansın veya inanmasın- bir benzerini getirmede aciz kalmışlardır.

İnsanın çevresini anlayabilmesi için onu tanımlaması gerekir, aksi halde çevresine karşı olumlu ya da olumsuz bir tepki veremez. Yani insan daima yazılı ve kodlanmış dolu bir zihne sahiptir. Muhatap olduğu her durumu bu çerçevede anlar ve ona anlamlar yükler. Çoğunlukla metin onu dönüştüreceğine o, metni kendi kavrayış ve anlamlandırışı ile kendi zihin dünyasına göre şekillendirir. İşte insanın vahiyle iletişimde bu bilgilerin onu yönlendirmesi doğrultusunda olmaktadır. Varlıklar âleminde her şeyin bir tabiatı olduğu gibi Kur'an'ında kendine özgü bir tabiatı vardır. İnsan her hangi bir varlıkla iletişim kurabilmek için önce onu tanıma gayretine girer. İşte bu açıdan bizim ilahi vahyi ve üslup özelliklerini tanımamız doğru bir iletişim için olmazsa olmaz olan şartlardandır.

1.2.2 Üslubu Ve Hedefleri Açısından Kur'an Dili

1.2.2.1. Üslubu Açısından Kur'an Dili

Kur'an'ın ilk muhatapları vahyi, Hz Muhammed'in söylemleri ile 23 senelik bir süreç içerisinde soyut halden somut hale, anlamdan eyleme dönüştürdüler. Kendilerine gelen ilahi vahyi ezberlediler, olanca olumsuz şartlara rağmen onu müşahhas hale getirebilmek için yazıya dökme gayretinde oldular ve Hz Ebubekir döneminde mushaflaştırdılar. İşte biz bu Mushaf'a göre anlayacağız ve anlama gayretinde olacağız.

Öncelikle bu ilahi hitab Hz Muhammed'in dilinden ilk muhataplarına aktarılan bir hitab olup, muhatapları açısından sözel bir duyuru ve hitap olduğu, yazılı bir metin olmadığı aşikârdır.¹⁴⁹ Yine bu ilahi hitap, Arapça olarak indirilen yaklaşık 23 yıllık bir süreç içerisinde Hz Muhammed'in ilk muhataplara aktardığı, ayetler, sureler şeklindeki bölümlerden oluşmuş ve nüzul süresince, Mekke, Medine ve çevresindeki coğrafyanın sınırları, onların kültür ve anlayışları içerisinde ilk muhataplara ulaştırılmıştır. Bunu Kur'an'ın metinleşme ve kitap haline gelip çoğaltılma süreci takip etmiştir.

¹⁴⁹ Mustafa Yıldız, *Son Mesaj- Kur'ân-ı Kerim'in Türkçe Meali*, İşrak Yay., 2007, İstanbul, 12; A.Cüneyt Eren, , "Kur'ân Metninin dil Özellikleri " *Ekev Akademi Dergisi* , sy 59, 2014,137

Yazılı bir metin olarak elimizde olan Kur'an her suresi kendi içerisinde bir bütünlük arz etmeyen ve 114 ayrı sureden oluşan, kendisine özgü bir kimliği, yapısı ve dili olan bir kitaptır. İlk muhatapları tarafından ilahi vahye değer verme ve onu inanç haline getirme noktasında Hz Muhammed'in emin niteliğinin katkısı olsa da, asıl önemli olan unsur Kur'an'ın tabiatı ve muhatabın onu anlayacağı ve etkileneceği bir dil ve üsluba sahip olmasıdır. Bu durum hem teknik anlamda ilahi kitapla muhatabın aynı dili, aynı anlamlarda konuştuğunun, hem de ilahi vahyin muhataplarına onların kültürü ve döneminin sorunları üzerinden seslendiğinin de bir işaretidir. Şayet böyle olmasaydı, vahiy ile ilk muhataplar arasında bir iletişimden bahsetmemiz ve onların gönderilen vahyi anlamalarını beklemek söz konusu olmazdı. Çünkü dil; konuşma, anlama ve anladığını tanımlama, tanımladığını da isimlendirme eylemidir. Toplumların birbirlerini anlamalarını ve konuşmalarını sağlayan işte bu kelime ve kavramlardır. Kelimeler ve kavramlar, fikirlerin, dert, neşe, hüznün ve ideallerin, kültür ve geleneklerin üzerinde taşındığı, anlamların muhafaza edildiği yapılardır. Dolayısı ile bu yapıları yok sayarak, iletişim kurulamaz.

Kur'an kıyamete kadar gelecek tüm insanlığa inanç, ahlak ve sosyal hayatla ilgili rehberlik iddiasında bulunan bir kitap olması nedeniyle sıradan bir kitap değildir. İçindeki manzumeleri ile yeni bir değerler sistemi oluşturmayı hedeflemiştir. Süreç içerisinde kullandığı bazı kavramları bu sistemin ruhuna uygun bir biçimde yeniden uyarlamıştır. Örneğin, hikmet, fık, küfür ve salat gibi.¹⁵⁰ Cahiliye araplarının bildiği bu kavramları kendine göre yeniden içeriğini dolduran Kur'an, yaşamın içerisinde eylemleşmesini sağlayarak soyut düşünen bir toplumu somut düşünür hale getirirken, diğer yandan kendisine ait dil ve kültür sistemini oluşturur. Hatta bununla da yetinmeyerek o dönemin sosyo-kültürel yapısını ve bu yapının malzemelerini kullanarak yukarıda da belirttiğimiz gibi kendi sistemini toplumla buluşturur.¹⁵¹

Kur'an muhatap olduğu toplumda görmek istediği ilke ve prensipleri de, umuma ve evrensel olmaya yönelik ilk ve prensiplerini de muhatap toplum

¹⁵⁰ A.Cüneyt Eren, "Kur'ân Metninin dil Özellikleri" *Ekev Akademi Dergisi*,18(2014),145

¹⁵¹ Şahin Güven, *Kur'ân'ın Anlaşılması ve Yorumlanmasında Çokanlamlılık Sorunu*, İstanbul, 2005, 40.

üzerinden hareket ederek, o dili ve kültürü kullanmak sureti ile, o kültür üzerinden gerçekleştirir. Bunları belirtirken pek çok edebi ve hukuki metinlerde olduğu gibi, belirli terim ve deyimlere vurgu yapmak gerektiğinde, yeni kavramsallaştırmalara gitmeyi de ihmal etmemiştir. Başka bir ifade ile temel mesajını aktarırken de, o toplumun sorunlarına öneriler sunarken de temel çözümlerini daima muhatap olduğu toplumun bildiği kelime ve kavramlar üzerinden yapar. İlahi vahiy nüzul sürecinde bazı kelime ve kavramları, kelimenin asıl manasına bağlı kalarak yeniden anlamlandırması, yeni kavramlar ve yeni kelime gurupları icat etmesi muhatap toplum tarafından yadırganmamıştır. Örneğin Hz Muhammed ve inananlar Medine'ye hicret ettikten sonra, orada ki Yahudi gerçekliğinden dolayı dil yeniden şekillenmiş, kavramlar bu yeni şekillenmeye göre yeniden tanımlanmıştır. Bu nedenle hiçbir muhatap “ Biz bu kelimeyi bilmiyorduk” gibi sözler söylememişlerdir. Çünkü Kur'an onlara Arapça olarak konuşmuş, birbirleri ile konuştukları kelime ve kavramlarla seslenmiştir.

Kur'an, ötekileştirmeyen ve herkese kucak açan bir üsluba sahiptir. Kur'an vahyinin indiği coğrafya, dünyanın pek çok ülkesi ile kıyaslandığında, geneli itibari ile fakir bir toplum olup, alışagelmış sıradan bir hayat yaşamaktaydı. Bölgenin tamamını kuşatacak siyasi ve askeri v.b bir otorite bulmak zordu. Bundan dolayı siyasi ve toplumsal çatışmalar hayatı oldukça zorlaştırıyordu. Araplardaki mevcut bu yapıya neden olan şey, kendilerinden başkasına yaşam hakkı tanımayan ve ötekileştiren bir anlayışın neticesiydi. Bu nedenle yeni bir ses ve idealle ortaya çıkan İslam düşüncesi ve Müslümanların varlığı, geleneksel bağlar ve kabile asabiyeti bir silah olarak kullanılarak, psikolojik ve ekonomik baskılarla bastırılmaya çalışıldı. Ama tüm bunlara rağmen, kendilerine her türlü hakareti yapanlara karşı Müslümanlar, aynı üslupla karşılık vermedikleri gibi, alttan alan, özür dileyici bir dilde kullanmadılar.¹⁵² Yani onların kullandığı dilde bir azınlık gurubunun psikolojisi de yoktu. Ama bir hoşgörü ve bu hoşgörünün yansıması olan rahmet vardı. Kişiler üzerinde durmaktan ziyade olgu ve olaylar üzerinde durdular. Onların işte bu özgüven ve rahmet diline sahip olmaları,

¹⁵² İbn İshak, *Sîre*, (thk.Muhammed Hamidullah, Konya 1981), 94.; Mustafa Fayda, "Cahiliye", TDV, 7, 18.; İbn-i Hişam, *Siretü'n- Nebe'viyye*, (thk. Mustafa es-Sakka-İbrahim el- Ebyari- Abdülhafız Şelebi, 1:7, Beyrut t 2:412.; İbn Sa'd, *et-Tabakat*, 1-8 Beyrut tsz 1: 286.

muhatap oldukları ilahi vahyin dilinin, böyle olması ve bu dilin onların inançlarının bir parçası olmasıydı. Ayrıca o güne kadar rastlamadıkları Kur'an'ın söyleminde ki gerçeklik, uygunluk ve uygulanabilirlik bu rahmet dilinin devamlılığını sağlamaktadır. Öyle ki Kur'an'ın insana mutlu olması için sunduğu öneriler veya mutlu olmasının önünde ki engellerle ilgili olarak ifade ettiği şeyler aslında, insan aklının en makul ve mümkün olarak gördüğü şeylerdir. Kur'an'ın konusu hayatın içinde bulunan ve bilinen ancak bir şekilde üstü örtülmüş ve geriye itilmiş hayata dair gerçeklerdir. Güven, fikirsel tutarlılık ve sağlamlık arasında doğrudan bir bağ vardır. Bu hem kişinin kendisine olan özgüveni ve fikrî tutarlılığı, hem de muhatabın onun sözlerine, fikirlerine olan güveni açısından önemlidir. Bu anlayışta en temel kavram paylaşmaktır. Bundan dolayıdır ki Allah, kullarının tüm ihtiyaçlarını (yağmuru yağdırması, her çeşit sebze ve meyveden çiftler çiftler yaratması vs) karşıladığını her fırsatta ifade ettikten sonra emir ve nehiylerini sıralamıştır.¹⁵³

Kur'an'ın en temel özelliklerinden biri de onun bir hedefe ve amaca yönelik olarak vahyedilmiş olmasıdır. O'nun temel hedefi sağlıklı bir toplum inşa etmek istemesidir. Bir başka ifade ile Kur'an, muhataplarını karanlıklardan çıkarmak ve böylece bir zihin ve toplum inşa etmek için vahyedilmiştir. Kur'an bu amaç ve hedeflerini ilk muhataplarının şartlarını ve kültürel kodlarını dikkate alarak inşa etmiş, ilahi vahyi onların anlayacağı şekilde kendi dillerinde dizayn etmiştir. Allah Zuhuruf suresi 2-4 ayetlerde şöyle buyurmaktadır "Apaçık Kitap'a ant olsun ki, iyice anlayasınız diye biz, onu Arapça bir Kur'an yaptık."

Daha önce de belirttiğimiz gibi Kur'an ilk muhatabın anlayışı ve gerçekliği üzerinden tüm insanlığa konuşur. Yani Kur'an indiği topluma hitap etmekle kalmaz, öyle bir üslup kullanır ki, kıyamete kadar tüm insanlığı aydınlatır. Kur'an özel bir zaman ve mekândaki insan ve o zaman ve mekânın sorunları, dil, kültür ve sosyolojisi üzerinden tüm insanlığı muhatap alır. Kıyamete kadar gelecek insanlara söyleyeceği şeyleri, vereceği mesajları, koyacağı ilke ve kuralları da bu

¹⁵³ Örnek olarak bkz. En'âm, 6/149; Meryem, 19/66-67, Enbiyâ, 21/104; Rûm, 30/2-46; Yâsîn, 36/78-79; Fussilet, 41/37; Gâşiye, 88/17-20; Konuya ilişkin ayrıca bkz. , İlhami Güler, *İman Ahlâk İlişkisi*, Ankara Okulu, Ankara , 20.; Muammer Esen , "Kur'an'da Akıl - İman İlişkisi " *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (2011), 52:292

tanımlanmış zaman, mekân ve insanın diliyle, onun tasavvuru ve ihtiyacı çerçevesinde yapar. Çünkü bu ifadeler öncelikle ilk muhataplar içindir. Ama dikkat edilmesi gereken husus insan olma açısından ilk muhatapla sonra ki muhataplar arasında bir fark bulunmamaktadır Onlar kendilerine gelen bu vahiyleri her şeyi ile zamanın ve mekânın bir tasviri olarak kendi içlerinde hissederler. Dolayısıyla Kur'an ilk muhatabının gerçekliği üzerinden, o gerçekliğe, genel insan gerçekliğine atıfta bulunarak konuşur.¹⁵⁴

Kur'an mesajını tasviri bir dil kullanarak muhatabına ulaştırmaktadır. Bu açıdan Kur'an ilk muhatabın somut dil tasavvuruyla ve onu tüm boyutları ile kuşatmak için, insanın muhatap olduğu her soyut, somut ve psikolojik durumunu, şahit olduğu her nesneyi, bir insan gibi canlı ve akıllı bir varlığa dönüştürerek sunar. Kur'an bu anlamda soğuk, donuk bir kitap olmayıp insanın içine tüm sıcaklığını hissettirecek şekilde konuşur. İşte bu nedenle Kur'an yeri, gökyüzünü, bitkileri ve çeşitli hayvanları konuşturur ve böylece muhatap olduğu kitleden itibaren kıyamete kadar tüm insanlığı aynı düzlemde bir araya getirir. Bunu yaparken Mekki, medeni ayrımı yapmaksızın Kur'an'ın tümüne uygulamaktadır. Bu yöntemle ilk muhataplar açısından kavranamayan soyut bir durum kalmaz.¹⁵⁵

Tasvir yöntemi, muhatabı ikna etmek için kullanılan yollar içerisinde en belirgin yol olarak görülmektedir. Ancak Kur'an'ın bu usul ve yönteminin kavranabilmesi ancak ilk dönem muhatapların ve o dönemin psikolojisinin metin içindeki yansımalarını takip edebilmekle mümkündür. Çünkü Kur'an 23 yıllık nüzul süresi içerisinde muhatabının hayatının her evresinde bulunarak onunla konuşur. Onun günlük hayatında ortaya koyduğu doğru ve yanlış eylemlerine dolaylı bir atıf yaparak gerektiğinde onu, rahmet dilinin sıcaklığıyla müjdeleyerek, gerektiğinde bir tartışma anlatımı biçiminde zaaf ve çelişkilerini yüzüne vurarak kendi amacı doğrultusunda uyarıp yönlendirmeye çalışır. Bu nedenle tüm edebi vurgular ve tasvirler ancak ilahi kelamın dinamik bir hayat içinde bir hitabe olarak okunup yaşanması ile kavranabilir.

¹⁵⁴ Yavuz, *Metni, Dili ve Tefsiri Açısından Kur'an*, 42

¹⁵⁵ Seyyid Kutup, *Kur'an'da Edebi Tasvir*, Çev. Mehmet Yolcu, İstanbul 1991, 28. ; Mustafa Yıldırım, *Kur'an Sanatı Ve Estetigi Üzerine*, istem, 2010, Yıl 8, Sayı:16, 162

Kur'an ilk muhataplarından ve peygamberlerinden bağımsız bir şekilde, sanki hepsi bir anda nüzul etmiş, iki kapak arasında yazılı bir kitap gibi okunduğunda, dinamik tarihi bağlarından koparıldığı için onun bazı ilke ve hedeflerinin kavranması mümkün olmaz, pek çok vurgusu ve çağrısı görülmezdi. İlahi vahiy muhataplarını ikna etmek, düşünce ve davranışlarını değiştirerek yeni bir anlayış ve inanca yönelmelerini sağlamak için, toplum ve tasavvurunda mevcut dilsel bütün enstrümanlara yer verir. İçerikteki fikri kurgusu, düşünce yapısı, ilkeleri, kuralları ve iddiaları en temel belirleyiciler olmakla birlikte bunların sunumu ve bu sunum yapılırken seçilen edebi teknik ve anlatım biçimleri, tartışmada en az içerik kadar belirleyici bir rol üstlenir. Bu üsluplardan biri de hiç şüphesiz Allah merkezli anlatımlardır. Burada bir anlatım metodu olarak cedel, ritim, kıyas, çağrıştırmaya, vurgulama, pekiştirme dâhil her metoda başvurulur. İlahi vahyin anlatımındaki ve edebi niteliğindeki bu farklılık, muhatapın ve muhatapının konumunun değişmesi ile veya ilahi vahyin yeni bir safhaya geçmesi ile ilgilidir.

Yine Allah, kendi hakkında kullandığı sözlerle peygamberleri hakkında ki konuşmasında farklı kelimeler kullanmaktadır. Kelime ya da kelime gurupları vahyin nüzul ortamına uygun olarak kullanıldığı dikkatten kaçmamalıdır. Bu durum Allah'ın sıfatları içinde söz konusudur. Bir ayet veya ayet gurubu hangi konuyu işliyorsa o ayet Allah'ın konu ile alakalı bir sıfatı ile bitmektedir. Bu nedenle Allah kendi vahyine bazen ayet, bazen kitap¹⁵⁶, bazen Kur'an¹⁵⁷, bazen furkan¹⁵⁸, bazen hüküm veya hikmet¹⁵⁹ v.s gibi kelimeler kullanmaktadır. Vahiy olgusunu birbirine benzer, birbirini açan ya da tanımlayan çok sayıda kelime ile ifade etmenin elbette birçok nedeni olsa gerektir. Bizim görebildiğimiz kadarı ile vahiy olgusu insan hayatının ve kişisel gelişiminin her aşamasını ilgilendirmektedir. Bu nedenle vahiy olgusunu ve bu olgunun bireye ve sosyal hayata yansımalarını hangi kelime ya da kelimeler yansıtıyorsa o kelimeler seçilmiştir. Yani her kelime vahyin genelini ismi olmakla birlikte, ilgili boyutun altını çizmekte ve öne çıkarmaktadır.

¹⁵⁶ Bakara 2/2

¹⁵⁷ Hûd suresi 11/1

¹⁵⁸ Âl-i İmrân3/4

¹⁵⁹ Nîsa 4/140

Muhatap olunan metnin kendisine özgü bir doğası, anlam ve ilişkiler dünyası vardır. Diğer taraftan muhatap olduğumuz metni anlama gayretinde iken kendimizin bir doğası olduğunu, zihnimizin boş olmadığını, her an metni farklı bir yere götürebileceğimizi ona farklı birçok anlamlar yükleyebileceğimizi hesaba katmamız gerekmektedir. Dolayısı ile kendimize ve dilimize eleştirel bir yaklaşım sergilememiz gerekmektedir. İşte günümüz muhatabı ile vahiy arasında böyle bir durum söz konusudur. Nuzul ortamı ile aradan geçen onca senenin ardından vahyin kendine özgü bir o kadar da yaşanan gerçeklikle alakalı anlamı kendi dünyamızın realitesi ile yeniden ve farklı anlamlar yüklenmesi kaçınılmaz bir durumdur

Görüldüğü gibi Kur'an'ın günümüzde nasıl anlaşılacağı konusu ve buna ilişkin sorunlarını çözümü sadece metin ve metnin dili ile sınırlı değildir. Dil ve düşüncenin o toplumun kültürünün bir parçası veya o kültür üzerinde varlığını sürdürme zorunluluğu nedeniyle bu konu günümüz muhatabı açısından bir tarih, bir dil, bir sosyo-kültürel sorun olduğu kadar felsefi bir sorundur. Çünkü bugünün muhatabı ile ilk muhatapların farklı dil, din, dünya, evren algıları söz konusudur. Dolayısı ile eşyaya bakış, beklenti ve algıları da oldukça farklıdır. Aynı dil yapıları, aynı kelime gurupları hatta aynı nesnelere ifade eden kelimeler farklı anlamlarda çağrıştıran, farklı amaçlara yönelik konuşmalar yapılmaktadır. Diğer taraftan erezyona uğrayan dildeki bazı kelimelerin ilk toplumun anladığından çok farklı anlamlar taşıdığıda bir gerçektir. Çünkü kelimeler insanın sahip olduğu algı, anlayış ve dünya görüşü hatta özlem, beklenti ve ideallerine göre yeniden anlanırlar. Bu gerçeklik dilin kimliğinin yeniden şekillenmesi sonucunu doğurmuştur.

İlahi vahyin günümüz muhatabınca gereği gibi anlaşılabilmesi için din, dil ve kültürel ilişki yanında din dili ve Kur'an dili gerçekliğinin de unutulmaması gerekmektedir. Bugünün mevcut pratiğinde ilahi kelam, günümüz toplumunun bizzat kendisine indirilmiş yazılı bir metin olarak kabul edilip, evrenselci bir mantıkla okunmakta böylece her muhataba ve çağa göre farklı farklı konuşan Kur'an'lar ortaya çıkmaktadır. Ya da indiği dönemde olmuş bitmiş hatta dönemin muhataplarının fiili katkısı ile müştereken oluşturulmuş ve geleceğe yönelik bir

şey söylemeyen, ancak o dönemde ne söylediğinin anlaşılması için tarihselci bir dille ve neredeyse her ayete bir nüzul sebebi bulunarak okunmaktadır. Bu okumada tarihi rivayetler ve tarihi şahitlikler esas alındığı için yine farklı farklı Kur'anlarla karşı karşıya kalmaktayız.

Her iki okumada Kur'an'ı Allah'ın söylediği şekilde anlama gayretinden uzak, ilahi vahyin gerçek anlamını yakalama çabasından çok, her muhatabın Kur'an ile kendi kabul ettiği kendi hakikatlerini Kur'an'a söyletme çabasından başka bir şey değildir. Bu iki okumada da ilahi vahyin değişmeyen kendine özgü bir kimliği olduğu gerçeği atlanmaktadır. Oysa ilahi vahiy belli bir zaman ve mekân gerçekliğinde ortaya çıkmış, ancak bünyesinde o zamanın ve mekânın koşullarını aşan mesajları da taşıyan bir özel kimliğe ve doğaya sahiptir.

İlahi vahiy tarihi gerçekliğe uygun, tarih üstü mesajlarını da örtmeyecek bir yöntemle tüm insanlığı kabul edeceği bir yöntem ve üslupla okunması lazımdır. Bunun için Kur'an'ın nüzul sürecinde, ilahi kelamın kaynağının ne, kim olduğu yönündeki tartışmalara ve ilk muhataplara ne söylendiği, onlardan ne istendiği gibi konulara bir göz atıldığında muhataplarla, onu tebliğ eden peygamber arasında canlı ve dinamik bir ilişkinin olduğu görülecektir. Mushaf tertibine göre bir okuma yapıldığında bu havanın yakalanması zorlaşmaktadır. Onun için nüzul tertip sırasına göre okuduğumuzda kendimizi o dönemin şartlarına daha yakın hissederiz. Ayrıca şu da bilinmelidir ki, böyle bir okuma yaratıcıyı içimizde hissetmenin, en sağlıklı yolu olarak gözükmektedir.

1.2.2.2-Hedefleri Açısından Kur'an Dili

Günümüz insanının muhtemelen en önemli sorunu, ahlaki değerler sorunudur. Her ne kadar insanlık bir bütün olarak, önemli derecede ekonomik, bilimsel ve teknolojik açıdan gelişmeler kaydettiyse de, aynı başarıyı insani değerler açısından gösteremediği bilinen bir gerçektir. Bugün, Kur'an'da bahsedilen, geçmiş toplumların helak olmalarına neden olan toplumsal ahlaki krizlerin hemen hemen hepsi, hatta daha ileri boyutlarıyla yaşanmakta olduğunu görmekteyiz. Üstelik bu tür ahlaki yozlaşmalar, adeta bireysel bir hak ve özgürlük alanı olarak görülmekte ve değerlendirilmektedir. İşin daha da düşündürücü tarafı, bu tür vurdumduymazlık ve ahlaksızlıkların tamamı sadece, Müslüman olmayan

ülkelerde değil, pek çok İslam ülkesinde de farklı boyutlarda yaygın bir şekilde yer almasıdır.

Allah, sürekli olarak hem bireylerin hem de toplumların mutlu ve huzurlu bir şekilde yaşamalarını temin için, her topluma kendi içlerinden ve kendi dilleri ile konuşan bir peygamberle ilahi buyruklar göndermiş; bu emir ve yasaklar doğrultusunda yaşamalarını öğütlemiştir. Ancak, insanların çoğu bu ilahi emirleri unutup, kendi heva ve arzuları doğrultusunda yaşadıkları için, toplumların da düzeni bozulmuştur. İşte Kur'an, sık sık bu tür toplumlardan ve onların yaptıkları eylemlerden örnekler vererek, insanların, geçmiş toplumların nasıl helak olduğunu görmelerini ve anlamalarını istemektedir.

Günümüzde hem Müslüman toplumlar hem de diğer gayr-i müslim insanlar ilahi dinlerin getirdiği değer ve hedeflerden uzak bir yaşam sürdürdüğünü görmekteyiz. Elbette böyle bir yaşam tarzı, birey ve toplum açısından bir takım sıkıntıları beraberinde getirmiş ve toplumları huzursuz etmiştir. İşte bu noktada sadece Müslümanların değil, tüm insanlığın Kur'an'a bakmaları; ondan gerçek değer ve hedefleri öğrenmeleri gerekmektedir. Zira Kur'an sadece belli bir topluma ve zamana değil, tüm insanlığa ve zamanlara gönderilmiş ilahi bir kitap olduğu unutulmamalıdır. İşte Kur'an'ın bu özelliği gereğince bu değer ve hedeflerin tüm kitleler tarafından daha iyi anlaşılabilmesi için gereği kadar çalışılmalı ve anlatılmalıdır.

Bu bölümde Kur'an'ın insanlığa getirdiği değerler ve gösterdiği hedeflere vurgu yapılacaktır. Çünkü bu değer ve hedefler Kur'an'ın doğru anlaşılmasına yönelik katkıda bulunacaktır. Bu değerler ile Allah, kendisine muhatap olan varlığa görev ve misyonlar yüklemektedir. Bu anlamda bizim ve konumuzla da yakından alakalı olduğu kanaatindeyiz. Kur'an'ı baştan sona incelediğimizde, belki yüzlerce değer ve hedeften bahsedilebilir. Ancak biz burada, Kur'an'ın ortaya koyduğu ve konumuz açısından da öneme haiz olduğunu düşündüğümüz hedeflerden bahsedeceğiz.

Yaratılış amacı belirlenen insanın sorumluluklarını doğru bir şekilde yerine getirebilmesi için her şeyden önce doğru bilgiye sahip olması gerekir. Bu

nedenle Kur'an, insana en doğru bilgileri verir. *“Sana bu kitabı; her şey için bir açıklama, doğru yolu gösteren bir rehber, bir rahmet ve Müslümanlar için bir müjde olarak indirdik.”*¹⁶⁰ *“Kendilerine okunan kitabı sana indirmiş olmamız onlara yetmedi mi? Şüphesiz bunda inanan bir kavim için bir rahmet ve bir öğüt vardır.”*

Doğru bilgi edinme kaynakları ise vahiy, akıl ve duyulardır. Vahiyle elde edilen bilgiler bize iki yolla ulaşır. Bunlardan ilki Kur'an, ikincisi ise peygamber (as)nin söz fiil ve takrirlerini kapsayan sünnettir. Sünnet, Kur'an'ın en doğru açıklayıcısıdır. Akıl ve duyular ise doğru bilgi edinmede Kur'an ve sünnetten sonra diğer önemli bilgi kaynaklarıdır. Kur'an işte bu doğru bilgi üzerinden aşağıda belirteceğimiz hedefleri inşa etmeye çalışmaktadır:

1.2.2.2.1. Doğru İnanç

Kur'an, insanların ve cinlerin aşkın ve bir olan Allah'a inanması, onu tek yaratıcı olduğunu benimsemesi ve yalnız ona ibadet etmesi için yaratıldığını belirtmesine rağmen¹⁶¹ zamanla değişen inançlara bağlı olarak insanlar, bu amaca uygun hareket etmemiş, çeşitli gerekçelerle değişik varlıklara tapınmıştır. Bu sebepten ötürü Allah, bozulan tevhit akidesini özüne döndürmek, insanları kendi belirttiği istikamete yönlendirmek için zaman zaman peygamberler göndermiştir. Bu anlamda peygamberlere gönderilen mesajların doğru anlaşılabilmesi için genelde tüm peygamberlerin özelde Hz. Muhammed'in muhataplarının dini anlayışlarının, özelliklede sahip oldukları Tanrı anlayışları ve onunla olan ilişkilerinin iyi bilinmesi çok elzem ve gereklidir.

İslam öncesi Arap tarihine dikkat edildiğinde birden fazla dini anlayışın egemen olduğu görülecektir. Büyük çoğunluğunu paganist bir yapıya sahip olduğu Mekke toplumunda Yahudi, Hristiyan, Mecusi hatta maniheistlerin¹⁶²

¹⁶⁰ Nahl 16/89

¹⁶¹ Zâriyât 51/56

¹⁶² Maniheist; Mani dini ya da Maniheizm, 3. yüzyılda Pers İmparatorluğu içinde, Mani (kuran kişi) tA'râfindan kurulan ve kısa sürede hızla büyük bir coğrafyaya yayılan bir din. Kutsal kitapları Arzhang'dır.

bulunduğu bilinmektedir.¹⁶³ Ancak konumuz Kur'an'ın muhatap kitlesi pagan zihniyeti olduğundan bunun üzerinde yoğunlaşacağımızı ifade etmeliyiz.

Paganizm inanç biçiminin Mekke toplumunda ne zaman ortaya çıktığı hakkında kesin bilgiye sahip olmamakla birlikte Huzaa kabilesinin lideri Amr b. Luhay ile başladığı söylenebilir.¹⁶⁴ Amr b. Luhay tamamen şahsi ve bölgesel kaygıları dikkate alarak Mekke'nin sarsılan imajını da düzeltmek maksadı ile çevre bölgede ibadet edilen tüm inançlara ait putların Kâbe'ye konulmasını teklif etmesi üzerine pagan inancının temeli atılmıştır.¹⁶⁵ Dikkat edilirse paganizm kültürünün Mekke'de şekillenmesinde yer alan esas kaygı dini olmayıp Mekke'nin ticari yapısı ve onu geliştirmekle alakalıdır. Yani zannedildiği gibi çok masum sapmalardan değildir. Amr b. Luhay her kabilenin Tanrısına ait putu Kâbe'ye getirmek sureti ile her kabileye değer vermek ve onların önemli olduğunu hissettirmekle kalmamış, böylece hem kabile savaşlarının önüne geçmiş hem de Mekke'nin önemli bir ticaret merkezi olmasını sağlamıştır.¹⁶⁶

Amr b. Luhay tarafından temelleri atılan bu inanç şeklinde sadece putlar yoktu. Elbette ki bu inanç biçiminde bir Allah inancı da vardı. “ *De ki: "Eğer biliyorsanız söyleyin: Yer ve yerde bulunanlar kime aittir?" Allah'ındır" diyecekler. "Öyle ise siz hiç düşünüp öğüt almaz mısınız?" de. De ki: "Yedi kat göklerin Rabbi, büyük Arş'ın Rabbi kimdir?" "Allah'ındır" diyecekler. "Öyle ise ona karşı gelmekten sakınmaz mısınız?" de. De ki: "Eğer biliyorsanız söyleyin: Her şeyin hükümranlığı elinde olan, kendisi koruyan, kendisine karşı korunulamaz olan kimdir?" "Allah'ındır" diyecekler. "Öyle ise nasıl aldaniyorsunuz?" de.”¹⁶⁷ Diğer taraftan bir kısım Mekkeli arasında ölüm sonrası bir hayatın varlığına da inanılıyordu. Bu inanca göre ölen kişi defnedildikten sonra “Beliyye”denilen biniti ayakları bağlı olarak mezarının başında ölüme terkedilirdi. Böylelikle ölen kişinin ahiret hayatında yaya kalmayacağı, biniti ile*

¹⁶³ Muhammed Şükrü Alusi, *Bulûğu'l-Erab fi mârifeti ahvâli'l-Arap* Nşr. Muhammed Behçet Eseri, Beyrut, trs, 2:237-240

¹⁶⁴ Ebu'l Velid Muhammed b. Abdullah b. Ahmed Ezrâki, *Ahbâru Mekke ve mea câe fîha mine'l-âsâr*, Beyrut, trs, 1: 96

¹⁶⁵ Cevad Ali, *el-Mufasssal: Târihu'l-arap Kable'l-İslâm*, Bağdat, trs, 7,126

¹⁶⁶ Ezraki *Ahbâru Mekke ve mea câe fîha mine'l- âsar*, 1:165

¹⁶⁷ Mü'minûn 23/83-89

olacağına inanılır ise de¹⁶⁸ yaygın bir ahiret inancının bulunmayışı da onları dinî sorumluluktan ve ahiret kuruluşu için çaba gösterme düşüncesinden uzaklaştırmıştı. Nitekim ünlü cahiliye şairi Tarafe Muallakasın'da, ebedîlikten söz edilemeyeceğine göre insan için yapılacak en iyi şeyin, bütün varlığıyla hayatın zevklerini yaşamak olduğunu belirtirken, döneminin bu hedonist ahlakını dile getiriyordu¹⁶⁹

Mutlak yaratıcı olarak Allah'ı kabul eden, genelde ahiret inancı olmayan Mekke pagan kültüründe kendilerince şirke tevessül etmelerinin elbette birden fazla sebebi bulunmaktadır. Bu sebepler; Cahiliye Arap'ına göre var olan Allah, aşkın, yüce ve ulu bir varlıktır, ulaşılamazdır. Bu nedenle bu toplum putları, aşkın ve yüce varlığa ulaşmak maksadı ile şefaathçi olmaları için tapınıyorlar, Allah'ın rububiyetine, yaratıcılığına inanmış olmasına rağmen O'nun ulûhiyetine inanmıyor bununla da kalmayarak O'na yeryüzünde hiçbir tasarruf hakkı vermiyorlardı. İşte bu nedenle olmalıdır ki putların yeryüzünde Allah'ın eli olduğuna inanıyorlar ve putları memnun etmenin Allah'ı memnun etmekle aynı anlama geleceği inancı ile paganizme yöneliyorlardı. Onların göre Allah, putlara değer veriyor ve önemsiyordu. Bu nedenle putlara taparak Allah'a tapındıklarını iddia ediyorlardı. *“Eğer Allah bir çocuk edinmek isteseydi, yarattıklarından dilediğini seçerdi. O bundan uzaktır, yücedir. O bir ve her şey üzerinde mutlak otorite sahibi olan Allah'tır.”*¹⁷⁰ Diğer taraftan cahiliye toplumu fal okları ile hayatlarını sevk ve idare ediyorlardı. Mekke cahiliyesi bunu yaparken sadece onların kararını öğrenme amacı gütmüyor diğer taraftan putların kendilerine verebileceği zararlardan korunmak için de yapıyorlardı.¹⁷¹

Kur'an'ın temel amaçlarından biri insanı batıl inançlardan uzaklaştırıp doğru olan inanca ulaştırmaktır. Çünkü inanç, davranışlar üzerinde belirleyicidir. Bu nedenle doğru bilgiyle elde edilen doğru bir inanç, doğru ve istenilen davranışların ortaya konulmasında önemlidir. Kur'an, insanın taklidi inançtan

¹⁶⁸ Mehmet Mahfuz Söylemez, “İnanç, Kültür ve Mitoloji”, *Araştırma Dergisi* sy, Ocak-Haziran 11(2014),16

¹⁶⁹ Mustafa Çağırıcı *İslam Düşüncesinde Ahlak*, Dem Yay.,2010,70

¹⁷⁰ Zümer 39/3

¹⁷¹ Muhammed b. Cerîr b. Kesîr b. Gâlib el-âmeli Ebu Câfer et-Taberî, *Câmiu'l- Beyân Fî Te'vîli'l- Kur'ân*, Müessesetü'r-Risâle, 2000, 3:313

hakiki inanca ulaşmasını ister. İnancın kalpte yer bulmasına “kalp ile tasdik”, dışa yansıyan biçimine de “dil ile ikrar” denir. Yüce Allah, gönderdiği tüm kutsal kitaplar ile insanları tevhit inancına çağırmıştır. Bunun dışındaki inançlar reddedilerek şirk olarak tanımlanmıştır.¹⁷²Yukarıda da belirttiğimiz gibi doğru bilgi ile doğru bir tevhit anlayışının oluşması için Kur’an, Cahiliye arabında var olan Allah’ın aşkın ve yüce bir varlık olmasını kabul etmiş¹⁷³ ama ulaşamaz olduğu inanç biçimini asla kabul etmemiştir. Kur’an’a göre Allah insan şah damarından daha yakın olup¹⁷⁴ kullarını işiten, dertlerini dinleyen, merhamet eden, rızık veren gibi özelliklere sahiptir. O’nun izni olmaksızın bir yaprağın dahi düşmeyeceği inancından hareketle Allah’ın izni olmadan kimsenin şefaah edemeyeceği özellikle de putların böyle bir hakkı olmadığı vurgulanmıştır.

Kur’an’ı tasavvur ettiği Allah, hem uluhiyet anlamında hem de rububiyet anlamında birdir, O’ndan başka ilah yoktur, doğurmamış, doğrulamamıştır ve yeryüzünde O’na denk olabilecek bir ortağı da asla olamaz.¹⁷⁵ O varlıklar âleminde istediği her davranışı yapabilecek tek mutlak güçtür. Hareketlerinde sınırlama yapılamaz. Hiçbir varlık onun iradesi dışında bir iş, oluş, hareket meydana getiremez. Allah yarattığı varlıklara, kendisine olan bağlılıkları ölçüsünde değer vermektedir. Asla hiçbir varlığı ulûhiyetine ve rububiyetine ortak olacak şekilde takdim etmez. Bu nedenle cahiliye Araplarının putlara, Allah’ın onlara değer verdiği düşüncesinden dolayı ibadet ettikleri gerekçesini yok kabul eder. Çünkü Kur’an’a göre ibadet edilmeye, tapınılmaya layık tek varlık Allah’tır.

Daha önce de belirttiğimiz gibi varlıklar âleminde meydana gelen her şey Allah’ın izni ve dilemesi ile meydana gelmektedir. Fayda veren de o’dur, zarar veren de O’dur. “*Şayet Allah sana bir zarar dokundursa bunu O’ndan başka giderecek yoktur. Fakat sana bir hayır dokunduracak olsa onu da kimse gideremez. Bil ki O her şeye hakkıyla gücü yetendir.*”¹⁷⁶ Bu ayeti kerime ile yeryüzünde tüm tasarruf hakkı Allah’a ait kılındığı açıkça görülmektedir.

¹⁷²Toshihiko Izutsu, *Kur’ân’da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, Trc. Selahattin Ayaz, Pınar Yayınları, İstanbul,1984,141

¹⁷³ Tâhâ,20/14

¹⁷⁴ Kâf, 50/16

¹⁷⁵ İhlâs, 114/1-4

¹⁷⁶ En’âm 6/17

1.2.2.2.2. Doğru ibadet

İslam'ın dünyaya yansıyan yönü iman ve ameldir. Dini Yaşayışın ameli boyutu olan ibadetler üstün ve kudret sahibi bir yaratıcıya inanıp bağlanma ihtiyacının devamı niteliğindedir. Çünkü insan sevip bağlandığı yaratıcıya olan teslimiyetini ve şükrünü göstermek ve inancını bir takım pratiklerle realize etme ihtiyacı duyar. Tarihin her devresinde insanın var olduğu her yerde dini inanç ve ibadet sistemi hep buluna gelmiştir. Çünkü her inanç sistemi insandaki inanç ve duygularını fiile dökmesini ister.¹⁷⁷

Cahiliye döneminde müşrik Araplar putlara değişik şekillerde ibadet ederdi. Hz. Âdem'den başlayarak son din İslam'a kadar devam eden dinlerin temel ibadet şekilleri bir takım tahrifatlara uğrayarak o günün ibadetleri halini almıştır. Şimdi bu ibadet şekillerinden bazılarını kısaca değerlendirelim:

Tavaf: Kâbe'nin içine ve dışına doldurdukları putları için yaptıkları ve önemsedikleri bir ibadet şeklidir. Mekkeliler haftada bir defa Kâbe'yi tavaf etmeyi dini bir zorunluluk olarak görürler, Haceru'l-Esved'i her fırsatta mesh ederlerdi.¹⁷⁸ Mekke dışına çıktıklarında harem bölgesinden aldıkları taş etrafında tavaflarını icra ederlerdi. Eğer Harem bölgesinden taş getirmemişlerse etrafta bulunan en güzel dört taşı seçer, üçünü ocak taşı olarak birini de Kâbe'yi temsil etmesi için seçerlerdi. İşte bundan sonra Kâbe olarak belirledikleri taşın etrafında tavaflarını yaparlardı.¹⁷⁹ Bu haftalık ibadetlerinin dışında bir de şükür tavafı yapılırdı. Genelde bir dileği olan, seferden yakını sağ salim dönenler yapardı.¹⁸⁰

Kur'an Mekkeli müşriklerde, özünden ayrılmış, tevhit ilkesinden sapmış tavaf ibadetini kabul etmiş ama yeniden tevhit formatından geçirmiştir. Tavafin şekli her ne kadar benzese de ruhu, içeriği, İbrahim ve İsmail (as)'ın takdim ettiği, yaşadığı ve tebliğ ettikleri vahiy kültürüne yeniden irca ettirildi. Kısacası şeklen aynı kalmakla birlikte cahiliye müşriklerinin yaptığı tavaf ibadeti Merkezinde

¹⁷⁷ Yavuz Kerim, "Din Psikolojisinin Araştırma Alanları", *Ankara İlahiyat Fakültesi Dergisi*, AÜİFD yay., sayı.5,Erzurum,1982,103

¹⁷⁸ Söylemez, *İnanç, Kültür ve Mitoloji*, 20

¹⁷⁹ Hişam b. Muhammed el- Kelbi, *Putlar Kitabı*, Çev., Beyza Düşüngen, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fak. Yay.1968,26

¹⁸⁰ Cevad Ali, *el-Mufassal: Târihu'l-arap Kable'l-İslam*,11:227

tevhit olan, özünde ise İbrahim'in sadakati, İsmail'in teslimiyeti ile yeniden şekillendirildi.

Kurban: Kâbe'nin etrafında bulunan putlara yaptıkları bir ibadet şeklide onlara kurban takdim etmekte.¹⁸¹ Mekke dışından gelenler yanlarında getirdikleri kurbanlıkları, uzza putunun önündeki "Sunak" dedikleri yerlerde keser, kanını putlarına sürerlerdi. Ayrıca Mekke müşriklerinin "Atâir ve İtr" denilen kurban ibadetleri de vardı.¹⁸² Mekke paganizminde kurban sadece putlara kesilmekle kalmaz etleri taşların üzerine terkedilerek israfa edilir ve özellikle fakirlere yedirilmemesi için gayret sarf ederlerdi.¹⁸³

Kur'an, Allah'ı, insana şah damarında daha yakın olan, hayatın bütününe müdahil olabilen bir ilah olarak anlatmaktadır. Kâinatta devam edip giden düzenin yegane sebebinin Allah olduğunu da vurgular ve şirke asla müsaade etmez. Hayatın her anına müdahil olan Allah'ın kurban ibadetine kayıtsız kalması asla beklenemez. Yaratıcı kudretin gayesi zatının birleşmesi dışında insan ve onun davranışlar olduğundan Kurban ibadetine bir takım düzenlemeler getirmiştir.¹⁸⁴ Bu düzenlemelerin ilki Kurbanın sadece Allah adına kesilmesini emretmektir. Bu anlamda onların Allah hakkındaki anlayışlarını İbrahim'i bir çizgiye getirmekle kalmaz kurbanla ilgili öğretileri de Hz. İbrahim'in uyguladığı esaslara yöneltmektedir. Hatta Hz. Peygamber'e kurban ibadeti sorulduğunda " *Atanız İbrahim'in sünnetidir*"¹⁸⁵ buyurmak sureti ile İbrahim'i metoda teşvik etmektedir.¹⁸⁶

Hac: Yukarıda belirttiğimiz gibi birçok ibadette olduğu gibi hac ibadetinde de tahrifat söz konusu idi. Hatta ibadete çok önem veriyoruz diye ahlaksızlığa revaç

¹⁸¹İbn-i Hişam *Siretu İbn-i Hişam* Thk. Mustafa Saka, İbrahim Ebyari, Abdullah Hafız Çelebi, Beyrut, 1995, 11:227

¹⁸²İbn-ü Kelbi, *Putlar Kitabı*, 39-40; Zeki Tan, "Kur'an Öncesi Arap Toplumunun Örf Ve Adetlerini Bilmenin Kur'an'ı Anlamadaki Rolü", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 32, 2011, 149; Ramazan Altıntaş *Bütün yönleri ile Cahiliye*, Ribat yayınları, Konya, 1996, 183

¹⁸³ Tan, Kur'an Öncesi Arap Toplumunun Örf Ve Adetlerini Bilmenin Kur'an'ı Anlamadaki Rolü 149

¹⁸⁴ Tan, Kur'an Öncesi Arap Toplumunun Örf Ve Adetlerini Bilmenin Kur'an'ı Anlamadaki Rolü 147

¹⁸⁵ İbn-İ Mâce, Edâhî, 3

¹⁸⁶ Tan, Kur'an Öncesi Arap Toplumunun Örf Ve Adetlerini Bilmenin Kur'an'ı Anlamadaki Rolü, 150

veriyorlar, hacıları çıplak tavaf ettiriyorlardı.¹⁸⁷ Daha sonra da elbise vererek gurur ve kibirlerini palazlandırıyorlardı.¹⁸⁸ Kureyş kabilesine mensup ve kureyşe ait putlara tapınanlar kendilerini asilzade olarak niteler ve diğerlerinden farklı vakfe yaparlardı. Bunu da şu sözlerle açıklarlardı;” Biz İbrahim’in çocuklarıyız, Beytin sahibiyiz. Arap kabilelerinin hiçbiri bizim bulunduğumuz asalet ve şerefe sahip değildirlir.”¹⁸⁹ Bu inanca sahip cahiliye toplumunda Telbiye Allah’a getirilirdi ama bu telbiyenin içerisine “ Bir ortağın var oda senin hükmündedir” ifadesini ekleyerek sahip oldukları şirk inancını ilan ederlerdi.¹⁹⁰

İslam’ın gelişi ile birlikte Hac ibadeti cahiliye döneminde olduğu gibi tavaf, vakfe ve Say’e şekillerinde olağan değişiklikler yapılmak sureti ile devam edildi. Arapların tavafta ısrarla giyilmesini istedikleri ve “ el-Leka”¹⁹¹ adını verdikleri giysinın yerine ihram giyilmesi gereği getirildi. Bu giysi ile birlikte kendilerini asilzade kabul eden Mekke müşrikleri ile diğerleri aynı safta toplanmış olacaktı. İnsanların arasında hiçbir üstünlüğün olmadığı, üstünlüğün sadece Allah’tan hakkıyla korkanlara ait olduğu vurgulandı. Hac boyunca yapılan telbiyelerden şirk ifadeleri çıkarılmış, yücelik ve ululuk sadece Allah’a ait kılınmıştır. İslam ahlakı gereği gayri ahlaki biçimde çıplak yapılan tavaf insan fitratına uygun bir biçimde giyinik olarak yapılması sağlanmıştır. Kısaca İslam, Hac ibadeti ile Allah’ın birliğini perçinlemiş, tazim, övgü ve her türlü saygı Allah’a ait kılınmıştır. İnsanlar arasında sınıf, kabile ve soy ayırımını ortada kaldırmış, bütün insanların birbirine karşı üstünlüğü olmadığı vurgulamıştır. Hac ibadeti ile alınması zorunlu olan el-Leka isimli kıyafeti kaldırılarak haksız kazanç elde edilmesinin önüne geçmiş, Beytin asıl sahibinin Mekkeliler değil Allah’a ve O’nun dinine inanan tüm Müslümanlar olduğu gerçeğini vurgulamıştır.

Zekat: Putlar için yapılan ibadetlerden biri de zekatı andıran sadakadır. Araplar hasat döneminde Allah’ın ve O’na ortak koştuğu putunun hakkını ayırırdı. Allah’ın hakkı olarak ayırdığı payın daha fazla olmasına itina göstermez ama

¹⁸⁷ Salim Öğüt, ”Hac” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.14(Ankara TDV Yay., 2011) ,178-180

¹⁸⁸ Mustafa Çağırıcı, ”Hac” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.25(Ankara TDV Yay., 2002),562-563

¹⁸⁹ Altıntaş, *Bütün Yönleri ile Cahiliye*, 177

¹⁹⁰ Altıntaş, *Bütün Yönleri ile Cahiliye* 178

¹⁹¹ Altıntaş, *Bütün Yönleri ile Cahiliye* 180

putunu payının fazla olmasına dikkat ederdi. Putları için ayırdıkları payları uygun gördükleri yerlere dağıtırlardı.¹⁹²

İslam bu ibadeti tevhit esasına göre yeniden dizayn etti. İlk olarak tüm ibadetlerde olduğu gibi Tévhit ilkesi gereğince zekât ve sadaka ibadetinin öncelikle Allah'ın rızasını kazanmak amacı ile yapılması gereğini koydu. Ayrıca Her şeyin gerçek sahibinin Allah olduğu inancını hâkim kılmak sureti ile nam yapmak, övgü almak, kabilesine methiye almak gibi nedenlerle verilen zekâtların sadece Allah rızası için verilmesi sağlandı. Ayrıca fakir ve yoksullara verilen zekâtın hak sahibine hakkını vermek olduğu ve kimsenin incitilmemesi gereği bu ibadetin temel hedefi haline getirilmiştir.

Burada bilinmesi gereken en önemli şey, İslam'ın ibadetlerle ulaşmayı amaçladığı hedeflerdir. Başta namaz olmak üzere İslami ibadetlerin ilk ve en önemli ilkesi kul ile Allah arasında sağlam bir diyalogun kurulmasıdır. Bu diyalog ile kul Allah'a olan teslimiyetini, şükürünü ifade ederken bir yandan da O'nun rızasını kazanma amacı ile ameli anlamda şahsiyetini tüm çirkinliklerden ve günahlardan arındırmayı hedeflemektedir. Kul ile Allah arasında kurulan bu diyalog sayesinde kulun duygu ve düşünce dünyasında olumlu yansımalarının olması beklenen bir durumdur. Mesela oruç ibadetinin kişilere itibar kazandırma ve iletişim kurmada kolaylık gösterme ve yardımlaşma da etkili olduğu gözlemlenmiştir. Bunun yanında orucun, özellikle sabır, hoşgörü, merhamet, sevgi, şefkat gibi başka insanlara dönük duyguların yaşanmasında etkili olduğu tespit edilmiştir.¹⁹³

Diğer taraftan kul ile Allah arasında ibadetle kurulan diyalogun en önemli hedefi insanda mevcut ilah anlayışlarının aksine doğru bir Allah düşüncesi yerleştirmektir. Allah düşüncesi her an aklında olan kul sürekli kendisinin denetim altında olduğunu bilir. Bundan dolayıdır ki, namaz ibadeti günün belirli aralıklarında sürekli yapılan bir ibadettir.¹⁹⁴ İslam ilke ve prensipleri ile insanın dünya ve ahiret mutluluğunu temin etmeyi hedeflemiştir. Bu anlamda ibadetlerin

¹⁹² Söylemez, *İnanç, Kültür ve Mitoloji* 22

¹⁹³ Hayati Hökelekli, "İbadet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 19(1999),249

¹⁹⁴ Hüseyin Certel, "İslami İbadetlerin Psiko-sosyal İşlevleri" *Ekev Akademi Dergisi*, Sy 3(Kasım 1998),150

kişinin duygu ve gönül dünyasında sağladığı en önemli şey bir güven duygusu oluşturmaktır. Güçlü bir yaratıcının yanında olduğunu bilmesi, kişiye bir iç huzur ve mutluluk vermektedir.

Hiç şüphesiz ibadetlerin insanın ruhunda gerçekleştirmesi beklenen en önemli olgu, imanı takviye edip güçlendirmesidir. Çünkü ibadet, dini hayatın özü ve esasıdır. İmanın varlığı sayesinde ibadetler var olur. Diğer taraftan ibadetlerle beslenmeyen imanında varlığını devam ettirmesi beklenemez¹⁹⁵ Kısaca ibadetler kalpte var olan iman ile hayat bulurken, diğer taraftan imanı takviye edip güçlendiren bir donanıma sahiptir.

İbadetlerin kişi ruhunda gerçekleşen bir özelliği de Müslümanlara olumlu ve onurlu bir şahsiyet özellikleri kazandırmasıdır. Zira yeryüzünde varlığını devam ettiren tüm dinler mensuplarını kendisinin belirlediği istikamet doğrultusunda biçimlendirmek istemektedir. Kişiliğin oluşumunda en önemli iki faktörden biri kalıtsal olan özellikler iken diğeri din, ahlak kuralları, kültür ve medeniyet gibi, toplum değerlerinin birey psikolojisini etkileyen güçleridir. Buna göre insan şahsiyetini oluşturan temel özelliklerden birisi dindarlıktır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi her din kendi istikametleri doğrultusunda insanlar bireyler yetiştirmeyi hedeflemektedir.

Yine ibadetlerle din, insana bir sorumluluk duygusu aşlamaktadır. Allah'a karşı kulluk borcu ve verdiği tüm nimetlere karşı bir teşekkür şeklinde algılanan ibadetler insanda sorumluluk duygusunu pekişmesine yardımcı olmaktadır. İslami ibadete bakıldığında günlük, yıllık ve hatta ömürde bir defa yapılması planlanmış ibadetlerin mevcudiyeti bilinçli, sorumluluk duygusuna sahip bireylerin yetişmesi anlamında büyük önem arz etmektedir.¹⁹⁶

1.2.2.3. Doğru Davranış ve Ahlak

İslâm, Cahiliye toplumunun yanlış âdetlerini kaldırıp yerine en güzel ve en mükemmel hayat düsturları getirdi. Cahiliye insanının kontrolden çıkmış, taşkın

¹⁹⁵Nûrettin Topçu, "Dini Hayatın Psikolojik Temelleri" *İslam Mecmuası*, , 4.sy, (Ankara 1956),13

¹⁹⁶Hökelekli, İbadet,c.19:249-252

öfkesini, hilim,¹⁹⁷ sabır,¹⁹⁸ hak¹⁹⁹ ve adâlet²⁰⁰ gibi yüksek vasıflarla dizginledi. Şuursuz cesaretini duygusallıktan ve kişisel duygulardan arındırıp aklîleştirdi. Nefsi tatmin eden şecaatini olumlu amaçlara yönlendirdi. Onu, hak ve adâletin yerini bulması gibi ulvî idealler uğrunda kullanmayı öğretti.

İnsanlar arası ilişkilerin tek ilkesi kuvvet idi. Hak, öncelik ve üstünlük, kuvvetliye aitti, zayıfın hiçbir hakkı yoktu. Toplumda emniyet, huzur ve düzenden eser kalmamıştı. Ahlâkî vasıflardan hayatta kalabilen birkaç kuralda, kişisel menfaatlere dayalı bir hâl almıştı. Ya ifrat derecesine vardırılmış veya son derece cılızlaştırılmıştı. Faziletler, güç gösterisi hâline gelmişti. Cömertlik adına israf ediliyor, iffet ve namus adına dünyanın en feci cinayetleri işlenerek bir kısım cahiliye insanı tarafından kız çocukları diri diri toprağa gömülüyordu.

Yiğitlik cahiliye insanına özgü bir nitelikti, silahını yanından ayırmazdı. Şecaat ve cesaret onun seciyesiydi.²⁰¹ Ancak, onun yiğitliği, kendi kabilesi uğruna öldürdüğü insanların sayısı ile ölçülürdü. Onun şecaati, benlik ve gururundan gelirdi. Şecaat ve cesaret gösterisinin altında ferdî ve kabileci üstünlüğünü ispatlama arzusu yatardı. Bu yüzden kabileler arasındaki bitmek tükenmek bilmeyen savaşlar, onları hem maddeten hem de manen perişan ediyordu.²⁰² “Mürüvvet diye isimlendirdikleri cesaret, geniş anlamıyla yiğitlik ve mertliğin en ileri düzeyi olarak algılanıyordu. Kısaca ‘övmeye değer her şey’ demektir. Kuşkusuz câhiliye Arapları, İbrâhimî geleneğe büyük saygı duyuyor ve hayatın diğer alanlarında olduğu gibi ahlâk açısından da bu gelenekten bazı uygulamalar taşıyordu. Bu durum dikkate alındığında onların anlayışındaki ‘mürüvvetin’, başta hilm olmak üzere sabır, bağışlama, misafirperverlik, yoksullara yardım, iyi komşuluk, zayıfları koruma gibi erdemleri kapsamasını; bu tür erdemleri taşıyan kimsenin de kavminin en saygın kişisi olarak kabul edilmesini yadırgamamak gerekir. Hatta İbn Manzûr’un kaydettiğine göre cahiliye Arapları mürüvveti,

¹⁹⁷ Âl-i İmrân, 3/159; Buhârî, Edeb, 76; Müslim, Birr, 107, 108

¹⁹⁸ Bakara, 2/45-152-250-252; En’âm, 6/34; Hac, 22/ 35

¹⁹⁹ Şuarâ 26/183; Nisa, 4/160

²⁰⁰ Bakara, 2/100; Âl-i İmrân, 3/18-21

²⁰¹ Mustafa Çağırıcı, “Hac” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.38 (Ankara TDV Yay., 2010), 402-403; Toshihiko Izutsu, *Kur’ân’da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, 122-126

²⁰² Mustafa Çağırıcı, “Hac”, 402-403

‘açıktan yapıldığında utanç duyulan bir işi gizli olarak da yapmamak’ diye anlarlardı. Ancak diğer birçok kavramda olduğu gibi mürüvvette de hayret verici bir anlam kayması veya sapması olmuş; bu kavram, ‘delilik diye anlatılabilecek bir şeref hastalığı’ halini almıştı. Böylece mürüvvetin içeriği, gerçek anlamda ahlâka büsbütün aykırı bir mana kaymasına uğramakla birlikte, yine de Arap edebiyatında mürüvvetin kapsamına giren faziletlerle ilgili pek çok hâkimane sözler söylenmiştir. “²⁰³İslam’ın cahiliye insanı arasında tutunması ile birlikte yiğitlik ve cesaretle bir takım düzenlemeler gidilmiş, temel gayenin Allah rızası olması sağlanmış, hak ve adalet çizgisi üzerinde kalmak koşulu ile yapılan tüm tüm cesur hareketler yiğitlik ve cesaret adı altında işlenmiştir. Bu gayeye uymayan tüm davranışlar ise zulüm, bu davranışları sergileyenler de zalim olarak nitelendirilmiştir.

Cahiliye insanı cömert ve misafirperverdi.²⁰⁴ Fakat onda bu faziletlerin gayesi, kendisinin ve kabilesinin övülmesine zemin hazırlamaktı. En yüksek ideali, hürmet görmek; asaleti ve cesareti ile herkes arasında şan, şöret ve nam kazanmak, insanlar üzerinde korku ve hayranlık uyandırmaktı. Bu sebeple bir anda altı-yedi koyun kesilir, sadece ciğerleri alınıp kebab yapılır, kalan kısımları atılırdı.²⁰⁵

İslâm, cömertlik ve misafirperverliği devam ettirmekle beraber, bunlara ahlâkî bir içerik kazandırdı. Müslümanlar cömertlik yaparken, gösterişten uzak kalıyorlar, sadece Allah’ın rızasını talep ediyorlardı. Zira insanların kalbine, Allah’ın Mâlikü’l-Mülk olduğu şuuru yerleştirilmişti. Buna göre hakikatte bütün mülk, Allah’a aittir; insanlar sadece birer emanetçidirler. Mal ve mülk üzerinde sınırlı ve sorumlu bir tasarruf yetkileri vardır. Dolayısıyla insana emanet olarak verilen malı, Allah’ın razı olacağı şekilde ve O’nun gösterdiği istikâmette

²⁰³ Mustafa Çağırıcı, *Kur’ân ve tefsir Araştırmaları II*, Kur’ân ve Ahlak, İstanbul, 2001, 172

²⁰⁴ Izutsu, *Kur’ân’da Dîni ve Ahlaki Kavramlar*, 111-122; Mustafa Çağırıcı, “Cömertlik” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.8(Ankara 1993),72-73

²⁰⁵ Mustafa Çağırıcı, “Cömertlik” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.8(Ankara 1993),72-73;

Tan, *Kur’ân Öncesi Arap Toplumunun Örf Ve Adetlerini Bilmenin Kur’ân’ı Anlamadaki Rolü: Kurbân örneği* 146-147

kullanmak zaruridir. Allah'ın mülkünü O'nun kullarına hizmette kullanmak, mahlûka himmet yoluyla Halik'a hizmet etmek gerekir.²⁰⁶

Rasûlullah -sallâllâhu aleyhi ve sellem-: "*Veren el, alan elden üstündür.*"²⁰⁷ buyuruyordu. Fakat verirken sırf Hak rızası için infak etmek, gururdan uzak kalmak ve herhangi bir dünyevî menfaat gözetmemek icap ediyordu. Nitekim Kur'an-ı Kerîm bütün insanlara: "Biz size Allah rızası için ikram ederiz; sizden bir karşılık ve bir teşekkür beklemeyiz!"²⁰⁸ Demelerini telkin ediyordu. İslâm, israfı da yasaklamıştı. Artık Asr-ı Saadet toplumunda cömertlik duygularıyla kesilen koyunun bir parçası bile israf edilmiyordu.²⁰⁹ Yine cömertlik ve diğerkâmlık duygusu sebebiyle bir koyun kellesinin yedi aileyi dolaşıp yine aynı yere döndüğü oluyordu. Ama İslam ile birlikte "*Yiyin, için ama israf etmeyin*"²¹⁰ ilkesi ile israfın önüne geçilmiştir.

Cahiliye döneminde yardımlaşma ve dayanışma eğilimi de kabilecilik gayretinden öteye geçmez; kişinin tâbî olduğu kavmin dışına taşmazdı. Cahiliye insanı başkalarına, kan bağı bakımından uzaklığı oranında acımasızdı. Onun gözünde, başka insan ve varlıklar, kendisine fayda sağladığı nispette değerliydi.²¹¹ İslâm, aynı dine mensup tüm Müslümanları kardeş²¹² statüsüne dâhil ederek yardımlaşma ve dayanışma eğilimini, kabile taassubundan kurtararak, ahlâkî prensiplerle yücelen bir insan sevgisi ve merhamet duygusu üzerine kurdu. İslâm inancı etrafında toplanan bütün insanlara kardeş nazarıyla bakmayı ve onları bir beden muhtelif uzuvları gibi görmeyi öğretti.

Çöl hayatı, Cahiliye insanını kendi güçleri üzerine kurulu bir hürriyet fikrine yöneltmişti. Onlar hiçbir otorite tanımaz, otoritenin her türlüüne başkaldırırlardı. Bunun bir neticesi olarak merkezî bir idare yoktu. Toplumsal birlik, çok ender sağlanabilirdi. Ne sistem olarak ne de müessese olarak kanun ve

²⁰⁶ Haşr, 59/5; Hadid, 57/11-18; Mâide, 5/13; İnsân, 76/8-10; Âl-i İmrân, 3/92; Buhârî, 27/64; Zâriyât 51/58

²⁰⁷ Buhârî, Zekât 18; Müslim, Zekât 94-97, 106, 124

²⁰⁸ İnsân, 76/ 9

²⁰⁹ Tan, Kur'an Öncesi Arap Toplumunun Örf Ve Adetlerini Bilmenin Kur'an'ı Anlamadaki Rolü: Kurbân örneği, 147

²¹⁰ A'râf 7/31

²¹¹ Abdurrahman Kurt, "Sosyo-Ekonomik Ve Kültürel Yönden İslam Öncesi Mekke Toplumunu" *Uludağ Üniversitesi ilâhiyat Fakültesi Dergisi*, , 2 Sy, 10(Ocak 2001), 97-122

²¹² Hucurât, 49/10

kurala dayalı bir hukuk düzeni yoktu. Anlaşmazlıklar ya aceleyle tespit edilen hakemlere havale edilir veya daha çok kaba kuvvet ve silâhla halledilirdi.²¹³ İslâm ise, insanların sadece bir kısmı için geçerli ve sınırsız olan bir hürriyet fikrine karşı çıktı. Kur'an-ı Kerîm'in, imanlı bir kölenin hür bir müşrikten daha kıymetli olduğunu ilan etmesi müşrikleri çileden çıkardı. Bu sebeple İslâm'a en büyük tepki, hürler denen mütegalibe sınıfından geldi. Onlar, Peygamber Efendimize, çevresindeki köleleri ve zayıfları kovduğu takdirde kendisi ile müzâkereye oturabileceklerini bildirmişlerdi ki, Kur'an bunu kesinlikle reddetti. İslâm ahlâkı, meseleyi önce ruh plânında düzenlemeye gitti; hürriyet fikrini ahlâkî bir zemine oturttu. İnsanın, kendi hürriyetini kendi vicdanında bizzat kendisinin sınırlandırmasını temin edecek tedbirler getirdi.²¹⁴ Kur'an-ı Kerim'de: "Ant olsun, insanı biz yarattık ve nefsinin ona verdiği vesveseyi de biz biliriz. Çünkü biz ona şah damarından daha yakınız."²¹⁵ "Onlar bilmiyorlar mı ki, Allah onların gizli tuttuklarını da bilir, açığa vurduklarını da."²¹⁶

Diğer taraftan insanın vahye muhatap olabilmesi için üstün vasıflarla donatılmış bir takım kabiliyetlere sahip olması gerekir. Yani papağan ne kadar gayret sarf ederse etsin bir akla sahip olmadığı için asla konuştuklarını anlayamayacak. Dolayısıyla Allah, vahyine muhatap edeceği varlıkları onu anlayacak bir şekil ve uygun bir yapıda yaratmış ve ona; vahyin ağırlığını taşıyabilmesi ve Müslüman şahsiyetin gereklerini yerine getirebilmesi için pek çok ruhî erdemi lütfetmiştir. Bu açıdan bakıldığında Allah, vahyine muhatap olmasını dilediği insanları özel bir fitrat ile yaratmış ve onu bu fitrat ile bağdaşmayacak olan yüz kızartıcı suç ve eylemleri işlemekten korumak amacı ile insan-çevre, insan-insan, ve insan Allah ilişkilerini kapsayan bir takım emir ve yasaklar ve hukuk ile alakalı bir takım prensipler göndermiştir. Bu ilke ve prensipler sayesinde O'nu, hem vahyin inşâ gücü ile derin manevî tecrübeleri yaşamaya ve ahlaki erdemlerle donanmaya, hem de vahye muhatap olan toplumu

²¹³ Şevki Dayf., *el-Asru'l-cahilî*, Kahire 1960, 62; Ahmed Emin, *Fecru'l-İslâm*, Kahire 1975, 9; Aselî, Bessam, *Amr b. el-Âs*, Beyrut 1991, 123; Apak, *İslâm Öncesi Dönemde Mekke İdare Sistemi Ve Siyasetinin Oluşumu*, 179-180

²¹⁴ Ömer Menekşe, "İslam Düşünce Tarihinde Devlet Anlayışı" *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, Mâverdi Ve Nizâmülmülk Örneği, Sy 2, 5: 194-195

²¹⁵ Kâf , 50/16

²¹⁶ Bakara 2/77

her yönden ıslah ve inşa etmeye muktedir kılıcı Müslüman şahsiyetinin alt yapısını, belki de özünü oluşturacak ilke esasları peygamberleri aracılığı ile göndermiştir. Ayrıca gönderdiği bu ilke ve esaslar ile inşa etmek istediği fert ve bu bağlamda toplumlara görünür örnekler göstermek amacı ile vahyin direktifleri doğrultusunda yetişmiş peygamberleri vasıtası ile gönderdiği vahyin ve içeriğinin yapılabilir olduğunu göstermiştir.

Görüldüğü üzere yüce Allah; insan şahsiyetini, yaratılışının anlam ve amaçları çerçevesinde vahyi aracılığıyla inşa etmiştir. Bu faaliyet sonunda insanın kişisel karakterinde sahip olduğu tüm olumlu gelişmeler ile ideal bir kulda olması gereken temel vasıfları da orta yere çıkarmaktadır. İman bahsettiğimiz bu temel vasıfların arasında aşkın varlık ile buluşmayı temsil eder ve insanın karakterinde kalben ve amelen yapılması icap eden bütün davranışların şuurlu ve güçlü bir kararlılıkla yapılmasını sağlar. Bu aşamadan sonra Allah'a karşı hissedilen sevgi, samimiyet, korku ve takva gibi ruhsal durumla ilgili duruşlar imandan kaynaklanmaktadır. Söz konusu özelliklerin insan üzerinde müşahedesi mümkün olup eylemler dünyasında bir takım ibadetlerle kendisini hissettirir. Bu belirtiler toplamına ise İslam adını verebiliriz.

İslam'ın ilke ve prensipleri doğrultusunda Hz. Peygamber'in gerek yaparak gerekse söyleyerek gösterdiği ibadet unsurları, Allah'a imanın gerçekleştirdiği karakter özelliklerine kalıcılık ve derinlik sağlayarak insanın kalp ve ruh dünyasında gözlemlenebilir ahlaki davranışların yapılmasını sağlar. Çünkü şekli ve eylemin insan üzerinde bıraktığı etkiyi sağlayan yapısı ile ibadetler Allah tarafında belirlenmiştir. Allah ve peygamberlerin tarifleri doğrultusunda yapıldığında insanın aşkın olan varlıkla birlikteliğini sağlar. Şekli ve içsel esaslarına uygun bir tarzda yapılan ibadet sonrası insanlarda oluşan huzur, sükûnet ibadetlerin kulu Rabbine ulaştıran bir köprü olmasının nihai sonucudur. Bu yapısı ile ibadetler imanla ilgili faaliyetler olup evrensel ve ahlaki davranışları şekillendiren ruhtan bedene, düşünceden davranışa geçişini sağlayan araçlarıdır.

Sonuç olarak Kur'an'ı sadece dil çerçevesinde anlama gayreti, maksadının anlaşılmasını engelleyebilir. Örneğin Kur'an'ın sadece lafzını merkeze alarak onu literal okumaya tabi tutmak ve mantıksal anlamıyla sınırlandırmak, Kur'an'da

bulunan diğerk ifade şekillerinin anlatmak istediğı şeyi anlamamızı engelleyici bir unsur olarak karşımıza çıkabilir. Oysa Kur'an dili, nazil olduğı dönemin insanların edebî zevk ve anlayışlarına uygun olarak, muhataplarını etkilemek, düşünceyi normal dilden daha canlı bir biçimde ifade etmek ve fikri daha duyarlı bir hale getirmek için, her dilde var olan söz sanatlarını, ifade tarzlarını içerisinde barındırmaktadır. Diğerk taraftan bir sözü söylemenin temel gerekçesi, onun söylenme amacı ve maksadını oluşturmaktadır.

1.3. Kur'an Dili Çerçevesinde Ortaya Çıkan Tanrı Tasavvurları

İslam akidesine göre teorik düzlemde insan, tabiat ve içindekiler hakkında bilgi verirken Allah'ı merkeze alan bir yol izlemesi, onun bir şekilde O'ndan söz ediyor olması da kaçınılmaz bir durumdur. Bu düzlemde Kur'an'a bakıldığında Allah hakkında konuşan yine Allah olmaktadır. Hal böyle olunca Allah, kendisini insanlara tanıtırken onların anlayacağı bir dil ve ifadeler kullanması ile beşer tarafından anlaşılması sağlanmaktadır. Böylelikle Kur'an'ın muhatabı olan insan Allah hakkında bilgi sahibi olurken diğerk taraftan O'nun hakkında fikirler üretebilmektedir. Ancak bu durum farklı Tanrı tasavvurlarının da ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Bilinmelidir ki, insanın zihninde oluşan Allah tasavvuru onun yaşamının her alanında etkili olur. Nitekim Allah hakkında bir tasavvur oluşturmak aynı zamanda O'nun hakkında bir takım söylemler de bulunmak demektir. Diğerk taraftan mutlak bir şekilde bilinmesi ve kavranılması mümkün olmayan Allah, aşkın bir ve sadece kendisi ile özdeş bir varlık olduğundan, O'nunla konuşurken her zaman somut, ve doğrudan bir dil kullanma olasılığını mümkün kılmamaktadır. Buradan hareketle Allah hakkında her ne söylenirse söylensin, O'nun nasıl bir varlık olduğunu anlamamıza biraz katkıda bulursa da hiçbir zaman O'nu bütün yönleri ile kapsayan bir içeriğe sahip değildir. Çünkü insan Allah hakkında konuşurken beşeri bir dil kullanmakta ve kullandığı her kelimeye yüklediğı temel anlamları, toplum ve kültürünün şekillendirdiğı zeminindeki referanslarından almaktadır. Tüm bunlara rağmen Allah hakkında konuşurken nasıl bir söylem içerisinde olunacağı da bir sorun olarak durmaktadır. Zira

söylenecek ve yapılacak nitelendirmeler Allah hakkında hem yetersiz kalacak hem de mümkün olmayacaktır.

İçerisinde olduğumuz durum böyle olmakla birlikte Allah hakkında bir söylemde bulunmamızda kaçınılmazdır. Çünkü Allah'ın insanın idrakinde bilinemez bir varlık olarak kalması kabul edilebilir bir şey değildir. Dolayısı ile O'nunla irtibatımızı sağlam bir zeminde kurabilmemiz için bir söylem geliştirmek zorundayız.²¹⁷ Aksi halde Allah hakkında epistemik bir belirsizliğin daha da büyük felsefi ve kelami sorunlara yol açacağı da aşikârdır.

Öyleyse yapılması gereken en önemli şey Allah'a bir takım isim ve sıfatlar yüklemekle işe başlamak gerekecektir. Çünkü isim ve sıfatlardan arındırılmış ve soyutlanmış Allah tasavvuru ile O'nun var olmadığını söylemek arasında bir fark bulunmamaktadır. İşte bu gerçeklikten yola çıkarak Kur'an'a bakıldığında Allah ile insan arasında bir iletişim sağlanması için O'nun isim ve sıfatlarına işaret edilmektedir. Zaten kelami ekollerin görüş ayrılığı da tam burada çıkmaktadır. Bu bağlamda Allah ile sıfatları arasındaki ilişkinin nasıllığı ekollerin kendi düşünce sistemlerine göre biçimlenmiş bu da farklı Allah tasavvurlarının oluşumuna kapı aralamıştır.

1.3.1. Tenzihî Dile Göre Allah Tasavvuru

Maddi ve maddi olmayan kötü, çirkin şeylerden uzak olmak anlamındaki “نزاهة” mastarında tef'îl kalıbında türetilmiş olan tenzih lafzı, sözlükte; arındırma, kusur ve ayıplardan uzaklaştırma ve yüceltme anlamlarına gelmektedir.²¹⁸ Terim anlamında bu sözcüğün kelime anlamına bağlı kalarak şekillenmiş, “Allah'ın kusur ve ayıplardan, yaratılanlara mahsus eksikliklerden münezzehtir” anlamını benimsemiş ve ifade etmektedir.²¹⁹

Sözlük ve terim anlamlarının bir sonucu olarak “Tenzih” kavramı; Allah'ı insan özgü nitelik ve sıfatlardan berî tutmaktır. Yani Allah'ın, hem sıfatları hem isimleri hem de zatı itibari ile birlenmesi demektir. Durum böyle olunca Kendi

²¹⁷ Zeki Özcan, *Teorik Hermonotik*, Alfa Yay. İstanbul,2000,55-56

²¹⁸ Ebu'l Fazl Cemaluddin b. Mansur, *Lisânu'l-Arab* “Nzh” mad.Tah. Abdullah Ali Ekber, Muhammed Ahmed Hasbillah, Haşim Muhammed Şazeli, Daru'l-Mearif, Kahire, 1119,4402

²¹⁹ Muhammed b. Mükerrrem b. Manzur el-İfrikî, *Lisânu'l-Arab*, Dâr-u Sadr, Beyrut, tr.,2:4402

zatına özgü ontolojik yapıya sahip olan Allah'ın her açıdan tenzih edilmesini gerekli kılmaktadır. Çünkü her fırsatta Allah ; “ Hiçbir şey O'na denk ve benzer değildir”²²⁰, ”O'nun benzeri olan hiçbir şey yoktur”²²¹buyurmaktadır.

Tenzih sözcüğü gibi işlem gören bir diğer kelime “Selb “ sözcüğüdür. “Selebe” fiilinin mastarı olan bu kelime sözlükte “gasbetme, zorla alma, olumsuzluk, nefy “ gibi anlamlara gelmektedir. Bu tanımlamalara göre terim anlamı ise “Allah'ın zatına yakışmayan manaları, isimleri, sıfatları O'ndan uzaklaştırmak ve olumsuzlamaktır.”²²² Öyleyse Allah hakkında söylenebilecek tüm güzellik ve yücelikler insan aklı ile sınırlı kalacağından yetersiz olacaktır.

Bu yaklaşıma göre Allah'ı tanımanın gerçek yolu O'nun ne olduğunu söylemek değil, ne olmadığını söylemektir. Çünkü beşere ait alt yapı ve birikimlerle Allah hakkında bir söylem gerçekleştirmek mümkün değildir.

Böyle bir anlayış ilk bakışta doğru gibi gözükse de yapılacak en doğru ve tek yöntem olduğunu söylemekte yanlıştır. Çünkü böyle bir anlayış Allah-insan ilişkisi bağlamında bir sınırlama anlamına gelebilir. Ancak şu da bilinmelidir ki, acziyetle vasıflanmış, sınırlı bir anlayış ve idrake sahip insanın Allah hakkında konuşması imkânsız değilse de herhangi bir nesne hakkında konuştuğu gibi değildir. Bu açıdan aşkın bir varlık olan Allah'ı tanımaya dair beşerdeki istek, arzu ve eğilimler bu sınırı zorlamaktadır.

Tenzihi söyleme göre her şeyden önce Allah'ın kendi zatının dışındaki varlıklarla ontolojik farklılığı yüzünden aynı mahiyeti paylaşması mümkün değildir. Bu durumda Allah kendi zati ile özdeş bir varlığa sahiptir. Bilindiği gibi özdeşlik eşitlik demek değildir. Eşitlik benzerlik demek olduğuna göre benzerlikler arttıkça aynı özelliklere sahip varlıklar kategorisinde çoğalma olacaktır. Bu ise Kur'an'ın Tanrı tasavvuruna aykırıdır. O halde özdeşlik” iki şey arasındaki bir ilişki değil, bir şey ne ise o olmasıdır.” şeklinde ifade

²²⁰ İhlâs,112/4

²²¹ Şûra ,42/11

²²² Ebu Abdur'rahman el-Halil b. Amr b. Temim el-Ferahidi el-basri, *Kitâbu'l-Ayn*, Daru Mektebetü Hilal,tsz,7,261;İbni Manzur 1,304;Fîruz Abâdi 1:273; ;Muhammed b.Muhammed Abdirrezak el-HuseyniEbu'l-Feyz ez-Zebidi,*Tâcu'l-Arûs min cevâhiri'l-Kâmus*,Dâru'l-Hidaye,trs 2,251

edilebilir.²²³ Allah'ın varlığının kendine özdeş olması O'nun gerçekliğini kavramanın ve dile getirmenin dışında, O'nun hakkında konuşmamızı da sınırlandırmaktadır. Bu durum Allah'ın varlığını olumlu nitelendirmelerle değil olumsuz nitelendirmelerle anlayabileceğimiz gerçeğine götürür.²²⁴

Tüm bu anlatılanlar ışığında Allah'ın olumsuz nitelendirmelerle anlaşılacağı anlayışına götürse de realitede bu pek mümkün gözükmemektedir. Çünkü Allah'ın sadece ne olmadığını söylemek O'nun kavranılmazlığı anlayışına götürmektedir. Bu ise agnostisizme kapı aralayacaktır. Zira insan Allah'ı tüm nitelik ve sıfatlardan soyutlayınca artık O, onun için olumsuz bir varlık olmaktan öteye geçemez. Hâlbuki Allah hakkında bir tespit yapabilmek için “Nasıl bir varlık sorusu” ya da “O var mıdır” sorusuna bir cevap aranmalıdır.

Diğer taraftan Kur'an'da Allah kendisi için yaptığı olumsuz nitelemelerin yanında olumlu nitelendirmeler de yapmaktadır. Sözelimi “O ne doğurmuştur ne de doğrulmuştur”²²⁵ yine “Şüphesiz Allah insanlara hiç zulmetmez”²²⁶ vb. ayetlerinde olumsuzlama durumu net bir şekilde gözükmekte iken diğer taraftan Allah kendisi hakkında “esirgeyen, bağışlayan, nimet veren, yaratan gibi olumlu nitelendirmelerde de bulunmaktadır. Her ne kadar olumsuzlayarak Allah hakkında konuşmak hoş karşılsa da O'nun hakkında konuşmanın tek yolu bu olduğu iddiası da tutarlı bir söylem değildir.

Bilindiği üzere Mutezile ekolü düşünce sistemini tenzih anlayışı üzerine temellendirmiştir. Bu anlamda var olan beş temel esası da bu inancın tezahüründen başka bir şey değildir. Onlara göre tenzih, lafız ve cümlelerde değil anlam ve delalette gerçekleşir. Allah'ın şerden tenzih edilmesi, şerrin Allah hakkında kullanılmasının uygun olmamasından kaynaklanmaktadır. Sözelimi; “Allah her çeşit benzerlikten ve noksanlıktan uzaktır” derken O'nu duyamamak, görememek, kuşatamamak ve en nihayetinde kavrayamamak bu ilkenin esasları arasında yer alır. Ru'yetullah meselesi bu ekol tarafından tevhid ilkesi içerisinde ele alındığından aklın Allah hakkında doğru bulmadığı ru'yetullahı kabul

²²³ Doğan Özlem, Mantık, inkılap Yay., İstanbul,2004,48-49

²²⁴ Koç, Din Dili 60

²²⁵ İhlâs, 112/3

²²⁶ Bakara, 2/255

etmemiştir. Bunu yaparken her ne kadar nakli delillere dayandıklarını söyleseler de temelinde tenzih düşüncesi yatmaktadır. Yine adalet ilkesi gereğince “ Allah adildir” denildiğinde tüm çirkin ve kabih işleri Allah’tan soyutlamak gerekmektedir. Çünkü Allah zulüm ve adaletsizliği yapan bir varlık olsa idi en güzel isimlerle tavsif edilmesi mümkün olamazdı²²⁷

Allah’ın istivası meselesinde de dilsel kullanımlar göz ardı edilmiş ve söz konusu ayetlere insan biçimci bir yaklaşımla bakılmış ve yorumlanmış olması, anlamı ile indirgemeci yaklaşımdan başka bir şey değildir. Ayette geçen oturma fiilinin antropomorfik içeriği ile “ mekândan münezzehliği” arasında bir çelişki ve tutarsızlık söz konusudur. Çünkü bu durumu kabullenmek Allah’ın mekâna ihtiyacı olduğu fikrine götürecektir. Bu çelişkisine rağmen insan biçimci bu anlamın O’na atfedilmesi yaratılmışların kadim olacağı fikrine götüreceğinden olumsuzlama diğer adı ile tenzih ile yorumlama anlayışına sevk etmiştir. Halbuki bu çelişkiden kurtulmak için Allah’ın istivasının mecazi bir ifade olduğunu söylemek yeterlidir.²²⁸

Bu bilgiler ışığında tenzihi anlayışa göre tek kadim varlık Allah’tır. Bu yönü ile diğer varlıklardan tamamen farklı olan Allah mutlak birdir zat, sıfat, fiil bakımından kendisinin ortağı bulunmaz. Ehli sünnet tarafından Allah’a atfedilen zati ve subuti sıfatlardan zati olanların Allah’a ait olduğunu söylerlerken subuti sıfatların aklın sınırları içerisinde O’na izafe edilemeyeceğini ileri sürmüştür. Ancak bu sıfatların Allah’ın sıfatları olamayacağı değil, tenzihi yaklaşımla O’na yakışır bir şekilde anlaşılması kastedilmiştir.

1.3.2. Teşbihi Dile Göre Allah Tasavvuru

Kelam literatüründe Allah’ın zat ve sıfatlarını literal anlamları ile okuyarak Allah’ı yaratılmışların zat ve sıfatlarına benzetmeye teşbih, bu görüşü savunanlara müşebbihe denir.²²⁹ Allah’ı bir cisim gibi ya da cisimlerle anılan bir

²²⁷ Kadı Abdu’l-Cebbar, *Mütesâbihu’l-Kur’ân*, Tah. Adnan Muhammed Zerzur, Mektebetü Daru’t-turas, Kahire 1969, 2:470

²²⁸ Nasır hamid Ebu Zeyd, *İticâhâtü’l-akli fi’t-Tefsîr*, Beyrut, 1982, 131

²²⁹ Abdu’l-Kahir el-Bağdadi, *el-Fark Beyne’l-Fırak*, nşr. M.M. Abdu’l-Hamid Kahire 2007, 255; Ebu’l- Berekât Abdullah b. Ahmed b. Mahmud Hafizu’d-Dîn en-Nesefî, *Şerhu Cevâhiri’l-Mûdiyye*, Nşr. Ömer Bölükbaşı, Rize, 2014, 4; Yavuz, Metni, Dili ve Tefsîri Açısından Kur’ân, 170

takım unsurlara sahip olduğuna da inanmaya tecsim, bu inancı savunanlara da mücessime denir.²³⁰

İslam düşünce tarihinde Müşebbehe ve mücessemenin ne zaman ortaya çıktığı tam olarak bilinemese de genel kabule göre hicri birinci yılın sonlarında çıktığı yönündedir.²³¹Şehristani, bu anlayışı aşırı şiilerin ve hadisçilerde Haşeviye kolu olarak bilinenlerin temsil ettiğini söylemektedir.²³²Haşeviye'ye mensup teşbihçiler Kur'an'da bulunan el, yüz, istiva, oturma, gitme, gelme gibi Allah'a isnat edilen fiil ve sıfatları literal anlamı ile cisimlere izafe edildiği gibi yorumlamaktadırlar. Aynı grubun hadislerde geçen aynı türden lafızları da literal okumaları sebebi ile teşbihe kaymışlardır.

Bu literal okumanın sonucunda teşbihi dil anlayışına sahip olanların tecsime gitmesi kaçınılmaz olmuştur. Bunun sonucu olarak bu mantığa sahip olanlar Allah'ı, insanlar gibi cisimden ibaret çeşitli uzuvları olan bir varlık gibi tasavvur etmişlerdir. Mesela Hişâmiyye fırkasına göre Allah insan şeklindedir. Üstü boş, altı ise doludur. Saçları siyah, kalbi ise hikmet doludur. Keramiye fırkasına göre ise Allah, bir cisim olup varlığının başı ve sonu vardır.²³³ Teşbih ve tecsim görüşüne sapanlar Kur'an'ın ilk bakışta teşbih izlenimi veren ayetlerinde dikkat etmeleri gereken bazı hususları gözden kaçırdıkları söylenebilir. Bunlar;

1-Ayetlerde teşbih çağrışımı yapan ifadelerin hemen ardından çoğunlukla Allah'ın eksiklerden ve noksanlıklardan münezzeh olduğuna dair ifadeler gelmektedir. Bu duruma dikkat etmemenin bir sonucu olarak teşbihe düşülmüştür.²³⁴

2-Allah'a el, yüz, istiva isnat eden bu tür ayetler Kur'an'da değişik içeriklerde, farklı şekillerde yer almıştır. Aynı ayrı muhtevalarda yer alan ve tek

²³⁰Süleyman Uludağ, *İslam'da İnanç Konuları ve İtikadi Mezhepler*, Marifet Yay., İstanbul, 1996, 378; Bekir Topaloğlu, İlyas Çelebi, *Kelam Terimleri Sözlüğü*, İsam Yay. İstanbul, 2010, 238-315

²³¹ İrfan Abdulhamit, *İslam'da İtikat mezhepleri ve Akaid esasları*, Çev. Saim Yeprem, Marifet yay. İstanbul 1997, 207-208

²³² Şehristâni, Ebu'l-Feth Muhammedb. Abdil Kerim, *el-Milel-ü ve'n Nihal*, thk. Muhammed Seyid Keylâni, Daru'l-Marife, Beyrut trs., 91-92

²³³ Şehristâni, *Nihâyetü'l-İkdam fi İlmi'l-Kelam*, nşr. Afret Guillaume, Şari-Bar Said ez-Zahir, Mektebetü's-Sahafe., 109;

²³⁴ Ali bin İsmail bin İshak bin Sâlim bin İsmail bin Abdullah bin Musa bin Bilal bin Ebi Bürde bin Ebu Müsel-Eş'âri, *Makâlâtü'l-İslamiyyin*, Mısır, 1969, 1, 281

tek zikredilen bu sıfatları bir araya toplamak sureti ile teşbih sonucu çıkarmak doğru değildir.²³⁵

3-Bu tip haberi lafızlarda ayetlerde zikredilmeyen durumlar, zikredilenlere kıyas edilmek sureti ile mana verilmemelidir. Örneğin Kur'an'da "yed" kelimesi zikredilmiş fakat onun ile alakalı bilek, parmak v.s uzuvları zikredilmemiştir. Yine Kur'an'da zikredilen "ayn" Kur'an'da bir organ olarak zikredildiğine göre kıyasen "yed" de bir organdır şeklinde bir anlayışa gitmek doğru değildir.

4-Teşbih çağırışını yapan bu ayetlerden yola çıkarak yeni yeni kelimeler ve organlar üretmek Kur'an'ına ruhuna aykırıdır. Zira Ehl-i Sünnet'in Allah'ın isim ve sıfatlarında yaptıkları tespit" Esmâ'ül-Husna tevkifidir"²³⁶ genel prensibi ile Allah hakkında sınırsız benzetme ve teşbih yapılmasının önüne geçilmeye çalışılmıştır.²³⁷

Bu anlayış hakkında sonuç olarak şunları söyleyebiliriz: Kur'an'da Allah'a nispet edilmiş, ilk bakışta teşbih düşündüren bu türden nitelendirmeler hakkında Kur'an ve sünnetin tamamında bulunan tenzih esaslarını dikkate almayanlar ve Kur'an'ın uluhiyeti tanıtmak için kullandığı bu türden lafızların yukarıda anlatmaya çalıştığımız durumları gözönünde bulundurmamalarının sonuçta teşbih ya da tescime düşmeleri kaçınılmazdır.

1.3.3. Analogik Yaklaşım Göre Tanrı Tasavvuru

Tenzihi ve teşbihi yaklaşımları yukarıda verirken Tenzih mantığının agnostisizme, teşbih mantığının ise antropomorfizme götüreceğini, her ikisinin de Kur'an'ın Tanrı tasavvuruna uymayacağını belirtmiştik. Hal böyle olunca bu iki dil anlayışına inanan insana bir çıkış yolu göstermemektedir. Çünkü teoloji dediğimiz alanda tek bir dilin yol göstericiliği ile hareket edilirse ya agnostisizme ya da antropomorfizme gideceğimiz açıktır. Böyle bir anlayış da Tanrı hakkında uygulanabilir değildir. İşte bu noktada agnostisim ile antropomorfizme karşı alternatif olarak analogi mantığı ve bu mantığa dayalı dil anlayışları ortaya

²³⁵ Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî, *el-Esmâ ve's-Sifât*, Daru'l-Kitabi'l-Arabiyye,1994, Beyrut,277

²³⁶ Ebu Mansur Muhammed bin Muhammed bin Mahmud el-Maturidî, *Kitâbu't-Tevhîd*,38,65-67;Ebu Bekr Muhammed b.Tayyib el-Bakillani,*et-Temhîd*, Beyrut, 1957,194-195; Cuveyni el-İrşat,mısır, 1950,143

²³⁷Metin Yurdagür,*Allah'ın Sıfatları ve Esmâ'ül-Husna*,İstanbul,1984,50

çıkılmaktadır. Bu dil anlayışı ile Kur'an, dili beşeri unsurlardan tamamen arındıran tenzihi dil ile dili tamamen beşeri unsurlardan ibaret sayan teşbihi dil karşısında yerini almaktadır.

Analoji Yunanca “*analogia*” ya kelimesine dayanmaktadır. Bu kavram ilişki ve şeyler arasındaki benzerlerin karşılaştırılmasını ifade etmek için kullanılmaktadır. Daha açık bir dille ifade etmek gerekirse Analoji, iki farklı şey arasındaki benzerlik ya da benzerliklerden hareket edilerek birincisi için dile dile getirilen şeylerin diğeri içinde söz konusu olduğunu belirtmektedir.²³⁸

Analoji İslam hukukunda kıyas terimi ile karşılığını bulmuştur. İslam hukukunda kıyas, nas ile hükmü sabit olan bir şeye hakkında nas bulunmayan bir başka şeyi benzeterek, hakkında nas bulunan şeyin hükmünü hakkında nas bulunmayana vermektir. Analoji mantığı Kur'an'ın müteşabih diye bahsettiği alanla ilgili olup kıyas tekniğini kullanmaktadır. Yani Allah fiziki âlemin olguları ile metafizik âlemin olgu ve olaylarını anlatmaktadır. Başka bir deyişle bilinmeyen bilene kıyas ederek bilinmesi istenen hakkında bilgi vermektedir.²³⁹ Analoji, mantık, hukuk, dil v.s birçok alanda kullanılmıştır. Ancak burada ifade etmek istediğimiz şey Tanrı'nın, beşerin kendi varlık alanlarında edindikleri bilgi ve tecrübeleri ile edindikleri veya oluşturdukları dili sayesinde metafiziğe konu olan olgu ve olayları meşru bir biçimde anlamaya çalışmaktır.

Analoji, Allah'a ilişkin ifadeler söz konusu olduğunda birbirleri arasında çok farklı ilişkilerin söz konusu olduğu Tanrı ile sonlu bir varlık olan insan arasında en az bir tane soyutlanabilir benzerliğin olmasını zorunlu kılar. Bu yaklaşım birbirinden farklı bu iki varlık arasındaki özelliğin analogik olarak aynı olmadığını, ama öteki varlıkla ilgisi olacak şekilde kullanılabileceğini söylemektedir. Yani Allah ile sonlu varlıklar arasındaki işitme yeteneği, anoloji mantığına göre aynı değil ama bu iki varlıkta da kendine özgü olabileceği iddiasında olan bir anlayıştır. Diğer taraftan Tanrı, tüm aşkınlığı ve yüceliğine

²³⁸Yavuz, *Metni dili ve Tefsîri Açısından Kur'ân Dili* ,190

²³⁹ Frederick Ferre, *Din Dilinin Anlamı*, çev.Zeki Özcan, Alfa yay.İstanbul, 1999,737;Koç, *Din dili* 74; Yavuz *Metni dili ve Tefsîri Açısından Kur'ân Dili* ,198

rağmen bilinemez değildir. Bu nedenle Tanrı hakkında kullanılan kelimelerin ne tek anlamlı ne de çok anlamlı olduğu söylenebilir.²⁴⁰

Selef âlimlerine göre akılla Allah'a isim ve sıfatlar vermek doğru değildir. Allah sadece kendisinin zatına nispet ettiği isim ve sıfatlarla nitelendirilebilir. O'nun ilim, kudret, basar, semi gibi sıfatları vardır ve bu sıfatlar zatından ayrı değildir. Bu sıfatlar ezelidir. İlahi kudretten meydana gelen bütün fiiller ezeli iken bu fiillerin meydana gelmesi ile ortaya çıkan şeyler hâdistir. Allah ne zatı ne de sıfatları ile yarattıklarına benzemez. Ayetlerde geçen el, yüz, istiva, nüzul, vs.gibi Allah'a nispet edilen organ ve fiillerin nasıllığı bilinemez. Bunlar ne te'vil edilebilir ne de diğer yaratıklarda olanlara benzetilebilir.²⁴¹ Yine selef âlimlerine göre "istiva" vardır. Buna inanmak zorunludur. Ama keyfiyeti meçhuldür. Bu konunun detayını araştırmak ise bid'attir.²⁴²

Matûrîdiyye ve Müteahhir Eş'âriyye kelâmcıları ise, haberî sıfatlar ve fiilî sıfatlar konusunda tenzîhi dili kullanırken, zâtî ve sübûtî sıfatlarda analogik dili kullanmışlardır. Onlar, nasslarda Allah'a nispet edilen, Vücût, Kıdem, Bekâ vb. zâtî sıfatları ve Hayat, İlim, Sem' ve Basar gibi sübûtî sıfatları varlık dünyasındaki anlamlarıyla ele almış ve Zâtına yakışır tarzda, Allah'a izafe etmişlerdir. Örneğin, insan, müşâhade âleminde algılayabildiği varlıkların özelliklerini bildiği gibi, aynı anlamda Allah da, âlemdeki her şeyi bilmektedir. Fakat O'nun bilgisi, sınırsız olması noktasında insanınkinden farklıdır.

Analogik dil, Hıristiyan ilâhiyatçılar tarafından da kullanılmış ve Allah'ın sıfatları ilgili mantık çerçevesinde yorumlanmıştır. Bunların en önde geleni Thomas Aquinas'tır. Bu düşünüre göre, terimler hem Allah, hem de insana nisbet edildiklerinde ne tek anlamlı, ne de çift anlamlı olurlar. Yani, bunlar her iki varlık için de aynı anlamda kullanılmadığı gibi, birbiriyle bütünüyle ilgisiz iki ayrı anlamda da kullanılmamaktadır. Başka bir deyişle, terimlerin Allah'a atfedildiğinde, ifade ettikleri anlamla insana atfedildiklerinde ifade ettikleri anlam

²⁴⁰ Koç, Din dili 69

²⁴¹ Ebu Hanife, *Fıkhü'l-Ekber*, Dersaadet,1331,1-6

²⁴² Beyhakî, *el-Esma ve's-Sifat*,516

arasında bir takım ilişkiler vardır ki buna analogi “benzeşim” denilmektedir. Ancak bu benzeşim net bir şekilde açıklanamamaktadır.²⁴³

Peygamber (as)’ın vefatından sonra Müslümanların farklı din ve kültür çevreleri ile karşılaşmalarının ardından imanın konusu olan Allah ve O’nun nitelikleri, artık aklın ilgi alanı içerisine girmiştir. Burada kelami tartışmaların çıkması neticesinde İslam kelimeler literatüründe yukarıda özetle vermeye çalıştığımız Tanrı tasavvurları Müslümanların gündemindeki yerini almış, bugün hâlâ bu Tanrı tasavvurları çerçevesinde tartışmalar devam etmektedir.

1.3.4. Kur’an’ın Allah Tasavvuru ve Bunun Anlatıma Yansımaları

Allah inancı İslâm dininin temelidir. Allah bilgisi ve O’na iman bir Müslüman için dini yaşantısının esasını oluşturan bir kavramdır.²⁴⁴ Allah isminin etimolojisi üzerinde İslam bilginleri ve Arap Dili uzmanları tarafından farklı görüşler ileri sürülmüştür. Kelimenin herhangi bir kökten türemiş olmayıp, sözlük manası taşımadığı ve gerçek mâbudun özel adını teşkil ettiği yahut sözlükte bir anlamı olsa bile gerçek mâbuda ad olunca bu anlamı kaybettiği çoğunluk tarafından benimsenmektedir. Hatta bazı âlimlere göre Allah, beşeriyet tarihinde her dönemdeki insanlara bu adı ilham ederek onların bu ismi kullanmalarına imkân vermiştir.²⁴⁵

Allah kelimesinin etimolojisi hakkında çeşitli fikirler ileri sürüldüğünü daha önce belirtmiştik. Bunlardan birine göre; Allah lafzı İlâh kelimesinden türetilmiş bir kelime olup başına harf-i ta’rif getirilmiş, bir taraftan el-ilâh şeklinde dildeki yerini almışken diğer taraftan kullanım sırasında dile kolaylık sağlamak maksadıyla asıl kelimenin hemzesi kaldırılmış, lâmlar birleştirilmiş (idgam edilmiş) ve azamet ifade eden kalın bir ses verilerek Allah tarzında okunmuştur. İlâh kelimesi ise “kulluk etmek” mânasındaki elehe-ye’lehu veya

²⁴³William Montgomery, *Günümüzde İslam ve Hıristiyanlık*, Çev., Turan Koç, İstanbul, 2002,86

²⁴⁴Ebu Abdullah Haris El-Muhasibi, el-akl ve fehmü’l Kur’an: Akıl ve Kur’an’ın anlaşılması çev. Veysel Akdoğan İstanbul: İşaret Yayınları, 2003; İbn Teymiyye, *İbn Teymiyye külliyyatı: Rabb olarak Allah’ın birleşmesi* (çev. Yûsuf Işıcak vd.). (1987), İstanbul, 1-6.; Havva, Said. (1986). *İslâm inancında Allah’a inanmak* (çev. Faruk Yılmaz). İstanbul: Yenda Dağıtım. Hazan, & Shaver,

²⁴⁵Bekir Topaloğlu, “Allah” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 2 (Ankara 1989),471-498

“hayret ve şaşkınlık içinde kalmak, gönülden bağlanıp sığınmak” anlamındaki elihe-ye’lehu ve velihe-yevlehu kökünden ism-i mef’ul mânasında bir masdar olup “kendisine tapınılan, ibadet edilen, büyüklüğünün karşısında hayrete ve şaşkınlığa düşülen, gönülden, kalpten bağlanılıp sığınılan” anlamlarına gelmektedir.²⁴⁶

İlâh sözcüğü, “gerçek tapınılacak Tanrıya ad olduğu gibi bâtil Tanrılar için de kullanılmıştır.²⁴⁷ Arapçadaki “ilah” isminin, Süryanice olduğu söylenen “Laha” veya Aramice “alâha” kelimesiyle, “lahumme”nin ise İbranice’de “Tanrılar” anlamına gelen “Elahim” kelimesinden gelebileceğini ileri sürenler de olmuştur. Şunu iyice hatırd tutmak gerekir ki, Allah lafzının, Arapça asıllı olmayıp yabancı bir dilden gelmiş (muarreb) Arapçaya geçmiş olacağını gösteren hiçbir belirti yoktur. Bütün diller ortak köklere sahip olmaları nedeniyle birbiriyle ilişkili olması tabiidir. Birçok durumda, hangisinin bir kelimeyi diğerinden aldığı bilinemeyeceği gibi, esasen böyle bir arayışında da pek anlamı yoktur. Diğer taraftan aynı kelimeye farklı dillerde aynı manaları yüklemeyi gerektirmediğinin misalleri de pek çoktur. Şu halde önemli olan o lafzın belirli bir dildeki kullanılışı ve taşıdığı anlam yüküdür. Ad ve Semud hikâyelerinde ve daha önce yaşamış olan peygamberlerin dillerinde de yalnız anlamının değil, bizzat bu özel ismin dönüp dolaştığını anlıyoruz. İbranî ve Süryanî dillerinin de mutlak surette Arapçadan daha eski bir dil olduğunu da bilmiyoruz.”²⁴⁸

İslâm düşüncesinin merkezinde Allah, tek, mutlak, sonsuz, rahman ve rahim olan, hem aşkın hem de içkin olan, kavrayabildiğimiz şeylerin hepsinden daha büyük olandır. Bunun yanında İslâm’ın kutsal metni Kur’an’ın beyan ettiği gibi, bize şah damarımızdan daha yakın olan Tanrı hakikati

²⁴⁶ Selahattin Yılmaz, “Arapça’da Allah İsmi’nin Etimolojisi Ve O’nunla Yapılan Deyimlerin Filolojik Yapısı” *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, , 2003, 7/ 2: ,202-203

²⁴⁷ Topaloğlu, “Allah” 2: 471-498; İlah maddesi için bkz Yusuf Şevki Yavuz, “İlah “*Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, yıl: 2000, cilt: 22, sayfa: 64-68

²⁴⁸ Ebu Abdullah Muhammet, b. Ahmet b. Ebi Bekr Şemsud’dîd el- Kurtubî, *El-Câmi’ li- ahkâmi’l- Qur’an*, Beyrut, 1985, 1, 103; Muhammet Murtezâ el- Vasitî,, *Tacu’l-‘Arûs*, Beyrut, 1994, 19, ELH maddesi)

bulunmaktadır.²⁴⁹ Arapça ismiyle Allah olarak bilinen tek Tanrı, bütün veçheleriyle İslâm'ın merkezi hakikatidir.

Bütün yaşam için zorunlu ve yol gösterici olan Allah ve O'nun iradesidir. Varlık âleminde her şeyin başlangıcı ve sonu o'dur. O kâinatı yaratan ve düzenleyendir, hayatı ve ölümü veren O'dur ve her şey O'na dönecektir. Güzellik, iyilik ve güç gibi burada sıralayamadığımız ve kâinatta gözlemlediğimiz bütün olumlu nitelikler O'ndan gelir ve O kâinatın bütün niteliklerinin de kaynağıdır. İnsana hidayeti veren, adaleti insanlara dağıtan yine O'dur. Kur'an'ın Allah anlayışı, düzenli yaratma, rızık verme, hidayet, adalet ve rahmet kavramlarını içeren organik bir bütün teşkil etmektedir.²⁵⁰

Kur'an'a semantik bakış açısıyla yaklaşıldığı zaman Kur'an'ın Tanrı merkezli (*theocentric*) bir dil üzerine kurulduğu görülmektedir. Allah kelimesine bakıldığında, Kur'an'ın kullandığı diğer kelimelerin içerisinde en merkezi rolde olduğu görülecektir.²⁵¹ Kur'an'ın içerisinde Allah isminin geçtiği ayetlere bakıldığında iki çeşit ifade tarzı ile karşılaşılır: Birisi Allah'ın yaratıklarıyla olan ilişkisini durumunu ve konumunu anlatırken, diğer kısımlar da Allah'ı kendi zâtı ile tanımlamaktadır. Allah'ın yarattıkları ile ilişkisini anlatan ayetlerde O'nun gören, işiten, insanlarla ve yarattığı ve kendisine muhatap kabul ettiği insanlarla konuşan, arşa istiva eden, en nihayetinde ahiret gününde de görünen bir ilah olarak tanımlamaktadır. Ayrıca bu ayetlerde beşeri özelliklerden olan razı olmak, memnuniyetsizlik, sevgi, nefret, hoşlanmak gibi sıfatlarla da tanımlamaktadır. Dikkat edilirse bu özellikler, kullarıyla konuşan, onları işiten, doğruları severken günahkârlara acıyan ve merhamet eden bir Allah'ın nitelikleridir. Ama İkinci bölüm ayetler de ise kendisini yarattığı varlıklarda ayırt eden ve onlara benzemediğini ifade eden eden aşkın olan sıfatlarına işaret etmektedir. Allah'ı kadîr, bilen, dileyen, ebedî, ezeli olması ve mahlûkatına benzemeyen kendi özgü bir varlık olarak tanımlanmaktadır

²⁴⁹ Kâf, 50/16; Nasr, Seyyid Hüseyin, *İslâm'ın kalbi* (çev. Ahmet Demirhan). Gelenek Yayınları, 2002, İstanbul:, 17

²⁵⁰ Fazlurrahman, *Ana konularıyla Kur'an* (çev. Alparslan Açıkgenç). Ankara, AnkaraOkulu Yayınları, 2000; Topaloğlu *Allah*. 477-478; Ebu'l Âlâ Afifi, *İslâm düşüncesi üzerine makaleler* (çev. Ekrem Demirli). İstanbul, İz Yay. 2000;, İsmail Raci Farukî. *Tevhid* (çev. Dilaver Yardım). İstanbul: İnsân Yayınları, 1987, 45

²⁵¹ Izutsu, Kur'an'da Allah ve İnsân, 113

Yine Kur'an düşünce sisteminin theocentric (merkezinde Allah olan) yapısı nedeni ile Allah, yukarıdan aşağı her şeye hâkimdir ve kullanılan bütün terimlerin semantik yapısı üzerinde son derece etkilidir. Bu nedendir ki, Kur'an'ın düşünce sistemini anlamak ve incelemek isteyen her kişi bu düşüncenin semantik yapısı hakkında bir fikir sahibi olmalıdır.²⁵²

İslâm geleneğinde Allah'ı bilmek, tanımak ve anlamak için takip edilmesi gereken en önemli yollardan biri de Kur'an'da Allah'ın kendisini tanıttığı isimleri olan el-Esmâ'ül Hüsna'sına (en güzel isimlerine) gitmektir. Allah için kullanılan ve her biri Allah'ın mutlak varlığını anlatan birer sıfat olan bu isimler, aynı zamanda O'nu bir şekilde nitelemektedir. Öyle ki bu nitelikler insanların bir şekilde kendi varlık dünyasında tanıdığı, anladığı ve bildiği niteliklerdir. Bu bölümde bütün ilâhî isim ve sıfatların anlamları ve yansımalarının detaylı açıklaması yerine bazıları örnek olarak verilecek ve bağlanma teorisi yaklaşımına göre değerlendirilecektir.

İslami literatürde Esmâ'ül Hüsna hakkında çok fazla eser yazılmıştır. Bu eserlerde ki ortak nokta Allah'ın isimlerinin Cemal ve Celal olmak üzere ikiye ayrılmasıdır.²⁵³ Allah'ın Cemal ismi altında, merhameti, bağışlayıcılığı, sevgisi ve koruyuculuğu verilirken, Celal isimleri adı altında adaleti, yargılayıcılığı, azabı ile ilgili vasıfları verilmiştir. Dikkat edilirse yukarıda belirlemeye çalıştığımız bu tür özelliklere sahip olan bir ilaha yakın olmanın Müşrik Mekke toplumunda ve sonrasında doğru bir ilah anlayışı olmayan toplumlarda hoş bir etki bırakacağına dair çekici ve ince bir ayrıntı söz konusudur.²⁵⁴

Bütün bu isim ve sıfatlar içerisinde Allah ismi, Esmâ'ul Husna'nın tamamının anlamlarını kendisinde toplamakta, bütün güzel isimlerin özüne işaret etmekte ve bu özellikleri ile onun en özel ismidir. Allah ismi Allah'ın ilah ve mabud olduğunun, insanların sevgi, saygı ve ihlas ile umut besleyerek, arzu ve ihtiyaçlarının çözümünü O'nda aradığı, sıkıntı, keder ve korkularında O'na sığınıp

²⁵² İzutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsân*, ,88

²⁵³ Akif Hayta, "Anneden Allah'a: Bağlanma Teorisi ve İslâm'da Allah Tasavvuru, *Değerler Eğitimi Dergisi*, 4(2012), 29

²⁵⁴ Chittick, W. & Murata, (2000). *İslâm'ın vizyonu; İnanç ve uygulama* (çev. Turan Koç). İstanbul: İnsân Yay., 55

güvenerek kurtulacağını umut ederek O'nu Rab ve ilah edindiğini göstermesi açısından en manidar isimdir.²⁵⁵ Allah lafzını etimolojik olarak incelendiğinde dikkat çekici ortak bir anlamla karşılaşılır ki bu anlam sevgidir. Allah yarattığını sevgiyle yaratmıştır. Sevgi yaratılışın sırrı, var oluşun sebebidir.

İslâm düşüncesinde tüm kâinatın gerçekte Allah'ın ilâhî isim ve sıfatlarının tecellisinden başka bir şey olmadığı vurgulanır. Allah'ın Celal ve Cemal isimlerinin bir denge ve adalet düzeni içerisinde tüm insanlığı kuşatır. Ama tüm bu söylediklerimize rağmen Cemal ismi ve bu isim altında toplanan, Rahmet, Merhamet ve Sevgi vasıflarının çok daha fazla öne çıkar. Sözlükte “merhamet etmek, severek ve acıyarak korumak” anlamındaki rahmet (ruhm, merhamet) kökünden türeyen rahmân kelimesi şefkat ve merhamet eden, acıyan demektir. Kelimenin kök manasında yufka yürekli olmak, acımak, birinin üzüntüsüne ortak olmak gibi beşerî-duygusal unsurlar bulunduğundan Allah'a nispet edildiğinde sonsuz merhametiyle lutuf ve ihsanda bulunan” şeklinde anlam verilmiştir.²⁵⁶ Bazı lügat âlimleri rahmân kelimesinin Arapça bir kelime olmayıp İbrânîce olduğunu ileri sürmüşler, ayrıca Cahiliye döneminde tevhid inancı çerçevesinde Rahman isminin kullanılmasının Yahudiliğin bir etkisi olduğunu iddia edilmiştir.²⁵⁷ Fakat dil bilimcilerin ekserisi bu iddiayı reddetmiş, rahîm gibi rahmânın da “rahmet” kökünden türeyen Arapça asıllı bir kelime olduğunu belirtmiştir.²⁵⁸ Tüm bunlara rağmen Arapça ile İbrânîce arasındaki yakınlık ise bilinen bir durumdur. İki dil arasında kelime alışverişi yapıldığı da bilinen bir durumdur. Kelimenin Câhiliye döneminde tevhid inancı çerçevesinde kullanılmasını ise tabii görmelidir, çünkü bütün ilâhî dinler tevhid ilkesinde birleşmiştir.

İslâm'a göre Allah bu isim ve sıfatlarıyla mahlûkatından olan canlı ve cansız her biri ile ilgilenir. Bilindiği gibi anne ve annelik motifi İslâm'da merkezi bir rol oynamaktadır. İslâm geleneği açısından çocuk, ilk yedi yaşına kadar

²⁵⁵ İmam-ı Rabbani Ahmed Sirhindi *Ma'arîf-i ledünniyye: Ariflerin halleri* (çev. Necdet Tosun). İstanbul,2006 Sufi Kitap Yayınları,18-22

²⁵⁶ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, “rhm” md.; İbnü'l-Esîr, en-Nihâye, “rhm” md.; *Lisânu'l-Arab*, “rhm”md

²⁵⁷ Cevâd, *El-Mufasssal fi târîhi'l-'Arabi kable'l-İslâm*, 37-41

²⁵⁸ Râzî, *Tefsîru'l-Kebîr*, 1:163

toplumsal içerisinde annesinin yanında, ona bağılı olduğu ve onun gözetim ve terbiyesinde yetiştirildiği için annesinin kişisel imanı ile özdeşleşir ve bu imanı alır.²⁵⁹ Esmâ'ul Husna'nın içerisinde Allah'ın sevgisi ve insanlara yakınlığını ifade eden birçok ismi vardır. Bunların içerisinde en çok öne çıkan el-Vedüd ismi de sevgi anlamına gelir ve bu sevgi her şeyi kuşatır. Çünkü “Allah insana şah damarından daha yakındır”²⁶⁰ ve “insan her ne tarafa dönerse Allah'ın yüzü oradadır”²⁶¹. İslâm düşüncesinde hem Allah hem de peygamberi sevgili olarak görülür. İşte Allah bu isimleri ile bir annenin çocuklarına gösterdiği ilgi ve alakanın çok daha fazlasını kullarına göstermektedir.

Allah'ın bireyle ve gerçekte tüm varlıkları yaratışı ile ilişkisi anlatıldığında o zaman merhamet ve rahmet sıfatlarının çok yönlü olarak tecelli ettiği görülür. Allah Kerim'dir, son derece cömert ve Gafurdur, tamamıyla bağışlayıcı ve Latif yani tamamıyla lütuf ve iyilik sahibidir. Bir Müslüman için, Allah'a dua etmek ve hatta Allah'ı düşünmek merhamet ile rahmetin bu temel boyutuna dair bilinç olmaksızın hiç mümkün değildir. Ancak insanın önünde her zaman huşu içinde olması gereken ilahî celal de gözden kaçırılmamalıdır. Allah, en önemli otoritedir, ama aynı zamanda en sevecen ve tüm isteklere cevap verendir. Tüm rahmet ve lütuf isimleri Allah'ın ilgisinin gerçekliğine işaret eder. Bu şekilde anlaşılan bir İlah'a verilen en doğal insani karşılık ona yakınlık duymak ve onu sevmektir.

Allah'ın Kur'an'da kendisi için kullandığı isimlerden birisi de Velî yani Koruyucu Dosttur. O, kendisine yönelen, tüm benlik ve egolarını yenmiş insanların hemen yanında olan onlarla her şeyi paylaşan yüce varlıktır.²⁶² O asla buyurgan ve müstebit bir Tanrı değildir. İnsanları yaratandır ve onun için de onları ancak O anlayabilir, O affedebilir. O'nun bir ismi de Kâfi her şeye yetendir. İnsanların kendisinin Rab olarak kabul etmesini sağlayan onlara tatmin ve güven duygusu veren şey işte budur. Çünkü “Allah olanı biteni her şeyi

²⁵⁹ Annemarie Schimmel (2004). *Tanrı'nın yeryüzündeki işaretleri* çev. Ekrem Demirli. İstanbul: Kabcacı Yayinevi, 50

²⁶⁰ Kâf, 50/16

²⁶¹ Bakara, 2/115

²⁶² Geniş bilgi için Bkz, Sadreddin Konevi. (2002). *Esmâ-i hüsnâ şerhi* çev. Ekrem Demirli, İstanbul: İz Yay.,

görmektedir²⁶³ Hiçbir şey O'nun gözünden kaçmamakta ve kaybolmamaktadır. Tüm bu hassas muhasebeye rağmen her an hazır ve nâzır olan Rab, insan O'na döner dönmez O da insana rahmetiyle icabet etmektedir. Bunun Kur'an dilindeki karşılığı insanlara nispetle tövbedir ve O tövbeleri kabul edici olan Tevvab'dır. Ama O affederken örter, rahmetiyle biz zayıf varlıkları örten, saflığı, yüceliğiyle kirli olan her ne varsa örtendir. Allah Vasi yani benzersiz biçimde geniş sözcüğüyle de isimleşmiştir. Allah'ın her şeyi kucaklayan ve seven, soğuk ve uzak duran bir varlık olmadığını; aksine insanlara yakın ve onların günlük işleriyle hem hal olduğunu vurgulamaktır.²⁶⁴ İşte Lütuf ve Rahmet isimleri insanların anlayacağı ve seveceği bir İlahî tanımlar.

Bir Müslümanın dini hayatı, aşkınlık ile içkinlik, korku ve merhamet, adalet ve affedicilik, cennet- cehennem, cezalandırılma korkusu ile Allah'ın bize sevgisine dayalı merhameti arasında korkuyu ve sevgiyi, ümidi ve Allah'ın azabını iç içe yaşar. Fakat tüm bu halet-i ruhaniye içerisinde Vedüd ismi her zaman ön plandadır.²⁶⁵ “El-Vedud katıksız sevgi ve sevginin en latifi olan el-Vedd'dan gelir. Kendisine bağlananlara çokça sevgi besleyen ve onlara yardım ve verdiği zaferleriyle onlara yakın olan anlamına gelir.”²⁶⁶

Allah için bir cinsiyet söz konusu değildir. Ancak Kur'an'ın kullandığı dil terminoloji içerisinde onun özüne ve ulûhiyetine dair kullanılan kelimeler Arapçada müzekker ve müennes kavramları dikkate alınarak düşünüldüğünde müzekker (eril) olan kalıpların kullanıldığı görülür. Ancak Allah, Kur'an'da kendi zatını anlatırken kullandığı bir kısım kelimelerin müennes (dişil) olması ile vahyin mesajının hem kadına hem de erkeğe hitap eden her ikisini de aynı ölçüde ilgilendiren bir üslup olduğunu söylemek her halde mümkün olacaktır.²⁶⁷

Allah adı, hem İslam öncesinde hem de İslamiyet ile birlikte müşterek olarak kullanılan bir ad olduğu tarihi bir gerçektir. Yani Kur'an vahyi, Allah

²⁶³ Afifüddin Süleyman Et Tilmisani, *Esmâü'l-hüsna* (çev. Alpay). İstanbul: İnsân Yayınları 2000, 98; Suat Yıldırım. (1997). *Kur'an'da uluhiyet*, İstanbul: Kayıhan Yayınları.70

²⁶⁴ Ali Osman Tathısu 2011, *Esmâü'l-hüsna şerhi*, İstanbul: Seha Neşriyat. 36

²⁶⁵ Topaloğlu, "Cehennem" Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 1993, 13: 227-233

²⁶⁶ Bekir Topaloğlu "Vedud" Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, yıl: 2012, cilt: 42, sayfa: 598-599

²⁶⁷ Akif Hayta, *Anneden Allah'a: Bağlanma Teorisi ve İslâm'da Allah Tasavvuru*, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Değerler Eğitimi Dergisi,49-53

ismini kullanmağa başladığı zaman o günün Arap toplumunun bilmediği yeni ve yabancı bir isim getirmiyordu. O halde cevaplandırmamız gereken ilk soru şudur: Kur'an'ın Allah düşüncesi, İslam'dan önceki Allah kavramının bir devamı mıydı, yoksa birincisi ile sonuncusu arasında tam bir kopukluk mu vardı? İsmi ifade ettiği iki kavram arasında temelli geçici bağlar var mıydı? Yoksa bu, farklı objeler gösteren müşterek bir isim miydi?

Bu sorulara ikna edecek cevaplar verebilmek için şu durumu hatırlamalıyız: Kur'an Allah ismi kullanmağa başladığı zaman Mekke Araplarının tepkisi çok ciddi boyutlarda olmuştur. Gerçekte Allah lafzının, o günün inanan ve inanmayan herkes tarafından bilinen ortak bir kelime olması bizde iki grup arasında biraz ortak bir anlama noktası bulunduğu kanaatini vermektedir. Eğer böyle olmasaydı arada ne bir ihtilaf, ne de tartışma olmazdı. Peygamber, kendisine muhalefet edenlere Allah adına hitap ettiği zaman bunu sade ve kesin bir söylemle yaptı. Çünkü peygamber, muhatap toplumun bilinç dünyasında bir mana taşıdığını biliyordu. Şayet böyle olmasaydı onun hareketi pek yersiz olurdu.²⁶⁸ Fakat bütün mesele bundan ibaret değildir. Eğer iki Allah düşüncesi arasındaki temas noktası yalnız bu manadır dersek, büyük hata işlemiş oluruz. Allah kavramı, doğrudan doğruya saf metafizik düşünce dünyasından İslam sistemine geçmemiştir. Allah = ho theos şeklinde İslam'a geçmiş bir kavram değildir.²⁶⁹ Cahiliye sisteminde Allah düşüncesi etrafında gelişen değişken unsurların hepsini İslam, hatalı, kendi görüşüne aykırı bulmuş, bu fikirlere ve bunları taşıyan insanlara karşı savaşmıştı.

Daha önce belirttiğimiz gibi Allah, Kur'an'ın olmazsa olmaz kavramıdır. Dolayısı ile Kur'an'da Allah'ın varlığı ve birliği tabii bir olay olarak görülüp, düşünen her insan için bu sonucun tabii olduğu vurgulanır. O'nun varlığı, düşünen bir toplum için mantıksız, anlamsız bir iman esası olmaktan ziyade, varlığın sebebi olarak açıklanır. Bunun ötesinde, tefekkür eden düşünen insanlar için mutlak bir tekin varlığı ve nihayetinde tevhide ulaşmak kaçınılmaz bir durumdur. Kur'an'ın her yerinde vurgulanan temel özellikler, Allah'ın birliğinin yanında, O'nun sürekli yaratıcı ve sonsuz bir güce sahip oluşudur.

²⁶⁸ İzutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsân*, 89

²⁶⁹ İzutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsân*, 90

Allah, varlıklar içinde muhatap kabul ettiği insana kendisini Kur'an vasıtasıyla tanıtmıştır. Bunu yaparken O'nu bilmesi ve büyüklüğünü kabul etmesi için oldukça ölçülü ve insan tabiatının kabul edebileceği bir ifade tarzı kullanmıştır. Ancak, O'nu her haliyle anlayıp, kavramak insan için kabil-i mümkün bir durum değildir. Bu bakımdan Allah, kendisini, insanın ihtiyacına göre ve ihtiyacı kadar tanıtmıştır. Sevgiden yoksun, soğuk, huysuz ve zalim bir güç şeklindeki Allah anlayışına Kur'an'da asla rastlanmaz. O'nun fiillerinde rahmetle hem hal bir olmuş bir adalet vardır. Yaratıcılığı ve fiilleri bir maksada yöneliktir ve adına sünnetullah denilen sebep-sonuç kurallarına göre devam eder.

Yaratma eylemi Allah-insan ilişkisinde çok önemli bir yere sahiptir. Burada genel manada Allah ile tüm kâinat arasında yaratan ve yaratılan ilişkisi söz konusu iken özel olarak Allah ile insan arasında bir de mabud-abid ilişkisi vardır. Bunun yanında Allah, insanlarla değişik şekillerde iletişim kurar. Ancak bu, Allah'ın belirlediği sınırlar içinde gerçekleşir. İnsan ise kul olma yönünden Allah'a vereceği cevabın niteliğine göre ilişkiye katkıda bulunur. Sürekli yaratma halinde olmak, insanların eylemlerine müdahale anlamına gelir. Bu müdahale peygamber gönderme, duaya karşılık verme durumlarında olduğu gibi çoğu zaman rahmet içeren bir tarzdadır. Böylelikle Kur'an'ı okuyan insan O'nun gücünden korkma yerine O'na sığınma isteği duyar. Zira Kur'an'ın ilgilendiği ve hedef edindiği konu insanın kurtuluşudur.

Allah tasavvuru, kutsal dinlerin metinlerinde açıkça ortaya konmuştur. Kelamcılar ise dini delillere ve kendi bakış açılarına göre açıklamaya çalışırlar. İnsan olma yönünden zaman-mekân, dil ve kavrama gibi bir takım kurallara bağlı bulunan bir kelamcının tanıtmaması ile bizzat Allah'ın kendisini tanıtmaması arasında fark bulunması tabiidir. Bu manada kelâmcılar Allah'ı anlama ve açıklamaya çalışırken, Kur'an'ın O'na inanma ve insanın pratik hayatına bu inancı yansıtma gayesi ve maksadı vardır.

Allah'ın aşkınlığına ve benzersizliği üzerinden sistemini kuran Mutezilenin tenzih anlayışında, adeta isimsiz, vasıfsız, tanınmayan ve hatta tanıtılmayan bir Allah tasavvuru söz konusudur. Bu söylem bir anlamda doğru gibi dursa da, Kur'an'ın anlatımlarına ve insan tabiatına uygun gözükmemektedir.

Çünkü böylesi bir anlatımda insan, insan kendisini yalnız ve çaresiz hissetmesi kaçınılmaz bir durumdur. Oysaki Mutezile mezhebi bu söyleminin yanında insana ve anlamaya önem veren ve bunu ön plana çıkartan bir mezhebi ekol olarak bilinmiştir. Ancak Mutezile anlayışı bunu yaparken insanın değersizliğinden dolayı değil; avunduğu Allah tasavvurundan dolayı yapmıştır. Bu söylediğimizi teyit eden en önemli durum kötü fiillerin Allah'a isnat edilmemesi için sarf ettiği gayrette açıkça görülür. Daha net söylemek gerekirse Mutezile, fiilleri insana isnat ederken onun değerini, özerkliğini ön plana çıkarma amacında olmamış, tersine Allah'ın birliğini koruma ve adaletine gölge düşürmeme maksad ve amacı ile yapmıştır. Bunun sonucunda insanı bu fiilleri yapabilen bir fail, kötü fiillerinin faili olarak görmüştür. Eğer tersi olsaydı ünlü beş esasından ayırıcı niteliğe sahip tevhit ve adalet ilkeleri, Allah'la değil, insanla ilgili olurdu.²⁷⁰

Teşbih anlayışında aşırıya kaçmış bir anlayış olarak kabul edilen Müşebbihe ve Mücessime mezheplerinin Allah hakkında serdettikleri görüşleri de Kur'an'ın anlatımlarına ve insan tabiatına uygun olmadığı aşikârdır. Zira böyle bir anlatımda Allah'ın yaratılmışlardan farkı kalmamaktadır. Her ne kadar bazı ayetlerde Allah kendisini insanlara ait sıfatlarla anlatmışsa da, Kur'an bütünlüğü içerisinde hiçbir şeye benzemediğinin söylenmesi, teşbih anlayışının geçersizliğini ortaya koymaktadır.

Kur'an metinleri dikkatle incelendiğinde insanın, Allah'ın varlığını ve birliğini bilmek ve anlamaktan sorumlu tutulmuş iken, O'nun hakikatini araştırmak ve öğrenmekten sorumlu tutulmamıştır. Bu bakımdan insanın, kapasitesini aşan ve sonuca ulaşmanın mümkün olmadığı görünen âlemin dışındaki böylesi bir konuda tartışmak ona bir şey kazandırmayacağı ve bir sonuca ulaşamayacağı da bir gerçektir. Çünkü söylenecek hiçbir şeyin hakikatte ispatlanması mümkün değildir. Bu nedenle çözüm üretebileceği ve kendisine fayda sağlayacak konuları tartışması ilahi hikmete daha uygun olsa gerektir. Aslında başta İbn Küllab olmak üzere Ehl-i Sünnet'e mensup olup öne çıkan

²⁷⁰ İbrahim Kaplan, *Hıristiyan Teolojisiyle Etkileşimi Açısından Erken Dönem Kelâmı*, Kelam Araştırmaları 6:2 (2008), 148

kimselerin Allah'ın sıfatlarının, Allah'ın ne aynı ne gayrı olduğunu söylemeleri de bu gerçeği kabullenmenin itirafından başka bir şey değildir.²⁷¹

Eş'arî, mutlak ve sonsuz bir güce sahip Allah inancından bahseder. İlahi irade ve kudreti öne çıkaran bu anlayışta insana yeterince işlenememiştir. Bu bakımdan –kesb teorisinde olduğu gibi- bazı durumlarda onun, görüşlerini temellendirirken zorlandığı gözlenmektedir. Bu durum, reddetmek zorunda olduğunu hissettiği Mutezile anlayışıyla, Allah'ı daima egemen, tek hâkim olarak tanıtan Kur'an'ın anlatımları arasında kalmasından kaynaklanmıştır.²⁷²

Maturidî, diğerlerine göre meseleye daha farklı yaklaşmış ve Kur'an'ın Allah hakkındaki anlatımlarını merkeze alan bir metot kullanmıştır. Zira o, Allah'ın isim ve sıfatlarını var olduğuna ancak, bunların diğer varlıklarda bulunan sıfat ve özelliklere benzemeyeceği anlayışını kabul etmiş, Allah'ın sıfatlarından söz ederken ilkeyi dikkate almıştır. Onun aynı yaklaşımı insanı değerlendirirken de gösterdiğini görmekteyiz. İnsanla ilgili konularda zaman zaman Mutezile ve Eş'arî arasında bir görüşe sahip olması bundan dolayı olsa gerektir.²⁷³

Kelam ilmi, Allah'ın ayetlerine beşeri yaklaşımı ifade eder. Bilindiği gibi insan çoğunlukla konuya parçacı yaklaşır. Bu bakımdan Kur'an'ın Allah'ı anlatımı ile mütekellimlerin konuya yaklaşımları birbirlerinin aynısı değildir. Kur'an'ın tarif ettiği Allah, kelamcılara göre daha kapsamlı ve detaylıdır. Genel anlamda kelâmın Allah tasavvuru ise düşünce boyutunda kalmakta ve zihinlerdeki tasavvurun ötesine gidememektedir. Böyle bir tasavvurun, insanın ruh dünyasında olumlu bir takım değişime neden olacağını iddia etmek beyhude bir davranıştır. Çünkü bu anlatımlarla verilecek Tanrı tasavvuru hep yetersiz kalacaktır. Bu da İslam'ın hedeflediği değişimi sağlamakta etkisiz olacaktır. Kelâmda Allah'ın sıfatlarının “ne”liği açıklanmaya çalışılmış, bunlar Zat-sıfat ilişkisi bakımından ele alınmıştır. Hatta Allah'ın insanla ilişkili isim ve sıfatları konu dahi

²⁷¹ Yûsuf Şevki Yavuz, ”İbni Küllab”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* , c. 20 (Ankara 1999), 156-157

²⁷² Mustafa çağırıcı, , ”Kesb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*,c.25 (Ankara TDVYay. 2002), 302-304;Yûsuf Şevki Yavuz ,”Kesb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.25(Ankara TDVYay. 2002,304-306;

²⁷³ Hikmet Yağlı Mavil, “Kelami Bir Problem Olarak Fiili Sıfatlar”, *Dergiabant AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* ,5.Sy. 3(2015), 175-193

edilmemiştir. Oysaki Kur'an, bunların pratik hayata yansımalarına dikkat çekmiş, ne olduklarından çok insanları hangi yönden ilgilendirdiklerini anlatmıştır. Bu bakımdan Allah'ın insanı ve diğer varlıkları ilgilendiren isim ve sıfatları, kelâmın konuları arasına dâhil edilmeli, Allah hakkında yapılan tartışmalar insanlara daha faydalı hale getirilmelidir. Bu sayede Kur'an'ın tanıttığı merhametli Allah, kelâm aracılığı ile insanlara daha yakından hissettirilebilir ve kısır tartışmaların konusu olmaktan çıkarılarak günlük hayata doğru bir şekilde dâhil edilebilir.

Davranışlarımızı yönlendiren sahip olduğumuz değerlerdir ve bu değerlerden bağımsız bir eylem düşünülmesi mümkün değildir. Söz konusu Müslümanca bir yaşam olduğunda, hayatlara yön veren en önemli madde sahip olunan 'Allah tasavvurları"dır. Kendisini İslam'a adayan birey ve topluluklar Allah hakkında farklı tasavvurlara sahiptir. "Kadir-i Mutlak Allah", "Merhameti gazabını aşmış Allah", "Hikmetinden sual olunmaz Allah", "Keyfi davranışlarda bulunabilen Allah", "Kullarını keyfi olarak cezalandırıp, ödüllendiren, doğru yola eriştirip, saptıran Allah", "Kullarının tüm davranışlarını belirleyen Allah", "Tüm hayır ve şerrin kendinden sadır olduğuna inanılan Allah", "Adalet ve hikmetle muamele eden Allah" vb.

Birey nasıl bir Allah tasavvuruna sahipse bu doğrudan davranışlarını olumlu ya da olumsuz olarak etkilemekte, söz konusu bireylerden oluşan toplumun karşılaştığı olaylara karşı gösterdiği dıştan gelen bir uyarıya karşı oluşuveren tepki de ona göre şekillenmektedir. Mesela kudret merkezli, davranışları sorgulanamaz Allah anlayışına sahip bir yönetici, işveren, baba, öğretmen, cemaat lideri ve diğerlerinin kontrolleri altındaki insanlardan koşulsuz itaat istemeleri, adaletsiz davranışlarını kabullenip kendisini düzeltme seçeneğine gitme yerine çevresindeki insanlara fiilleri sorgulanamaz edasıyla davranması yukarıda belirttiğimiz anlayışa bir örnek teşkil etmektedir. Bunun temelinde kime, neyi, ne zaman, nerede, nasıl ve niçin yapacağı belli olmayan "Kudret merkezli Allah" inancının yattığı açıktır. Kudretli bir Tanrı, kullarına yönelik muameleleri anlaşılabilen ve sorgulanabilen Allah tasavvuru neticesinde insanlardan gayri meşru veya hatalı davranışlarını dahi sorgulamadan kabul etmelerini bekleyen kaprisli, diktatör bireylerin yetişmesine kapı aralamaktadır.

Allah'ın isimlerinin çokluğu, Onun fiillerindeki sınırsızlığı bitemiz anlamında bir önemi haizdir. Bu da O'nu kısıtlayıcı, deizme götüren anlayışlardan uzaklaştırır. Özellikle birbirinin zıddı olan isim ve sıfatlar, Uluhiyeti sınırlama eğilimi taşıyan anlayışlara etkili engel olmaktadır.

Allah'ın vasıflarının çoğu ispat edilebilecek türden olup olumsuz sıfatlar hakkında çok az kullanılmıştır. Yani Allah'ın ne olmadığını ifade etmek yerine, ne olduğu Kur'an dilini ana çizgisi olmuştur. Bu da insanların Allah'ı olağanüstü vasıflarla donatmasının yolunu açmıştır. Felsefi eğilimlerin ulaşmak istedikleri gibi sadece selbi bir anlayışla hareket edilse idi, bu asla Allah hakkında bilgi olmazdı. Hâlbuki insanın fitratı ve aklı, var olanı, birtakım sıfatlarla tanıyabilecek donanımına sahiptir. Ama Kur'an'ın bu anlatım üslubu, ispat yönüne ağırlık vermesi selbi yönü ihmal ettiği anlamı taşımamaktadır. Bu ik yönün birlikte verilmesi ile takdim edilen ve insan fitratına uygun tanıtma şekli, tek başına bu iki yönden hiç birinde olmayıp, bu iki zıddın birlikte olarak ahenk içinde bir bütün teşkil etmesinde olduğunu göstermesi anlamında önemlidir. Bu konuda en karakteristik olduğunu söyleyebileceğimiz şu bir tek ayetle Kur'an, insan idrakinin Allah hakkında düşünebileceği en ideal bir marifeti özetlemiştir: Allah'ın benzeri hiçbir şey yoktur. (Bununla beraber) O, İşitendir, Görendir²⁷⁴Birinci kısım selb, ikinci kısım ispattır. Nitekim Allah'ı tanıtan, İhlas suresi ile Ayete l-Kürsi de iki yönü de dengeli olarak ihtiva etmektedir. “*De ki: O, Allah tır, gerçek İlahtır. Allah Samed'dir (Her şey O na muhtaçken O, hiçbir şeye muhtaç değildir). Ne doğurdu, ne doğuruldu. Ne de herhangi bir şey O na denk oldu.*”²⁷⁵ “*Allah O İlahtır ki, Kendisinden başka ilah yoktur. Hayy'dir (Mutlak Diri, ezeli ebedi hayat sahibidir), Kayyum dur (Kendi Zatı ile var olup bütün varlıkları varlıkta tutan, onları yönetendir). Kendisini ne bir uyuklama, ne de uyku tutamaz. Göklerde ve yerde ne varsa o'nundur. İzni olmadan huzurunda şefaet etmek kimin haddine? Yarattığı mahlûkların önünde ardında ne var, hepsini bilir. Mahlûklar ise O'nun dilediğinden başka, ilminden hiçbir şey*

²⁷⁴ Şûra 42/ 11

²⁷⁵ İhlâs 114/1-4

kavrayamazlar. Onun Kürsüsü gökleri ve yeri kaplamıştır. Gökleri ve yeri koruyup gözetmek Ona ağır gelmez. O, öyle Ulu, öyle büyüktür.”²⁷⁶

Kur’an’ın tasavvur ettiği Allah’ın vasıflarının en önemlisi, Allah’ın hayatımızı yönlendirecek düzenlemeleri yapan, kanun, nizam ve hukuk belirleyici olmasıdır.” *Yeryüzünde büyüklük taslamak ve kötü tuzak kurmak için (böyle davranıyorlardı). Oysa kötü tuzak, ancak sahibini kuşatır. Onlar ancak öncekilere uygulanan kanunu bekliyorlar. Sen Allah’ın kanununda hiçbir değişiklik bulamazsın. Sen Allah’ın kanununda hiçbir sapma bulamazsın.”²⁷⁷*

"Kim tâğutu reddedip Allah'a iman ederse, muhakkak ki, kopması mümkün olmayan sapaşğlam kulpa yapışmış olur." ²⁷⁸Kur’an-ı Kerim bize Âdem ile başlayan insanlık serüveninde hiçbir peygamberin tevhid dışında bir söylemle gelmediğini bildirmektedir. Ayet-i kerimede şöyle buyrulur: "Ey Muhammed! Senden önce gönderdiğimiz her Peygambere; Benden başka ilâh yoktur, Bana ibadet/kulluk edin diye vahyetmişizdir." ²⁷⁹

Kur’an’ın tasavvur ettiği Allah Aşkın bir varlıktır. “Allah bir insanla ancak vahiy yoluyla yahut perde arkasından konuşur. Yahut bir elçi gönderip, izniyle ona dilediğini vahiy eder. Şüphesiz O yücedir, hüküm ve hikmet sahibidir.” ²⁸⁰Bu bağlamda Allah ezeli ve ebedi olan, her şeyi yapma gücüne sahip,²⁸¹ her şeyi bilen, ²⁸²evreni yaratan ve koruyan ²⁸³daima iyiliği isteyen ve fiillerinde özgür olan zâti bir varlıktır. Aynı zamanda Ma’bud’dur ²⁸⁴ve ibadetin kutsal yönüdür. İbadete layık olması, şartsız ve sınırsız bir şekilde mutlak teslimiyeti hak eden anlamına gelmektedir. Her yerde hazır ve nazırdır.²⁸⁵ Tüm bunların yanında Allah içkindir. Panteizmin içkinlik anlayışından uzak, her şeyin varlık sebebi olması anlamında içkindir.²⁸⁶ Doğanın içinde akla uygun, planlı bir

²⁷⁶ Bakara 2/255

²⁷⁷ Fâtır 35/43

²⁷⁸ Bakara 2/256

²⁷⁹ Enbiyâ 21/ 25

²⁸⁰ Şûra 42/51;Nîsa suresi 4/126

²⁸¹ Hac 22/74

²⁸² Talak 65/12

²⁸³ Bakara 2/21

²⁸⁴ Fâtiha 1/5;Bakara 2/138

²⁸⁵ Bakara 2/115

²⁸⁶ Kâf 50/16

sistem biçiminde kendini gösterir. Evrenin yaratılışına seyirci gözü ile bakan ve yaratılan varlıklarca anlaşılmayan, evrene yabancı olan ve onun dışında kalan bir varlık değildir. Tersine tüm evreni kaplamakta, aklın olduğu her yerde o da vardır. Yukarıda belirttiğimiz birçok ayette Allah kendisine ait iki sıfatla cümleyi bitirmektedir. Mesela şura suresi 51. Ayeti “ Aliyy” ve “Hakîm” sıfatları ile bitiren Allah, aşkınlığına vurgu yaparken diğer taraftan “hakîm” sıfatı ile âleme her an müdahil olabileceğini bildirerek içkinliğine vurgu yapar.

Öyleyse tabiat ilahsız, ilahta tabiatsız değildir. Bunları birbirinden ayırmak “ deizm“e götüreceği, birbirinin aynısı görmekte “ panteizm” düşüncesine götürecektir. Spinoza'nın evren ile Tanrının bir olması şeklindeki panteizm anlayışının kökünü ünlü mutasavvıf Muhyiddin İbn Arabî'den almıştır. Bilindiği gibi, İbn Arabî'yi görüşünü "Vahdet-i Vücut" olarak adlandırmıştır. Ancak dikkatle incelendiğinde Spinoza'nın panteizm anlayışının vahdet-i vucud ile hiç alakasının olmadığı görülecektir. Spinoza'da, Tanrı evrendedir ve evren kadardır diyerek Tanrıyı sınırlandırırken. İbn Arabî Evren, Tanrı'dadır demek sureti ile tüm sınırlamaları kaldırmaktadır. Aslında İbn Arabî'ye göre, asıl varlık Allah'ındır, o vacibu'l-vücuttur. Diğer bütün varlıklar, onun isim ve sıfatlarının tecellisi ve dolayısı ile fiilleridir. Bu sebeple bağımsız olarak düşünülebilecek tek varlık Allah'tır. Diğer bütün varlıklar Allah'ın varlığından dolayı vardır. Oysa Pantesitler ise, vahdet-i mevcuda inanır. Yani varlık değil, var olanların birliğine inanırlar. Bu görüşe göre, yaratıcı yoktur, her şey yaratıcıdır ve yaratıcı her şeydir. Dolayısıyla gerçek bir aşkın yaratıcı yoktur. ²⁸⁷Aynı şekilde Tanrıyı bütün her şeyin belirleyicisi olarak görüp insana ve tabiata yok ve etkisiz gibi algılamakta” klasik teizm”dir. İslam'ın Allah tasavvurunda sürekli âleme müdahil olan bir ilah inancı var olmakla birlikte, kainata koyduğu sebep sonuç ilkesine bağlı bir düzeni idame ettiren bir anlayışı da görmekteyiz.

Panteizmde olduğu gibi Pan-enteizmde de evrenin Tanrı olduğu fikri vardır. Panteizmden farklı olarak ilk muharrik olan Tanrının evren ve tüm varlıkları kendi özünden yarattığı ve evrenden aşkın, evren mutlak ve değişmez

²⁸⁷ Halil İbrahim Şimşek, İsmail Fenni Ertuğrul'un İbnü'l-Arabî ve Vahdet-İ Vücut Savunması “*Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*,” 21.Sy (Eylül 2008) , 199-212.

bir varlık olarak egemen olduğu inancıdır. Panteizmde her şey Tanrı'dır.²⁸⁸ Pan-enteizmde ise, her şey Tanrı'dan sudur etmiştir (oluşturmuştur). Ruhun tek amacı, olduğu Tanrı'ya dönmektir. Bunun da yolu tek evrensel yasa olan evrim/tekâmülden geçmektir. Somut anlamda Tanrının bütünleştiği evrenin ve varlıkların, evrim ile diyalektik olarak değiştiği ve geliştiği, gelişimini tamamladıktan sonra dönüşün yine ezeli ve ebedi olan Tanrıya olacağı bu geri dönüşte tekâmülünü tamamlayan ruhların da Tanrıya kavuşacağına inanılır. Pan-enteizme göre Tanrı, hem değişmeyen (mutlak), hem de değişen (görelidir). Hem zamanın içinde, hem dışında; hem sonlu, hem de sonsuzdur. Aynı zamanda hem tikel, hem tümel; hem neden, hem sonuçtur. Pan-enteizm, hatalar kombinasyonudur çelişkilerle doludur. Tanrı hem mutlaktır hem görelidir; hem tikeldir hem tümeldir; hem zamanın içindedir hem zamanın dışındadır; hem nedendir hem sonuçtur. Tanrı hem ezeli ve ebedidir hem -sonradan yaratılan-zamanın içindedir.²⁸⁹ Ancak "Pan-enteizm", Tanrı-evren veya Tanrı-insan birlikteliği üzerine sistemini kurduğu için, Kur'an'ın Allah-âlem anlayışı ile büyük oranda örtüşmektedir. Buna göre Tanrı ile evrenin birliği veya ayrılığı değil birliktedir. Allah ile yolculuktur, Allah'a veya Allah'ta yolculuk değildir.

Âleme her türlü müdahale yapabileceğini ısrarla vurgulayan Allah, akıl ve ilim sıfatı ile donattığı insanı cüz'i irade vererek yaşamı süresince ona müdahil olmayacağını da belirtir." *Dinde zorlama yoktur. Çünkü doğruluk sapıklıktan iyice ayrılmıştır. O halde kim tâğûtu tanımayıp Allah'a inanırsa, kopmak bilmeyen sapasağlam bir kulpa yapılmıştır. Allah, hakkıyla işitendir, hakkıyla bilendir.*"²⁹⁰

Varlığı zorunludur. Yokluğu düşünülemez. Her şey O'na muhtaç ama O hiçbir şeye muhtaç değildir. "De ki: "O, Allah'tır, bir tektir." "Allah Samet'tir. (Her şey O'na muhtaçtır, o, hiçbir şeye muhtaç değildir.)" *Ondan çocuk olmamıştır (Kimsenin babası değildir). Kendisi de doğmamıştır (kimsenin çocuğu değildir).*" "Hiçbir şey O'na denk ve benzer değildir."²⁹¹ Kendisine yeten Allah "Ey insanlar! Siz Allah'a muhtaçsınız. Allah ise her bakımdan sınırsız zengin

²⁸⁸ Aydın, *Din Felsefesi*, 195-196; Kılıç, ve Reçber, *Din Felsefesi*, 73; Yasa, *Tanrı ve Evren*, 18

²⁸⁹ Aydın, *Din Felsefesi*, 195-196; Kılıç ve Reçber, *Din Felsefesi*, 73; Yasa, *Tanrı ve Evren*, 18

²⁹⁰ Bakara, 2/256

²⁹¹ İhlâs 112/1-4

olandır, övülmeye hakkıyla layık olandır.,²⁹²kullarına da yetendir” Allah kuluna yetmez mi? Seni O’ndan (Allah’tan) başkalarıyla korkutmaya çalışıyorlar. Allah kimi saptırırsa artık onun için bir yol gösterici yoktur.”²⁹³ Her şeyin kaynağıdır “Her kim şan ve şeref istiyorsa bilsin ki, şan ve şeref bütünüyle Allah'a aittir. Güzel sözler ancak ona yükselir. Salih ameli de güzel sözler yükseltir. Kötülükleri tuzak yapanlar var ya, onlar için çetin bir azap vardır. İşte onların tuzağı boşa çıkar.”²⁹⁴ Âlemde olan her şey O’nun kontrolindedir, O’nun dediği dışında hiçbir şeyin olması mümkün değildir “Göklerin ve yerin gaybını bilmek Allah'a mahsustur. Bütün işler ona döndürülür. Öyle ise ona kulluk et ve ona tevekkül et. Rabbin yaptıklarınızdan habersiz değildir.”²⁹⁵” Kim iyilik yaparak kendini Allah'a teslim ederse, şüphesiz en sağlam kulpa tutunmuştur. İşlerin sonu ancak Allah'a varır.”²⁹⁶ Ve asla zalim değildir “Benim katımda söz değiştirilmez ve ben kullara zulmedici değilim.”²⁹⁷

Yine Kur’an’ın tanımladığı Allah sıfatları ve isimleri ile bir olup ayrı düşünülmesi imkânsız olan bir varlıktır. Bu konuyu Allah’ın yaratma eylemi üzerinden anlatmaya çalışırsak, yaratma dediğimizde iki varlık söz konusudur. Bunlardan biri yaratan (Halik), diğeri ise yaratılan (mahluk)dır. Bu iki varlık arasındaki ilişki Yaratanın kendi arzusu ile başladığına inandığımız yaratma eylemidir.

Bilindiği üzere âlemin var olmasının temelinde bir yaratma fiili bulunmaktadır. Bu eylem fiil olarak tecelli ettiğine göre yaratıcı olan failde bir güç ve kuvvetin olması gerektiği aşikârdır. Bu açıdan Kur’an’ın Allah tasavvurunda yaratıcıya ait bir “ Kudret” sıfatı olduğu açığa çıkmaktadır. İkinci olarak yaratma bir fiil, eylem olduğuna göre bu fiilin zamanın bir parçası içinde olması ve bir başlangıcının olması zorunludur. Bu da akla ikinci bir sıfat olan seçme ve isteme anlamına gelen “ irade” sıfatını getirmektedir. Burada ise yaratıcı için mümkün olan bir çok anlardan bir anın ve belirlenmiş varlıkların

²⁹² Fâtır 35/15

²⁹³ Zümer 39/36

²⁹⁴ Fâtır 35/10

²⁹⁵ Hûd 11/123;

²⁹⁶ Lokmân 31/22

²⁹⁷ Kâf 50/29

seçilmesini mümkün kılacak bir ön bilgi fiilin yaratılmasında gerekli olduğu anlaşılacaktır. Bu da yaratma fiilinde üçüncü olarak ilim sıfatının doğrudan ilişkili olduğunu göstermektedir. Bunun neticesinde Kur'an'ın anlattığı Allah, Kedisine ait olduğunu belirttiği ism ve sıfatları ile bir olan ve bölünmez bir varlıktır. Bunu biraz daha açacak olursak; yaratma ile ilgili olarak ele alınacak sıfatlardan biri olan “İlim” sıfatı olmadığı takdirde her hangi varlığın ortaya bir fiil koyması mümkün değildir. Buradan Allah'ın bilgisinin olduğu ve bilgisinin her şeyi kuşattığı, Kur'an tarafından da tevili mümkün olmayacak şekilde ispatlanmaktadır. Yani Kur'an'ın tarif ettiği İlah için bilgi ve ilim mutlaka olması gereken sıfatlardandır.

Allah'ın bilgisi zâti bir sıfat olduğundan kadimdir. Sonradan olamaz. Yaratılmışların bilgisi, oluşa bağlı olduğundan bilgi, ancak o vakianın meydana gelmesinden vücuda gelebilir. Halbuki Allah'ın ilmi şartlı bir bilgi olmadığından dolayı zaman ve mekana bağlı değildir, ezeli olduğundan dolayı oluşu O'nun tarafından önceden ve zaruri olarak bilinir.

Yaratma fiilinin gerçekleşmesi için ilim sıfatı ile yetinmek mümkün değildir. Bu sıfatın gerçekleşmesi için anlaşılması gereken “ seçici yaratmanın” , yani zorunlu olmadan ve muhtar olarak Allah'ın âleme tesirinin ikinci önemli basamağı olan “irade “ sıfatıdır. Eğer bu sıfatı yaratma fiilinden göz ardı edecek olursak bu durumda akletmenin akledilen edilen her şeyi zorunlu olarak hiçbir zaman aralığı olmaksızın gerektirdiği gibi²⁹⁸, Allah'ın bildiği her şeyi yarattığı neticesine varırız ki, Kur'an'ın Allah anlayışı açısından bu imkânsızdır.

İrade sıfatının taalluk etmesi ile yaratma eylemi gerçekleşmemektedir. Bir fiilin olması için öncelikle failin kudret sahibi olması bir zorunluluktur. Aksi halde, tabi olan fiillerde esas olan zorunluluktur ve bu zorunluluk fiilin mahalli olan şeye dışarıdan icbar edilen bir zorunluluktur. İztirari oluşun manası ise kendisinden daha güçlü bir varlığa boyun eğme ve onun iradesine uyma anlamı taşımaktadır. Bu ise yaratılmış olma ve kudretsizlik alametidir. Hâlbuki Allah bütün eksik ve noksan sıfatlardan münezzehtir. Buradan anlaşılın bütün cüzleri ile alem, Allah'ın dilemesi olduğu için, Allah irade sahibidir. İlahi fiillerin ihtiyari

²⁹⁸ Ebu Nasr el-Fârâbi, *es-Siyâsetü'l-Medeniyye*, Beyrut, 1993,47

oluşu, kainatın hazır bulunuşu ile ispatlanabildiğine göre, yaratıcı olan Allah'ın yaratmaya kudretinin olduğu ispatlanmış olur.

Sonuç olarak mutlak varlık Allah, Kur'ân'da özellikle zâtından bahsederken muhatapların anlayabileceği bir dil kullanmıştır. Allah, kendini, olduğu gibi, hiç benzetme yapmaksızın nazarî bir çerçevede tanıtsaydı insanlar, O'nun zâtı ve sıfatları hakkında, sağlam bir fikre sahip olamazlardı. Bu bakımdan Allah, Kur'ân'da kendinden bahsederken, insanlarda bulunan bazı uzuvları ve bazı vasıfları, kendine izafe etmiştir. Teknik tabiriyle antropomorfist (insanbiçimci) bir dil kullanmıştır. Bu, mutlak'ın, mukayyed (sınırlı) bir varlığa, kendini anlatma, tanıtmaya zaruretinden doğmuştur. Kudret ve egemenlik açısından O'na denk bir ilah olamaz ve O tektir. Paganizmin Allah tasavvuruna karşı mutlak egemen bir ilah anlayışı ile Mekke kültürüne hitap etmiştir. İbadetler, dualar yalnızca O'na aittir. Her ne kadar antropomorfist bir dille kendini anlatsa da mutlak anlamda kendisinin diğer varlıklarla kıyaslanamayacağını da net bir dille anlatmıştır.

İKİNCİ BÖLÜM

BEŞERİ OLGU VE OLAYLARIN ALLAH MERKEZLİ ANLATIMI

Kur'an'ın hangi dili kullandığı konusu onu anlamada karşımıza çıkan en önemli konulardan biridir, çünkü birçok dini anlayış Kur'an'ın nasıl bir dil kullandığını tam olarak tespit edemediğinden anlama sorunları ortaya çıkmakta bu da çok ciddi yanlışlar yapılmasına neden olmuştur.

Kur'an'ın birçok yerinde “Kâfirlerin kalplerini mühürleriz, kulaklarına, gözlerine ve kalplerine perde çekeriz”,²⁹⁹“Hidayete erdiren de, delalete düşüren de biziz”,³⁰⁰ “Dilediğimizin rızkını daraltır dilediğimizi genişletiriz”,³⁰¹“Rüzgârı estirir, yağmuru yağdırırız”,³⁰² “Zulmedenleri sayha (zelzele, tufan vs.) ile helak ederiz”³⁰³ türünden ifadelerle rastlanır. Kur'an'ın genelinde kullanılan ve Allah'a izafe eden “biz” (inna) şeklinde “Allah-merkezli” ifadeler bulunmaktadır. Allah'ın yarattığı varlıklar dünyasında meydana gelen tüm oluş ve akış ifadeleri “biz” (inna) ifadesiyle bildirilerek, Allah'ın dışındaki diğer tüm varlıklar ikincil duruma indirgenmektedir.

Kur'an Allah merkezli dille evrendeki oluş ve akışta “Allah” gerçeğini unutan veya inkâr edenlere seslenilmektedir. Bu ifadelerle her insanın vicdanında Allah'a iman hususunda bir bilinç meydana getirilmek istenmekte ve bu bilincin de kalıcı olmasını arzu edilmektedir. Kur'an'ın “biz” (inna) üslubunu kullanmak sureti ile varlığın diliyle konuşan Allah'ın bu üslubunu anlamak, bizi literal, şekilci ve yüzeysel okuyuş ve anlamalardan arındıracak ve böylece Kur'an'ı içsel boyutuyla etkin bir diyalog içine bulunmamızı sağlayacaktır.

²⁹⁹ Bakara, 2/7

³⁰⁰ Zümer 39/ 37

³⁰¹ Râd 13/26

³⁰² A'râf 7/57

³⁰³ İsrâ 17/58

İlahi hitabın bu üslubu, unutkan ve nankör olma vasfı ile yaratılan muhatabına sürekli Allah'ı hatırlatır. Yaratığı varlıklardan biri olan insanı en iyi bilen Allah büyük çoğunluğu gaflet ve delalet içinde ki insanlığa kendisini her fırsatta olması gerektiği gibi anlatmaktadır. İnsanlarda doğru bir Allah şuuru verme hedefinde olan Kur'an bu nedenle kullandığı dilini "Allah" kavramı etrafında örmüştür. Nitekim Kur'an'da en çok kullanılan kelime Allah'tır. Böylece Allah kavramı ön plana çıkarılarak diğer varlıkların hiçliği vurgulanmıştır. Bu, onların otonom ve özgür yapılarını yok saymak anlamına gelmemektedir. Bilakis Mutlak Varlık olan Allah'ın, yaratılış sürecinde etkin bir şekilde bulunduğunu kavratmak içindir ki nur suresindeki şu ayet konuyu anlamamız açısından çok önemlidir: ” *Görmez misin ki Allah, bulutları sevk eder. Sonra, onları kaynaştırıp üst üste yığar. Nihayet yağmurun, onların arasından yağdığını görürsün. O, gökten, oradaki dağ (gibi bulut)lardan dolu indirir de onu dilediğine isabet ettirir, dilediğinden de geri çevirir. Bu bulutların şimşeginin parıltısı neredeyse gözleri alacak.*³⁰⁴

Kâinattaki her varlığın yaratıcısı Allah'tır. Kâinattaki bütün fiziksel, kimyasal ve biyolojik yasaları koyan da Allah'tır. Yukardaki ve diğer ayetlerde geçen fiillerin faili olarak Allah'ın kendisini zikretmesi, ayetlerde sayılan olaylar her ne kadar bu yasalara göre cereyan etmekte ise de buradaki amaç bu yasaları koyan güce dikkat çekmektir. Bu hadiselerin kendiliğinden olmadığını beyan etmektir. Böyle bir dilin kullanılmasında ki amaç, Allah'ın her şeyin üstünde egemen olup yaratıcısının kendisi olduğunu ve herkese her şeyi kendisinin verdiğini hatırlatarak insanların yalnızca ona kulluk etmelerini açıklamaktır.

Kur'an kullandığı bu üslub ile sadece muhatap Mekke toplumuna hitap etmekle kalmaz kıyamete kadar gelecek insanların zihin dünyalarında farklı anlamlar çağrıştırır. Kâinat Allah'ın eseridir. Allah'ın yarattığı her şey ise anlamlı ve gayelidir. Örneğin, Kur'an'da yağmur, Allah'ın rahmeti olarak bildirilmektedir. Kur'an hiçbir yerde yağmurun oluşumu ile ilgili fizik kurallarına ters bir açıklama yapmaz. Ancak yağmur aslâ buharlaşan suyun soğuk hava tabakasına çarparak yeryüzüne geri dönmesinden ibaret sebep-sonuca dayalı

³⁰⁴ Nûr 24/43

determinist bir açıklama içermez. Kur'an açısından yağmur, yeryüzündeki canlıların ona olan ihtiyaçları göz önüne alındığında, Allah'ın yeryüzünde yaşayan mahlûkatına ihsanının ve rahmetinin bir yansıması olduğu görülecektir. Kur'an'ın yağmur olayına şahit olan muhataplarından asıl beklentisi, varlığı anlamlandırarak var edeni bulmaktır. İşte bu nedenle Kur'an üslubunu Allah merkezli bir anlatımı esas alarak kurmuştur.

2.1. Sosyo-Politik Olgu ve Olayların Allah Merkezli Anlatımı

Olgu ve olay bilindiği üzere anlık zamanlarda meydana gelen, herkes tarafından kabul edilen, ispatlanabilir ve bir kanıta dayanan aktivitelerdir. İnsan dili ise sosyal bir olgu olarak mevcut ve anlık yaşadığımız olgu ve olayları ifade etmek için kullandığımız müşterek sözlü göstergelerin kullanılmasından meydana gelen sistemdir.

İnsan, sosyo-kültürel, sosyo-politik, sosyo-ekonomik ve etnik sebeplerden bazı değerleri veya insana ait bazı kimlikleri öncelemek suretiyle kendini tanımlama ve diğer varlıklardan farklılığını ortaya koyma ihtiyacı histmektedir. Kur'an bu realiteyi kabul etmekle birlikte her konuda olduğu gibi bu konularda da düzenleyici ikeler getirmiştir. Aynı alanda gerçekleşen, tek bir topluma ya da kişiye özgü olmayıp bütün toplumlara ve kişiler özgü olan başlangıcı ve tespit edilemeyen bu olgu ve olaylara Kur'an, kendi ilkelerine dayanarak tevhit ilkesine uygun çözümler getirmiştir. Kur'an bu anlamda olaylar mecmuasıdır, İnsanı, insanlık serüveninin çeşitli basamaklarında dolaştıran vakıalar zinciridir. Çok özel olaylar seçmiş, temsili olaylar ortaya koymuştur ki bu olaylar insanı değiştiren türden olaylardır.

Mekke'de Kur'an'la 610 yılında başlayan düzeltme ve yenileme faaliyeti, rahat ve barıştan uzak günlerde dahi İslam toplumunun yeniden inşasına hiç ara verilmeksizin devam edilmesine sahne oldu. Bu dönemde birçok kurallar ihdas edildi. Evlilik, boşanma gibi aile hukukunu ilgilendiren sorunlara İslami çözümler getirildi, miras hukuku belirlendi; içki ve kumar yasaklandı, bunun yanında ekonomik ve sosyal hayatın birçok yönünü ilgilendiren kural ve düzenlemeler getirildi. Bu düzenlemeler sadece ilgili konularda bir takım kurallar koymakla kalmayıp Allah merkezli bir anlatımla muhataba iletildi. İşte bu bölümde sosyo-

politik olgu ve olayların Allah merkezli anlatımının Kur'an'ın anlaşılmasına ve uygulanmasına nasıl bir katkı sağladığını tespit etmeyi amaçlamaktayız.

2.1.1. “Ve ma Rameyte” Ayetinde Allah Merkezli Anlatım

İslam'da savaşların gayesi, toplumdaki fitneyi kaldırmak, zulümleri önlemek, insanlara Allah'ın adını ulaştırmak ve bu noktadaki bütün engelleri kaldırmaktır. Savaş vesilesiyle insanları baskılardan ve zulümlerden kurtarıp insanların İslam'ı, selim bir akılla tanımalarına olanak sağlamaktır. Aksi takdirde yeryüzü fesada uğrayıp, toplumda zulüm, baskı ve sıkıntılar ortaya çıkar. Bu şekilde de insanlık yozlaşır ve dünya yaşanmaz bir hal alır ve bu dünya ile beraber insanlar ebedi yaşamın olduğu ahiret yurdunda da hüsrana uğramaları söz konusu olur. Ancak kullarını seven, onlara merhamet eden Yüce yaratıcı bu yozlaşmaya inanan kullarının seyirci kalmasından hoşnut olmadığı için cihadı emretmiş ve bu sorumluluğu inanan kullarına yüklemiştir. İşte bu sayede (cihad sorumluluğu yerine getirildiği takdirde) toplum haklarına kavuşarak feraha erişir ve insanlarla Allah arasındaki engeller kaldırılmış olur. Dikkat edilirse savaş hukuku tamamen sosyal çevre ve onda olması gereken düzenle irtibatlıdır. İnsana ve topluma güvenlik kazandırma amacı güden, zalimlere engel olan, zulümleri önleyen, Allah'ın yardımını sağlayan ve mücahidin bağışlanmasına vesile olan cihad ve savaş bu anlamı ile sosyo-politik bir olay niteliği taşımaktadır. Bedir savaşı esnasında meydana gelen ve konumuza esas olan bu ayeti kerimede bu bağlamda sosyo-politik bir olgu özelliği taşımaktadır.

Konumuza esas teşkil eden bu ayet aslında kulun irade ve eylem özgürlüğüne bağlı bir fiili konu edinmiş olup Allah merkezli bir üslup ile anlatılmıştır. Bunu yaparken Allah(cc), zaman zaman mütekellim zamiri olan “ben” ya da “biz” muttasıl zamirlerini zaman zaman da bizzat Allah ismine atıfta bulunan bir anlatım tarzını kullanmıştır. Paganizm kültür ve inancının etkin olduğu muhatap toplumun içselleştirdiği şirk inancının yerine tevhid inancının yerleşmesi güç ve kudret vurgulu, kusursuz bir ilah veya Tanrı inancının takdim edilmesini zorunlu kılmaktadır. Bu zorunluluk ilahi kelamın üslubuna teocentrik bir yapı kazandırmıştır. Hatta bununla da kalmayarak kula ait fiil ve eylemler dahi

Allah'ın eylemi gibi anlatılmak sureti ile şirk inancına meydan okuyan bir ilah sunulmuştur.

Bu tür sosyo-politik içerikli ayetleri anlamaya çalışırken ayetin nüzul ortamını bilmenin çok önemli olduğu bilinciyle önce ayetin nüzul sebebi ve tefsir âlimlerinin ayete bakış açılarını verip daha sonra bu ayetin neden Allah merkezli bir anlatımla sunulduğunu daha iyi anlayacağımızı düşünüyoruz. **فَلَمْ تَقْتُلُوهُمْ وَلَكِنَّ اللَّهَ قَتَلَهُمْ وَمَا رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ وَلَكِنَّ اللَّهَ رَمَىٰ وَلِيُبْلِيَ الْمُؤْمِنِينَ مِنْهُ بَلَاءً حَسَنًا إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ** “(Savaşta) onları siz öldürmediniz, fakat Allah onları öldürdü. Attığın zaman da sen atmadın, fakat Allah attı. Mü'minleri, tarafından güzel bir imtihanla denemek için Allah öyle yaptı. Şüphesiz Allah hakkıyla işitendir, hakkıyla bilendir.”³⁰⁵ Bu ayetin nüzul sebebi ile ilgili olarak:

Kureyş ordusu Bedirde Müslümanlara savaşa karar verip Mekke yakınlarındaki Akankal'den yola çıkınca, Peygamber (as): ” *İşte Kureyş, gurur ve iftiharla geldi, Allah'ım bunlar senin peygamberini inkâr ediyorlar. Bana verdiğin vaadi senden istiyorum ya Rabbi* “ diye dua etti. İşte bu sırada Cebrail (as) geldi ve: *bir avuç toprak al, onlara doğru at.*” dedi. Savaşın başlaması ile birlikte Peygamber (as) bir avuç toprak aldı yüzlerine doğru attı ve yüzleri kurusun diye lanet etti. Bunun üzerine düşman saflarında gözleri ile meşgul olmayan bir müşrik kalmadı. Bundan sonra bozuldular, müminler de var güçleri ile üzerlerine yürüdüler; bir yandan öldürüyorlar, bir yandan esir alıyorlardı. Savaş sona erince Müslümanlardan “ *şöyle kestim, şöyle esir aldım, böyle vurdum.*” diye ileri geri konuşanlar ve yaptıkları ile övünenler oldu. İşte bu ayet bunun üzerine nazil oldu.³⁰⁶

Zemahşeri bu ayeti tefsir ederken, **فَلَمْ تَقْتُلُوهُمْ** “Onları siz öldürmediniz”deki “fa'nın mahzuf şartın cevabı olduğunu söyler. Takdiri de” Şayet siz onların öldürülmesi ile övünüyorsanız, bilirsiniz ki, bunu Allah yaptı.”

³⁰⁵ Enfâl 8/17

³⁰⁶ Taberi, Câmiu'l-Beyân,13:443-445;Zemahşeri, *Keşşâf* , 2:301; Râzi,*Tefsîru'l Kebîr*, 15:466;; Ebu muhammed Abdurrahman b. Muhammedb. İdrisb. El Münzir et-Temîmi, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm Li ibn-i Ebî Hâtim*, Mektebetü Mustafa Nezzar, Suudi Arabistan, h. 1419 ,5:1673;Ebu'l-Hasen Ali b. Ahmed b. Muhammedb. Ali el-Vahidi, *el-Vecîz fî tefsîri'l-Azîz lil-Vâhidi*, Daru'l-Kalem, Beyrut,1415, 1:434; Abdu'l-Kerim b. Hevazin b. Abdil melik el- Kuşeyri, *Letâifu'l-İşâre=Tefsîru'l-Kuşeyri*, Hey'etü'l-Mısıryye, h.465, 1:276; Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4: 212

şeklindedir. Çünkü melekleri gönderen, onların kalplerine korku bırakan, sizden korkuyu gideren O'dur.” Ey Muhammed toprağı onların yüzüne attığında sen atmadın. Çünkü sen yapmış olsaydın, bunun bütün müşriklere isabet etmesi mümkün olmazdı. Ama Allah'ın atması senin atman gibi olmaz. Allah'ın burada atma eylemini peygamberimize isnat etmesi, tamamen bu atışın şeklen O'ndan olmasından dolayıdır. Ama O'nun bu atışının isabet etmesini kendisine isnat etmesi ise, böyle bir eyleme beşerin gücünün yetmesinin mümkün olmamasından dolayıdır.³⁰⁷ Sa'lebi, bu ayeti, Allah'ın, atma eylemini kendisine isnat etmesiyle, Müslümanların gereksiz bir övünmeye kapılmalarını engellemek ve gerçek kudret sahibinin Allah olduğu bilincinin yerleşmesini sağlamak içindir³⁰⁸ şeklinde tefsir etmektedir. Hasan (Ra); Allah, فَلَمْ تَقْتُلُوهُمْ “Onları siz öldürmediniz” ayetinde onları siz öldürmediniz, Allah öldürdü. Siz sadece yaraladınız. Çünkü ruhun bedenden çıkma eylemini Allah'tan başka kimse yapamaz diyerek³⁰⁹ farklı bir yorum getirmiştir. فَلَمْ تَقْتُلُوهُمْ ayetinde yine öldürme eyleminin neden Allah'a isnat edildiği hususunda alimler farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Bunlardan birincisi, Allah'ın onları gönderdiği meleklerle öldürdüğü için, ikincisi, Allah'ın onların kazandığı zaferde yardımcı olduğu için, üçüncüsü, Allah, onları savaşa kendisi yönlendirdiği için, dördüncüsü, Allah, kâfirlerin kalbine korku bıraktığı içindir.³¹⁰ Bir başka yaklaşımda da ; “Bu ayetin üslubu kulun fiili, şayet Allah'ın yardım etmesi ve desteklemesi ile gerçekleşiyorsa, bu eylemi Allah kendi üzerinden anlatır. Çünkü onlar savaştı ve peygamberimizde toprağı onların yüzüne attı, ama ruhun çıkması ve toprağın müşriklere ulaşması tamamen Allah'ın kudreti ile olmuştur. Hal böyle olunca da eylem Allah üzerinden anlatılmıştır.” demektedir. Yine; Kullanın fiillerinin mahlûk olduğuna bu ayetin delil olacağı da belirtilmektedir. Özetle;

³⁰⁷ Zemahşeri, *Keşşâf* , 2:207; Ebu Hayyan, *el-Bahru'l-Muhît fi't-Tefsîr*, 5: 295; Taberî, *Câmiu'l-Beyân* 13:442

³⁰⁸ Ahmed b. Muhammed b. İbrahim es-Sa'lebi, *el-Keşfu ve'l-Beyan an Tefsîri'l-Kur'ân*, Daru İhyâu't-Turâsi'l-Arabî, 4:339; Kurtubî, *Tefsîru'l-Kurtubî, el-Câmi li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, 7:384-385; Ebu's-Suud el-İmâdi Muhammed b. Muhammed Mustafa, *İrşadu akli's-selîm ila mezaya kitabi'l-Kerim*, Dâru İhyai't-turâsil-Arabî, Beyrut trs., 4, 13

³⁰⁹ Ahmed b. Muhammed b. İbrahim es-Sa'lebi, *el-Keşfu ve'l-Beyan an Tefsîri'l-Kur'ân*, Daru İhyâu't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, 2002, 4, 339

³¹⁰ Cemaleddin Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Cevzi, *Zadu'l- Mesir fi İlmi't-Tefsîr, Dâru'l-Kitâbi'l- Arabiyye, Beyrut, 1422*, 2:196; Tefsîru Hazin, *Lubabu't-Te'vil fi Mağne't-Tenzil*, 2: 300; Ebu Muhammed Mekki b. Ebî Talip Hammuş b. Muhammed b. Muhtar kaysi, *el-Hidâye ilâ Bulûği'n-Nihaye*, Mecmûatü buhusil kitabi ve's-Sünne, 1429, 4:2766

eylemlerin aslı, kesbi olarak kula, yaratma olarak Allah'a aittir.³¹¹ Ayetin bu üslup ile kullanılmasında bir takım hikmetler de vardır. Bunlar, birincisi, kâfirlerin öldürülmesi Allah'ın yardım ve desteği ile meydana geldiği için bu üslubun kullanılması Kur'an'ın ifade inceliğini gösterir. İkincisi, Yaralama fiili kullara ait iken, ruhun bedenden çıkarılması Allah'a ait olduğundan bu ifade kullanılmıştır.³¹²

Günümüz düşünürlerinin kendi alanlarında yapmış oldukları bir takım tespitlerde ayeti anlamamıza katkı da bulunacağından Allah'ın ok atıp öldürmesi meselesinin anlatıldığı bu ayetleri bu fikirler doğrultusunda şöyle izah edebiliriz;

a-Psikolog A. Maslow “Temel İhtiyaçlar” teorisinde ihtiyaçları “fizyolojik ihtiyaçlar, emniyet ihtiyacı, sevgi ihtiyacı, saygı ihtiyacı... şeklinde sıralar. Bu ihtiyaçlar hiyerarşiktir. Yani bir evvel ki belirli bir ölçüde tatmin olmadan diğerine ihtiyaç duyulmaz. Mesela savaşlarda emniyet ihtiyacı, fizyolojik –yeme içme- ihtiyacı minimum seviyede de olsa sağlandığında, daha fazla önem kazanır.³¹³ O halde bu ayeti değerlendirirken sosyo-kültürel alt yapısını göz ardı edilmemeli, ona göre bakılmalıdır. Beşeri mantığın, o anda zihinlere verdiği şartlanmalarla ve beşeri duyguların sınırlı ve geçici heyecanlarla ihtiyaç duydukları galibiyeti bu savaşta meleklerin gönderilmesi, düşmanın kalbine korku salınması, tam zamanında müslümanlara kolaylık, düşmana hareket zorluğu getiren yağmurun yağdırılması gibi mucizeleri, olağan üstü ilâhî yardımları veren Allah, savaş sonrası ilahi kudrete dikkat çekerek beşerin aklında oluşabilecek ben fikrini”, Tanrı tanımazlık veya ona götürecek anlayışı izale etme yolunu seçerek kendine inananları savaş meydanlarında galip kılarken, iman alanında şeytana yenilmelerini engellemektedir. Yani insanın bir ihtiyacını giderdikten sonra diğer bir ihtiyacını anında bu üslupla gidermektedir.

³¹¹ Muhammed cemale'din b.Muhammed Sa'id b.Kasım el-Kasımî, *Mehâsinu't-Te'vil*, Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye,1418,5:269

³¹² Kâsımî, *Mehâsinu't-Te'vil*,5:270

³¹³ Nezahat Arkun, *Türkiyede Evlenme ve Boşanmalar hakkında Psiko-Sosyal Bir Araştırma*, İstanbul, 1965,15-38;Ali Murat Daryal, *İslam'ın İlk Doğuş ve Yayılışının Psiko-Sosyal açıdan Tahlili*, İstanbul 1989,79

b-Yine Alman psikolog C.G Jung'un bahsettiği "kolektif bilinçaltı" konusunda³¹⁴, hatırlanması gereken temel nokta öncelikli olarak bilinçaltı zihin bir fikri kabul eder, daha sonradan uygulamaya koyar. Çok ilginç ve açıklanması zor bir durumdur, öyle ki bilinçaltı zihnin kanunu, iyi ve kötü fikirler için aynı şekilde çalışır. Bu kanun, kötü yönde uygulandığı zaman, başarısızlığın, gerilimin ve mutsuzluğun sebebi olur. Bununla birlikte, alışlagelmiş düşünce uyumlu ve yapıcı olduğunda insan, mükemmel sağlığı, başarıyı ve refahı yaşar. Doğru şekilde düşünmeye ve hissetmeye başladığında insan zihninde huzur ve sağlıklı beden kaçınılmazdır. İnsan zihnen her neyi iddia ediyorsa ve doğru olarak kabul ediyorsa, bilinçaltı zihinde kabul edecek ve onu insanların deneyimine taşıyacaktır. Burada yapılması gereken en uygun tek şey, bilinçaltının insanın fikrini kabul etmesini sağlamaktır, böylelikle bilinçaltı zihnin kanunu sağlık, huzur ya da insanı istediği konuma getirmektir. Kişi emir ya da hükmü verir ve bilinçaltı bunun içerisinde uygulanan fikri itikatla yeniden üretir. Bilincin kanunu şudur: Düşüncenin doğasına ya da bilinçli olarak zihinde taşınan fikre göre bilinçaltı zihninden tepki ya da karşılık alır.³¹⁵ Cahiliye devri insanlarını yüzyıllar boyu sürüp gelen anlayışlarının da bu şekilde bir bilinçaltı etkileşimi ile meydana geldiği görülmektedir. Bu şartlanma, İslam ile henüz tanışmış bazı sahabelerin bilinçaltında belki de hala varlığını sürdürüyordu. Allah tüm insanlığa "وَمَا رَمَيْتَ" diyerek bilinçaltında şekillenmiş tüm otoriteleri ve Allah gayrisi güçlerin yokluğunu, hiçliğini tüm benliklere, hatta onlardan sonra kıyamete kadar gelecek insanlığın zihin âlemine kazımıştır. Vahyin nüzul ortamında Allah Resulü, inen tüm ayetleri bir şekilde tebliğ ediyor ve insanlara bunları okuyordu. Asırların üst üste yığılması ile vahyin nüzul ortamındaki bu insanların bilinçaltındaki katı ve sert kalıplar, aklın uyarı olarak aldığı bu ayetler (وَمَا رَمَيْتَ) üzerinde düşünmesine bile müsaade etmeyecektir. Bunun için akıl, bu ayetleri bilinçaltına bastırarak onları yok kabul edecektir. Bu noktada sürekli gelen Allah merkezli ayetlerin oluşturduğu şuur, bu mevcut yapıyı sürekli kullanmak mecburiyetini de beraber getirecektir. Sınırlı şuur altı malzemesi her gördüğünü ve duyduğunu fakat

³¹⁴ Nezahat Arkun, *Şahsiyet Psikolojisi ve Şahsiyetin Dinamikleri*, İstanbul,1970-1971,51; Daryal, *İslam'ın İlk Doğuş ve Yayılışının*, 81-82

³¹⁵ Yağmur Küçükbezirci, *Bilinçaltı Mesaj Gönderme Teknikleri Ve Bilinçaltı Mesajların Toplama Etkileri*, Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 8/9 Summer 2013, p. 1879-1894, Ankara-Turkey,1882-1883

istemediğini şuur altına bastıramayacağı anlamına gelir. Çünkü şuur altına bastırılan bu birikim bir güç oluşturacak ve şuurun kendisine yaptığı baskının tam tersi bir potansiyelle cahiliye kültürünün oluşturduğu kolektif şuurun yerine yenisini oluşturacaktır. Bu durumda karşılıklı iki tavır meydana gelecektir, birincisi, beşeri Tavır, her bir insan, farklı vahiylerin birikimi sonucu meydana gelen potansiyelini, şuur altına bastırmak ve onu orada kalabilmesi için çareler arayacak, ikincisi, ilahi Tavır, bilinçaltında gelişen bu potansiyeli daha da artırmak ve onun bilinçlenmesine engel olan manileri ortadan kaldırıp bilinçlenmesine yardım etmek için usuller deneyecektir.³¹⁶ İşte bu ayetin işlevi vahyin yönlendirmesi sonucu meydana gelen Tevhit potansiyelinin artmasını sağlamaktır.

c-Yine I. Pavlov'un "büyük şoklar zihinlerdeki mevcut şartlanmaları alır"³¹⁷ fikri de bizi bu ayet üzerinde farklı bir düşünceye sevk etmektedir. Pavlov, laboratuvarında köpekleri şartlamıştır. Laboratuvarı sel basması üzerine köpeklerin bir kısmı ölmüştür. Laboratuvar eski haline getirildikten sonra kalan köpekler üzerinde deneylere devam eden Pavlov, yapılan tüm uyarılara rağmen köpekler verilen emirlere duyarsız kalmaları nedeni ile şartlanmanın bozulduğunu ifade etmiştir.³¹⁸ İşte büyük bir galibiyet elde etmiş şartlı zihinler, bu zaferi kendilerinin elde ettiğini söylerken, İlahi kudretin varlığını unutmuşlardı. Bu ilk merhalede " وَمَا رَمَيْتَ " ile şoklama yapan Allah, cahiliye kültürüne sahip sahabenin bilinçaltındaki bu şartlanmayı yok etmiştir. İkinci merhalede, Bedir ashabının bu meseleyi 13 senelik Mekke döneminde tamamı Allah merkezli ayetleri ve özellikle konumuza esas olan bu ayetleri şuur seviyesinde ele almalarını ve böylece Tevhidi sistemin saf ve berrak hali ile bilinçaltında oluşmasını sağlamıştır.

d-Psikolojik terapi yöntemlerinin temelini de "insan nedir", "insan nasıl" ve niçin düşünür, hisseder, konuşur ve davranır? Sorularına verdikleri cevaplar

³¹⁶ Daryal, *İslam'ın İlk Doğuş ve Yayılışının*, 83

³¹⁷ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Rana Alagöz "Şartlı Refleksler Teorisi", Ayhan Songar, Sınır sistemi Fizyolojisi III, İstanbul 1966, 623-624; Recep Doksat, *Psikolojiye Giriş*, Adana 1975, 23-24

³¹⁸ Alagöz "Şartlı Refleksler Teorisi", 23-24

yatar. Psikolojinin konusu insan davranışlarıdır ve insan bildiğimiz evrenin en karmaşık yaratığıdır.

Sigmund Freud (1856-1939)'e göre bilinçaltına itilen çelişkiler ortadan kaybolmaz tersine insan davranışını etkilemeye devam ederler. Bu nedenle Bilinçaltında çözümlenmemiş çelişkilerin etkisi arttığı zaman, bireyin benliği için içinden çıkamaz hale gelir, zayıflar. Böylece bireyin davranışları, paradoksların etkisi altında kalır. Bilinmelidir ki normal olmayan davranışların kaynağı, çözüme ulaşamamış paradokslarıdır. İşte Psikoanalitik tedavinin amacı da bilinçaltında yatan paradoksları bilinç düzeyine çıkarmak ve bir çözüme ulaştırmaktır ki buna psikolojide “Psikoanalitik Terapi” denir.³¹⁹ İşte bu bağlamda cahiliye kültürünün etkisi altında onlarca yıl yaşamış toplumun bilinçaltına itilmiş ama çözüme kavuşturulamamış tevhit inancı ile ilgili problemlerin mevcut olması olağan dışı değildir. İnsanı yaratan ve onu en güzel şekilde bilen Allah bir terapist gibi bilinç altında yatan ve kendi birliği ve kudreti ile alakalı çelişkileri bilinç düzeyine çıkarmaktadır. Böylece bir anlamda şirk hastalığına bulaşmış hastaların, bu çelişkinin farkına varmasını sağlamaktadır. Bilinçaltındaki çelişkilerin nedenlerini bu biçimde anlayan hasta, artık kontrolü bilinçaltına bırakmaz, davranışlarını bilinç düzeyinde etkiler ki bu da, sağlıklı tevhit anlayışının zihinlerde yerleşmesi anlamına gelmektedir.

Diğer taraftan Allah'ın, böylesine zorlu bir savaşın ardından, her bir sahabenin olağanüstü bir gayret gösterdiği, hatta anam babam sana feda olsun diyecek kadar fedakârlık yaptığı bu savaşın hemen akabinde “وَمَا رَمَيْتَ” ifadesiyle insanlığa hitap etmesinin kişiliğin üç temel birimi olan ve Freud'un İd, ego, süper ego şeklinde sıraladığı kişilik oluşumunda etkili olan bu üç birim ile de alakalandırmak mümkündür:

Yıllar boyu bilinçaltına itilerek oluşturulan, hatta doğruluğunu kanıtlayamadığı halde doğru gibi bastırılmış cahiliye inanç ve düşünceler, İd tarafından sürekli yerine getirilmesi talimatını cahiliye insanına empoze eder. Burada devreye ego girer. Ancak egonun doğru bir yönlendirme yapabilmesi için doğru bir üst-ben (vicdan) oluşması gerekir. İşte bu noktada ilahi vahiy ve

³¹⁹ Doğan Cüceloğlu *İnsân ve Davranışı Psikolojinin Temel Kavramları* İstanbul 1990, 476

öğretiler (وَمَا رَمَيْتَ) daha öncede ifade ettiğimiz gibi bilinçaltına uyguladığı şoklarla doğru vicdanın oluşmasını sağlar. Artık ego doğru kararı verir ve bireye elde ettiği bu doğruya inanması ve uygulaması için baskı yapar. Böylece cahiliye kültürü ile yetişen birey bilinçaltından gelen şirk dayatmalarına karşı daha sağlam basmaya başlar ki, işte bu nokta da üst-ben kişinin yaptığı bu son hamleyi tasdik ederek vicdani baskıları ortadan kaldırır. Böylece tereddütsüz bir tevhit inancının oluşması sağlanmış olur. Peygamber (as)’ın davetinin bu kadar kısa bir sürede, bu kadar sağlam ilerlemesinin temelinde yatan neden, beşer üstü olan vahyin, beşerin kendi lisanı ve onun anlayabileceği bir üslup ile gönderilmiş olmasındadır. Kur’an-ı Kerim’in mucizeliği aslında sadece düzen ve ahenginden ziyade, insana yaklaşırken onun psikolojik yapısını dikkate alması ve neye, nasıl bir tepki vereceğini bilerek bir üslup sergilemesidir.

e-İslam’ın inşa etmek istediği cemiyet anlayışı içerisinde, toplum bütününe göre tek tek şahısların varlığı ve önemi ikinci planda kalmaktadır. Başka bir ifade ile asıl olan şahıslar değil, bütün bir toplumdur; yeryüzünde yeri doldurulamayacak, vazgeçilmez bir insan yoktur. Bu durumun Hz. Ömer’in idare anlayışına da yansıdığını görmek, söylediğimizi teyit etmektedir. Çünkü Hz. Ömer gerek Irak, gerekse Suriye cephesinde efsane haline gelen ve yenilmez asker olarak görülmeye başlayan Halid b. Velid’i görevden alıp yerine Ebu Ubeyde’yi atamıştır. “ Halid bilmelidir ki, Müslümanları muzaffer kılan Halid’in kendisi değil, Allah’tır. Bunun anlaşılması için onu azlettim. Herkes onu alabildiğine gözünde büyütmüş ve her şeyi ondan zannetmek gibi bir duruma düşmüştü. Bende her şeyi ondan varsaymalarından korkmaya başlamıştım, halkın her şeyi yapanın Allah olduğunu bilmelerini ve fitneye düşmemelerini istedim.” Demek sureti ile komutanını görevden alma gerekçesini açıklamış, yerine tayin olunan Ebu Ubeyde başarılı olunca da “bazı kimseler, zafer kazanılmasa idi ‘Halid olsaydı kazanılacaktı’ diyeceklerdi. Hâlbuki zaferi kazanan Halid değildir, zafer ancak Allah’ın bir ihsanıdır”³²⁰ sözleriyle de başarının şahıslara

³²⁰ Ahmed bin Ya’hyâ bin Câbir bin Dâvûd el-Belâzûrî, *Ensâbü’l-Eşrâf*, nşr. Suheyl Zekkâr-Riyâd Ziriklî, Beyrut 1996/1417, X, 328; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fî Tarîh*, nşr. J. Tonrberg, Beyrut, 1965-66, II, 494; İbn Kesîr, *Bidâye ve’n-Nihâye*, Beyrut, 1966, 7:81.

yüklenmesinin yanlışlığını, başarının ancak Allah'ın yardımı yanında toplumun birliği ve dayanışması ile gerçekleşeceğini vurgulamıştır.

Yine kula tasarruflarında tam ve mutlak hâkimiyet tanımı, Allah'ın güç, kudret ve otoritesini yok saymaya götürecektir. Cisimleri yoktan var etmek ve yaratmak için, kulun tasarruflarında mutlak bir hâkimiyete sahip kılınması mümkün olmadığına göre, fiilleri yaratmak için de kula tam bir hâkimiyet ve güç verilmesi mümkün değildir. Çünkü böyle bir iddia Allah'ın Rabliğinin ortadan kalkması, mülkünde tasarruf ederken kısıtlı olması, kulun da Rabbine ihtiyaç duymaması anlamına gelir. Bu sebeple kul fiilini özgürce seçer, Allah'da yaratır. Yaratma kesinlikle kula ait kılınamaz.³²¹ Allah merkezli anlatımla da bu verilmek istenen mesajlar teyit edilir. Çünkü Kur'an'ın ilk ve en önemli hedefi doğru ve tevhid esasına dayalı bir ilah tasavvuru oluşturmaktır.

f-Kur'an Kutsal Tarihe İzin vermez. Eğer kutsal bir tarih olsaydı bu tarih peygamberler tarihi olurdu. Fakat Kur'an ayetlerine bakıldığında peygamberlerin hata ve kusurları gizlemeden sayılıp dökülmüştür. Bunu kasıtlı yaptığı anlaşılakta ve "kul kusursuz olmaz" mesajını ısrarla işlemekte, kusursuzluğun Allah'a mahsus olduğunu muhatabın zihnine kazımaktadır. "Övgülerin tümünün Allah'a ait olduğunu" Fatiha suresinde işleyerek, kusursuz ve kutsal bir tarih anlayışını bertaraf etmektedir. Sözgelimi İsa peygamberin, sevenleri tarafından ilahlaştırılmasını ayrıntıları ile anlatarak, Allah'ın dışında oluşturulan tüm kutsallıkların çirkinliğini gözler önüne sermektedir. Üzerinde durduğumuz bu ayetle de Allah, kutsal bir nesil ve tarih oluşumuna Bedir savaşı gibi mükemmel bir galibiyetin ardından yukarıda da bahsettiğimiz gibi kendi başarıları ile övünen, savaştan henüz çıkmış güzide topluma doyasıya sevinme fırsatı dahi vermeyerek başarının kendilerine değil Allah'a ait olduğunu kesin bir dille ifade etmiştir.

g-Bedir savaşının akabinde mevcut durumun Allah tarafından ifade edilişi ve insana huzur ve güven veren bir dil kullanılması insan üzerinde olumlu etkiler bırakmaktadır. Kesinlik ifade eden bir dil ve muhataba güven veren net bir üslup, o ana kadar kabul edilen görüş ve düşüncelerin üzerine bir çizgi çizip yeniden ama bu defa yeni söylem üzerinden bir inanç oluşumuna yol açması

³²¹ Ebu Seleme Muhammed b. Muhammed Semerkandi, *Cümelü Usulu'd-Dîn*, 20-21

beklenen bir durumdur.³²² Diğer taraftan Mekke toplumunun atalarından sürükleyip getirdikleri paganizm kültürünün kendilerinde oluşturduğu bağımlılık zincirlerinden, yabancılaşmaktan, sisteme köle olmaktan kurtarmak için takip edilecek yol zor kullanmak olmayıp muhatap toplumun inancını ve güvenini kazanmaktır. Çünkü insan içinde barındırdığı yanılısamlarını kavrar yani yarı düş durumundan uyanabilirse o zaman kendine gelecek ve doğruyu olması gerektiği gibi anlayacaktır. İşte bu ayet insanı yarı düş halinden uyandırıp yanılısamların değil hakikatlerin hayatını yönlendirmesine imkân verecektir.³²³

Sonuç olarak”ve ma rameyte” ayeti Allah merkezli anlatımı ile cahiliye devri insanların yüzyıllar boyu sürüp gelen anlayışlarında paganizm inancı ile oluşan çok tanrıcılık anlayışına tek İlah vurgusu ile şoklama yapmıştır. Yaptığı bu şoklama ile Allah dışında iddia edilen güçlerin yokluğunu, Allah’ın gücü karşısında hiçliğini ortaya koymuştur ve doğru ve hakikatin insan zihninde oluşması ve bu hakikatin insanda davranışa dönüşmesi için Allah tarafından onaylanan doğru bir üst-ben oluşmasına imkân hazırlamıştır.

Ayrıca bu üslup ile Allah kutsal bir tarih oluşumuna izin vermemektedir. Çünkü tarih boyunca insanlar, yüceltme mantığı ile Allah dışındaki varlıkları onlarda bulunmayan vasıflarla kutsamışlar bu da zaman içerisinde şirk kapılarının açılmasına neden olmuştur. İşte Allah’ın beşeri olgu ve olayları anlatırken olayları kendisine izafe ederek anlatması, tamamen kulun kendisini unutmamasını ve fitneye düşerek yeryüzünde Allah’ın hâkimiyetine gölge düşürecek yeni ve yapay büyüklerin oluşumunu engelleme amacıyla olmasıdır. Ayrıca kişilerin, Allah’ın kurduğu düzen içerisinde, sıradan bireyler olduğunu bu ayetler vesilesi ile bilmesi yeni firavunların ve İlahlık iddiasında bulunabilecek insanların önüne kalın bir set çekmekte ve böylece tevhit nizamını koruma altına almaktadır.

2.1.2. Mütrefler ve Allah Merkezli Anlatımı

Kur'an, insanları veya toplumları, yaşanan gerçeklerden hareketle birkaç açıdan değerlendirmektedir. Birincisi, insanın insanla ilişkilerini ve onların toplumdaki rollerini ikincisi ise inançla ilgili kurallar ve peygamberlerin

³²² Erich From, *Yeni bir İnsân Yeni bir Toplum*, Çev.Necla Aral, Say Yay.2015,14.

³²³ From, *Yeni bir İnsân Yeni bir Toplum* , 22-23

karşısındaki tutumlarını değerlendirmektedir. Birinci açıdan incelendiğinde ayetlerde bahsi geçen iki toplumsal grubun varlığından ve bunların birbirleri ile olan ilişkilerinden bahsettiği görülecektir. Bu iki guruptan ilki genellikle "mele veya mütref" kelimeleri ile; toplumda nüfuz sahibi, idareciler, varlıklı, zengin ve güç sahibi olan zümredir. İkinci grup ise bu zümrenin peşinden giden avam dediğimiz onlara tabi olan kesimdir. Her iki zümrede sosyal bir olgu olarak birbirlerini etkilemekte veya bir diğlerinin etkisi altında kalmaktadır. Farklı düşüncelere sahip iki farklı toplumun bir takım sosyal nedenlere bağlı olarak birbirlerinin sosyal yaşantılarına etki etmesi nedeniyle sosyo-politik olgu ve olaylar içerisinde incelememize vesile oldu.

Müslümanlar dünya ve ahirette maddi ve manevi kötülüklerden arınıp mutluluğu elde etmeleri için Kur'an'ı iyi anlamalıdır. Bunun içinde Kur'an'ın yorumu, anlaşılması ve bugüne uyarlanması gibi konulara tatmin edici cevaplar bulmalıdır. Tezimizin bu kısmında, Kur'an'da geçen "mütref" kavramını Kur'an bütünlüğü içerisinde ele alarak, Allah'ın bu kavramla muradının ne olduğunu İsra suresinin 16. Ayeti bağlamında ortaya koymaya çalışacağız. *وَإِذَا أَرَدْنَا أَنْ نُهْلِكَ قَرْيَةً* "Bir ülkeyi helâk etmek istediğimizde, o ülkenin zenginlik sebebiyle şımarmış elebaşlarına (iyilikleri) emrederiz; buna rağmen onlar orada kötülük işlerler. Böylece o ülke, helâke müstahak olur; biz de orayı darmadağın ederiz."

Arapça bir kelime olan mütref, sözlükte;" suyun bol olması, rahat, refah ve bolluk içinde yaşama" anlamında olan "terife-yetrafu" fiilinden türeyen etrefe fiilinin ismi mefûlûdür, çoğulu "mütraefûn/mütrefîn" olarak gelir ve sorumsuz, rahat yaşayan, cebbâr ve zorba kişi" gibi manalar için kullanılır.³²⁴ Türkçede kullanılan refah ve turfanda sözcükleri de aynı fiil kökünden gelmektedir. "Etrefe" fiilinin mastarı olan "itrâf" sözcüğü, toplumda olumsuz alışkanlıkların doğmasına neden olan aşırılık ve lüksü belirtmektedir."³²⁵

³²⁴ Taberi, Câmiu'l-Beyân, 17:404; Zemahşeri, Keşşâf, 2:655; Beydâvî, Envâru't-Tenzîl, 3:251

³²⁵ Carullah Muhammed b. Ömer ez-Zemahşerî, *Esâsu'l-Belâğa*, "terife" mad. Dâru Beyrût, Beyrut 1992, 62; Asım Efendi, *el-Okyânusu'l-Basit fî Tercemeti'l-Kâmusi'l-Muhît*, İstanbul 1305, III, 526; Erdoğan Pazarbaşı, *Kur'ân ve Medeniyet*, Pınar Yayınları, İstanbul 1996, 314.

Elimizdeki mevcut Kur'an tefsirlerde bolluk ve refah içerisinde yaşayan, kendilerine verilen maddi imkânları İslam dini esaslarına ve ahlaki kuralları hiç sayarak kullanmaları neticesinde O'nun azabını hak eden,³²⁶ zevk-ü sefa peşinde koşan,³²⁷ Zenginliğin kendilerini verdiği şımarıklıkla nimetin şükrünü ifa etmeyenler,³²⁸ emr-i bi'l-Maruf Nehyi Ani'l-Münker görevini terk ederek İslam'ın en önem verdiği konuda yetersiz olanlar,³²⁹ ahiret hayatını unutarak hiç ölmeyecek gibi yaşayanlar³³⁰ Dünya yaşantısında ahlâkî endişelere pek yer vermeyen³³¹ ve benzeri kişiler” olarak tanımlanmaktadır.

Buna göre mütrefleri, dünyada zenginlik ve saltanat içerisinde hayatlarına devam ederken şaşırıp şımaran, hayatı sadece dünya hayatı ile sınırladıkları için her türlü davranışı icra etmeyi kendilerinin hakkı zanneden bir gurup insandır. Bunlarda ahiret kaygısı ölüm sonrası hesap düşüncesi olmadığından, Allah'tan gafil olarak, elde ettikleri varlıklarını sınırsız eğlence ve zevkleri için harcayan, Allah'a ve O'nun peygamberine itaat etmeyen her türlü gereksiz harcamaya sınırsızca girebilen ve toplulukları kendi çıkarları için yönlendiren kişiler olarak tanımlamamız mümkündür.

Mütref kelimesi, türevleriyle birlikte Kur'an'da sekiz yerde geçmektedir. Bunların beş tanesi çoğul şeklinde,³³² diğer üçü ise, fiil hâlinde bulunmaktadır.³³³ Bu ayetlerde, mütrefler (mütrefîn) ile ilgili çeşitli mesajlar verilmektedir.³³⁴ Mütreflerle ilgili ayetlerde geçen “Emernâ” ifadesi “Eksernâ” çoğaltık manasında anlaşılmıştır. Taberi ise “emernâ”dan hemen sonra “tâat”kelimesini takdirinde bulunmuş buna göre mütreflere Allah'a itaat etmeleri emredilir, ama onlar bu emre itaat etmeyerek isyan ederler şeklinde anlamıştır. Yani Allah, bir toplumu eğer islah etmeyi murat ederse onlara peygamber

³²⁶ Ahmet b. Muhammed es-Sâvî, *Hâşiyetu Allâme es-Sâvî, alâ Celâleyn*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut tsz. 2: 23

³²⁷ Elmalılı *Hak Dini Kur'an Dili*, 4:, 2836.

³²⁸ Süleyman Ateş, *Kur'an-ı Kerim Tefsiri*, Milliyet Gazetecilik A. Ş. (Yeni Ufuklar Neşriyat), İstanbul 1988, III, 1314.

³²⁹ Zemahşeri, Keşşâf 3: 59; Râzî, *Tefsiru Kebîr*, 18: 77.

³³⁰ 9 Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ, *Maâni'l-Kur'an*, Dâru's-Surûr, Mısır tsz. II, 31.

³³¹ Muhammed Esed, *Kur'an Mesâji*, İşâret Yayınları İstanbul 1999, I, 449.

³³² İsrâ 17/16; Mü'minûn 23/64; Sebe' 34/34; Zuhrûf 43/23; Vâkıa 56/45.

³³³ Hûd 11/116; Enbiyâ 21/13; el-Mü'minûn 23/33.

³³⁴ Muhammed Fuâd Abdülbaki, *el-Mu'cemu'l-Mufehres li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut tsz.,153.

gönderir, tam tersi helak etmeyi isterse o zaman da onlara yeryüzünde fitne ve fesat çıkaracak mütef denilen topluluğu göndermektedir.³³⁵ Bu yorumların aksine Zemahşeri hiçbir takdir yapmaksızın ayeti olduğu şekli ile anlamış eğer Allah bir kavmi helak etmek ister ve takdir ettiği zaman geldiğinde onların müteflerine yeryüzünde fitne ve fesat çıkarmalarını emreder. Onlarda bu emre uygun hareket ettiklerinde Allah, onlara hak ettikleri cezayı verir. Bunlara ilaveten Zemahşeri burada “Emernâ” fiilinin hakiki manada değil mecazi anlamda kullanıldığını bu haliyle de mananın “ Allah onlara çok çeşitli nimetler vermesine rağmen onlar isyan ve günaha daldılar, şehvetlerine tabi oldular. Sanki onlara, kendilerine verilen onca nimete karşı böyle davranmaları emrolunmuştur” şeklinde olacağını belirtmiştir.³³⁶

Temel özelliklerini vermeye çalıştığımız mele veya mütef denilen kimseler olumlu bir görüntü çizmezler. Kur’an-ı Kerîm bu zümreyi olumsuz olarak nitelemekle kalmaz bu topluluğun arzu edilmeyen insan tipi olarak tanıtmaktadır. Şayet bu taife kendi hallerinde, kimsenin özel hayatına, inanç ve yaşam şekline müdahil olmadan sadece daha fazla zengin olmak gayesinde olsalardı belki de Kur’an-ı Kerîm içinde bu şekilde yer almayacaklardı. Ancak bu zümre bahsedildiği gibi durmak yerine gücün kendilerine verdiği cüretle, insanların doğruyu bulmaları önünde bir engel olmakla kalmamışlar vahyi getiren peygamberlerin karşısında dumuş hatta birçok peygamberi öldürme bedbahtlığını yaşamışlardır. Bu da yetmez gibi aynı yöntem ve metotlarla insanları da tehdit edip insanları kendi arzularına uymaya zorlamışlardır.³³⁷

Mütef ya da Mele denilen bu grubun davetçilere karşı çıkışlarının gerçek nedeni, davet edildikleri esasların yanlış olduğunu veya kendi inanç esaslarının daha doğru olduğunu zannetmelerinden değil, bilakis sahip oldukları statüyü ve gelir kaynaklarını korumak istemelerindedir. Bu gerçek Kur’an-ı Kerim’de şu

³³⁵ Ebu’l-Haccac Mucahid b. Cebr et-Tabî el-Mekkî el-Kurayşî el- Mahzûmî, *Tefsîru Mucâhid*, Dâru’l-Fikri’l-İslâmi, Mısır, 1989, 283; Ebu Zekriyya b. Ziyad b. Abdullah b. Manzûr, *Meâni’l-Kur’ân*, Dâru’l-Mısıryye, Mısır, 2, 119; Ebu Ubeyde Muammer b. El-Musenna et-Teymî el-Basrî, *Mecâzu’l-Kur’ân*, Mektebetü’l-Hanici, Kahire, 1381, 1, 372;; Taberi 17, 401-405; Ebu Muhammed Mekkî b. Ebi Talib *el-Hidâyetü ilâ Bulûğî’n Nihâyeti fî İlmi Meâni’l-Kur’ân ve Tefsîrihi ve Cumelun min Funûni Ulûmihi*, Mecmuatü Buhûsü’l-Kitâbi ve’s-Sünne, 2008, 6, 4164; Razi 20, 313

³³⁶ Zemahşeri Keşşâf, 2: 654

³³⁷ A’râf, 7/88, 90.

şekilde dile getirilmektedir “Kavminden ileri gelenler dediler ki: Biz seni gerçekten apaçık bir sapıklık içinde görüyoruz!”³³⁸ Hakikati inkârâ şartlanmış ve indirilen vahyin hak olduğunu inkâr, bunların ilk temel özelliğidir. Gücün olduğu yerde iman ve buna bağlı değer sisteminin geçersiz olduğuna hükmeder, azap gibi şeylerin sefih insanlara layık olduğunu kabul ederler.³³⁹ Diğer taraftan mütref varlıklar dünyasında hakim güç olarak kendilerini görürken Allah’a hiçbir hak vermezler. Başka bir söylemle yeryüzünde bir Tanrının varlığının olmasında onlara göre sorun bulunmamaktadır. Ama bu Tanrı asla yeryüzünde hâkim, güçlü ve söz sahibi olamaz. Çünkü bu sıraladığımız haklar mütreflere aittir.

Bu kelime hakkında bilinmesi gereken en dikkat çekici şey, Kur’an’da bu kavramın çoğul kalıp ile zikredilmesidir. Yani Allah, insanları bir şekilde cazibesi altına alacak bu kişilerin bir araya gelerek ekonomik bir güç oluşturduklarını ve daha güçlü bir şekilde Allah ve resulüne karşı güç birliği yaptıklarını ifade etmektedir. Konuyla ilgili ayetler incelendiğinde, mütrefler, inkâr ve isyan eden, toplumda taşkınlıkta bulunan ve onların çöküşünde etkili olan, Allah’ın kendilerini azap ile cezalandıracağı türdeki insanlardır. Mütreflerin karakterlerini anlatan başka ifadelere de Kur’an’da rastlanmaktadır.³⁴⁰

Toplumların çöküşünde mütreflerin etkisi politik, idarî, ekonomik, ahlâkî, sosyal ve itikâdî etkenlerden daha fazladır. Ancak mütreflerin, yönlendirdikleri toplumun yok oluşlarında ki etkisi, çok daha fazladır. Çünkü toplumda ekonomik gücü elinde tutanlar, toplumun mala ve varlığa olan düşkünlüklerini kullanarak genelde halkın davranışları üzerinde etkili olmaya çalışmaktadırlar. Bunun neticesinde ise, toplumda sosyal tabakalaşmalar ortaya çıkmaktadır. İşte mütrefler, ekonomik güçlerini egemen oldukları toplumların mala, kadına ve lükse olan zafiyetlerini de kullanarak içinde yaşadıkları toplumu ilahi vahyin temsilcileri olan peygamberler ile ona inanan mümin gruba karşı taşkınlık ve zorbalık yapmaktadırlar. Çünkü onlar, temelde maddeci bir anlayışa

³³⁸ Sebe’, 34/34.

³³⁹ Sebe’, 34/33-35.

³⁴⁰ Diğer taraftan Allah bu taifeyi Kur’ân’da mele, ekâbir, Batar, Eşîr gibi isimler de vererek onlara ait vasıflarla mütrefleri bize tanıtır. Konumuz mütrefler ve onların sıfatları ile yakında alakalı olmadığı için bunların açıklamasına girmeyeceğiz.

sahiptirler.³⁴¹Buna ilaveten toplumu madde ve zenginliğe karşı arzu ve istekleri onların güçlüden yana olma bir tavır sergilemelerine neden olmaktadır.³⁴² Kur'an'ın çeşitli ayetlerinde, bu hususa dikkat çekilmektedir: “Keşke sizden önceki kuşaklar arasında yeryüzünde bozgunculuğu engelleyecek erdemli kişiler bulunsaydı Ne yazık ki, onlar arasında, kendilerini kurtardığımız pek az kimse dışında böyle hareket eden pek olmamıştı. Zulmedenler ise, kendilerine verilen refahın ardına düşerek şımarıldılar ve böylece suç işleyen günahkârlardan oldular.”³⁴³ “Allah'ın kendilerine çeşitli nimetler verdiği kişiler, ellerindeki nimetleri kaybetmemek için zulüm işleyip günahkârlardan oldular.”³⁴⁴ Yukarıda ayetler ışığında sıralamaya çalıştığımız özelliklere sahip olan mütrefler, sermayenin kendilerine verdiği güç ve şımarıklıkla, toplumda ki ekonomik dengelerin altını üstüne getirerek zayıf ve fakir kesimleri sömürmektedirler. Toplumsal değişmeyi neden olan çeşitli etkenler vardır İşte toplumda, maddî gücü elinde bulunduran bazı mütref liderler, bu etken güçlerden biridir. Mütreflerin, tarihin her döneminde topluma yön vermeye çalıştıkları ve bu konuda etkili oldukları, bilinen bir gerçektir.³⁴⁵

Bir başka ayette geçen, *وَإِذَا أَرَدْنَا أَنْ نُهْلِكَ قَرْيَةً أَمَرْنَا مُتْرَفِيهَا فَفَسَقُوا فِيهَا فَحَقَّ* “Ama Biz, bir kenti helâk etmek istediğimiz zaman, onun refaha gömülmüş zevkine düşkün varlıklarına emrederiz.”³⁴⁶ Ayetinde geçen emir sigası, müfessirler tarafından “boyun eğdirmek, Allah'ın emrine itaatsizliğin neticesinde cezayı hak etmek, Allah'ın emirlerini dinlemeyen insanları, zalim insanlarla cezalandırmak” çeşitli kötü ve yanlış davranışlara yönlendirmek ve bununla cezaya düşür olmalarını sağlamak gibi anlamlarda yorumlanmaktadır.³⁴⁷ Bu ayette yer alan “emernâ” fiili, çoğaltık anlamında da

³⁴¹ İbrâhim Coşkun, *İslâm Düşüncesinde İnkâr Problemi*, Tekin Kitabevi, Konya tsz. 163.

³⁴² Nürettin Turgay, *Kur'an'da Mütref Kavramı*, bilimname 12, 2007/1, 75-99

³⁴³ Hûd 11/116.

³⁴⁴ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, 2:135;

³⁴⁵ Ali Bulaç, *Tarih, Toplum ve Gelenek*, İz Yayınları, İstanbul tsz, 67; Doğan Ergun, *Sosyoloji ve Tarih*, İstanbul tsz, 17.

³⁴⁶ İsrâ , 17/16

³⁴⁷ *Taberî, Câmiu'l-Beyân* 15: 71 vd; İbn. Kesîr, *Tefsîru ibn-i Kesîr*, 3: 33; Ateş, *Kur'an'ın Çağdaş Tefsîri*, 5: 206;Ebu Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris b Münzir et-Temimi, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azim Li İbni Ebi Hatim*, Mektebtetü Nazzar Musatafa, Suudi Arabistan,1419, 7:2721; Ebu Zekeryya Yahya b. Ziyad b. Abdullah b. Manzur, *Meâni'l-Kur'ân*, Daru'l-Mısırıyye, Mısır,2:119;İbrahim B. Serî b. Sehl Ebu İshak ez-Zücac, *Meâni'l-Kur'ân ve İğrâbuhu*, Alimu'l

kullanılmıştır. Buna göre bu ayet, “Orada fesat çıkarıcıları çoğalttık. ” anlamına gelir. Bu fiili, çoğaltma anlamında “âmernâ” diye okuyanlar da olmuştur. Bazı âlimler de bu fiili, “emmernâ” şeklinde okumuşlardır. Böyle okununca ayetin anlamı, “Allah, helâk etmek istediği ülkelerin başına şımarık, şer tabiatlı insanları geçirir de onlarda, yaşadıkları şehirleri çeşitli haksızlıkları yaparak yönetirler. Bu yüzden o ülke cezalandırılır.”³⁴⁸ Şeklinde olur. Böyle bir anlayış mütreflerin yaptıkları işlerin sorumluluğunu Allah’a fatura edeceğinden kabul etmek mümkün gözükmemektedir. Zemahşerî (ö. 538/1143), burada kullanılan emir sigasının hakikat değil mecazi bir anlam taşıdığını belirtmektedir. Eğer mecaz değil de hakiki anlamında kullanılsa idi yeryüzünde fisk çıkarım şeklinde “ifsigû” kullanılması gerekirdi³⁴⁹

Dikkat edilirse burada, toplumun tamamını kuşatan bir yasadan söz edilmektedir ve bu yasaya uyup uymama konusunda kul, sonuçlarına razı olmak koşulu ile serbest bırakılmaktadır. Ancak tüm bu serbestliğe rağmen kul, başıboşda bırakılmamaktadır ve peygamberlerin sunduğu ilâhî mesajlarla yönlendirilmektedir. Böylelikle Allah’ın helâk etmek için, insanlığın anlayacağı türden bir gerekçe oluşmuş olmaktadır. Yani Allah gerekçe olmadan yok etmekte şeklinde bir düşünceye mahal kalmamaktadır. Diğer taraftan bu, bir toplumun olumsuz eylemlerine devam etmesi halinde azabı ve helakı hak ettiğini gösteren bir ifadedir. Yoksa burada söz konusu edilen emir, zorlama anlamında değildir. Burada belirtilen sosyal yasa, Kur’an’ın genel anlatım tarzı içinde bu şekilde anlatılmaktadır. ³⁵⁰ Aslında kâinattaki her olay, Allah’ın emrinin bir neticesi olarak meydana gelmektedir. Ancak Allah, hak etmeyen kişiye azap vermez. İnsanlar, Allah’ın emrine muhalefet ederek cezayı hak edince, Allah da onların

Kutub 1988, Beyrut,3:231;Ahmed ali b. Ebubekir er-Razi el-Cassas el-Hanefî, *Ahkam’ul Kur’ân*, Dâru İhyâ’t-Turâsi’l-Arabi, Beyrut,1405,5:18;Eb’u’l- Hasen Ali b. Ahmed Muhammed Ali el-Vâhidi en-Nisaburi, *Vecîzu fî Tefsîri’l- Kitabi’l Aziz*, Daru’l-Kalem, Beyrut,1415,630; Ebu’l Berekat Abdillâh b. Mahmut b. Ahmed Hafizud’din en-Nesefî, *Medâriku’t-Tenzil ve Hakâiku’t-Te’vil*, Dâru’l-Kelime’t-Tayyib, Beyrut,1998,2:249

³⁴⁸Ebu’l-Haccac Muhammed b. Cebr, *Tefsîru Mucâhid*, Daru’l Fikri’l-İslami, Mısır,1989,430; Taberî, *Câmiu’l-Beyân* 15:71 vd; İbn. Kesîr, *et-Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*,3:33; Ateş, *Kur’ân’ın Çağdaş Tefsîri*,5:206 ;İbni Ebi Hatim, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm* Li İbni Ebi Hatim 7:2721;İbn Manzur, *Meâni’l-Kur’ân*,2:119; ez-Zücac, *Meâni’l-Kur’ân ve İğrâbuhu* 3:231;Cassas , *Ahkâm’ul Kur’ân* 5:18; Vâhidi,*el-Vecîzu fî Tefsîri’l Kitabi’l-Aziz*, 630, Nesefî, *Medâriku’t-Tenzil ve Hakâiku’t-Te’vil* 2,249

³⁴⁹ e-Zemahşerî, *Keşşâf*2:654

³⁵⁰ Erdoğan Pazarbaşı, *Kur’ân ve Medeniyet*, 319 vd

cezalandırılmasını diler ve gerekeni yerine getirir. Nitekim bu ayetten önceki ayette Yüce Allah'ın, hak etmeyen hiç kimseyi azapla cezalandırmadığı haber verilmekte ³⁵¹ ve bundan sonraki ayetlerde de, Allah'ın emrine muhalefet eden toplumların bu şekilde azapla cezalandırıldığı açıklanmaktadır. ³⁵²

Seyyid Kutub, üzerinde durduğumuz bu ayette anlatılan servet ve bu servetin neticesinde meydana gelen kötülük ile ilgili şu açıklamayı yapmaktadır: “Taşkın bir servet, vücuttaki fazla enerji gibidir; onu bir yere kanalize etmek, kaçınılmazdır. Bu servet, bazen kalbi fesada uğratan, bedeni yok eden bir lüks hâlini, bazen de şehvetler hâlini alır. Bu şehvetler, mala ihtiyacı bulunan başka bir kesimin, mal sahiplerinin şehvetlerini doyurmaları, onların gurur ve kibirlerini okşamak için ırzlarını satmaları, ya yaltaklanmaları veya kişiliklerini yok etmeleri suretiyle yerine gelir. Büyük servet sahibini, taşan servetini harcayacak yer aramaktan başka bir şey ilgilendirmez. Ahlâksızlık ve buna bağlı olarak içki, kumar, köle ve kadın ticareti, insafsızlık gibi şeyler, servetin bir yerde toplanmasından, başkalarını ondan mahrum edip bir tarafta tekelleşmesinden ve bunun sonunda toplumdaki dengenin ortadan kalkmasından başka bir şeyin sonucu değildir.”³⁵³ Seyyid Kutub'un anlatmaya çalıştığı bu gibi şeyler, bütünüyle ayette işaret edilen kötü işler kapsamı dâhilinde olan şeylerdir. Hâliyle bir toplumda meydana gelen bu gibi şeyler, o toplumun yıkılmasının ve helâk olmasının nedenleridir.

Egemenliği ellerine geçiren mütrefler, sömürdükleri kişileri sadece yönlendirmekle kalmaz bunun yanında onlara karşı baskıda uygulamaktadırlar. Bu tür bir hareket de, her iki grubun psikolojisini bozmaktadır. Psikolojisi bozuk olan bir toplum ise yıkılmaya mahkûmdur.

İnsanların kendi kişilik ve şahsiyetlerini çizen ölçülerin esas mantığını oluşturan kimlik idraki, aynı anda insanın Allah'a, kendine ve toplumdaki uzaklaşma sorununun çözümünü ve bu çözüme ilişkin esasları bünyesinde barındırmaktadır. Yukarıda bahsettiğimiz iki farklı kimliğin irdelenmesi bu anlamda önemlidir. Bu iki farklı anlayıştan her biri merkezine belirleyici olarak

³⁵¹ İsrâ 17/15.

³⁵² İsrâ 17/17, 18

³⁵³ Seyyid Kutub, *İslâm'da Sosyal Adâlet*, tr Beşir Eryarsoy, İstanbul 1980, 181 vd.

değerler ve fikirlerin mi alındığı yoksa güç ve bu gücü temsil eden liderlerin mi alındığında yatmaktadır. Ayrıca toplumların bir alana kanalize edilmesinde beynin kontrol altına alınması da önemlidir. İstihbarat örgütleri bu konuya bilimsel olarak eğilmektedir. Bu konuda verilecek ilk ve en önemli örnek Hasan Sabbah hadisesidir. Haşhaşi tarikatı adı verilen bu örgütte, kişiler kullandıkları uyuşturucu maddesinin etkisi ile keyif hissine ve cennete gideceklerine şartlandırıyorlardı. Bu şartlanmanın ardından Hasan Sabbah'a itaat ederlerse hep bu şekilde yaşayacakları onlara empoze ediliyordu. Bu duygu ve ruhla Hasan Sabbah'ın müritleri intihar saldırılarını zevkle yapıyorlardı.³⁵⁴ Diğer bir örnekte filler üzerinde yapılan bir çalışmadır. Fil günlerce aynı yoldan geçmektedir. Ancak filin devamlı gelip geçtiği bu yola avcılar tarafından bir tuzak kurulmakta ve bu fil tuzağa düşürülmektedir. Siyah elbiseli bir adam gelir iyice döver bir iki gün sonra beyaz elbiseli bir adam onu kurtarır ve kendine bağlar. Fil için artık beyaz elbiseli adam kurtarıcı olmuştur. İşte bu örnekte psikolojik bir savaşa örnek olarak verilmektedir. Yani toplumu bunalıma sok sonra kurtar ve nihayetinde kendine bağla.³⁵⁵ Mütreflerin en önemli silahı olan varlıkları, onları ihtiyaç sahiplerinin gözlerinde, Karun misali yüceleştirir ve büyütür. İşte bundan sonra amaçları tamamen Allah ve Rasulune muhalefet olan bu gurup, bu zavallıların ellerinden tutarak onların kurtarıcıları konumuna yükselirler. Artık kurtarıcı olan bu mütrefler dilediği gibi toplumu şekillendirerek onları acıklı bir azaba sürükler de kimse bunun farkına varmaz. Çünkü fakir ve şöhret düşkününü insanlar mütreflerle beraber olmaya devam ettikleri sürece bu varlık dolu hayatın ve sefahatin kendilerinde olacağına, onlar tarafından inandırılmıştır. Kısaca kimliğin merkezine belirleyen değer olarak fikirler değil, güç ve gücü simgeleyen mütrefler yerleşmiştir.

Kur'ân-ı Kerîm'de geçen mütref kelimesini şu şekilde anlamak da mümkündür: Allah'ın kendilerine zenginlik verdiği bu kimseler servetlerini doğru yerlerde ve alanlarda kullanmalı, Karun gibi davranışlar sergileyerek kibirlenmemeli, Allah'ın rızası nerede ise o yöne doğru kendisine hedef belirlemeli, kendisine verilen bu nimetlerin gerçek sahibinin Allah olduğu bilinci

³⁵⁴ Nevzat Tarhan, *Psikolojik savaş Gri Propaganda*, Timaş yay. İstanbul, 30

³⁵⁵ Nevzat Tarhan, *Psikolojik savaş Gri Propaganda*, 28

ile hareket etmeli, kendisine verilen bu zenginliğin şükürünü ihtiyaç sahiplerinin hakkı olan zekat ve sadakasını vererek yerine getirmelidir. Ayrıca kendisine verilen bu serveti bozgunculukta kullanmamalı, Allah'ın gazabını hep akıllarında tutmalıdır. Allah'ın kendisine verdiği nimeti ondan alabileceğini, verdiklerinden dolayı hesaba çekileceğini, üstün kılanında, zelil kılanında Allah olduğunu unutmamalıdır. Özellikle de zenginliğini kendine ilah edinmemeli ve onunla şirke bulaşacağı bir hayat tarzı oluşturmamakla öğütlenmektedir.

Bilinmelidir ki Allah merkezli anlatımın en bariz sebebi O'nun Mutlak iradesi ve kudretine vurgu yapmaktır. Yani Allah her fırsatta kullarına kendi otorite ve kudretini hatırlatır. İndiği toplum itibari ile bu üslup daha da bir anlam kazanmaktadır. Putperest bir toplum olan Mekke ve insanların da bir olan Allah inancı var olmakla beraber, inandıkları Tanrı'ya yaratma gücü ve gökyüzünde bir hâkimiyet tanımışlardı. Yeryüzünde ona tanımadıkları güç ve tasarruf hakkını da, Kur'an'ın mütref ve mele diye söz edilen şımarık kalabalıkları kendilerine vermişlerdi. Zaten Hz. İsa'dan sonra epeyce bir müddet peygamber gelmeyen bu insanlar, şirkin her nüvesinin bütün hücrelerine kadar sirayet etmesine neden olmuştu. Kur'an'ın amacı, böyle bir toplumu, vahyin ışığında yeniden inşa etmektir. Bunun içinde yapılması gereken ilk şey, bir olan Tanrı inancının, karmaşık durumdaki zihinlere nakşedilmesi idi. Allah resulü (as) in bir müddet kabir ziyaretlerini³⁵⁶, resim ve heykelciliği yasaklaması³⁵⁷ da bu ilahi iradenin tecelli etmesini sağlamaktan başka bir amaç içermiyordu. Yani Allah, şirke bulanmış bu zihinlere öylesine bir tevhit inancı aşılama çabı yapıyordu ki, bu ilah anlayışı içerisinde bütün kâinatta olan her şey, hatta sizin kendi iradelerinizle yaptıklarınız da dâhil, Mutlak güç ve otorite olan Allah'ın dilemesi ve kudreti ile olmaktadır.

³⁵⁶ Peygamber(as) şöyle buyurdu: “Kabirleri ziyaret etmenizi yasaklamıştım. Ama artık ziyaret edebilirsiniz.” Müslim, Cenâiz 106, Edâhî 37. Ayrıca bk. Ebû Dâvûd, Cenâiz 77; Tirmizî, Cenâiz 60; Nesâî, Cenâiz 100

³⁵⁷ Buhari, İbn Abbas hadisinden Rasulullah (u)'in şöyle dediğini ortaya koydu: مَنْ صَوَّرَ صُورَةً فِي الدُّنْيَا كُفِّرَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ أَنْ يَنْفُخَ فِيهَا الرُّوحَ وَلَيْسَ بِنَافِخٍ إِلَّا أَصْحَابَ هَذِهِ الصُّورِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ يُعَذَّبُونَ فَيَقَالُ لَهُمْ: “Bu suretleri yapanlar Kıyâmet Günü azap görürler. Onlara; ‘Yaratığınızı canlandırın’ denir.” Buhari, Buyu’, 1963

Yukarıda da belirttiğimiz gibi Allah, Kur'an öncelikle doğru bir ilah tasavvuru oluşturmayı murat etmektedir. Bu nedenle Kur'an'ın kullandığı dil Allah merkezli bir özellik taşımaktadır. İşte Kur'an, Mekke toplumunda murat ettiği doğru ve tek ilah tasavvurunun oluşması için nasıl ki onların dillerinden ve kavramlarından yararlanıyorsa aynı şekilde insanların yönlendirilmesinde etkili olan metotları da kullanmaktadır. Bu metotlardan biri de Kaygıdır. Allah merkezli anlatıma zemin oluşturduğunu düşündüğümüz kaygının tanımını yapmak kolay değildir. Fakat kaygı denince her bireyin aklında bir tanım mutlaka oluşacak ya da tarif edemediği ama anladığı bir durum olduğunun farkına varacaktır. Kaygı insanda, üzüntü, başarısızlık hissi, acizlik, yalnızlık ve sonucu bilememe gibi duygusal durumlardan birinin veya bir kaçının görülmesine neden olabilir.³⁵⁸ Bunun yanı sıra kaygıya neden olabilecek durumları da şu şekilde sıralayabiliriz; Desteğin çekilmesi, Olumsuz bir sonucu beklemek, İç çelişki, belirsizlik.³⁵⁹ Tüm bu bilgileri verirken amacımız elbette okuru psikolojik bilgilerle sıkmak değildir. Ancak konu insan olunca, onu öğrenmeye teşvik edecek, davranışlarını, olumlu ya da olumsuz etkileyen öğrenme faktörlerini elbette bilmemiz gerekecektir. Hal böyle olunca Kur'an bu üslup ile muhatap kitlesine; Ben kimim? Kiminle beraberim? Ne istiyorum? Ve ne yapıyorum? gibi soruların cevabını, aklın muhakeme gücünü de kullanarak cevaplayabilmesi için, rahmet sıfatının tecellisi olarak farklı bir metotla öğretmeye sevk ettiğini³⁶⁰ görüyoruz ki, bu metot “ Kaygı”dır. İnsanın yaratılış kodlarında var olan “ Tanrı” inancından hareket eden yüce yaratıcı, bu ifade ile mütreflerin emirlerine kayıtsız uyan kullarından desteğini çektiğini ifade ederek bir kaygı oluşmasını sağlar. Bu kaygının hemen peşinde doğal olarak insanda “ olumsuz bir sonuç “ beklentisi oluşur. Tüm bunlar onu yeniden içinde bulunduğu durumu düşünmeye sevk eder ve onda gel-gitlerin olduğu bir çelişki dünyası var eder. Burada oluşan kaygı, büyüklüğü oranında kişinin davranışlarının düzelmesine etki eder.³⁶¹

Diğer taraftan öğrenmeye konu olan olgu veya olay ne kadar basitse kaygının büyüklüğü de bunun çabuk öğrenilmesine katkı sağlar. Ama öğrenmeye

³⁵⁸ Doğan Cüceloğlu, *Doğan, İnsân Ve Davranışı*, Remzi Kitapevi,1990,276

³⁵⁹ Cüceloğlu, *İnsân Ve Davranışı*, 277

³⁶⁰ Zemahşerî, *Keşşâf*, 2,654

³⁶¹ Cüceloğlu, *İnsân Ve Davranışı*, 277

konu olan olgu ne kadar zor olursa o zaman da kaygının büyüklüğü öğrenmeyi güçleştirir.³⁶² Takdir olunur ki Tek Tanrı inancı kabulü en kolay, tenakuzdan ve zıtlıklarda en uzak olan inanç biçimidir. Bunun ötesinde vahyin muhatap aldığı toplum olan Mekke halkında Allah inancı mevcut idi. Bu ayette de “*Andolsun, eğer onlara, Gökleri ve yeri kim yarattı, güneşi ve ayı hizmetinize kim verdi? diye soracak olsan mutlaka, Allah diyeceklerdir. O halde nasıl döndürülüyorlar?*”³⁶³ bu durum net bir şekilde görülmektedir. Mütreflerle ilgili ayete döndüğümüzde ilgili ayetteki Allah merkezli üslup ile Allah Mekke toplumunda kendisinin Mekke’nin ileri gelenlerinden olan mele ve mütreflerle birlikte olmadığına dair bir mesaj vermektedir. Dolayısı ile bu ayet ile oluşturulan kaygının da “Tevhid İnancının” öğrenilmesinde büyük bir etki sağlayacağını ve bu nedenle burada da bu üslubun kullanıldığı kanaati biz de oluşmaktadır.

Bu üsluba dikkatli bakıldığında Yüce Allah’ın Sonsuz ve kuşatıcı ilmine, mutlak adaletine işaret olduğu görülecektir. Allah, kulu hakkında bildiği, ama onun henüz yapmadığı bir eylemden dolayı cezalandırmayacağı bilinen bir husustur. Yani Allah bilgisini, kullarını cezalandırmak için bir kanıt olarak kullanmaz. Ama hak ettiği cezayı ona vermek için emreder, onlarda bu emre isyan eder de Allah’ın azabını hak eder.³⁶⁴ O zaman ayetin manasını şu şekilde olduğunu söyleyebiliriz: “Biz bir kavme, onların mücerret küfür içerisinde olacakları ile ilgili bilgimizden hareket ederek azap edecek değiliz. Bilakis onların mütreflerine yeryüzünde bozgunculuk yapmalarını emrederiz, onlar da iradeleri ile bu fiili işler ve azaba müstahak olurlar.” Bazı müfessirle bu ayetin tefsirini yaparken, Allah’ın insanlara fık ile emretmeyeceği fikrinden hareketle şöyle izah ederler: “Allah bazı kullarını isyan, küfür vb. türden amelleri yapmasından dolayı azap etmekte acele etmez. Bilakis onlara masiyetten dönmeleri için emreder. Ama onlar bu emre itaat etmezler ve azabı hak ederler.”³⁶⁵ Her ne kadar Zemahşerî, burada *أمرناهم بالطاعة* olması için *بالطاعة* kelimesini hafzedilmesine esas olacak bir delil olması gerektiğini söylese de mananın bu şekilde olacağını iddia ederler.³⁶⁶

³⁶²Cüceloğlu *İnsân Ve Davranışı*, 290-291

³⁶³Ankebut, 29/61

³⁶⁴Razi, *Tefsîru’l-Kebîr* 20:315

³⁶⁵Razi, *Tefsîru’l-Kebîr* 2:654

³⁶⁶Zemahşerî, *Keşşâf*, 2:654

Yani Allah ısrarla kullarına azap etmemeye çalışır. Tüm bu ısrarlara rağmen insanoğlu bildiğinden vazgeçmez. Nihayetinde azabı hak etmiş olur.

Planlanmış davranış teorisi; belli bir düzlemde meydana gelen insan davranışlarını açıklamak ve ne yapacağını önceden sezinleyebilmek için tasarlanmış bir teoridir. Aslında psiko-sosyal alana hitap eden bir kuram olsa da birçok bilim dalının ortak konusudur. Planlanmış davranış teorisi'ne göre insanın davranışının oluşumunda esas olan ilk şey niyettir. Bireylerin niyetlerinin ise niyetlendikleri davranışı yapıp yapmayacaklarına dair tutumlar, algılanan sosyal baskı ve algılanan davranışsal kontrol tarafından izah edilmesi şeklinde anlaşılır. Planlanmış davranış teorisinde kişinin davranışının altında yatan niyetlerini etkileyen üç temel faktör vardır. Bunlar; davranışa yönelik tutum, topluma karşı algı (algılanan sosyal baskı) ve davranış kontrolü ya da diğer adıyla öz yetkinlik algısıdır.³⁶⁷

Yukarıda izah etmeye çalıştığımız gibi, insan davranışlarının oluşumunda en önemli etken insanın tutumu, algılanan sosyal baskı –ki biz bunu mütrefler olarak düşünüyoruz- ve son olarak davranış kontrolüdür. Tüm bunlar birbirini tetiklediğinde niyet ortaya çıkar ki bu tamamen insanın iradesi doğrultusundadır. Niyet gerçekleşikten sonra artık davranış olarak eyleme dönüşür.

Tüm bunları şunun için söylüyoruz: امرناهم ifadesi ile Allah mütreflere yeryüzünde fitne ve fesat çıkarmalarını emrederken, helak edilen şehir halkının masumiyetini ortadan kaldırmamaktadır. Evet, mütrefler her ne kadar davranışların fesadı üzerinde etkileri olsa da eylem kulun mutlaka iradesi kapsamındadır.³⁶⁸ Çünkü davranışların oluşumu iradeyi kesinlikle dışlamamaktadır. Niyet olmazsa davranışta olmaz. Ama davranışların oluşumunda sosyal baskının varlığı da inkâr edilemez. Sosyal baskı ise Allah'ın imtihan dünyası için var ettiği gerçeklikten başka bir şey değildir. Kur'an'a göre fiziki âlemde bir nizam vardır.³⁶⁹ Kur'an'da nizam fikri, yaratıcının birliğine

³⁶⁷Özlem Çetinkaya Bozkurt , *Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, “Planlanmış Davranış Teorisi Çerçevesinde Öğrencilerin Girişimci Olma Niyetlerinin İncelenmesi; Sinan Erten, Planlanmış Davranış Teorisi İle Uygulamalı Öğretim Metodu”,Sy.1,(2002),,217-233,

³⁶⁸ Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 5:29

³⁶⁹ Mülk 67/3.4;Yasin 36/38-40; Buhârî 27/88

bağlanmıştır. Bu düzen, yaratma ile birlikte her şeye hareket kanunlarının ve potansiyel güçlerinin dikte ettirilmesi ile kurulmuştur. Âlemde var olan her yaratılmış varlığa kanuniyet yaratılıştaki konumudur.³⁷⁰ Dikkat edilirse ayetin bu üslubunda insanda fiilin oluşması için kurgulanmış ve yukarıda ifade etmeye çalıştığımız planlanmış davranış teorisine esas olan tüm kurgulamalar bizzat Allah eli ile yapılmıştır. Bu durum ise Allah merkezli bir anlatımın ne denli gerekli olduğunu göstermesi anlamında önem arz etmektedir.

Kur'an bir yandan, âlemde bir nizamın varlığında söz ederken, öte yandan bunun mutlak bir mekanizma olmadığını anlatır bu üslupla. Evet, kâinat belirli kanunlara göre işlemektedir, ancak bu işleyişinde asla Allah'tan bağımsız değildir. O, dilediği takdirde mevcut düzeni bozmaya da güç yetirir.³⁷¹ Kur'an'ın bu tavrının nedeni, insanlığın olayların sebep –sonuç ilişkisi içerisinde devam eden nedenselliğe olan güvenini sarsmak olamaz, çünkü insanın dünya hayatını sürdürebilmesi için, böyle bir nedenselliğe ihtiyacı vardır. Gerek tabiatın kendisi, gerekse şimdiye kadar işaret ettiğimiz ayetler, insana bu güveni yeterince telkin etmektedir. O halde, evrendeki nedenselliğin mutlak olmadığını ifade etmenin başka bir sebebi olmalıdır. Bu sebep, esasen hikmet sahibi bir yaratıcıyı göstermesi gereken nedenselliğin, Allah'ı örter duruma gelmesidir.³⁷² İşte Allah “ emernâ “ ifadesi ile nedenselliğin Allah'ın güç ve otoritesini örtmesini engeller.

Ayrıca Kur'an'ın ana konusu tarih boyunca ve öz itibari ile hiç değişmeyen fert olarak insan ve insanlardan oluşan toplum arasındaki fitri ilişkilerdir. Kur'an'a göre zamana ve mekâna bağlı olarak değişim gösteren şey şekilleridir; ilişki fenomenlerinin arka planında fitrat bakımından değişmeyen sadece insan karakteridir. Bu sebeple, Kur'an'ın ilk hitap ettiği çevresindeki kurum ve kuruluşları bilmeden ne ile mücadele ettiğini ve nelere itiraz ettiğini bilmek mümkün değildir.³⁷³ Bilinen bir gerçekliktir ki Kur'an'ın ilk hitap çevresindeki ahlaki olumsuzlukların temelinde, taklitçiliğe bağlı olarak gelişen sorumsuzluk duygusu vardır. Devralınan mirası olduğu gibi, sorgulamaksızın

³⁷⁰ Ömer Özsoy, *Sünnetullah*, Fecr Yayınları, Ankara 1994,78

³⁷¹ Furkân 25/45-46; Kasas,28/71-72

³⁷² Özsoy, *Sünnetullah*, 78

³⁷³ , Özsoy, *Sünnetullah*, 92

kabul eden ve kendilerinden öncekilerin yaptığını aynen yapan bu topluluğa, bu ayetlerle akıllarını kullanmaları tavsiye ediliyor.³⁷⁴ Onlardan beklenenin sadece devraldıkları mirasın ahlaki ayıklamasını yaparken değil, kötü olduğunu gördükleri şeyde ısrar eden ve ondan sakınma arasında tercihte bulunurken de akıllarını devreye sokmalarıydı.

Diğer taraftan insanın sosyal bir varlık olması ve bir toplumda yaşaması en belirgin özelliklerindedir ve içtimai hayat insan için bir gerekliliktir ve felsefecilerde bunu insan medeni bir varlıktır söylemi ile ifade etmektedir. Hal böyle olunca insan, yaşadığı toplumdan etkilendiği gibi onu etkilemektedir. Bu nedenle insan davranışları yaşadığı toplumun etkisi altındadır. Böyle durumlarda ortaya çıkan davranışlara Sosyal Psikolojide sosyal davranış adı verilmektedir.³⁷⁵

Sosyal ya da ictimai davranış, bireyin içinde yaşadığı toplumun kendisi üzerinde bıraktığı etkinin sonucudur.³⁷⁶ Toplumun kişi üzerindeki etki derecesi, bireyin topluma uyum göstermesini sağlayan faktördür. Buna da sosyal etki denir.³⁷⁷ Sosyal etki, bireyi adaptasyon sürecine sevk etmekte bu da neticede kişinin bulunduğu topluma benzemesine ya da başka bir deyişle sosyal bir davranışta bulunmasına yol açmaktadır.³⁷⁸ Aslında insanın içinde yaşadığı topluma entegre olması ve bunu toplumda bir yere sahip olmak istemesi onun en başta gelen ihtiyacı ve arzularındandır.³⁷⁹

İnsanlarda görülen günlük hayatlarında ki sosyal davranışlar; ya zorlama olmadan kendi istekleri ile uyumlu olarak inanç ve hedeflerle bir araya gelerek oluşur ki bu, toplumsal hayatın akışı içerisinde kalabalıklara uyma ve başkalarını taklit etme eğilim ve isteğinin bir sonucudur. Ya da istekleri olmadan, baskı neticesinde meydana gelir. Birinci davranış şeklinde kişinin arzusu, beğenisi, seçimi, güveni gibi etkenler rol oynadığı halde, ikinci durumda, kişinin

³⁷⁴ Bakara, 2/180;Enbiyâ, 21/67

³⁷⁵ Çiğdem Kağıtçıbaşı, İnsan ve İnsanlar, İstanbul 1988, 51-53; Freedman, Jonathan L. - Sears, David O. - Carlsmith, J. Merrill, *Sosyal Psikoloji* (Çev. Ali Dönmez), İstanbul 1989, 363, 539, 551

³⁷⁶ Krech, David - Crutchfield, Richard - Ballachey, Egerton L., *Cemiyet İçinde Fert İ* (Çev. Mümtaz Turhan), İstanbul 1983, 374

³⁷⁷ Kağıtçıbaşı, İnsan ve İnsanlar 52

³⁷⁸ Kağıtçıbaşı, İnsan ve İnsanlar 52-53

³⁷⁹ Eşref Kılıç, "Halk Eğitiminde Kuram ve Uygulama," *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 1981 24; Ayrıca bkz. Johnson, Paul E., "Dini Davranış" ,Çev. Habil Şentürk, İzmir 1985, 27

istemediği, beğenmediği, seçmediği, güvenmediği gibi etkenler rol oynadığından bu davranış şekline boyun eğme veya itaat adı verilmektedir.³⁸⁰ Netice olarak Temel özelliklerini tespit etmek istediğimiz bu toplumun bu kesimi, olumlu bir görüntü vermezken Kur'an'da tamamen arzu edilmeyen tip olarak tarif edilmektedir. Bu kişiler, kendi hallerinde yaşamaya devam etselerdi, kimsenin inanç ve davranışlarına karışmadan daha fazla zengin olmanın yollarını arasalar idi belki de Kur'an-ı Kerim'de bu şekilde anılmayacaktı. Bunlar hakikati inkâr kurgulanmış ve şartlandırılmış bir zümre olup indirilen vahyin doğruluğu üzerinde araştırma yapmadan hak olduğunu inkâr eden bir tabiata sahiptir.

Toplumların çöküşünde birçok sebep etkili olmaktadır. Politik, idarî, ekonomik, ahlâkî, sosyal ve itikâdî konular bunlardan bazılarıdır. Ancak bu saydıklarımızdan ziyade toplumun yıkılışında en etkili olan olgu mütrefler ve onların davranışlarıdır. Çünkü ekonomik güçlerinin kendilerine verdiği şımarıklıkla, halkın davranışlarını kendi menfaat ve çıkarları doğrultusunda yönlendirmeye çalıştıklarından sonuç daha etkili olarak gözükmektedir.

Sonuç olarak bu ayetteki Allah merkezli anlatım, O'nun Mutlak iradesi ve kudretine vurgu yapmaktır. Çünkü kulların yapmış olduğu her eylem, Allah'ın bir davranışın oluşması için insana kodladığı etkenlerin bir araya gelmesi ve bunun sonucunda niyetle beraber fiilin meydana gelmesidir. Yani insan, Allah'ın yaratması dışında bir iş, oluş meydana getirememektedir. Böylece Allah her fırsatta kullarına kendi otorite ve kudretini hatırlatır. Burada ki açıklamalarımıza istinaden görülen şey, toplumsal bir yasanın varlığından söz edilmekte olduğu ve bu yasaya uyup uymama konusunda kul, sonucuna katlanmak koşulu ile serbest bırakıldığı açıkça görülmektedir. Her ne kadar durum böyle olsa da Allah kullarını, kendi hallerine bırakmamakta ve peygamberler vasıtasıyla gönderdiği vahiy doğrultusunda serbest bırakılan insan iradesini yönlendirmekte ve desteklenmektedir. Allah'ın bir toplumu helâk etmek istemesi, bir neden olmadan helak edeceği şeklinde anlaşılması için peygamber ve vahyin gönderilmesi Allah'ın mutlak adaletinin bir gereği idi. Böylece bir toplumunun helak edilmesinin gereği olarak, gönderilen vahiy ve peygamberin dikkate alınmaması

³⁸⁰ Bkz. Freedman v dğr, *Sosyal Psikoloji*, 363, 539, 551

olduğunu gösteren bir ifadedir. Sosyal yasa, Kur'an'ın genel anlatım tarzı içinde bu şekilde anlatılmaktadır. Yani kâinattaki her olay, Allah'ın emrinin çerçevesi dâhilinde meydana gelmektedir.

İnsanlara hidayeti murat eden Allah bunu yaparken Kur'an'da her tür örneği ve öğretim metotlarını kullanmaktan çekinmemiştir. Bu öğretim metotlarından biri olan kaygı ile inandıkları güçlü ve kudretli İlah'ın mütreflerle beraber olanlardan desteğini çektiğinin anlaşılması nedeni ile oluşan kaygı, insanların Kur'an hakikati üzerinde düşünmelerine yol açmaktadır. Böylece daha kısa sürede ilahi tebliğ daha çok insanın gönül dünyasını aydınlatmıştır. Ayrıca Allah'ın ezeli ve ebedi bilgisi içinde yapacakları ile cezayı hak eden bu topluluğa, adaleti gereği ilerde yapacakları bu eylemleri Allah merkezli bir üslupla anlatarak kudret ve sonsuz ilim vurgusu yapmaktadır. Bu kudretli ilah vurgusu ile diğer taraftan sebep-sonuç ilkesi üzerine kurulmuş alemin Allah'tan bağımsız olamayacağı, determinizme rağmen Allah'ın aleme müdahale edebileceği de vurgulanmaktadır.

2.1.3. İsmet Sıfatı ve Allah merkezli Anlatımı

İnsan yaşamını bir toplum içerisinde geçirir. İçinde yaşadığımız bu toplum biz doğmadan vardı, biz öldükten sonra da varlığını sürdürecektir. Hepimiz toplumun bir üyesi olarak dünyaya gelir, kişiliğimizi, ümit ve korkularımızı, mutluluğumuzu bu toplulukla olan ilişkilerimiz sonunda kazanırız. Bu açıdan insanın davranışları içerisinde yaşadığı toplum tarafından etkilendiği bilinen ve kaçınılmaz bir durumdur. Peygamberlerin de insan olma özellikleri nedeni ile yaşadıkları toplumun etkisi altında bir takım davranışlar sergilemesi beklenen bir durumdur. Ancak Allah yaşadığı toplumdan bir şekilde etkilenen ve bu etkileşim sonucunda davranışlarını belirleyen bu insanlar arasından seçtiği peygamberlerin, gönderildiği toplum tarafından kabullenilmesini sağlamak için onları ismet sıfatı ile korunmuş olduklarını ifade ederek onları, gönderildikleri topluma daha güçlü bir kişilikle takdim etmiştir. Bu yönü itibari ile sosyo-politik bir olgu ifade eden “İsmet” sıfatı yani Allah'ın peygamberleri koruması altına alması, ele alacağımız konularımızdan biridir. Bu konuyu işlerken isra suresinin *وَإِنْ كَادُوا لَيَفْتِنُونَكَ عَنِ الَّذِي أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ لِتَفْتَرِيَ عَلَيْنَا غَيْرَةً وَإِذَا لَا تَأْخُذُوكَ حَلِيلًا وَلَوْلَا أَنْ تَبْنَتْنَا لَفَدَّتْ تَرْكُنُ*

إِيَهُمْ شَيْئاً قَلِيلاً إِذاً لَأَذَقْنَاكَ ضِعْفَ الْحَيَوةِ وَضِعْفَ الْمَمَاتِ ثُمَّ لَا تَجِدُ لَكَ عَلَيْنَا نَصِيراً
“Müşrikler, sana vahyettiğimizden başka bir şeyi yalan yere bize isnat etmen için seni, nerdeyse, sana vahyettiğimizden saptıracaklar ve ancak o takdirde seni candan dost kabul edeceklerdi. Eğer seni sebatkâr kılmasaydık, gerçekten, nerdeyse onlara birazcık meyledecektin. O zaman, hiç şüphesiz sana hayatın ve ölümün sıkıntılarını kat kat tattırırdık; sonra bize karşı kendin için bir yardımcı da bulamazdın.”³⁸¹ ayeti hareket noktamız olacaktır. Diğer taraftan, peygamberlerin iradelerini irdeleyip ismet sıfatını zihinlerde netleştirmeye çalışacağız.

İsmet “tutmak, korumak ve engel” olmak anlamlarına gelir. Peygamberlerin ismeti ise, nebilerin özlerindeki saflıktan gelen bir güçle kendilerini kötülük ve günahlardan ve tüm çirkinliklerden korumaları, çeşitli faziletlerle donanmış olmaları, maddi manevi yardımla peygamberliklerini sürdürmeleri ve tebliğlerinde başarılı olacaklarına dair tatminkâr bir duygunun bulunmasıdır. “Allah seni kâfirlere karşı koruyacaktır”³⁸² mealindeki ayet, onların ismet sıfatıyla tebliğlerinde korunmuş olduklarına delalet eder.³⁸³

Yukarıda belirttiğimiz ayetin nüzul sebebi ile ilgili olarak Zemahşerî tarafından, şu rivayetlere yer verilmektedir: Sakîfliler Hz. Peygamber (sa)'e "Araplara karşı övünebileceğimiz bir takım hasletleri bize tanımadıkça senin emrine girmeyeceğiz dediler ve şu istekleri sıraladılar; bizden oşür alınmayacak, cihada çıkmamız istenmeyecek (veya zekâtımızı edâ etme zamanı bir yerde toplanmamız istenmeyecek zekât memurları ayağımıza gelecekler), namazda rükû ve secde bize farz kılınmayacak (veya bizi namaz emrinden muaf tutacaksın), bizim alacağımız faizler yine bizim olacak (onları vadesi geldiğinde alacağız), bizim vereceğimiz faizler ise affedilecek (ve vadesi geldiğinde o faizleri ödemeyeceğiz), Lât (adlı putumuz hemen kırılmayacak ve) bir sene daha bizde kalacak ve bir senenin sonunda biz onu ellerimizle kırmayacağız, bizim vadimizi de (Mekke gibi) kuşlarıyla, ağaçlarıyla haram ilân edeceksin. Araplar "Bunu

³⁸¹ İsrâ 17/73-75

³⁸² Mâide, 5/67

³⁸³ İsfehânî, Müfredât, 340 ; Temimi, Kitâbu'l-Ayn, 1:,313; Ricard Peter, Tekmiletü meacimi'l-arabiyeti Vüzaretü's-Segâfetü ve'l-İğlâm, Trc Muhammed selim en Neimi, , Arabistan, 1979-2000, 1:251; İbrahim Mustafa vd. el-Mu'cemu'l- Vasit, Dâru'd-Da've, trs, 2:605

onlara neden verdin?" diyecek olurlarsa "Bunları bana Rabbim emretti." diyeceksin."³⁸⁴

Bunları yazmaları için kâtiplerini de getirdiler ve yazmaya başladılar: "Rahman Rahîm Allah'ın adıyla. Bu, Allah'ın Resulü Muhammed'den Sakîflilere mektuptur: Onlardan öşür alınmayacak, cihada çıkmayacaklar..." onlar: "Namazda rükû ve secde etmeyecekler." yaz, dediler, Peygamber (as) sustu, hiçbir şey söylemedi. Onlar tekrar kâtibe: "Yaz: Namazda rükû ve secde etmeyecekler." dediler. Kâtib, Böyle yazayım mı? der gibi Peygamber (as)'a baktı. Hz. Ömer yerinden kalktı, kılıcını çekti ve: "Ey Sakîf topluluğu, Peygamberimizin kalbini tutuşturdu (onun kalbini incittiniz), Allah sizin de kalplerinizi ateşle doldursun." dedi. Sakîfliler: "Biz seninle konuşmuyoruz, biz ancak Muhammed'le konuşuyoruz." dediler de bunun üzerine bu ayet-i kerime nazil oldu.³⁸⁵

Tefsirlerde bu ayet genellikle şöyle açıklanmaktadır: "Eğer aklını, düşünceni sağlamaştırıp seni desteklemese idik müşriklerin teklifleri konusunda seni yönlendirip korumasaydık sen ve tüm Müslümanlar için fitne olacak o tekliflerine meyledebilir ve hatta bu yönde karar verebilirdin. Böyle bir karar neticesinde dünyada vicdan azabı çekebilirdin. Verebileceğin bu kararın neticesinde onlara haksız bir başarı kazanma sevinci verirken sen bu kararın altında çok ızırplı bir şekilde ölürdün. Bir de senin bu hatalı kararının bedeli olan ahiret azabı çok elim ve şiddetli olurdu."³⁸⁶

Hiç şüphe yok ki Hz. Peygamber'in putperestlerin istek ve tekliflerine inanarak gereğinden fazla taviz vermesi, fiilen bu olayın olduğu kabul edilemez. Aslında bu ayeti kerimede peygamber (as)'nin şahsında genel olarak Müslümanlara bir uyarı niteliğindedir. Allah'a şirk gibi asla üzerinde anlaşılması mümkün olmayan sapkın inanç sahipleri karşısında dik durmaya inançlarını, değerlerini ve kişiliklerini her ne durumda olunursa olunsun

³⁸⁴ Zemahşeri, *Keşşâf*, 2:683; Razi, *Tefsîru'l-Kebîr*, 21:378; Ebu Zeyd Abdurrahman b. Muhammed b. Mahlûf es-Sağlebî, *Cevâhiru'l- Hisân Fî Tefsîri'l-Kur'ân*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabi, Beyrut, H.1418, 6:117; Ahmed b. İbrahim es-Sağlebî, *el-Keşfu ve'l-Beyân An Tefsîri'l-Kur'ân*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabi, Beyrut, 2002, 3:139; Taberî, *Câmiu'l-Beyân* 17:506; Kurtubî, *Tefsîru Kurtubî*, 10:299

³⁸⁵ Zemahşeri *Keşşâf*, 2:683; Râzi, *Tefsîru'l-Kebîr* 21: 378; Sağlebî, *Cevâhiru'l- Hisân* 6:117

³⁸⁶ İbni Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tahrîr*, Dâru't-Tunusiyye, 1984, 15,174; Zemahşeri, *Keşşâf* :.684

korumaya, haksızlık ve adaletsizlik yapmadan akıllı ve onurlu bir davranış sergilemeye davet etmektedir.³⁸⁷

Gerçekten farklı din, farklı kültür ve inançlara sahip topluluklar arasında yaşarken adalet ve dürüstlük ilkeleri içerisinde anlaşılabilir hoşgörü ortamı kurmaya çalışmak gerektiğinde ihtilaf bulunmamaktadır. Bununla birlikte şartları zorlayarak sürekli taviz vermek ve ilkesiz davranmak kendi inanç ve ilkelerine saygı duymayan bir toplumun oluşumuna izin verecektir ki, böylesi bir davranış İslam'ın kurmaya çalıştığı toplum ruhuna aykırı bir durumdur.

Bilindiği gibi Peygamberlerin ismet sıfatı, içeriği ve sınırları asırlardır tartışıla gelen konulardan biri olmuştur. Ehlisünnet uleması peygamberlerin hem nübüvvet öncesi, hem de sonrası ismet sıfatına sahip olduğunu kabul eder.³⁸⁸ Hal böyle olunca peygamberlerin ismet sıfatına aykırı Kur'an ayetlerini Hz. Âdem³⁸⁹, Hz. İbrahim³⁹⁰, Hz. Yusuf³⁹¹, Hz. Musa³⁹², Hz. Davud³⁹³, Hz. Süleyman.³⁹⁴ Hz. Yunus³⁹⁵ ve Hz. Muhammed'le³⁹⁶ ilgili ayetler ile rivayetler³⁹⁷, bu kabul çerçevesinde değerlendirilir ve tevil edilir. Her ne kadar peygamberlerin ismet sıfatı ile alakalı ve onun kabul edilemeyeceği yönünde fikir beyan edenler olsa da³⁹⁸ biz peygamberlerin ismet sıfatına sahip olduğu kanaatindeyiz. Ancak Kur'an'da var olan ve yukarıda verilen peygamberler ve onların yaptığı bir takım hataların vurgulanmasının temel sebebinin ismet sıfatına sahip olmadıklarını ifade etmek için zikredilmediğini, bilakis onların özellikle beşer olduklarını ve hata yapabileceklerini vurgulamak için olduğunu düşünüyoruz. Ancak ayetler konu

³⁸⁷ Zemahşeri, *Keşşâf* 2:684

³⁸⁸ Ebu Mansur el-Maturidî, *Kitabu't-Tevhid*, tahk. Bekir Topaloğlu-Muhammed Aruçi, İsam Yay., Ankara 2005, 287-296

³⁸⁹ A'râf 7/ 19-23.;Tâhâ/20, 117-122.

³⁹⁰ Saffât/37, 89.

³⁹¹ Yûsuf/12,70

³⁹² Kasas/28, 15-16

³⁹³ Sâd/38, 21-25

³⁹⁴ Sâd/38, 34.

³⁹⁵ Enbiyâ/21, 87.

³⁹⁶ Yûsuf/12, 3; İsrâ/17, 73; Hac/22, 52; Ahzâb/33, 37; ;Şûrâ/42, 52; Feth/48, 2; Müddessir/74, 4-7; Duhâ/93, 7

³⁹⁷ Buhârî, Ehâdîsü'l-Enbiyâ 60; Muslim, Kitâbu'l-Fedâil 43;

³⁹⁸ M. J. Kister, Tercüme: Yrd.Doç.Dr.Enbiyâ Yıldırım, *Bir Torba Et* (Bir İlk Dönem Rivayeti Üzerinde Çalışma),1; İbrahim Hatiboğlu," Çağdaş Hadis Tartışmaları Bağlamında Mevdûdî'nin Dinamik Sünnet Yorumu" *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi dergisi* , sy:1,(2003) 29-49

bütünlüğünde incelenmeye devam edildiğinde hatalar üzerinde ısrar etmedikleri ve gördükleri burhan ile hemen tövbeye sarıldıkları görülecektir.

İsmet sıfatı vahiy ve Peygamber merkezli düşünülmesi gereken bir sıfattır. Vahye ait ismet sıfatının anlamı vahyin korunmuşluğu demektir. Bu da vahyin Hz. Peygambere nüzulünden itibaren insanlığa ulaştırılmasına kadar tüm olumsuzluklardan korunmuş olmasıdır. Kur'an, her türlü şart ve yaşanan dönemlerde mutlak olarak Allah'ın güvencesi altındadır. Peygamberin ait ismet sıfatı ise, onun peygamberlik görevleri nedeniyle en yüksek ahlaki seviyeye ulaşması, hatalardan uzak olması ve ilahi bir yardımla dini tebliğde korunmuş olması anlamına gelir.³⁹⁹

Maturidî mezhebi, ismetin peygamberlerin iradesini devre dışı bırakmadan, onu kötü fiillerden sakındırdığını ve hayırlı işlere sevk ettiğini kabul etmiştir. Sabûnî (ö. 580), peygamberlere vahiy gelmezden önce günah işleyebileceklerini fakat bunların peygamberlikle birlikte iyiliğe tebdil olacağını ve onların güvenilirlik vasfı ile alakalı şüpheye mahal bırakmayacak şekilde herhangi bir günahtan masum olduklarını zikretmiştir. Onların ismet sıfatı özgür iradelerini engellemeyen bir vasıf olarak mevcuttur. Nitekim Maturidî'ye göre ismet sıfatı denenmeyi ve dolayısıyla iradeyi ortadan kaldırmaz.⁴⁰⁰ Peygamberler, Allah'a imanda zirvede olduklarından herhangi bir hataya karşı diğer insanlara göre daha fazla korkuya kapılmış, hatalarının affedildiği ya da günahlardan korundukları şeklinde bir anlayışa sahip olmamışlardır. Peygamberlerin Allah tarafından mutlak bir ismet sıfatı ile korunduğu anlayışı, onların iradelerini dışlayan ve yok kabul eden anlama şekli peygamberlerin imanlarının Allah'ın korumasına bağlı olarak tecelli eden irade kabilinden olmayan zorunlu bir iman olduğu sonucunu ortaya çıkarırdı. Böylesi bir imanın kâmil olmayacağı da aşikârdır. Ama bilinen gerçek onların imanının da özgür iradeye konu olan ihtiyari bir iman olduğudur ve kemal noktasının zirvesindedir. Öyleyse onların ismet sıfatı iradelerini ilgilendiren amellerini de kapsayacak şekilde mutlak olmamalıdır.

³⁹⁹ Bünyamin Okumuş, “Garanik Hadisesi Bağlamında İbn Teymiye'ye Göre İsmet Kavramı: Nebe'vi Metinlerin Neshi ve Tebdili Meselesi” *Kelam Araştırmaları Dergisi (I)* sy.1(2010), 237-260, 238.

⁴⁰⁰ Nûreddin es-Sabûnî, *el-Bidâye*, Çev. Bekir Topaloğlu (Maturidîyye Akaidi), DİB Yay., Ankara 1991, 4. Baskı, 114

Nitekim Hz. Peygamber'e Hıristiyan ve Yahudilere tabi olmadıkça onların sevgisini kazanamayacağını, dolayısıyla onların taleplerine uymaması gerektiğini hatırlatan ayet,⁴⁰¹ onu uyarma niteliğinde olup, onun hatalı tercih yapma ihtimali olduğunu gösterir. Hz. Peygamber'in ismeti, ondan imtihanı kaldıran, onu zorunlu olarak imana sevk eden bir amil değildir. İsmetin emir ve nehyi düşürmesi imkânsızdır. Zira ismetten söz edebilmek için öncelikle emir ve nehyin olması gerekir ki nebi, ismet sıfatıyla emredileni yerine getirsün, yasaklanandan uzak dursun.⁴⁰²

Nitekim Cürçânî ismeti tanımlarken, “imkân olmakla birlikte günahlardan sakınmak” şeklinde tanımlamıştır.⁴⁰³ Eğer peygamberlerin ismet sıfatlarıyla kastedilen mutlak bir ilahi muhafaza olsaydı, hata işleme imkân ve ihtimali olmazdı. Ama Yukarıda da belirttiğimiz gibi birçok peygamberlere ait hatalı davranışların özellikle verilmesi, toplum tarafından kabul edilen ismet anlayışının pek doğru olmadığını göstermektedir. Ayrıca bahsedilen hatalar sıradan insanların dahi ilahi bir müdahaleye ihtiyaç duymaksızın yapmayacağı türden hatalardır. Örneğin Yusuf (as) kıssasında anlatılan “*Andolsun ki, kadın ona meyletti. Eğer Rabbinin işaret ve ikazını görmeseydi o da kadına meyletmişti. İşte böylece biz, kötülük ve fuhşu ondan uzaklaştırmak için (delilimizi gösterdik). Şüphesiz o ihlâslı kullarımızdandı.*”⁴⁰⁴ Yusuf (as)'ın Allah'ın bir koruması olmasaydı zina fiilini işleyecekti şeklinde bir ismet sıfatı ile korunduğunun anlaşılması haddi zatında peygamberlerin kişiliklerine dair kusur atfetmekten başka bir şey değildir. Bilindiği gibi Hz Adem'den itibaren peygamber (as)'ye kadar gönderilen tüm dinlerde zina ağır suçlardan sayılmıştır. Yakup (as)'nin oğlu olan Yusuf (as)'nin böylesine büyük bir günahı bilmemiş olması da beklenemez. Dolayısı ile ağır suçlardan olduğunu bildiği zina eyleminden kendi iradesi ile kaçınmış olması Yusuf (as) için beklenen bir durumdur. Nitekim günümüzde birçok insan bu

⁴⁰¹ Ey Peygamber! Dinlerini benimsemediğin sürece YaHûdiler de Hıristiyanlar da senden asla hoşnut olmayacaklar. Onlara de ki: “Allah'ın gösterdiği yol var ya, işte doğru yol odur.” Ey Peygamber! Bilesin ki sana gelen bu vahiyler rağmen onların heva ve heveslerine uyacak olursan Allah'a karşı sana sahip çıkıp yardım edecek kimse bulamazsın.” Bakara, 2/120.

⁴⁰² Maturidî, *Te'vîlât*, haz. Ertuğrul Boynukalın-Bekir Topaloğlu, Mizan Yay. İstanbul 2006. VIII, 332.

⁴⁰³ Seyyid Şerif Cürçânî, *et-Ta'rifât*, Tah. Muhammed Basel Uyunu's-Sûd, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2013, 4. Baskı, 153.

⁴⁰⁴ Yûsuf 12/24

günahtan sadece Allah'ın haram kılmış olmasından dolayı kaçındığı da bilinen bir gerçektir.

Öte taraftan Hz. Peygamber'den önceki peygamberler de imtihana tabi tutulmuş ve türlü zorluklardan geçmişlerdi. Hz. İbrahim, Allah tarafından denenmiş ve imtihanı geçmiştir.⁴⁰⁵ O, böylece elde ettiği Risalet gibi kutsal bir görevi soyundan gelecekler için de istemiş, ancak Allah, buna -aynı ayetin sonunda- “Benim sözüm (soyundan gelecek) zalimler için değildir” şeklinde cevap vermiştir. Bu ayet, soya dayalı mutlak dini meşruiyetin olmadığına, peygamberlerin geleceği bilemeyeceklerine ve onların da imtihan edildiklerine delil olarak kullanılmıştır.

Görüldüğü gibi ismet, peygamberlerin iradelerinin dışlanarak veya tamamen etkisiz hale getirilerek oluşan bir koruma sıfatı değildir. Ancak Kur'an'ın üslubuna bakılınca durumun tam tersi gibi durduğuna şahit olmaktayız. Durum böyle iken Allah, bu üslup ile neyi murat etmiştir?

Sorun, olağanüstü bir peygamber beklentisinde olan müşrikler ile yüceltmeci ya da (basite) indirgemeci peygamber tasavvuruna sahip sonraki nesil Müslümanlardadır. Bu ifade müşrik topluma, beklentilerine uygun, tüm şüphelerden uzak, güvenilir bir peygamber modeli verir. Her ne kadar müşrikte olsa yaratıcı Tanrı'nın varlığına inanan bu topluluk Allah tarafından korunmuşluk vasfı elde etmiş bir insan karşısında teslim olmaktan başka bir çareleri kalmamıştır. Zaten tarih boyu peygamberlerle olan mücadelelere baktığımız da her yolu deneyen bu grup, peygamberlere, Onların ismet sıfatını zedeleyecek bir ithamda bulunamamıştır.

Diğer taraftan aynı üslup, Allah rasulüne inanan mü'min guruba da bir takım mesajlar verir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi İslam Allah'tan başka yüce bir varlığa asla tahammül etmez. Bu anlamda zihinlerde oluşabilecek Allah'tan gayri tüm kutsallıklara, -Bedir savaşında savaşanların Allah Rasulü ve sahabeler olmasına rağmen atanın da öldürenin de kendisini olduğunu söyleyerek- her seferinde fırsat vermemiştir. Yani Tanrı merkezli bir ismet sıfatına vurgu

⁴⁰⁵ Bakara, 2/124

yapılarak, İnsan olan bir peygamber tasavvurunu öne çıkartır. Böylece Hristiyanların yaptıkları gibi yüceltmeci bir peygamber anlayışını çürütürken, diğer taraftan Peygamber'i sıradanlaştıran tanımlama gayreti ile onun "örnek sünnetini" tamamen nefyeden ve onu sadece tebliğle sınırlandıran anlayışa, O'nun diğer insanlardan farkının Allah tarafından korunduğu mesajı ve böylece indirgemeci peygamber tasavvuruna bir reddiye niteliğindedir.

Tüm dinlerin verdiği ortak mesajlardan biri de, peygamberlerin, gönderildikleri topluluklara örnek olmalarıdır. Yani peygamberlerin yaptıkları veya yapmadıkları, içinde buldukları toplum için bir yaptırım niteliğindedir. Peygamberlerin her fırsatta insan olduğunu vurgulayan Allah, yukarıda da belirttiğimiz gibi yer yer onların hatalarını da vermiştir. Ancak hemen akabinde yaptıkları hatalara karşı onları uyarmış, hata üzerinde ısrar etmelerine müsaade etmemiştir. Böylece ismet sıfatına sahip bir örnek insan teşekkül ettirmiştir. Hal böyle olunca, Allah merkezli bir anlatımla sunulan korunmuş peygamber ve örnek insan üzerinden, ilahi vahye muhatap olan insana, hiçbir hatanın bahanesi olamayacağı mesajı verilir. Çünkü örnek insan, hiçbir hata işlememekte, kasıtsız işledikleri hatalardan dolayı tövbe etmektedir. O Allah tarafından korunmaktadır. Bu ilahi öğretilerin ışığında kendisini iyiye, güzele yöneltmeye uğraşan hak yolcusu için " bir defadan bir şey olmaz" şeklindeki insani yoruma tümüyle kapılar kapanır. Bu tarz bir yaklaşımın rahmani olmadığı artık açıkça bilinir hale gelir. Çünkü Allah hiçbir şekilde, örnek insan olarak gönderdiği peygamberine hata yapması için fırsat vermemiştir. İsmet sıfatını Allah'ın kendi üzerinden anlatması peygamberlerin koruma altında olduğu anlamı taşımaz. Ancak peygamberler ilahi öğretileri o kadar içselleştirmişlerdir ki büyük hatalara asla düşmezler. İşte Allah kendi üzerinden onların hataya düşmemesini te'kid ve vurgu anlamı vermek için anlatmış olup iradelerinin iptali asla söz konusu değildir.

Sonuç olarak ismet sıfatı ile kastedilen, peygamberlerin iradesi düşünülmeksizin bir korunmuşluk kastedilmemektedir. İradenin dışlanarak peygamberlere bir korunmuşluk atfetmek onların insan olma vasfına gölge düşürmenin yanında örneklik vasfını da kaybetmelerine neden olacaktır. Hâlbuki peygamberler gönderildikleri toplumlar için en güzel örnek olmuşlardır. Ayrıca

Peygamberler kendi iradeleri ile günahlardan korunuyor olmaları gönderildikleri ilahi hakikatlerin yapılabilir emir ve yasaklar olduğunu nitelemektedir. Allah merkezli ismet sıfatının anlatımı ise yüceltmeci ve indirgemeci peygamber anlayışlarını sonlandırma amacıyla olan bir ifade tarzıdır. Öte yandan kutsal olma niteliği sadece Allah'a aittir. Allah tarafından korunan bir peygamber anlatımı ona verilecek kudsiyetin sınırını belirtmektedir. Bir taraftan Allah gibi kutsal olamayacağı mesajı verilirken diğer taraftan diğer insanlardan biri gibi de olamayacağı bu ayetin net mesajlarındandır.

2.1.4. Allah'ın Bir Kavim Eli İle Diğerini Def'i Meselesi ve Allah Merkezli Anlatımı

İnsan davranışları ve sosyo-kültürel olaylar birden çok nedene dayanmaktadır. Çok farklı faktörler zincirleme veya karşılıklı etkileşim yoluyla sosyal olayları ve davranışları ortaya çıkarır, yönünü belirlerler. Bireyler, ferdi farklılıklarına rağmen, toplumla bütünleşmeyi, toplumla uyumlu bir kimlik kazanmayı, toplumun kendine özgü davranış ve düşünce kalıplarına uygun olarak hareket etmeyi toplumsallaşma sürecinde öğrenmektedir. Bu öğrenme sürecinin mahiyeti, işleyiş biçimi ve bu süreçte hangi faktörlerin rol oynadığı gibi sorunlar sosyal bilimlerin temel araştırma konuları içerisinde yer almaktadır. Üzerinde duracağımız Allah'ın bir kavim eli ile diğerini def'i meselesinde bu anlamda davranışlar ve insanların çeşitli nedenlere bağlı olarak birbirlerini etkileme süreci olduğundan sosyo-politik olgu ve olaylar arasında işlememize bir gerekçe teşkil etti. Bu konuya dair Kur'an-ı Kerim'de iki ayet⁴⁰⁶ bulunmaktadır. Konunun sünnetullah ile ilişkisinde vardır. Bu ayetlerden birincisi *فَهَزَمُوهُمْ بِإِذْنِ اللَّهِ وَقَتَلَ دَاوُدُ جَالُوتَ وَآتَاهُ اللَّهُ الْمُلْكَ وَالْحِكْمَةَ وَعَلَّمَهُ مِمَّا يَشَاءُ وَلَوْلَا دَفْعُ اللَّهِ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ لَفَسَدَتِ الْأَرْضُ* *Derken, Allah'ın izniyle onları bozguna uğrattılar. Davud, Câlût'u öldürdü. Allah ona (Davud'a) hükümdarlık ve hikmet verdi ve ona dilediğini öğretti. Eğer Allah'ın; insanların bir kısmıyla diğerlerini savması olmasaydı, yeryüzü bozulurdu. Ancak Allah, bütün âlemlere karşı lütf sahibidir.* ⁴⁰⁷ *الَّذِينَ أُخْرِجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ بِغَيْرِ حَقٍّ إِلَّا أَنْ يَقُولُوا رَبُّنَا اللَّهُ وَلَوْلَا دَفْعُ اللَّهِ* *النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ لَهَدَمَتْ صَوَامِعُ وَبِيَعٌ وَصَلَوَاتٌ وَمَسَاجِدُ يُذْكَرُ فِيهَا اسْمُ اللَّهِ كَثِيرًا وَلَيَنْصُرَنَّ اللَّهُ مَنْ*

⁴⁰⁶ Bakara 2/251;Hac, 22/40

⁴⁰⁷ Bakara 2/251

يُنصُرُهُ إِنَّ اللَّهَ لَقَوِيٌّ عَزِيزٌ“Onlar, haksız yere, sırf, "Rabbimiz Allah'tır" demelerinden dolayı yurtlarından çıkarılmış kimselerdir. Eğer Allah'ın, insanların bir kısmını bir kısmıyla defetmesi olmasaydı, içlerinde Allah'ın adı çok anılan manastırlar, kiliseler, havralar ve mescitler muhakkak yerle bir edilirdi. Şüphesiz ki Allah kendi dinine yardım edene mutlaka yardım eder. Şüphesiz ki Allah çok kuvvetlidir, mutlak güç sahibidir.” Ayetidir. Bu iki ayeti esas alarak konuyu izah edeceğiz.

Bu ayetlerde Allah Tâlut ile Calut'un kıssasını anlatmaktadır. Talut düşman Amalika kavmiyle savaş için ordusuyla beraber yola çıkmıştır. Rivayete göre onlara şöyle dedi: “Benimle beraber ancak genç, dinç, kendini sırf bu işe adayınlar gelsin.” Onun seçtiklerinden seksen bin kişi gelip toplanır. Allah onları bir nehrin suyundan içmemeleri ile imtihan etmeyi murat eder. Ancak bu sınavdan çok az sayıda insan geçebilmiştir. O kadar çok su içmişler ki düşmanla savaşmaya mecalleri kalmaz. Nehri geçtiklerinde geride kalanlar bizim Calut ve ordusu ile savaşmaya gücümüz ve takatımız kalmadı derler. İçlerinden Allah'a kavuşacaklarını yakinen bilen, O'nun sevabını bekleyen ihlaslı, şehit olmayı arzulayan ve Allah'a kavuşacaklarını bilen bir avuç sebat eden azınlık Calut ile olan savaşta Allaha iltica ederler.⁴⁰⁸ Onların duasında edebi bir incelikte vardır. Bu duada evvela, işin esası olan, kalplerinin sabırla dopdolu olmasını istediler. Ardından harpte karşılaşılabilecek ayak sürçmelerine karşı sebat istediler. Sonra da genelde bu ikisine terettüp eden zaferi talep ettiler. Ve Allah'ın izniyle savaşı galip olarak bitirirler. Talut galip geldi ve Davud, Calut'u öldürdü ve Allah ona - yani Davud'a- hükümdarlık, hikmet ve peygamberlik ihsan etti. İsrailoğulları, Davud'dan önce hiç bir hükümdarın etrafında bu kadar toplanmamıştı. Bunlardan başka ona demirleri yumuşatıp zırhlı elbiseler yapma sanatını ve başkalarının bilmediği kuş dilini, güzel nağmeleri ve diğerlerini öğretti ve işte o zalimlerin zulmüne rağmen bir azınlığın azim ve imanı, gayret ve duasıyla Allah Teâlâ böyle ümit edilmez büyük başarılar ihsan etmiştir.⁴⁰⁹

⁴⁰⁸ Beydâvi, *Envâru't-Tenzîl*, 1:152;

⁴⁰⁹ Taberî, *Câmiu'l-Beyân* 5:355; Ebu Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris b. Münzir et-Temîmi İbn-i Ebi Hatim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm li ibn-i Hâtim*, Mektebetü'n-Nezzâr, Suudi Arabistan, 1419 2:478,479; Sa'lebî, *el-Keşfu ve'l-Beyân* 2:215; Zemahşeri, *Keşşâf*, 1:296; Râzi, *Tefsîru Kebîr* 6:515-516; Kurtubî, *Tefsîru Kurtubî*, 3:256-258; Ebu's-Suud, *İrşâdu Akli's-Selîm* 1:244;

Talut ile Calut kıssasında Allah'ın böyle bir savaşa hiç meydan vermeden zalimlerin baskısına son vermesi de mümkündür, ama böyle yapmadı. Çünkü Allah insanların bazısını, bazısıyla savmasa veya müdafaa etmese, bozguncu ve saldırganları, ıslah ediciler ve mücahitlerle savıp barış ve düzen taraftarlarını, çocukları ve kadınları korumasaydı, yeryüzü bozulurdu, dünyanın menfaat ve düzeni dağılır, çoluk çocuktan, ilim ve sanattan, din ve imandan eser kalmazdı.⁴¹⁰ Çünkü uzaklaştırıp karşı koyma kanunu olmasaydı, insanların çoğu, uyum içinde, itaatkâr ve boyun eğmiş bile olsa, saldırganların devamlı olarak hücumuna uğrar, çiğnenir, mahvolurlardı. Böylesi bir durumda insanlar arasında sosyal eşitlik bulunmaz, bunun akabinde herkes saldırgan olurdu. Böyle bir saldırganlığın karşısında duracak iyilikten yana doğru ve doğruluğu savunan insanların varlığı bulunmasaydı tüm insanlığın mahvolması kaçınılmaz olurdu. Ama Allah, insanları irade sahibi olarak yaratmıştır ve böyle yaratması, O'nun rahmet ve kudretinin bir eseridir. İnsan iradesi diğer taraftan haline bırakılmamıştır. İradenin önüne iyi-kötü, doğru-yanlış, güzel-çirkin gibi zıt seçenekler konmuş, bu seçeneklerden olumlu olanı seçme kabiliyeti yaratılışında insanın iradesini etkileyecek, doğru olandan yana tavır koyabilecek şekilde yaratılmıştır. Eğer iradenin önünde bu zıt seçenekler konulmamış olsaydı insan hiçbir direnişle karşılaşmaz, çalışma zahmetine katlanmaz, önüne geleni çiğnemeye çalışırdı. Savunma ve karşı koyma gibi insan yapısına uygun davranış şekilleri olmasaydı zulüm, saldırı insanların sahipleneceği en doğal ve en doğru yol olacaktı. O zaman da insan adına bir şey kalmaz, yeryüzünün düzeni bozulurdu. Fakat Allah, bütün âlemlere ve bu arada özellikle akıl sahiplerine karşı lütuf ve rahmet sahibidir. Kendisine kulluk etmeleri için yarattığı insanoğlunun yeryüzünde fesat çıkarmalarına razı olmazdı. Çünkü İslam'ın temel prensibi yeryüzünün fesat ve bozgunculukla doldurulması değil bilakis imar edilmesidir. Bu bakımdan düzenin, fesadı ortadan kaldırması için; düzen ve hayır sahiplerinin, bozgunculuk ve kötülük çıkarıcıları defetmesi lazımdır ve zaten karşı koyma ve savunma, bütün

⁴¹⁰Zemahşeri, Keşşâf, 1:296; Kurtubî, *Tefsîru Kurtubî*, 3:260 ; Sa'lebi, *el-Keşfu ve'l-Beyân* ,2: 216-217; Beydâvi, *Envâru't-Tenzîl*, 1:152 ; Abdullah ibn-i Abbas, *Tenvîru'l-Mikbâs min Tefsîri İbn-i Abbâs, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Lübnan, 35; Ebu's-Suud, İrşâdu Akli's-Selîm* 1:244;

dünyada hak olan bir kanundur. Karşı koyma ve savunma kimi insanlar tarafından mecbur kalmalarından dolayı yapılırken kimi insanlar tarafından ise akıl, irade ve iman gereği olarak istekle yapılmaktadır. İşte Allah, savaşı ve zulme karşı koymayı bu gerekçe ile emretmiştir. Böylece insanların bozguncu ve saldırgan kısmını, ıslahatçı kısmıyla defetmekte mümkün olabilmektedir. Akıl ve irade sahipleri bu mevcut durumu dikkate almaz yeryüzünde fesadı ve zulmü engelleyici bir davranış sergilemeyerek saldırganları serbest bırakacak olurlarsa, hakimiyet onların eline geçer ve onlar da dünyayı ele geçirmek arzusu ile yeryüzünde ifsadın yayılması için çaba sarf edecekler ve bunun hem manen hem de madden sonuçlarından sorumlu olacaklardır. Çünkü Allah, "Ellerinizi tehlikeye atmayın"⁴¹¹, buyurmaktadır.

Şu halde iki savaş vardır: Birisi ıslah savaşı, diğeri ifsad (fesat ve bozgunculuk) savaşıdır. İman ehline emredilen de Allah yolunda ıslah savaşıdır ki, bu da zulüm ve bozguncululuğun ve zulmün kaynağı olan küfür ve şirkin yok edilmesi ve genel barışı sağlamaktır. Düzene ve İslam'a sahip çıkanlar, bunu yapmazsa, küfür ve bozgunculuk ortalığı kaplayacak; o zaman da insanlar, kökünden kazınıp kıyamet kopacaktır.

Ayetin tefsirinden de anlaşılacağı üzere Allah'ın yeryüzünde meydana gelen ifsadı bazı insanların eli ile def'inde bir sünnetullah söz konusudur. Çünkü dünya hayatı üzerinde var olan ve yaşamlarını idame ettiren bitkiler ve hayvanlara ait tüm olaylar, onların yaşaması, hayatlarını sürdürebilmeleri için gerekli olan yağmur, güneş ve gıdalar; doğa olayları; toplumların ileri düzeyde refaha ulaşmaları, istenilen refah düzeyinden geri kalmaları gibi sosyal hayatı ilgilendiren olaylar vb. evrende olup biten herşey tesadüf eseri ve kendiliğinden olan olaylar olmayıp evrensel bir kanun çerçevesinde meydana gelmektedir. Kur'an'da bu tür kanunlara işaret eden çok sayıda ayet bulunmaktadır.⁴¹²

Kur'an-ı Kerim'de Allah, insanların dikkatini bu kanunlar çerçevesinde, kâinatta olup biten ve insanları ilgilendiren olayların insanların

⁴¹¹ Bakara,2/195

⁴¹² Mü'minûn 23/ 12-14; Yâsîn 36/ 38-40.

hizmetine ⁴¹³verildiğine dikkat çekerek, bu olgu ve olayların tabi oldukları kanunların araştırılmasına teşvik etmektedir. Bu kanunları araştıran insanlar, ondaki muhteşem düzeni keşfetmekle zaten bunların kendiliğinden ve tesadüf eseri olamayacağını anlayacak ve evrende bulunan bu kanun ve yasalardan öğrendiği oranda istifade etme olasılığını artıracaktır. Elbette insan doğaya hâkim olan bu evrensel kanunları değiştirmeye güç yetiremeyecektir. Ancak kabiliyetleri ölçüsünde bilgilerini artıracak ve bu kanunları kendi hayatını kolaylaştırmak için kullanabilecektir. Bu anlamda sahip olduğu duyu organları ve akıl evrensel yasaları anlamasını kolaylaştıracaktır.

Evrende meydana gelen olaylar tesadüf eseri olmadığı gibi, insan topluluklarında meydana gelen olgu ve olaylarda tesadüf eseri değildir. Allah'ın yarattığı her varlık düzleminde onlara ait bir düzen, bir kanuniyet vardır. Ölçüsüz ve kendiliğinden meydana gelen tek bir eyleme dahi rastlanamaz. Bu anlamda evrende geçerli ilahi yasaların yanında toplumsal olaylarla ilgili yasalarda bulunmaktadır. Toplumların yükselmeleri, geri kalmaları, çökmeleri gibi olaylar kendiliğinden ve tesadüf eseri değil, evrensel ilâhî yasalar çerçevesinde gerçekleşmektedir.⁴¹⁴ Biz bu bölümde bu nedenle Allah'ın bir kavim eli ile diğer bir kavmi def'i meselesini sünnetullah kavramı çerçevesinde işleyeceğiz.

Sünnet, sözlükte İyi veya kötü takip edilen yol, âdet anlamına gelmektedir.⁴¹⁵ Bu kelime hadis literatüründe de aynı anlamda kullanılmaktadır. *“Kim iyi bir âdet edinirse, hem işlediği bu güzel adetin sevabını hem de onunla amel edenlerin mükafatı kadar sevep kazanır”*⁴¹⁶ Kur'an öncesi cahiliye toplumunda bu kelime aynı anlamda kullanılmıştır: *“Sanki insanlar arasında ilk aşık olarak sevgiyi ben ihdas etmişim, ya da içlerinden sadece ben*

⁴¹³ Bakara 2/164; Hac 22/ 5; Nahl 16/ 65; Yâsîn (36/ 33, 41; Câsiye 45/ 13.

⁴¹⁴ Muhammed Heşûr, *Sünenü'l-Kur'âni fi Kiyami'l-Hadarâti ve Sukûtihâ*, Kahire, 1996, 52

⁴¹⁵ Muhammed b. Mükerrrem b. Manzur el-İfrikî, *Lisânu'l-Arab*, Dâr-u Sadr, Beyrut, tr, 13: 225; Ali b. Muhammed Curcânî, *Ta'rifât*,161; Osman b. Cinnî Ebu'l-Feh, *el-Elfazu'l-Mehmuze*, thk. Mazin el-Mübarek, Dâru'lFikr,Dimeşk, 1988, 13: 225; Râzi, *Tefsîru Kebîr*, 9:369; Ebu'l-Ksım Hüseyin b. Muhammed el-Mâruf bi'r-Râğıb el-İsfehâni, *Tefsîru Râğıb*, Külliyyetü'l-Âdab,1999,3:870; Kurtubî, *Tefsîru Kurtubî*, 4:216; Ebu Muhammed Hüseyin b. Mes'ûd b. Muhammed b. Ferrâ el-Begâvi, *Meâlimu't-Tenzîl Fî Tefsîri'l-Kur'ân*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, 1420 ,2:219;

⁴¹⁶ Abdullah b. Abdirrahman ed-Dârimî, *Sünen*, thk. Fevvaz Ahmed-Halid es-Subu',Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1407, I, 141, h. no. 514

sevmişim."⁴¹⁷ Kur'an-ı Kerim'de de bu kavram, mevcut bu kök anlamını koruyarak yol, kanun, âdet ve âdetullah anlamında kullanılmıştır.⁴¹⁸ Ancak İslam'ın insanlar arasında yayılması ve özellikle peygamber (as)nin vefatından sonra bu kelime peygamber (as)'ye ait söz, fiil ve takrirler için kullanılmış, kötü âdet ve davranışları ifade etmek için "bid'at" kelimesi kullanılmıştır.⁴¹⁹

Buna göre sünnetullah kavramı, insanların dünya hayatında işledikleri tüm eylemlere karşı Allah'ın takip ettiği yol olduğu anlaşılacaktır. Bu anlam, insanoğlunun boyun eğmek zorunda olduğu, Allah'ın belirlediği evrensel yasalardan başka bir şey değildir. Başka bir ifade ile sünnetullah, insan var olduğu sürece devam eden ve varlıklarla ilgili değişmez niteliklere sahip yasa ve kanunlardır.⁴²⁰ Eğer bu yasa ve kanunlar değişmezlik ilkesine sahip olmasaydı Kur'an'ın öğüt ve ibret alınması maksadı ile zikrettiği olayların bir anlamı kalmayacaktı. Dolayısı ile değişmez kanun ve yasalardan ibaret olan sünnetullah gereği önceki milletlerin yaptıklarını yapanlar aynı sonuca uğrayacak olmaları nedeniyle bu tür olgu ve olayların zikredilmesi büyük öneme sahiptir.

Allah'ın yeryüzünde yaşayan insan toplulukları hakkındaki evrensel yasa gereği, bir toplulukta zulüm ve fesâd yaygınlaşır, bu insanlar arasında bulunan yöneticiler, mütrefler de lüks ve israfa dalar, toplumun refah ve mutluluğu için gayret göstermez ve toplumda bu gidişatı durdurmak için bir kısım insan tarafından dur denilmezse o toplumun yok olması kaçınılmazdır: *"Sizden önceki nesillerden akıllı kimselerin, (insanları) yeryüzünde bozgunculuk yapmaktan menetmeleri gerekmez miydi? Fakat onlar arasından, ancak kendilerini kurtardığımız pek az kişi böyle yaptı. Zulmedenler ise kendilerine verilen refahın peşine düşüp şımardılar ve suç işleyen (insan)lar olup çıktılar."*⁴²¹ Kaynaklarda belirtildiği üzere âyette geçmiş ümmetlerin yok edici bir azaba müstehak olmalarının sebebi onların arasında iyiliği emredip kötülüklerden sakındıran

⁴¹⁷ İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 13:225.

⁴¹⁸ Enfâl 8/; Hicr 15/13; İsrâ 17/77; Kehf 18/55; Ahzâb 33/38; Fâtır 35/43; Mü'min 40/85; Feth 48/75

⁴¹⁹ Curcânî, *et- Ta'rifât*, 62

⁴²⁰ Ahzâb 33/ 62; Fâtır 35/ 43.

⁴²¹ Hûd i 11/116

kişilerin olmamasıdır.⁴²² Bunlar ahiretleri için gerekli hazırlıkları yapmak yerine, geçici dünya zevklerine, makam ve mevkiye önem verdiklerinden dolayı hem kendileri hem de diğer insanlar yaptıklarının neticesi olarak elim bir azaba müstehak oldular. Kur'ân'a bütüncül bir bakışla bakıldığında Allah'ın insanlara verdiği nimetleri geri alarak onları dara sokmakla zulmetmeyeceğini anlaşılmaktadır. Ancak Allah'ın insanları cezalandırması sadece onların küfür, fesat, azgınlık yapmaları ve zulmü engelleyecek bir davranış sergilememeleri nedeniyledir. Toplumdaki yöneticilerin işledikleri haksızlıklar yaygınlaşır, cehalet her tarafı kuşatır ve toplumda ahlâk diye bir şey kalmazsa o zaman kargaşa ve anarşinin baş göstermemesi için bir neden kalmaz. Bu kural hangi asırda veya toplumda olursa olsun değişmez.⁴²³ Şayet toplum bu hal ile hallenecek olursa Allah, o topluma kendilerini aşağılayacak ve onlara zulmedecek birilerini musallat edecektir. Onlar böylece, ahirette uğrayacakları azaptan başka, daha bu dünyada iken yaptıklarının cezasını çekeceklerdir: *"Azabımızı hissettikleri zaman onlar, derhal oradan (kaçmak için hayvanlarını) mahmuzluyorlardı." "Kaçmayın! İçinde bulunduğunuz refaha ve yurtlarınıza dönün, çünkü sorguya çekileceksiniz!" "Eyvah bize, dediler, gerçekten biz (nefislerimize) zulmedenlermişiz!" "Bu mırıldanmaları sürüp giderken biz onları, biçilmiş (ekin gibi) yaptık, söniüp gittiler."*⁴²⁴ Yukarıdaki âyetlerde geçen itraf kelimesi daha önceki bölümlerde işlediğimiz gibi, insanlar arasında kötü alışkanlıkların oluşmasına yol açan aşırılık ve lüksü ifâde eden bir kelimedir. Mütref kelimesi ise müreffeh bir hayat yaşayan, başka bir ifâdeyle hayatında ahlâkî endişelere sahip olmayan, manevî dinamiklerini yitiren kimse kastedilmektedir.⁴²⁵ Öyleyse toplumların çöküşünü hazırlayan nedenlerden biri de insanların bolluk, refah ve lüks bir hayatın içerisinde yaratılış gayelerini unutmalarıdır. Böyle bir hayatı devam ettiren toplumun denetim mekanizmaları ve toplumsal disiplin bilinçleri içinde buldukları rahat ve konfor nedeni ile etkisizleşir ve gevşer. Toplumunu ilkeli ve

⁴²² Ebu'l hasen Mukâtil b. Süleyman b. Beşir, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, Dâru İhyau't-Turas, Beyrut 1423 , 2,301 Zemahşerî, *Keşşâf*, 2:437; Râzi, *Tefsîru Kebîr* 18:419; Cemalud'din Ebu'l ferec Abdurrahmanb. Ali bi Muhammed el-Cevzî, *Zâdu'l Mesîr fi İlmi't-Tefsîr*, Dâru Kitâbu'l-Arabi, 1422 Beyrut, 2,480

⁴²³ Abdalbaki Güneş, *Kur'ân'da Sünnetullah Ve Toplumların Çöküş Nedenleri*, Y.Y.Ü. İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi, 83

⁴²⁴ Enbiyâ, 21/12-15

⁴²⁵ Bkz. *Mütrefler ve Allah Merkezli anlatımı*, 103

hedeflerine yönelten bu dinamiklerin gevşemesi hatta yok olması güç ve iktidarı ellerinden bulunan ve mütref denilen zümrenin fakir ve güçsüz insanlara baskı ve zulümleri yaygınlaşır. Bu da toplumun sonunu hazırlayan temel bir faktördür: *"Biz bir ülkeyi/medeniyeti yok etmeyi istediğimiz zaman, onun servet ve nimetle şımarmış elebaşlarına emirler yöneltiriz/onları yöneticiler yaparız da onlar, orada bozgunculuk yaparlar. Böylece o ülke/medeniyet aleyhine hüküm hak olur; biz de onun altını üstüne getiririz."*⁴²⁶ Âyette ülkenin yok edilmesinin ve servetle şımarmış mütref denilen ileri gelenlerine emirlerin verilmesinin Allah merkezli anlatımı, O'nun varlıklar ile ilgili yasalar çerçevesinde meydana gelmesinden dolayıdır. İnsanın müdahalesi olmadan ne bir medeniyet yükselir, ne de yok olup gider. Yukarıdaki âyetten anladığımız şu ki, toplumun ileri gelen zenginlerin kendi hür iradeleriyle fesat işlemlerinden ve bunlara ses çıkarmayan halkın da doğrudan veya dolaylı olarak söz konusu fesâdın yaygınlaşmasına katkıda bulunmalarından dolayı medeniyetler yok olmaktadır. İşte bu yok oluş, Allah'ın toplumlarla ilgili koyduğu yasalar çerçevesinde ve O'nun irade ve yaratmasıyla gerçekleştiğinden O'na nisbet edilmiştir diyebiliriz.⁴²⁷

İbn Haldun Mukaddime'sinde liderler ve müfekkirlere toplumun eğitim yönelişlerine tercüman olmazlarsa onları nasıl güçsüz hale getirip medeniyetleri çöküşe sürüklediklerini özetle şöyle anlatır: Servetin artmasıyla birtakım alışkanlıklar da artar ve gittikçe gelirlerin karşılamayacağı boyutta masraflı olmaya başlar. Böyle bir ortamda fakirler ezilirken zenginler de servetlerini eğlencelerde tüketirler. Daha sonra gelen nesiller, daha da zevke düşkün olurlar, bütün gelirlerini bu yolda harcarlar. Bolluk içinde yaşamak, zevklere dalmak, insan karakterini bozacak her çeşit kötülük ve iradesizliğe neden olur. Bunun bir sonucu olarak medeniyetin devam etmesinin bağlı bulunduğu iyi meziyetler yok olurken, medeniyetin çökmesine neden olan kötü huylar yaygınlık kazanır. Bundan sonra o medeniyette çöküş işaretleri görülmeye başlar, yapısı sarsılır ve nihâyetinde önlenmesi imkânsız yıkılma ve yok olma safhası ortaya çıkar. Bu, Yüce Allah'ın medeniyetler için koyduğu gerileme ve çökme yasasının

⁴²⁶ İsrâ 17/16

⁴²⁷ Abdülbaki Güneş, "Kur'an'da Sünnetullah Ve Toplumların Çöküş Nedenleri", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 5 (2005),84

gereğidir.⁴²⁸ İşte bu çöküşü durduracak olan kuvvette yine o toplumun içinden çıkacak, ilkeli, hedefleri olan, geleceğe dair umutlarını kaybetmeden emri bi'l ma'ruf nehy-i ani'l-münker yapabilecek olan insanlardır. Bu insanların eli ile Allah, diğer kavmin elinden yayılan fitne ateşini söndürecek, sünnetullah gereği çöküşü hazırlayan nedenler yine başka bir sünnetullah ile tek tek ortadan kaldırılacaktır.

Diğer taraftan İlahi vahiyler, temelde insanın dünya ve ahiret saadeti ile ilgilenir. Çünkü “vahyin hedefi insan ve onun mutluluğudur”⁴²⁹. Dolayısı ile insana doğru yolu gösterecek, mutlu olabileceği ilke ve esasları beyan eden vahiy ve içeriklerine ihtiyaç vardır. İşte bu sebepten dolayıdır ki, yarattığı varlıkları ve onların ihtiyaçlarını en iyi bilen Allah, dünya ve ahirette insanların mutluluğunu sağlayacak ilke ve esasları insanlık âleminin başladığı günden itibaren her devirde Peygamberler aracılığı ile vahiyler göndermiştir. Vahyin gayesi, daha öncede söylendiği gibi insanlara doğru yolu göstermek ve insanlar arasında ortaya çıkabilecek zulüm, haksızlık ve fitneyi doğruya güzele hak ve adalete çevirerek bu ölçülerde yaşayan bir toplum ihdas etmekten ibarettir ki, esasen Kur'an'ın hedeflediği dünya düzeni de budur.⁴³⁰ Şayet Allah'ın kullarına hidayeti murat etmeseydi ve bu doğrultuda vahiy göndermeseydi, insanoğlunun hidayeti bulması mümkün olmayacak ve kendisini yaratan Allah'ı yeteri kadar bilemeyecekti. Bu nedenle vahiy bir taraftan, insana doğru, şirkten uzak ve bir olan Allah'a iman esasına dayalı bir dünya görüşü kazandırmayı hedeflerken, diğer taraftan da ahiret hayatının mutluluğunun elde edilmesi ile ilgili ona rehberlik etmektedir. Bu sebeple vahyin içeriğinde Yüce Allah, bireylerden dünya ve ahiret mutluluğunu elde etmelerini sağlayacak düşünce yapısı, davranış şekilleri ve insanın doğal yapısına uygun hareket tarzlarını bildirmeye çok dikkat etmiştir.⁴³¹ Peygamberlerin gönderildiği toplumlarda karşılaştıkları birçok dini, siyasi, ahlaki vs. sorunlara vahyin çözüm niteliğinde ki müdahaleleri,⁴³² başka bir ifadeyle vahyin, insanların karşılaşılabileceği türden sorunlara cevap niteliğinde

⁴²⁸ Abdurrahman ebu Zeyd Veliyyuddin İbn Haldun Maliki, *Mukaddime*, Dergah yay. İstanbul, 2016, 130-133

⁴²⁹ Muhsin Demirci, *Vahiy Gerçeği*, İstanbul.1996,24-25;

⁴³⁰ Demirci *Vahiy Gerçeği* 17-18

⁴³¹ Demirci, *Vahiy Gerçeği*, 121-122

⁴³² Adil Çiftçi, *Fazlurrahman ile İslam'ı Yeniden Düşünmek*, Ank. 2000, 164.

gönderiliyor olması gösteriyor ki, Allah insanı asla kendi haline bırakmayacak dünya ve ahiret mutluluğu için son derece elzem olan vahiy ve peygamberlikle kendisine yardımcı olunmaktadır.

Fail olan ve insanlara hidayet etmek, şirkin ve şerrin karanlığından kurtarmak için iletişime geçmeyi murat eden Allah gönderdiği peygamberleri ve onlardan sonra peygamberlerin varisi durumundaki ilim ehlinin eli ile zulmü ortadan kaldırmaktadır. Bilindiği gibi Allah'ın yeryüzünde yaşayan insan toplulukları hakkındaki evrensel yasası, bir toplulukta zulmün yaygınlaşmasına esas olan davranış bu insanlar arasında bulunan yöneticiler ve müteflerin lüks ve israfa dalmasıdır. Ama toplumun refah ve mutluluğu için bir kısım insanların bu zulme karşı davranış sergileme temayülü de Allah'ın evrensel yasasının gereğidir. Aksi halde o toplumun yok olması kaçınılmazdır. *“Derken, Allah'ın izniyle onları bozguna uğrattılar. Davud, Câlût'u öldürdü. Allah ona (Davud'a) hükümdarlık ve hikmet verdi ve ona dilediğini öğretti. Eğer Allah'ın; insanların bir kısmıyla diğerlerini savması olmasaydı, yeryüzü bozulurdu. Ancak Allah, bütün âlemlere karşı lütuf sahibidir.* ⁴³³ ayeti ile *“Onlar, haksız yere, sırf, "Rabbimiz Allah'tır" demelerinden dolayı yurtlarından çıkarılmış kimselerdir. Eğer Allah'ın, insanların bir kısmını bir kısmıyla defetmesi olmasaydı, içlerinde Allah'ın adı çok anılan manastırlar, kiliseler, havralar ve mescitler muhakkak yerle bir edilirdi. Şüphesiz ki Allah kendi dinine yardım edene mutlaka yardım eder. Şüphesiz ki Allah çok kuvvetlidir, mutlak güç sahibidir.* ⁴³⁴ Dikkat edilirse bu ayetlerde geçen Allah'ın bazı kulları eli ile bazısını savmasını yukarıda bahsi geçtiği gibi yorumlanması tamamen ilahi irade ve kudrete dikkat çekmek olduğu daha net anlaşılmaktadır. Çünkü bu evrensel yasayla kullarını iyiye ve doğruya yönelten kudretin Allah olduğu bilinen bir gerçekliktir. Bunun dışında kullarına hidayet etmek isteyen ve bunu gerçekleştirmek için ontolojik farklılığa rağmen ya kulunu kendisini anlayabilecek bir derinliğe getirmesi ya da bir parça onların seviyesine inme lütfunda bulunması, bu eylemin Allah merkezli anlatımı için yeter bir sebep olduğu kanaatindeyiz.

⁴³³ Bakara 2/251

⁴³⁴ Hac 22/40

2.1.5. Hz.Peygamberin Zeynep binti Cahş ile Evliliğinin Allah Merkezli Anlatımı

Evlilik ve buna bağı aile, toplumsal yaşamı düzenleyen, insan neslinin devamını sağlayan, bireylerin sosyal, psikolojik ve ekonomik ihtiyaçlarını karşılayan ve toplumsal düzeni sağlayan bir mekanizmadır. Toplumun temel kurumlarından olan aile, evlilik kurumu aracılığıyla kurulmaktadır. Klasik etik düşüncede ve felsefede pratik yetkinleşmenin ilk ayağını birey, ikincisini aile, üçüncüsünü toplum oluşturur. İnsan toplumsal bir varlık olduğu için ilk yetkinleşme alanı ailedir.

Allah yeryüzünde insanı yarattığı günden itibaren, insan mutlu olmak için gerekli olan ihtiyaçlarının peşinde koşmaktadır. Bu mutluluğu elde etmek için birçok zorluklarla karşı karşıya kalmaktadır. Bu çaba insan mutlu olana kadar da devam edecektir. Allah'ın meşru kıldığı evlilik akdi ile insan nesli devam etmekte, topluluklar birbirleri olan ilişkilerini ve akrabalıklarını bu akitle sağlamaktadır. Ayrıca kadın ailesinden koparak kurduğu yeni aile içerisinde aktif görevler üstlenerek faal konuma geçmektedir. Böylece topluma yön verebilecek davranışlar sergileme imkânı bulmaktadır.

Bilindiği gibi evlilik tarihi ilk insan Hz. Âdem'e kadar uzanmaktadır. İlkelerini dini ve dünyevi kurallar ve örflerden alan evlilik sosyal bir olaydır. Dilsel bir kabulde başlayan evlilik medeni kanunlarla ya da devletin yetki verdiği kurumun onayı ile iki tarafın birbirleri üzerindeki hakları teminat altına alınmaktadır. Öyleyse evlilik hukuku *“Ey insanlar! Sizi bir tek nefisten yaratan ve ondan da eşini yaratan; ikisinden birçok erkek ve kadın (meydana getirip) yayan Rabbinize karşı gelmekten sakının. Kendisi adına birbirinizden dilekte bulunduğunuz Allah'a karşı gelmekten ve akrabalık bağlarını koparmaktan sakının. Şüphesiz Allah üzerinizde bir gözetleyicidir.”*⁴³⁵ Ayeti gereğince zorunlu dini kurallar ile düzenlemeye tabi tutulmaktadır. Çünkü Allah insanı, evliliğe rağbet eden bir kabiliyetle yaratmakla kalmamış teşvikde etmiştir. Evliliği istikrar, sükûnet ve huzurun teminatı kılan Allah, aileyle insana güven ve huzur ortamı sağlamıştır. Bu güven ve huzur ortamının devamı için de taraflara bir takım hak

⁴³⁵ Nîsa 4/1

ve sorumluluklar yükleyerek fitrat ve dine uygun bir tavır sergilemesini sağlamıştır. Görüldüğü gibi evlilikle ilgili olgu ve olayların konusu insan ve davranışlarıdır. Bu bakımdan sosyo-politik bir içeriğine sahiptir. Biz de bu nedenle Zeynep binti Cahş'ın Hz peygamberle evlilik bahsini Allah merkezli anlatım çerçevesinde ele alacağız.

Bu konuyu ele alırken öncelikle Peygamberin Zeynep binti Cahş ile evliliğini biraz genişçe burada anlatmamız gerekmektedir. **وَأَذِ تَقُولُ لِلَّذِي أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِ وَأَنْعَمْتَ عَلَيْهِ أَمْسِكْ عَلَيْكَ زَوْجَكَ وَاتَّقِ اللَّهَ وَتُخْفِي فِي نَفْسِكَ مَا اللَّهُ مُبْدِيهِ وَتَخْشَى النَّاسَ وَاللَّهُ أَحَقُّ أَنْ تَخْشَاهُ فَلَمَّا قَضَى زَيْدٌ مِنْهَا وَطَرًا زَوَّجْنَاكَ لَكِي لَا يَكُونَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ حَرَجٌ فِي أَزْوَاجِ أَدْعِيَائِهِمْ إِذَا قَضَوْا مِنْهُنَّ وَطَرًا وَكَانَ أَمْرُ اللَّهِ مَفْعُولًا** “*Hani sen Allah'ın kendisine nimet verdiği, senin de (azat etmek suretiyle) iyilikte bulunduğu kimseye, "Eşini nikahında tut (onu boşama) ve Allah'tan sakın" diyordun. İçinde, Allah'ın ortaya çıkaracağı bir şeyi gizliyor ve insanlardan çekiniyordun. Oysa kendisinden çekinmene Allah daha layıktı. Zeyd eşinden yana isteğini yerine getirince (eşini boşayınca), onu seninle evlendirdik ki, eşlerinden yana isteklerini yerine getirdiklerinde (onları boşadıklarında), evlatlıklarının eşleriyle evlenmeleri konusunda mü'minlere bir zorluk olmasın. Allah'ın emri mutlaka yerine getirilmiştir*”⁴³⁶ Tefsirlerin belirttiğine göre, bu âyetin iniş sebebi, Hz. Peygamber'in, Zeyd b. Hârise (ö.8/m.629) ile Zeyneb bint Cahş'ın aralarında nesep ve zenginlik yönünden denklik olmamasına bağlı olarak boşanmaları ve peygamber(as)'nin Zeynep ile evlenmesidir⁴³⁷

Bilindiği gibi Zeyd o günkü toplumsal anlayışın çarpıklığı nedeniyle köle olan, Hz. Peygamber tarafından özgürlüğüne kavuşturulan, bu arada peygamber (as)'a evlatlık olma şerefine ulaşmış bir sahabelidir. Zeynep Binti Cahş ise Hz Peygamberin halası Ümeyye'nin kızıdır. Medine'ye hicret eden ilk muhacirlerden biridir. Medine'de Zeynep ile evlenmek isteyenler bir hayli fazla olmasına rağmen Hz Peygamber O'nun Zeyd ile evlenmesini uygun gördü. Zeynep binti Cahş bu

⁴³⁶ Ahzâb 33/37

⁴³⁷ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 20:272; Ebu'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrahim es-Semerkindi, *Bahru'l-Ulûm*, trs, 3:63; Beğavi, *Tefsîru'l-Tefsîru'l-Beğavi* 3:641; Zemaşerî, Keşşâf, 3:540 Râzi, *Tefsîru Kebîr* 25:169; Beydâvi, *Envâru't-Tenzîl*, 4:232; Muhammed Tâhir b. Muihammed Tâhir b. Âşûr, et-Tahrîru ve't-Tenvîr, Dâru't-Tûnusiyye, Tunus, 1984, 22:29;

evliliğe gönlü olmamasına rağmen Allah Rasulu'nun kararına rıza göstererek istemeye istemeye Zeyd ile hicretin ikinci senesinde 624 yılında evlendi.⁴³⁸ Zeynep binti Cahş bu sıralarda 30 küsur yaşlarında, Zeyd ise hem Peygamberimiz'in sütannesi Ümmü eymen ile evli, hem de elli yaşlarında idi. Ayrıca Zeyd Hz. Peygamber'in evlatlığı olması da bilinen bir durumdur. Peygamberimizden beş yaş daha küçük olan Zeyd, Allah Rasulu'nun en çok sevdiği dostları arasında idi. Zeyd Peygamberimize ilk iman eden sahabelerin arasında yer alırken, askeri ve idari kabiliyetleri ile sahabe arasında saygın bir kişiliğe sahipti.⁴³⁹ Zeyd İmam Zührî (ö. 50-124/670-742)'nin : “ Zeyd'den önce Müslüman olmuş kimse bilmiyoruz.” dediği kimsedir.⁴⁴⁰ Ne var ki Zeynep binti Cahş ile Zeyd'in evliliği istenen bir şekilde gitmedi. Aralarındaki denklığe aykırı konum farklılıkları, Zeynep binti Cahş'ın Kureyş'in saygın eşrafından biri olması, Zeyd ile ruhen böyle bir evliliğin sürdürülmesini engelleyince, Zeyd, Hz Peygamber'e evliliği ile ilgili huzursuzluklarını ve boşanma isteğini ifade etmeye başladı. Zaten Peygamberimiz 'de bu huzursuzluğun farkında idi. Fakat bu evliliğin bu şekilde bitmesini arzu etmediği için Zeyd'e birçok defa sabrı tavsiye etti.⁴⁴¹ Ama tüm tavsiyelere rağmen, temelsiz ve sevgiye dayalı kurulmayan bu aile yuvası daha fazla dayanamadı ve Zeyd'in, eşi Zeynep binti Cahş'ı boşaması ile sona erdi. Bu boşanma böyle bir evliliği isteyen ve sebep olan Allah Resul'ünde vicdanen rahatsızlık uyandırması kaçınılmaz bir sonuçtu.⁴⁴²

Olayın bu aşamasından sonra farklı rivayetler bize kadar ulaşmaktadır. Bazılarına göre Peygamberimizin ilerde kalkması planlanan evlatlıkların eşleri ile evlenmenin yasaklığını kaldırmak için, Allah'ın takdirinde böyle bir evlilik ve boşanma olayının gerçekleştiği ifade edilmektedir. Çünkü Allah böyle bir evliliğin

⁴³⁸ Beğavi *Tefsîru'l-Beğavî*, 3:621; Zemahşerî, *Keşşâf*, 3:540; Beydâvi, *Envâru't-Tenzîl*, 4:632; Neseî, *Medâriku't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl*, 3:33; M. Sait Hatipoğlu, *Hız Peygamber ve Kur'an Dışı Vahiy*, Otto yayınları, 2016, 35

⁴³⁹ Ebu'l- Kasım Süleyman b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mû'cemu'l-Kebîr*, Mektebetü'l-Asaletü ve't-Turâs, Beyrut, 2010, 5:4653; İbnu'l-Esir, *Usud'ul Gabe* 2:282; İbni Hacer Askalâni, *el-İsabe fî temyîzi's-Sahabe* 2:600

⁴⁴⁰ Müsned, *Sabır*

⁴⁴¹ Süleyman Ateş, *Kur'an-ı Kerim Tefsîri*, 4:2068; Neseî, *Medâriku't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl*, 3:33; M. Sait Hatipoğlu, *Hız Peygamber ve Kur'an Dışı Vahiy*, Otto yayınları, 2016, 36

⁴⁴² Ebu Muhammet el-Huseyn b. Mes'ud b. Muhammed b. El-Ferra el-Beğavî, *Meâlimu't-Tenzîl fî Tefsîri'l Kur'an*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabi, 1420, 3:621; Zemahşerî, *Keşşâf*, 3:540; Beydâvi, *Envâru't-Tenzîl*, 4:632; Neseî, *Medâriku't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl*, 3:33; Hatipoğlu, *Hız Peygamber ve Kur'an Dışı Vahiy*, 35

olacağını peygamberimize bildirmişti.⁴⁴³ Zaten boşanmanın akabinde peygamberimizin Zeynep binti Caş ile evlenmesi, cahiliye döneminden kalma bir adet olan, bu âdetin fiilen kaldırılmasına sebep oluyordu.⁴⁴⁴ Bazılarına göre de Peygamberimiz, halasının kızını, toplum içerisinde düştüğü bu durumdan çıkarmak maksadı ve toplumun içerisinde var olan bu yanlış uygulamayı kaldıracak bir çözüm uygulamıştır. Bunun içinde Peygamberimiz bizzat kendi nefsinde bunu gerçekleştirmeye karar verdi. Ancak bu kararı verirken aynı surenin baş tarafında evlatlığın, insanın gerçek oğlu olmadığı, oğul ile baba arasındaki hükümlerin, evlatlık ile evlat edinen arasında aynen yürümeyeceğini belirtmiştir.⁴⁴⁵ Peygamberimiz Zeynep binti Caş'a kendisi elli beş yaşında iken evlenme teklifinde bulundu. Peygamberimizle Zeynep binti Caş hicretin beşinci, 627 senesinin zilkade ayında evlendiler.

Olayın bu aşamasında ayette ifade edilen peygamberimizin insanların duymasından endişe ettiği şey ne olabilir? Şeklinde bir soru akıllara takılmaktadır. Bu sorunun cevabını ararken Zemahşeri'de şöyle bir anlatıma rastladık: O'na göre peygamberimizin, Zeynep binti Caş'a karşı herhangi bir muhabbet varlığını gizlemesi söz konusu değildir. Çünkü sevgi Allah'ın kullarına yarattığı fitrî bir duygudur. Allah\ karşı cinslerin birbirlerine karşı duygularını bastırabilmeleri için nikâhı helal kılmıştır. Allah Resulünün yapılması helal olan bir şeyi gizlemesi mümkün gözükmemektedir. Ancak O, evine yemek için gelenlerden rahatsız olmasına rağmen bunu söyleyemeyecek kadar hâyâ sahibi olması, Zeyd'in eşini boşadıktan sonra Zeynep ile kendisinin evleneceğini gizlemesini çok iyi anlatmaktadır⁴⁴⁶

Burada رَوَّجْنَاكُمَا “*Seni O'nunla evlendirdik*” denilerek neden Zeynep binti Caş ile Peygamberimizin evliliği doğrudan Allah ile ilişkilendirilmiştir? Yani Zeyneb'in önce Zeyd ile evlendirilmesi sonra Hz peygamber ile evlenmesi ilahi vahye dayalı bir emirle mi olmuştur? Yoksa bu ifade ilahi takdire işaret eden bir

⁴⁴³ Necmuddin ebu'l-Kasım, *Îcâzu'l-Beyân an Me'ani'l-Kur'ân*,2:673;Nisabûri, *Bâhiru'l-Burhân fi meâni Müşkilâti'l-Kur'ân*,2:1139; Beydâvi, *Envâru't-Tenzîl* ,4:233

⁴⁴⁴ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*,20:275;Zemahşerî, *Keşşâf*,3:543; Râzi, *Tefsîru Kebîr* ,25:170

⁴⁴⁵ Ahzâb 33/4;Ateş, *Kur'ân-ı Kerim Tefsîri*,4,2043;Bayraktar Bayraklı, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'ân Tefsîri*,15,248;Hatipoğlu *Hız Peygamber ve Kur'ân Dışı Vahiy*,36

⁴⁴⁶ Zemahşerî, *Keşşâf*, 3:542;Nizâmud'dîn Hasan b. Muhammed b. Hüseyin en-Nisabûri, *Garâibu'l-Kur'ân ve Ragâibu'l-Furkân*,Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut,1416, 5:462

anlatım mıdır? Bir başka ifadeyle niçin Allah (cc) bu evliliği kendi üzerinden anlatmıştır? sorusunun cevabını farklı açılardan ele alarak verebiliriz

Birincisi: Hz Zeynep, Hz Peygamberin halasının kızı olması ve onu her fırsatta görmesi mümkün olduğundan Hz Muhammed'in Zeynep'e, Zeyd ile evliliğinden sonra âşık olduğu şeklindeki bir düşünceyi kabul etmenin mümkün olmadığını gözükmemektedir. Öyle olsa idi başta evlenirdi. O halde Hz peygamberin Zeynep ile başka bir gerekçe ile evlendirilmesi gerektiği ortaya çıkmaktadır. Hz Zeynep bu evliliğe karşı çıkmış olmasına rağmen Hz Peygamber'in bu evliliğin olmasını istemesi, ayrıca Zeynep ve Zeyd tarafından bu emre itaat etmenin bir zorunluluk olarak hissedilmesi, bunların başından beri Allah tarafından planladığını göstermektedir. Çünkü Hz Peygamber'in aklında böyle bir evlilik söz konusu bile değildi. Bu plan neticesinde gerçekleşen Zeynep ile Zeyd'in evliliğinde Allah tarafından arap coğrafyasında İslam'ın, azat edilerek hürriyetine kavuşmuş bir köleyi kureyşli bir soylunun statüsüne çıkaran bir örnek olması bakımından iyi bir örnek olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁴⁷

İkincisi: Ayetin zahiri manasını almaktır. Buna göre Peygamberimize, Allah daha önceden Zeynep binti Cahş'ın eşi olacağını bildirmişti. Zaten Allah Resulünün bu olayı bir müddet gizlemesi ta ki Allah'ın: *"Hani sen Allah'ın kendisine nimet verdiği, senin de (azat etmek suretiyle) iyilikte bulunduğun kimseye, "Eşini nikâhında tut (onu boşama) ve Allah'tan sakın" diyordun. İçinde, Allah'ın ortaya çıkaracağı bir şeyi gizliyor ve insanlardan çekiniyordun. Oysa kendisinden çekinmene Allah daha layıktı. Zeyd eşinden yana isteğini yerine getirince (eşini boşayınca), onu seninle evlendirdik ki, eşlerinden yana isteklerini yerine getirdiklerinde (onları boşadıklarında), evlatlıklarının eşleriyle evlenmeleri konusunda mü'minlere bir zorluk olmasın. Allah'ın emri mutlaka yerine getirilmiştir."*⁴⁴⁸ Ayeti gelinceye kadar söylememesi de bunu teyit etmektedir. Ayrıca Zeynep binti Cahş evliliğinden sonra, peygamberimizin diğer

⁴⁴⁷ Ebu'l Âlâ Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, İnsân Yayınları, trh, 4,382;

⁴⁴⁸ Ahzâb 33/37

hanımlarına “sizi velileriniz, beni ise Allah evlendirdi”⁴⁴⁹ şeklindeki rivayetler de yukarıdaki anlatımı desteklemektedir.

Üçüncüsü ise, “Allah, hiçbir adamın içine iki kalp koymamıştır. Kendilerine zihâr yaptığınız eşlerinizi de anneleriniz yapmamıştır. Yine evlatlıklarınızı da öz çocuklarınız (gibi) kilmamıştır. Bu sizin ağızlarınızla söylediğiniz (fakat gerçekliği olmayan) sözünüzdür. Allah ise gerçeği söyler ve doğru yola iletir.”⁴⁵⁰ ayetine göre evlatlığın öz evlat gibi olmadığı, evlatlıkların öz babalarının isimleri ile anılması gerektiği şeklinde ifadelere istinaden, zaten kendisine karşı sevgi hissettiği Zeynep ile Arapların cahiliye dönemine ait bir geleneği yıkmak maksadı ile ictihaden evlenmesidir.⁴⁵¹ O zaman Akla neden “evlendirdik” ifadesinin kullanıldığı gelmektedir.? Bize göre Allah Rasulunun evlatlığının boşadığı eşiyile evlenmesi, onda ciddi bir sıkıntı yaratmış, insanların kendisi hakkında söyleyeceklerinden çekinmiştir. İşte Allah, Rasulunu rahatlatmak maksadıyla bizzat evliliğin onayını kendisinin verdiği ilan etmiş ve insanların peygamberimize söyleyecekleri sözleri baştan etkisiz hale getirmiştir. Yine Allah *رُؤُجْنَاكَهَا لِكَيْ لَا يَكُونَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ حَرَجٌ* “Evlatlıklarının eşleriyle evlenmeleri konusunda mü'minlere bir zorluk olmasın” buyurarak aynı sıkıntıları yaşayabilecek mü'minlere de kolaylık sağlamıştır. Zaten dikkat edilirse Allah bu olayı mazi kalıpla hikâye etmektedir.⁴⁵² Arapça bilen herkes takdir eder ki “وَأُذِ” edatından sonra gelen ifadeler, olmamışı değil, olmuş ve neticelenmiş olayı ifade eder. Daha da önemlisi Allah her durumda insanların üzerindeki hâkimiyetinin unutulmamasını murat ederek, bu olayı kendisi merkezli anlattığı bizim bu ayetten anlayabildiğimiz bir mesajdır.

Hız Peygamber efendimizin Zeynep binti Cahş ile evliliğini anlatırken Allah merkezli bir anlatımın kullanılmasındaki sebeplerden bir diğeri de, Yüce Allah'ın toplum nezdinde çok hassas olan böyle bir konunun peygamber (as)'ın psikolojisinde yapacağı tahribatı en aza indirgemek istemiş olabileceğidir. Çünkü İslam'a göre hüküm Allah'ındır. Madem ki Allah hüküm koyar o halde O, hem

⁴⁴⁹Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Muhammed En-Nîsaburi El-Vâhidi en- Nîsabûrî,el-*Vasît fi Tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd*,dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut-Lubnan, 1994,3,473

⁴⁵⁰ Ahzâb 33/4

⁴⁵¹ M. Sait Hatipoğlu, *Hız Peygamber ve Kur'ân dışı Vahiy*, ,35-39

⁴⁵²Taberî, *Câmiu'l-Beyân* 20:275

koyduğu hükmün arkasındadır, hem de onu tebliğine memur kıldığı peygamberinin arkasındadır. Onu toplum karşısında konuşamaz bir hale elbette getirmeyecek olan Allah, evlendirme işini bizzat kendisi üstlenmiş, doğabilecek şayiaları, atılabilecek iftiraları ve inanmış kalplere gelebilecek şüpheleri gidermiş ve Allah'ın Rasulunun Mekke'deki itibarını muhafaza etmiştir. Zaten ayetin sonuna dikkat edildiğinde yüce Allah ayeti“Allah'ın emri kesinleşmiş bir hükümdür.” İfadesi ile bitirmesi toplumdaki bir yanlışlığı kendi üzerinden anlatarak yeni bir hüküm getirmesi ve o yanlışlığı ortadan kaldırması konunun önemi ve toplumun ıslahı açısından önem arz etmekle kalmaz ayrıca mevcut durumun peygamberimiz ile alakalı olmadığını da vurgulamaktadır. Bu ayetin peşinden gelen ayetlere baktığımızda “*Muhammed, sizin erkeklerinizden hiçbirinin babası değildir. Fakat o, Allah'ın Resülü ve nebilerin sonuncusudur. Allah her şeyi hakkıyla bilendir.*”⁴⁵³ İfadesi ile Hz Muhammed'in peygamberlik yönüne dikkat çekmesi, hükmün sadece Allah'a ait olduğunu peygamberinin bu konuda bir dahli olmadığı ve O'nun ayıplanacak bir şey yapmadığı beşerin anlayışına sunulmaktadır. Tüm bunlar yukarıda söylediğimiz tespitlerimizi doğruladığı kanaatindeyiz.

Özellikle bu olayın Allah (cc) üzerinden anlatılmasının bir diğer sebebi de toplumsal değişim ile ilgili olmasıdır. Araplar için evlatlığın boşadığı eş ile evliliğin haram olması köklü bir sosyal gelenektir. Arapların belki de asırlardır sosyal hayatlarında uyguladıkları bu gelenekle ilgili değişimin, muhatap açısından radikal bir değişiklik olduğu anlaşılıyor. Böyle bir değişimi ancak en kutsal otorite olan yüce Allah'ın kendi üzerinden meseleyi anlatması ile içselleştirilebilir ve böyle önemli sosyal bir değişiklik yapılabilir. İşte bu sebeple Allah(cc) Hz. Peygamberin Zeynep b. Cahş ile evlenmesini kendisine izafe ederek anlatmış ve “*Seni biz evlendirdik*” demiştir. Aksi halde Hz. Peygamberin, evlatlığının boşadığı eşiyile evlenmesi muhatap nazarında imajını zedeleyebilirdi. İşte Allah merkezli anlatımla yapılan bu güçlü vurgu bu tür mahzurları ortadan kaldırmış gözüküyor.

Sonuç olarak Ahzap suresi 37. Ayetindeki Allah merkezli anlatımı Peygamberimizle Zeynep binti Cahş'ın evliliğinin Allah tarafından murat edilmesi

⁴⁵³ Ahzâb 33/40

ve bununla ilgili gelişen planların Allah tarafından yapılmasından kaynaklanmaktadır. Çünkü Zeynep ile Zeyd arasında küfüvvetin olmayışı ve her ikisinin de böyle bir evliliği kendi rızalarından ziyade Peygamber (as)'ın emrine boyun eğerek yaptıkları bize ulaşan rivayetlerden anlaşılmaktadır. Bu durum konunun Allah'a nispet edilerek anlatılmasını anlaşılır hale getirmektedir. Diğer taraftan araplar arasında kabul gören evlatlık anlayışı Allah'ın ve İslam'ın tasvip etmediği bir durumdur. İslam'da hüküm koymak ve kaldırmak bilindiği gibi sadece Allah'a aittir. Evlatlık ile ilgili mevcut hükmün aksine gelen ve tamamen Allah'a ait olan böyle bir konunun Allah'a nispet edilerek anlatılması ayete belîğ bir üslup katmaktadır. Ayrıca evlatlığının eşi ile evlenen Peygamber efendimizin ve ondan sonra bu durumu yaşayacak tüm insanlığın karşılaşabileceği psikolojik travmalar, Allah'ın, verdiği hükmünü sahiplenen ve bu emrin kendi tarafından verildiğini söyleyen ifadesi ile giderilmiş olmaktadır.

2.2. Sosyo-Ekonomik Olgu ve Olayların Allah Merkezli Anlatımı

Birinci bölümde Kur'an'ın oluşturmaya çalıştığı Allah tasavvurunun ilahi metne yansımalarını göstermek amacı ile “ Allah” kavramının bugüne kadar özellikle İslam'da ve diğer kültürlerde oluşan tasavvurları orta yere koymaya, bu bağlamda Din dili ve Kur'an dili ile ne anladığımızı veya nasıl anlamamız gerektiğini genel bir çerçevede ele aldık. Ayrıca Tanrı merkezli anlatımların Kur'an dili ve üslubunun en önemli özelliklerinden biri olduğunu anlattık. Eldeki çalışmanın en önemli bölümlerinden biri olan bu bölümde ise özetle Kur'an'ın Sosyal-Ekonomik olgu ve olayların Allah merkezli anlatımıyla hangi konu veya konulara değinmeyi murat ettiğini belirlemeye çalışacağız. Bunu yaparken konu ile ilgili bir ayeti referans olarak alacak, bu ayetten yola çıkarak önce ayetin klasik tefsir metinlerinde nasıl anlaşıldığını belirttikten sonrada Allah merkezli anlatım çerçevesinde ele alacağız.

Bilindiği gibi genel olarak, büyük dinler, insan haklarının ihlalinin önlenmesi ve gelir dağılımının adilâne paylaşılması gibi hususlarda sosyo-ekonomik dengenin kurulması için temel ilkeler içermektedir. Birçok kutsal metin ibaresi, sosyal olarak ezilen sınıflara ve yoksullara ayrıcalıklı bir konum atfeder. Sosyal olarak en zayıf olanların korunması hususu, peygamberlerin öncelikli

kabul ettiği bir aksiyondur. Peygamberlerin, yaşam tarzlarına müdahale edilen seşkinler tarafından hücuma uğramasının bir nedeni de budur. Böyle bir eleştiri ve sosyal reform geręekleřtirme düşüncesi, sadece dinamik bir aktiviteye sahip ve dünyayı belirli bir tarzda d- nştrmeyi hedefleyen dinlerden neşet edebilir.

İslamiyet, ilk günlerinden itibaren belirgin bir tarzda sosyal hayatı değiştirmeye ve onu yeni bir yasama sayesinde dengeli bir hale getirmeye teşebbüs eden bir dindir. Kastvari bir toplumsal yapılanmanın yaşandığı altıncı asır Mekke'sinde, daha peygamberlikle görevlendirilmeden önce Hz. Muhammed, varlıklı ileri gelenlerin, zayıfların haklarını acımasızca çiğneyen egemenliğinden son derece rahatsızlık duymaktaydı. Bu nedenle o, yaşadığı bölgede, haklının değil güçlünün dediğinin geçerli olduğu toplumsal hayat ve ölümle ilgili meseleleri tefekkür ve teemmül etmek üzere zaman zaman yüksek bir tepedeki Hira isimli mağaraya çekilmekteydi. Toplumsal buhranın en koyu olduğu anlarda, Hz. Muhammed, Hira'da tefekkür halinde iken, 40 yaşında, Yüce Allah tarafından risaletle görevlendirildi ve "tek-tanrıclığı (tevhid)" tesis etmek ve "sosyo-ekonomik dengesizliği" düzeltmek için bir mücadele başlattı.⁴⁵⁴ Kur'an'ın bahsettiği "Peygamberin belini büken yükün önemli bir bölümünü, Fazlurrahman'a göre, onun zihnini meşgul eden "ok-tanrıclık" ve zenginler ile fakirler arasındaki derin "sosyo-ekonomik dengesizlikler"den kaynaklanan toplumsal sorunlar teşkil etmiş olmalıydı. Hz. Muhammed'in Hira'daki tefekkürünün, sadece sosyal sorunlara odaklanmadığı açıktır, ama bunların onun zihninde önemli yer tuttuğu yadsınamaz bir geręektir. Bu bağlamda Kur'an'ın tek Tanrıclık, sosyo-ekonomik adalet ve Ahiret Günü tema'sı birbiriyle çok yakından bağlantılıdır.⁴⁵⁵

Hz. Muhammed peygamberlikle görevlendirildiğinde, eşitlik esaslarına dayalı toplum düzenini, o dönemin Mekke toplumunda hakim olan birbirine yakın iki olguyu şiddetle eleştirerek iln etmişti: Bunlardan birisi şirk veya toplumun blnmşlğnn belirtisi olan çok tanrıclık (puta tapma); diğerisi de aynı şekilde

⁴⁵⁴ Fazlurrahman, *İslam Geleneğinde Sağlık ve Tıp, Değişim ve Kimlik*, ev. A. B. Baloğlu, A. Çiftçi, Ankara Okulu Yay, Ank. 1997, 125, 1; Fazlurrahman, *İslam*, ev. M. Dağ ve M. Aydın, Ankara Okulu Yay, Ank. 1999, 1, 53.

⁴⁵⁵ Fazlurrahman, *Allah'ın Elçisi ve Mesajı, Makaleler I*, ev. A. Çiftçi, Ankara Okulu Yay, Ankara 1997, 43.

insanlığın kutupsal bölünmüşlüğünü tehlikeli bir şekilde devam ettiren sosyo-ekonomik eşitsizliktir. Her ne kadar ırkçılık, kabile rekabetleri, düşmanlık ve intikam, çevreyi tahrip daha az ciddi değilse de ekonomik eşitsizlikler, sosyal uyumsuzlukların çekirdeğini oluşturduğu için Kur'an'da şirk ile birlikte en fazla eleştirilen konuların başında, gelir dağılımı dengesizlikleri gelir. İslam Peygamberi'nin uygulamalarının, büyük ölçüde, sosyal gelişmeyi sağlamaya; haksızlıkları ve gelir dağılımı dengesizliğini ortadan kaldırmaya yönelik olduğu söylenebilir. İşte biz bu bağlamda Kur'an'da sosyo-ekonomik olguların içerisinde değerlendirebileceğimiz rızık, ganimet, Allah'ın borç alması mevzularını bu bölümde işlemeyi amaçlamaktayız.

2.2.1-Rızık Allah Tarafından Verilmesi ve Allah Merkezli Anlatımı

Ekonomi ve din, her ikisi de muhtelif görünümde tezahür eden simgesel ve reel konseptleriyle gündelik hayatımızı önemli ölçüde etkileyen mihver sosyal kurumlardandır. İslam, iktisadi hayata ilişkin belirli bir ekonomik model önermez ama iktisadi davranışlarda ahlakiliği ve toplumsal yararı hedefler. İktisadi faaliyet, tevhidi dünya görüşü çerçevesinde doğrudan ahlaki yapıyla irtibatlandırılarak toplumsal barış ve bütünlük sağlanmaya çalışılmaktadır. Çünkü ahlaki kurallardan yoksun iktisadi faaliyetler, toplumu sarsan ve insanlar arasında güveni zedeleyen bir işlevi vardır. Diğer taraftan, iktisadi davranışın ahlakiliği ile rızık ve kazancın helâl olmasını zorunlu kılmaktadır. Helâl rızık elde etmek ise dini bir zorunluluk ve görevdir. Ancak İslam'da öngörülen çalışma, bir amaç değil, kişinin Allah'ın rızasına ulaşmasını ve dinî hayatının olgunlaşmasını sağlayan bir araçtır. İslâm çalışmada itidalli bir yol tutmaya ve işin nitelikli ve "ihsan" mertebesinde yapılmasını teşvik eder. Allah *"Hayır, öyle değil! Kim "ihsan" derecesine yükselerek özünü Allah'a teslim ederse, onun mükâfatı Rabbinin katındadır. Artık onlara korku yoktur, onlar üzülmeyeceklerdir."*⁴⁵⁶ buyurmaktadır. Keza ruh ve beden sağlığını ihmal edecek derecede aşırı çalışma yerine, işlerin ölçülü olmasına dikkat çekmektedir.

Her şeyi mükemmel bir donanım ve özellikle yaratan Allah, rızık elde edilebilmesi için gerekli olan bir çok sanat ve meslekleri gönderdiği

⁴⁵⁶ Bakara 2/112

peygamberler üzerinden anlatmıştır. Kısaca İslam rızık ve dağılımını kişisel kabiliyet ve beceriler üzerinden temin edilen bir olgu olarak adalet zemininde işlemiş ve uygulanmasını sağlamıştır. İhtiyaçların sınırsız ve insanın da doyumsuz olduğu dünya hayatında kanaatkar olmanın üzerinde durarak insanlar arasında birlik, beraberlik, huzur ve sükûnet ortamının oluşmasını sağlamıştır. Dolayısıyla Müslüman insan, bireysel çıkarlarını artırmak için uğraşan, sadece üreten veya tüketen değildir. Onun kazancında, mal ve servetinde yoksul ve mahrumun da hakkı vardır.⁴⁵⁷ Üretim ve tüketim faaliyetlerinde sadece kendi çıkarlarını değil, toplumun çıkarlarını da dikkate almak durumundadır. Bireyi ve toplumu, toplumsal çıkarları gözeterek eğitime alan Allah, bireysel tüketimi sınırlandırıcı bir çerçeve çizer. “İsraf” ve onun daha aşırısını vurgulayan “tebzir” kavramları her türlü gereksiz tüketimi engelleyici bir içeriğe sahiptir.

Allah Elçisi Hz. Muhammed adalet esasına dayalı yeni bir toplum düzeni vaat ederek risalet görevini ilân etmişti. Bunun için o dönemin Mekke toplumunda hâkim olan birbirine yakın iki olguyu şiddetle eleştirdi: Bunlardan birisi şirk veya çok tanrıcılık ; diğeri de sosyo-ekonomik dengesizliktir. Özellikle ekonomik eşitsizliklerin büyümesi, sosyal uyumsuzlukların çekirdeğini oluşturduğu için Kur’an’da şirk ile birlikte en fazla eleştirilen konuların başında, gelir dağılımı dengesizlikleri gelir. Esasında şirk ya da puta tapıcılık ile sosyo-ekonomik dengesizlik ve tevhit inancı ile sosyo-ekonomik denge arasında bir ilişkinin olduğu söylenebilir. Bir başka deyişle şirk, zengin ile fakir arasında derin bir sosyo-ekonomik uçurumu ve sosyal sorumsuzluğu üretirken; tevhit inancı, sosyo-ekonomik adaleti ve temel hak ve hürriyetlerden yararlanmada “bir tarağın dişleri gibi eşit” olacak şekilde bir sosyal yapı hedeflemektedir. Burada Kur’an’ın öngördüğü sosyal adaleti tesis eden sosyo-ekonomik olgu ve olaylardan olan rızık, Allah’ın borç alması ve ganimet konusunun Allah merkezli anlatımı ile verilen veciz ve mucize yapısını anlamaya çalışacağız.

Bu konuyu Bakara suresinin 3.ayeti olan **الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ وَيُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ** ayetini baz alacağız. Burada yukarıda da belirttiğimiz gibi rızık

⁴⁵⁷ Zâriyât,51/19

kelimesinin anlamı ve bu ayetin tefsirini verdikten sonra Allah merkezli sunum çerçevesinde değerlendireceğiz.

Ayette geçen Rızık kelimesi, Arapça رزق fiilinden türetilmiş bir isim olup sözlükte, kendisinden faydalanılan şey olarak tarif edilir.⁴⁵⁸ Arap filologlar Rızık kelimesinin atâ, ihsan, pay, şükür, yağmur ve yiyecek manasında kullanıldığını da tespit etmektedirler.⁴⁵⁹ Rızık kelimesi yukarıda sıraladığımız her bir manası ile Kur'an'da kullanıldığını görmekteyiz ki bunlar; ister dünyevî olsun isterse uhrevî olsun maddî manevî nimetler ve rızıklar manasında kullanılmıştır Meselâ; “Onlara Rızık olarak verdiğimiz şeylerden infak ederler.”⁴⁶⁰ Ayetinde rızık ile Allah'ın insana dünyada bahşettiği mal, güç ve ilim gibi maddi-manevi şeyler kastedilmekte;⁴⁶¹ “Allah yolunda öldürülenleri ölü sanmayın bilâkis onlar Rab'leri katında diridirler. Allah'ın bol nimetinden onlara verdiği şeylerle sevinç içinde rızıklanırlar”⁴⁶² ayetinde ise sadece ahiret nimetleri kdedilmektedir.⁴⁶³

Ragıp el-İsfahânî ile Fahreddin er-Razî Vâkıa süresinin 82. Ayetinde geçen rızık kelimesini pay veya nasip manasına tefsir ederek “Siz nasibinizi yalanlamak için mi kullanıyorsunuz?” şeklinde anlamışlardır.⁴⁶⁴ Arapların Ezd kabilesi ise bu ayetteki rızık kelimesini şükür manasına geldiğini ifade etmişlerdir.⁴⁶⁵ Buna göre ayetin anlamı “Siz şükrünüzü yalanlayarak mı yapıyorsunuz?” olmaktadır. Bu şekildeki anlamlandırma için kendilerinin kullandığı; “Faaltü zalike limâ razaktenî/Bana teşekküründen dolayı bunu yaptım” sözünü delil olarak ileri sürerler.⁴⁶⁶ İbn Manzûr (ö:711/1311), ayetteki Rızık kelimesinin şükür anlamında mecazi bir mana içerdiğini belirtmiştir.⁴⁶⁷ Buna göre ayetin manası “Rızıkınızın şükrünü yalanlayarak mı yapıyorsunuz?” olur.

⁴⁵⁸ Murtaza ez-Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, Beyrut 1994, XIII, 162; Muhammed b. Yakub el-Fîruzâbâdî, *Kâmûsu'l-Muhît*, Beyrut 1987, 1144.

⁴⁵⁹ Butrus el-Bustânî, *Muhîtu'l-Muhît*, Beyrut 1979, 333; Hasan Sid el-Kermî, *Hâdî*, Beyrut 1991, 2: 160.

⁴⁶⁰ Bakara 2/3

⁴⁶¹ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*: 1:192; Râzî, *Tefsîru'l-Kebîr*, 2:276

⁴⁶² Âl-i İmran 3/169.

⁴⁶³ Râzî, *Tefsîru'l-Kebîr*, 4:429 Beydâvi, *Envâru't-Tenzîl*, 3:55

⁴⁶⁴ Râzî, *Tefsîru'l-Kebîr*, 29, 434; Râğîb el-İsfahânî, *el-Müfredat*, 194.; Beydâvi, *Envâru't-Tenzîl*, 1:38

⁴⁶⁵ Fîruzâbâdî, *Kâmûsu'l-Muhît*, 1144.

⁴⁶⁶ İbn Zekeriyya, *Mu'cemu mekâyisi'l-luğa*, Kahire h.1366, II, 388 .

⁴⁶⁷ İbn Manzûr, *Lisânu'l-arab*, 10: 115.

Rızık kelimesinin yağmur anlamında kullanımı da vardır. Yağmur rızkın oluşumunda sebep olması buna bağlı olarak rızkın oluşmasından dolayı yağmur rızık olarak zikredilmiştir. Yağmur rızka konu olan tüm varlıkların artışına sebep olduğu için ona mecaz olarak rızık da denir. Meselâ, “*Rızkınız semadadır.*”⁴⁶⁸ Ayetindeki rızık ile yağmurun kastedildiği söylenmiştir.⁴⁶⁹ Nitekim Câsiye suresinin, “*Allah’ın gökyüzünden rızık indirip ölmüş olan yeryüzünü onunla diriltmesinde akıl edenler için dersler vardır*”⁴⁷⁰ ayetinde de yağmur hakkında rızık tabiri kullanılmıştır.⁴⁷¹ Bu kullanım, yağmur neticesinde oluşan rızık arasındaki sebep-sonuç ilişkisi dikkate alınarak söylenmiştir. Araplar; “*et-Temru fî ka’-ri’l-bi’r/Hurma kuyunun dibindedir*” derler. Onlar hurmanın kuyunun dibinde olmadığını bilmelerine rağmen bu şekilde isimlendirmeleri, hurmanın kuyudaki su ile büyümesinden dolayıdır. Aynı şekilde yağmur da rızkın var oluşu sebebi olduğu için ona da rızık adını vermişlerdir.⁴⁷²

Rızık kelimesi Kur’an’da sadece yenilen şeyler için de kullanılmaktadır. Meselâ, Ashâb-ı kehf denilen insanların mağarada uzun süre kalıp uyandıktan sonra içlerinden birinin diğerlerine söylediği sözü nakleden şu ayeti ile ; “*İçinizden birini bu gümüş paralarla şehre gönderin de baksın, yiyeceklerden en temizini hangisi ise size rızık (yiyecek) getirsin*”⁴⁷³ ayetinde “*Biz o su ile kullara rızık olmak üzere bahçeler, biçilecek taneli ekinler, küme küme tomurcukları olan boylu hurma ağaçları yetiştirdik*”⁴⁷⁴ âyetinde geçen rızık kelimeleri, sadece yenilen şeyler manasında kullanılmıştır. Netice olarak, rızık kelimesi için kullanılan manaların tümünden yola çıkarak maddi, manevi insanın faydalandığı her nimetin rızık şeklinde tanımlanabileceğini ve “*kendisinden faydalanılan şey*” anlamının baskın olduğu söyleyebiliriz

⁴⁶⁸ Zâriyât 51/22.

⁴⁶⁹ Ebu’l-Fidâ İsmail İbn Kesir, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, Beyrut 1969, VI, 235. Beydâvi c5,148

⁴⁷⁰ Câsiye 45/5.

⁴⁷¹ Zebîdî, Tâcu’l- Arûs, 13: 162, Bustânî, *Muhîtu’l-Muhît* , 333; el-Kermî, Hâdî, 2: 160.

⁴⁷² İbn Manzûr, *Lisânü’l-arab*, 10:115; Ferahîdî, *Kitâbu’l-Ayn*, 1,295; Şeybânî, *Kitâbu’l-Cîmu*, el-Hey’etü’l-Amme li şûûni’l metâbi’l-Emiriyye, 1974, Kahire, 3:4; Ebu Bekir Muhammed b. Hasen b. Düreyd el-Ezdî, *Cemheratü’l-Lüga*, Dâru’l-ilm Lil-melayin, 1987, Beyrut, 1:526; Muhammed b. Ahmed b. El-Ezherî el-Herevî Ebu Mansur, *Tehzîbu’l-Lüga*, Dâru ihyau’t-Turâsi’l-Arabi, 2001, Beyrut, 3:86

⁴⁷³ *Kehf* 18/19.

⁴⁷⁴ Kâf 50/9-11.

Öncelikle bilinmelidir ki, Kur'an'ın rızıkı Allah'a nispet edilerek anlatımı tamamen Allah merkezli ifade özelliğinden kaynaklanmaktadır. Bir başka ifade ile Kur'an bu üslup ile bütün olayların arka planında gerçek güç ve irade sahibi olarak Allah'ın varlığına işaret etmektedir ki, rızıkı konu alan ayetlerde genellikle bunu vurgulamaktadır.

Kur'anî ifadelerle göre bütün varlıkların rızıkını veren Allah'tır.⁴⁷⁵ Ra-ze-ka fiili en çok kullanılan fiillerden biri olup bu fiillerin öznesi ister açık, ister gizli olsun hepsinde Allah'tır. “Rızıklandırdık, rızıklandırdı, rızıklandırırız” vb. bu fiillerin hiç birinde Allah dışındaki varlıklarla irtibatlandırılmayışından rızık doğrudan ya da sebeplendirme yolu ile Allah'a ait olduğu vurgulanmaktadır. Rızık varlık bulmasının ilk etkenlerinden olan hava, su, güneş gibi elementleri yaratan Allah'tır. Diğer taraftan bahsettiğimiz bu etkenlerin insanlığın var oluşundan çok önce ve onun hiçbir dahli olmadan yaratılmıştır. Bu bakımdan Allah'ın rızık vericinin kendisi olduğunu belirterek, bu işi putlardan ve insanlardan beklemeği yasaklamıştır⁴⁷⁶

Allah'ın insanı rızıklandırması, daha genel anlamda düşünüldüğünde esas itibari ile varlıkların dünya üzerindeki yaşamını sağlayacak olan her şeyi orada yaratması var etmesi demektir. Allah'ın insanlardan bazılarını bolluk içerisinde yaratması ile bazılarını da darlık içerisinde yaratması Kur'an bütünlüğü içerisinde düşünüldüğünde aslında rızıklarını Allah'ın kendilerin de var ettiği doğuştan gelen yetenekler veya bu yetenekleri kullanarak sonradan elde ettikleri kabiliyetleri ile elde etmektedirler. Dikkat edilirse insanların rızıklarını elde etmeleri için gerekli olan donanımsal özellikler yine Allah tarafından insanın yaratılışına kodlanmaktadır. İşte yaratılışlarında var olan bu kodlar sayesinde insanlar kendi seçimleri ve verdikleri kararlar ile rızık kendilerine ulaşması ve Allah'ın rızık kazanılmasını sağlayan sebepleri yaratıcısı olması rızık Allah

⁴⁷⁵ Yûnus 10/31;Hûd 11/6;Hicr 15/21;Ankebut 29/60,61;Rûm 30/40;Sebe 34/24,39

⁴⁷⁶Yûnus10/31;Nahl 16/73;Buhârî 27/64; Zemaşşerî, *Keşşâf*, 2:345; Kurtubî, *Tefsîru Kurtubî*, 8:335; Râzi, *Tefsîru Kebîr*,17:247; Beydâvi, *Envâru't-Tenzîl*, 3:111-112; Neseî, *Medâriku't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl*, 220; ibni Abbâs,*Tenvîru'l Mikbâs*,173; Ebu's-Suud, *İrşâdu Akli's-Selîm* 4:141;Ahmed b. Mustafa el-Merâğî,*Tefsîru'l-Merağî*,Matbaatü Mustafael-halebi,1946, Mısır,11:96-97

tarafından verilmesi anlamından başka bir taşımadığı görülecektir.⁴⁷⁷ Rızık konusunun Allah merkezli anlatımı, rızık elde edilmesinde insanın tercihlerini, emeklerini, teşebbüslerini devre dışı bırakan, değersizleştiren, kaderciliğe teşvik eden, sebep-sonuç ilişkisini ihmal eden, haram kazancın sorumluluğunu Allah'a nispet eden bir anlayışa götürmemelidir. Rızık elde edilmesinde sebep-sonuç ilişkisine, insanın çaba ve gayretlerine işaret eden ayetlerde bulunmaktadır. Allah rızık helal yoldan elde edilmesi ile infak ve sadaka verilmesine teşvik ederken, haksız mal edinmeyi, tefeciliği, her türlü aldatmayı, lüks ve israfı yasaklamaktadır.

Diğer taraftan Kur'an'ın en evrensel yönü belki de, insan üzerine kurulmuş bir yapısı olmasıdır. Kullandığı dil, gönderiliş amacı olan insanın hidayeti, ilkeli ve ahlaklı bir toplum oluşturma hedefi düşünüldüğünde, insan var olduğu sürece Kur'an'ında var olacağını söylemek her halde yanlış olmaz. Öyleyse İnsan ve onun davranışları, her dinî geleneğinin temel ilgi alanının başında gelir. Dinler insanın mevcut durumundan ziyade, nasıl olması gerektiği ile ilgilendirir. İnsanı ahlaki anlamda terbiye edip yönlendiren bir sistem olarak dinler insanların güçlerini, eğilimlerini ve arzularını belirlemekle kalmaz, bunları kendi hedefleri ile ilişkilendirir ve yorumlar.⁴⁷⁸ Bu anlamda ayetin Allah merkezli anlatımı ilerde de anlatacağımız gibi Kur'an'ın insan ve toplum üzerinde gerçekleştirmek istediği hedeflere hayatiyet kazandırmak için kullandığı bir metot olduğunu söylememizde bir beis bulunmamaktadır.

Bilindiği gibi Kur'an insanlara hitap etmektedir. Sosyoloji, psikoloji, pedagoji, sosyal psikoloji gibi insanı maddi ve ruhi özellikleri ve çevresi ile tanımlamaya çalışan beşeri ilimler de, aynı gerçeğe değişik açılardan yaklaşmaktadırlar. Kur'an'ın daha iyi anlaşılması için, bu beşeri bilimlerle en azından belli seviyelerde ilgilenmek gerekmektedir. Çünkü Kur'an'ın muhatabı insan olduğuna göre, İnsanın tanınması için: "İnsan nedir? Nasıl bir canlıdır? Duyguları, inançları, eğilimleri nelerdir? Davranışlarının kaynağı ve bunları etkileyen faktörler nelerdir? gibi daha nice, neler ve nasıllarla ilgili soruların

⁴⁷⁷ Abdulkerim Zeydan, *İlahi Kanunların Hikmetleri*, tr Nizamettin Saltan, İstanbul,1997, 348

⁴⁷⁸ Hökekleli, *Din Psikolojisi*, 22

cevaplarının bilinmeye çalışılması gerekmektedir.⁴⁷⁹ Hal böyle olunca hedefi insan olan Kur'an, insandaki bencilliği, tek ve lider olma, diğer insanlar tarafından beğenilme ve itaat edilme arzusuna sahip insan modellerinin karşısına Allah merkezli bir anlatımla çıkarak önce onda ki tüm benlik ve enaniyet duygularının oluşumuna rızkın Allah'a ait oluşu vurgulanarak müsaade edilmemektedir. Diğer taraftan emeksiz ve gayretsiz elde etme düşüncesi baskın olan sömürgeci anlayışa "O, yeryüzünü sizin ayaklarınızın altına serendir. Haydi, onun üzerinde yürüyün ve Allah'ın rızkıdan yiyin. Dönüş ancak onadır."⁴⁸⁰ Ayeti ile de destekleyerek emeksiz rızkın verilmeyeceği anlayışını egemen kılmaktadır. Ayrıca tüm bu söylediklerimiz göz ardı edilecek olursa determinist bir söylemi Kur'an'a söyletme gibi bir durumda kalınacaktır. İşte Allah merkezli bir anlatımla bu anlayışın önüne set çekilmiştir. Sonuç olarak Kur'an'ın Allah merkezli ve anlam kazandırıcı üslubu, bir ifade özelliği olarak görülmediği sürece Tanrı tanımaz düşüncelere yol açabileceği unutulmamalıdır. Çünkü rızkın insanlar arasında taksimi ya imtihan nedeni ile ya da kulun işlediği kusurlar nedeni ile az veya çok verilmesi Allah'ın iradesi ile olmaktadır. Determinist yaklaşımlarda sebeplere indirgenen rızkın paylaşımında Allah'ın mutlak iradesi yok kabul edilmektedir. Bu ise ilk baştan beri İslam'ın hâkim kılmaya çalıştığı tevhid anlayışına uymamaktadır. Diğer taraftan emek ve gayreti rızkın elde edilmesinde ön şart olarak veren Kur'an, her açıdan aktif, sorumluluk üstlenen bir insan modeli sunmaktadır. Bunun aksi durum insanın tarih içindeki rolünün zayıflatılması ile aynı anlama gelecektir.⁴⁸¹

Diğer taraftan Kur'an'a göre, insanı ve insanı motive eden duyguları, yani psikolojik realiteleri, sünnetullah adını verdiği sosyal kanunları ve tabiat kanunlarını yaratan Allah'tır. Bu konularda ayrıntıların tespit edilmesi, psikolojik ve sosyolojik kanunların keşfedilip bulunması insandan istenmektedir. Bu sebeple Kur'an'dan bu ilimlerle ilgili gerçekler çıkarılmaya çalışılmalıdır.⁴⁸² Kur'an kendisine muhatap olarak insanı aldığını ve onun hidayetini ve mutluluğunu esas aldığını söylemektedir" *Yaratan bilmez mi? O, en gizli şeyleri bilir, hakkıyla*

⁴⁷⁹ Geniş Bilgi için Bkz. Şaban Karasakal, Kur'ân ve Psikoloji ilişkisi, Emin Yay., Bursa, 2017

⁴⁸⁰ Mülk 67/15

⁴⁸¹ Özsoy, Sünnetullah, 150

⁴⁸² Celal Kırca, , Kur'ân ve Bilim, Marifet Yay., 1996, 31

haberdardır.”⁴⁸³ “Onlardan (muhacirlerden) önce o yurda (Medine'ye) yerleşmiş ve imanı da gönüllerine yerleştirmiş olanlar, hicret edenleri severler. Onlara verilenlerden dolayı içlerinde bir rahatsızlık duymazlar. Kendileri son derece ihtiyaç içinde bulunsalar bile onları kendilerine tercih ederler. Kim nefsinin cimriliğinden, hırsından korunursa, işte onlar kurtuluşa erenlerin ta kendileridir.”⁴⁸⁴ “Onlar bollukta ve darlıkta Allah yolunda harcayanlar, öfkelerini yenenler, insanları affedenlerdir. Allah iyilik edenleri sever.”⁴⁸⁵ Herşeyi yaratan Allah, elbette her şeyi bileceğine göre, gönderdiği ilahi kitapla muhatabın ruhu arasında mükemmel bir uyumun olacağı da muhakkaktır. Bu uygunluğun ortaya konulması anlamında Kur'an'ın insan psikolojisini ayet metinlerine yerleştirilişi üzerinde durulması gereken bir durumdur.⁴⁸⁶ Kur'an geniş anlamda insanın hayat felsefesini, dar anlamda da günlük hayatında ki davranışlarını etkiler. Dini inanç ve anlayışlar, kişideki gücün oranında, diğer insanlarla ilişkileri, davranışlarını ve değer hükümlerini etkilemektedir.⁴⁸⁷ Bu nedenle insanın Psikolojisi ile Rızıkın Allah Tarafından Verilmesi Arasındaki İlişkiyi anlamaya çalışmamız gerekmektedir. Bunu yaparken insana ait iki özellik olan cömertlik ve cimrilik anlayışını Allah merkezli anlatımla ilişkilendirmeye çalışacağız.

Bilindiği gibi insanın sahip olduğu şeyleri paylaşması belirli bir olgunluk düzeyine ulaşmamış kişilerde çok güç olmaktadır. Sahiplenme duygusu insanda paylaşım engel olmaktadır. Bu doğal ve insana özgü bir durumdur. Yani Allah insanı mala karşı temayüllü yaratmıştır.⁴⁸⁸ Bütün bunlara rağmen Kur'an, insanda bu olumsuz özelliğin giderilmesini de murat etmektedir. “Onlar gayba inanır, namazı dosdoğru kılar ve kendilerine rızık olarak verdiklerimizden infak ederler”⁴⁸⁹ “Hiçbir alışverişin, hiçbir dostluğun ve hiçbir şefaatin olmadığı gün gelmezden evvel, size rızık olarak verdiklerimizden infak edin”⁴⁹⁰ “...Allah'ın sana

⁴⁸³ Mülk 67/14

⁴⁸⁴ Haşr 59/9

⁴⁸⁵ Âl-i İmrân 3/134

⁴⁸⁶ Muhammed Kutup *İslam'a Göre İnsân Psikolojisi*, Çev. Akif Nûri, İstanbul,1954, Maarif Basımevi,115

⁴⁸⁷ Celal Kırca, , *Kur'ân-ı Kerim'de Fen Bilimleri*, İstanbul, marifet Yayınları,1984,180

⁴⁸⁸ Haşr 59/9

⁴⁸⁹ Bakara 2/3

⁴⁹⁰ Bakara 2/254

ihşan ettiği gibi sen de ihşanda bulun...”⁴⁹¹ Tükenmek, tamamlanmak, bitmek, son bulmak manasındaki nefk kökünden türetilen infâk “bitirmek, yok etmek; yoksul düşmek” gibi anlamları içerse de daha çok “para veya malı elden çıkarmak” manasında kullanılmaktadır.⁴⁹² Dinî-ahlâkî bir terim olarak genellikle Allah’ın rızasını kazanmak için bireyin sahip olduğu varlıklarından maddi ve parasal yardımda bulunması anlamına gelmektedir. Bu bakımdan infak, farz bir ibadet olan zekâtı ve gönüllü olarak yapılan her türlü sadaka ve yardımı içermektedir. Râgıb el-İsfahânî, infakı iyi ve kötü olarak ikiye ayırdıktan sonra iyi olanı “harcama yapan kişinin âdil olduğunu gösteren infak” şeklinde yorumlarsa da⁴⁹³ kelime yalın olarak kullanıldığı zaman meşrû ve yararlı harcamaları ifade eder, harcanan şeye de nafaka denir.⁴⁹⁴ Ancak nafaka; hukukta daha çok, kişinin bakmakla mükellef olduğu ailesinin ihtiyaç duyduğu şeyleri karşılamak için yaptığı harcamalara denmektedir.⁴⁹⁵ “*Ve onların (Müslümanların) mallarında belirli bir hak vardır. İsteyenler ve isteyemeyip mahrum kalanlar için*”.⁴⁹⁶ “*Onların mallarında isteyebilen ve isteyemeyen muhtaçlar için belirli bir hak vardır*”⁴⁹⁷

Bu ayetler bize açıkça gösteriyor ki, Allah (c) yoksulun, fakirin ve muhtaçların rızkını, bize tahsis ettiği rızkımızın içerisine koymuştur. Rızkı veren de Allah olduğuna göre artık insanda var olan o sahiplenme duygusu da yok olmaktadır. Çünkü insan böylece sahip olduğunu düşündüğu her şeyin Allah’a ait olduğunu anlamaktadır. Başkasına ait olanı vermek ise insan için oldukça kolay olmaktadır. İşte bu anlayışla Kur’an’ın Müslüman toplumda oluşmasını arzu ettiği infak anlayışı daha kolay yerleşebilmektedir. İnfakın yapılmasını engelleyen bu isteği olumsuz etkileyen hal cimriliktir. “*İşte sizler böylesiniz; Allah yolunda infak etmeye çağrılıyorsunuz, buna rağmen bazılarınız cimrilik ediyor. Kim cimrilik ederse, artık o, kendi nefesine cimrilik eder. Allah ise ğanı’dır (zengindir). Fakir olan sizlersiniz. Eğer yüz çevirecek olursanız, sizden başka bir kavmi*

⁴⁹¹ Kasas 28/77

⁴⁹² Halid b. Ahmed, Kitâbu’l-Ayn,5:177

⁴⁹³ Râgıb el-İsfahânî, *ez-Zerî’a ilâ mekârimi’ş-şerî’a* (nşr. Ebü’l-Yezîd el-Acemî), Kahire 1405/1985, 409-411

⁴⁹⁴ Müfredât, “nfk” md.

⁴⁹⁵ Mustafa Çağrııcı, “Kanaat” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 22.(2000), 289-290

⁴⁹⁶ Me’aric 70/24-25

⁴⁹⁷ Zâriyât 51/19

getirip/değiştirir. Sonra onlar, sizin benzeriniz de olmazlar”.⁴⁹⁸ Bu âyet, cimrilik kavramına Kur’an’ın yaptığı tanımlardan birisidir. İnsan hayatı boyunca yaratılışında var olan duygu ve hislerle sürekli mala ve dünya nimetlerine karşı sevgi ve ilgi duymaktadır. İşte bu ilgi nedeniyle sürekli kazanma hırsı ve duygusu onun uğrunda mücadele etmesine neden olmaktadır. Bu mücadeleyi sürdürükten kendi hak ve hukuku içerisinde kalması makul olmasına rağmen çoğu zaman insan bu sınırları koruyamaz. Mala olan temayül elde edilmesi ile birlikte kişide sahiplenme duygusunu da beraberinde getirmektedir. Bu duygu da yerini zamanla mala karşı temayüle ve ona karşı bağlanmaya götürür. Bu bağlanma artık kişiyi sevdiği şeyleri başkaları ile paylaşmasına engel olur ki buda beraberinde bencil ve nefisini düşünen insan tiplerinin oluşmasına götürür. Cimri, sahip olduğu varlıklarının kendisini mutlu edeceğine inanan, insanlarla paylaşmamak ve infak etmemek için bahaneler ileri süren ve sahip olduklarını Allah’ın dilemesi olmadan bizzat kendi kudret ve iradesi ile elde ettiğine inanan insandır. İnsanın yapısında mala karşı bir temayül olduğunu söylemiştik. şayet bu temayül kontrol altında tutulamazsa veya bir şekilde terbiye edilemezse bu durum kişinin bencil olmasına neden olacaktır. İşte İşlam aslında sahip olduğumuzu zannettiğimiz herşeyin Allah’a ait olduğunu söylemektedir. Kişinin bunu unutmadan yaşaması büyük bir erdemdir. Allah bu üslubu ile rızkı, insanlara kendisinin verdiğini söyleyerek, onların mülkiyetleri üzerinde sınırsız bir tasarruf sahibi olmadıklarını, âyetin sonundaki infaka teşvikle de mülkün kendisine ait olduğunu ve gerçek mutasarrıf olanın Allah olduğu vurgular.

Dünya nimetlerinin insana sunduğu bir güven duygusu vardır. Bu güven duygusu sahip olunan maddi imkânlarla doğru orantılı olup yokluğu ile yok olup gitmektedir. Ancak maddi imkânların insanlarda sağladığı bu sahte ve geçici olan güven duygusu zenginliği arttıka da doğru orantılı olarak artacak olması kişinin mala olan ilgisi de artar. İşte İşlam insanda mala olan güvenin anlamsızlığını insanın bilinç dünyasında oluşturmak için paylaşma ibadeti olan zekât ve sadaka gibi ibadetlerin yapılmasını emrederek mala güvenen bir toplum değil, İşlam kardeşliği üzerine bina edilmiş, birbirlerine güvenen bir toplum inşa eder. Rızkını ısrarla Allah’a ait olduğunun vurgulanması, insanın sahte bir güven ve kibre sevk

⁴⁹⁸ Muhammed 47/38

edecek davranışlarını daha başta sonlandırır. Çünkü insan bu ayetin ifadesi ile artık hiçbir şeyin sahibi olmadığını anlar. Anlamsız büyüklenme duygusundan uzaklaşır. Dünyaya olan tutkusu azalır. Zira sahip olduğunu zannettiği her şeyin Allah'a ait olduğunu öğrenir.

Diğer taraftan infak etmek, ahiret inancından uzak sadece dünya hayatı ile kendisini sınırlamış insan için kolay bir şey değildir. Çünkü bu şekilde bir düşünceye sahip birey sahip olduklarını paylaştığında azlacağı inancına sahiptir. İnsanın kısır düşüncesi üzerine inşa edilmiş bu anlayış, Allah merkezli bir anlatımın sonunda verilen güçlü bir İlah tasavvuru ile yapılan infakın karşılığının kat kat verileceği mesajı da verilmektedir.⁴⁹⁹ Öyleyse bu üslup ile Allah, insanlara her şeyi kendisinin verdiğini söyleyerek, güç ve kudretini onlara anlatmayı murat eder. Sanki Allah, bunları veren ben olduğuma göre infak etmeniz halinde bundan daha fazlasını verebilirim şeklinde bir ifade ile infaka teşvik etmektedir.⁵⁰⁰ Bundan böyle insanda daha çok kazanmak için tüm bunları veren Allah'ın rızasını kazanma hırsı ortaya çıkar. Böylece toplumda kendi egoların tatmin eden bencil insanlar yerine, paylaşmayı seven, kardeşlik duyguları ön plana çıkaran bir toplumun temeli atılmış olur. Rızkın Allah merkezli anlatımının muhataba verdiği bir başka mesajda mülkün Allah'a ait olduğu hususudur. İnsan sahip olduklarının, kendisinin olduğuna inanır. Hâlbuki doğrusu, onların ve gerçekte her şeyin sahibi sadece Allah'tır. Bu inanç ancak Allah'a ve ahiret gününe hakkı ile teslim olanlar için geçerli bir bakış açısıdır. İşte bu inanca sahip kişi bunun farkında olduğunda cimrilik yapamaz ve her zaman elinde olana da ve elinden çıkana da rıza gösterir.

Dünya ve nimetleri hususunda da bu anlatımın sunduğu mesajın olduğunu söylememiz mümkündür. Buna göre Allah tarafından verilen tüm değerler insanlık için verilmiş nimetlerdir. Ama konu ile ilgili ayetlere bakıldığında tüm verilen bu nimetlerin özel anlamda eşlerin, evlatların ve maddi servetin birer imtihan vesilesi olarak verilmiş nimetler olduğu anlaşılmaktadır“*Mallarınız ve çocuklarınız sizin için ancak birer imtihandır. Allah katında ise büyük mükâfat*

⁴⁹⁹ Bakara 2/272

⁵⁰⁰ Beydâvî, *Envârü't-Tenzîl* 1:38-39

vardır.”⁵⁰¹ Bu nedenle insan ölüm ve sonrasını unutmaması için verilen her nimetin bir hesabı olacağı hatırlatılmaktadır

Bu anlatımın yaptığı bir başka vurgu da paylaşımındır. Kur’an’ın nüzul sırasını dikkate aldığımızda, paylaşmanın çok ön sıralarda olduğunu görürüz. Çünkü “*Gerçekte insan bencil ve haris yaratılmıştır.*”⁵⁰² Bencillik insanın ruhsal boyutta yaşadığı bir hastalıktır. Bu psikolojik rahatsızlıktan kurtulmanın en doğal yolu paylaşma veya dinsel adı ile infak bilincinin oluşmasıdır. İnsan paylaştıkça dünyaya olan meyli azalır, egosunun emrine boyun eğen nefis terbiye olur, paylaştıkça olgunlaşır, sahip olduğu her şeyin aslında gerçek sahibinin Allah olduğunu hatırlar ve anlar. Paylaşan sadece bu dünya hayatını yaşamaz bu hayatın içerisinde ahiret hayatını yaşar.

İnsanın ruhsal anlamında gelişimi vahyin nüzulü içerisinde evreler halinde olmuş. Vahyin nihayete erdiği son ayetle bu gelişim insan için kemal vasfı ile sonlanmıştır. İnsanın mal ile tabi tutulduğu imtihanda insanın kemale ulaşmak için geçirdiği evrelerden biridir. İşte bu evrelerin nihayetinde İnsan ile Allah arasında sevgi ve aşka dayalı bir ilişki söz konusu olmaktadır. Başka bir deyişle insan artık dünya ve nimetlerini aşmış gerçek sevgiye ve ahirette O’nun vereceği nimetlerin hesabı ile dünya ve nimetlerinin değersizliği bariz bir şekilde ortaya çıkmıştır. Bunun neticesinde maddeci, materyalist bir toplum yerine paylaşan ve paylaşmayı seven bir toplum ruhu oluşacaktır.

Sonuç olarak “ Rızık” konusunu Allah merkezli anlatımı ile birbirleri ile bağlantılı zincirleme birçok faydalar elde edilmektedir. Öncelikle bu sunum ile Allah insanların sahip olduğu her şeyin kendisine ait olduğunu vurgulayarak, insanın malı ve imkânları mutlak bir şekilde sahiplenme düşüncesine son vermektedir. İnsan kendisine ait olan ve değer verdiği şeyleri paylaşması oldukça güçtür. Bu düşüncenin sonlanması insanda paylaşımı kolaylaştırmaktadır. Paylaşımın kolaylaşması her toplumda kabul gören cömertlik anlayışının yaygınlaşmasını sağlarken, cimrilik gibi kötü bir hasletinde ortadan kalkmasına neden olmaktadır. İnfak ile birlikte zengin ile fakir arasındaki bağ

⁵⁰¹ Enfâl 8/28

⁵⁰² Meâric 70/19

kuvvetlendirilerek nihayetinde sevgi, saygı v.b olumlu duygular üzerine bina edilmiş bir toplumun temeli atılmış olmaktadır. Tüm bunlar bu ayetin Allah merkezli anlatımı ile vurgulanırken, insanların da bu İlahi emre itaat edebilmelerini sağlamak amacıyla güçlü bir İlah tasavvuru aynı anda vermektedir.

2.2.2-Allah'ın Borç Alması ve Allah merkezli Anlatımı

İslâm dininin ana kaynağı olan Kur'an ve hadis metinlerinde ticaret ve borç ilişkileriyle ilgili çok sayıda olmamakla birlikte keyfiyet bakımından önemli hükümler mevcuttur. Günümüz ticaret hayatının sıkıntılı kaos ortamı bu nasları daha dikkatli incelemeyi gerekli kılmaktadır. Zira ekonomi çevrelerinin zaman zaman yayınladığı verilerden anlaşıldığına göre servet bakımından fakir ile zengin arasındaki uçurum gittikçe artmakta; binlerce aile ekonomik nedenlerden dolayı dağılmaktadır.

Ticaret, hayatın her safhasını ilgilendiren bütünsel ölçekli bir olgu olması nedeniyle ahlakî prensiplerle donatılması çok önemli bir durumdur. Küresel çapta insanoğlunun mutluluğu ancak bu olgunun derinlenmesine incelenmesine ve insan onur ve haysiyetine yaraşır bir takım kurullarla teçhiz edilmesine bağlıdır. Öneme değindiğimiz bu durum Kur'an'da Allah merkezli bir anlatımla ve "Allah'ın borç alması" şeklinde ele alınmakta ve çalışmamamızın kapsamında yet almaktadır.

Konumuz açısından bakıldığında, Allah'ın borç istemesi temsili bir anlatım gibi gözükse de biz bu konuyu, kula ait bir eylemin Allah tarafından yapılmış gibi anlatılmasına istinaden konumuz ile ilişkilendirdik. Bu konuyu işlerken öncelikle kendimize bir çıkış imkânı sunması anlamında Bakara suresinin *مَنْ ذَا الَّذِي يُقْرِضُ اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا فَيُضَاعِفَهُ لَهُ أَضْعَافًا كَثِيرَةً وَاللَّهُ يَقْبِضُ وَيَبْسُطُ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ* "Kimdir Allah'a güzel bir borç verecek o kimse ki, Allah da o borcu kendisine kat kat ödesin. (Rızkı) Allah daraltır ve genişletir. Ancak ona döndürüleceksiniz"⁵⁰³ ayetini model olarak ele alacağız.

Konumuza esas teşkil eden bu ayet aslında kulun irade ve eylem özgürlüğüne bağlı bir fiili konu edinmiş olup Allah merkezli bir üslup ile

⁵⁰³ Bakara 2/245

anlatılmıştır. Bunu yaparken Allah(cc), mütetekellim zamiri olan “ben” ya da “biz” muttasıl zamirlerini kullanmıştır. Paganizm kültür ve inancının etkin olduğu muhatap toplumun içselleştirdiği şirk inancının yerine tevhid inancının yerleşmesi güç ve kudret vurgulu, kusursuz bir ilah veya Tanrı inancının takdim edilmesini zorunlu kılmaktadır. Bu zorunluluk ilahi kelamın üslubuna teocentrik bir yapı kazandırmıştır. Hatta bununla da kalmayarak kula ait fiil ve eylemler dahi Allah’ın eylemi gibi anlatılmak sureti ile şirk inancına meydan okuyan bir ilah sunulmuştur.

Bilindiği gibi Karz; Dişlerle ve makasla kesmek anlamındadır. Edebiyatta çiğnemek, çiğnenmiş et gibi manalara istiare edilmiştir.⁵⁰⁴ Karz dişlerle kesmek anlamına geldiği için Makasa Arapça ’da Mikrad denir. Yine bu kelimedede ölmek anlamı da vardır.⁵⁰⁵ Kesmek anlamına istinaden şöyle bir anlam verilir: Birine borç verdim derken, Malımın bir kısmını malımdan kesip falana verdim. Zeccac “Karz “ kelimesinin Kötü bir imtihan şeklinde anlamlandırırken, Leys ise karşılık beklenen her bir şeye, İbnu Keysan ise Benzerinin kendisine geri verilmesi için verilen şeye denir.⁵⁰⁶ Şeklinde tarif etmektedirler. Zemahşeri ise: Allah’a borç verilmesini, sevabı umulan bir davranışın öncelikle yapılmasıdır şeklinde tarif ederek Karz-ı Hasen olarak anlamıştır. Bilindiği gibi karz-ı hasen ya insanın kendi nefsinde yaptığı muahede, ya da karşılığı kat kat olan ve Allah için yapılan infaktır. Bu karşılığın bire yüz olduğu söylenir. Ancak suddi, karz-ı hasene karşılık olan sevabın miktarını Allah’tan başka kimsenin bilemeyeceği bir miktar olduğunu ifade eder. Ayrıca Allah rızkı verendir. Dilediğine bol dilediğine az verir. Bu onun adaletsiz olduğuna değil bilakis toplumsal düzenin sağlanması için farklı zenginliklerde ve imkânlarda insan gruplarının olması gereklidir. Aksi takdirde yaşadığımız toplumun içerisinde sosyal hayatın devamının imkanından söz edilemezdi. İnsanlar arasındaki zenginlik ve yükseklik bir sınıfın diğer bir sınıfa bir ferdin diğer bir ferde üstünlüğü değil birbirini tamamlayan bir bütünün parçaları anlamındadır. O Halde Allah’ın insana az ya da çok borç olarak verdiği

⁵⁰⁴Halil b. Ahmed,*Kitâbu'lAyn*,5:49;Fîruzâbâdî,*el-kâmûsu'l-Muhît*,,840; Luis Ma'luf el-Yesûf, *el-Müncid fi'l Lüğa vel Â'lam*, el-Mektebetü's-Şarkıyye,1973,260;İsfehâni,*Tefsîru Râğıb*,1:502-503 ;Ferâhidi 4,167; c5,49;;Şeybani 3,86

⁵⁰⁵Ebu Hayyan Muhammed b. Yûsuf ali b.hayyan b.Yûsuf, *Bahru'l Muhît fi't-Tefsîr*,D'aru'l-Fikr,1420,2:558

⁵⁰⁶Ebu Hayyan, *Bahru'l Muhît* 2:558

nimetlerden, yine borç isteyen Allah'a karşı asla cimrilik edilmemesi gerekir.⁵⁰⁷ Yine ona göre bu üslubun kullanılarak insanların infaka davet edilmesinde bir incelik olduğu da ifade edilir.⁵⁰⁸

Razi'ye göre her mü'min Allah rızasını gözeterek yapmış olduğu iyiliklerin karşılıksız kalmayacağını bilmeli ve borçlarda esas olan geri ödenmesidir. Aksi bir davranışın olması mümkün değildir. O halde Allah ihtiyaç sahipleri adına üstlendiği borcu mutlaka ödeyecektir. Yani vadettiği sevabı mutlaka hak sahiplerine verecektir."⁵⁰⁹ Ayrıca borç zenginin Allah katında ki değerine işaret eder. Çünkü insan doğası gereği borcu inandığı, güvendiği ve sevdiği kişilerden ister. Ayetin genel üslubuna bakıldığında Allah'ın bazı zenginlerden borç istemesi onlara verdiği değeri ifade etmekle kalmaz diğer taraftan da fakirinde Allah katında değerli olduğuna işaret eder. Çünkü Allah herkesten isterken, herkes için değil bazıları için ister. Bu da fakirin Allah katındaki izzet ve şerefine delalet eder.⁵¹⁰

Buraya kadar verdiğimiz bilgilere istinaden ayeti incelediğimizde burada Müslümanın tebliğ metoduna dair bir ders çıkarmakta mümkün gözükmektedir. Çünkü kendisi adına borç alan Allah bilindiği gibi bunu fakirler adına istemektedir. Bu ise zaten yokluk içerisinde olan insanların incinmesini engellemektedir. Musa (as)' a Firavunla konuşurken yumuşak ve güzel sözlerle davet etmesini emreden Allah'ın, kendisinin bu emrine muhalif bir metot kullanması bir çelişki olurdu. Onun için Allah direkt emir yolunu değil, terğib içeren bir ifade üslubu kullanmıştır.⁵¹¹

Karz ayeti üzerinde yapılan bu açıklamalardan sonra ayetin Allah merkezli anlatımının çerçevesinde şu çıkarımları yapabiliriz:

1-Bilindiği gibi güdü diğer adı işle motivasyon daha öncede belirttiğimiz gibi birçok duyguyu içerisinde barındırmaktadır. İnsanın isteklerive arzularının

⁵⁰⁷ Zemahşerî, Keşşâf ,1: 291

⁵⁰⁸ Zemahşerî, Keşşâf, 4: 554

⁵⁰⁹ Râzi, Tefsîru Kebîr, ,6:500

⁵¹⁰ Abdu'l-Kerim b.Hevâzin b. Abdi'l-Melik el-Kuşeyrî, *Letâifu'l-İşârât=Tefsîru Kuşeyrî* ,Hey'etü'l-Mısriyye,Tarihsiz,1:189

⁵¹¹ Râzi, *Tefsîru Kebîr* , 6:500; Ebü'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Muhammed b. İbrâhîm el-Hâzin el-Bağdâdî , *Lübâbu't-Te'vil fi Meâni't-Tenzîl*, Dâru'l Kitabi'l-İlmiyye, Beyrut 1415, 1:177

tümünü kuşatan bir kavramdır. Güdüler canlının istek ve arzularının uyanmasına sebep olur. Bu durum organizmanın davranışını belirli bir hedefe doğru yöneltir. İşte insanın davranışında bu özellik görüldüğünde canlı güdülenmiş demektir. ⁵¹²İşte Kur'an-ı Kerim kendi bütünlüğünde okunduğunda ahiret, cennet ve cehennem olgularını ve bu olgularla insanların dünya hayatının Allah'ın arzu ettiği şekilde olması için güdülediği görülecektir. İşte psikolojide bu tarz güdüleme Özendirici uyarıcı kuramı(incentive) ile anlatılmaktadır. Özendirici uyarıcılar çevremizde bulunan, bizi belirli bir davranışta bulunmaya yönelten, çekici eşya ve olaylardır. Allah yardım olgusunun toplumda karşılığını bulması için işte bu uyarıcıları ve davranışı yapmaya sevk edecek güdülenme duygusunu, fitri olarak her bireye kodlamış ve yaratmıştır.

Yukarıda belirttiğimiz hususu uygulayacak olursak, cennet, cehennem ve ebedi ahiret hayatının varlığını özendirici uyarıcı olarak isimlendirirken (Ve men yukrıdullahe) ayeti ile verilmek istenen mesajın Allah'ın kullarını yardım etme gibi erdemli bir davranışı yapmaya sevk eden bir güdüleme hareketi olduğunu söyleyebiliriz. Yani Allah kuldan bir şey isterken onu sadece iradesi ile baş başa bırakmamış, onun yaratılış özelliklerini kullanarak iyiye güzele teşvik etmiş hatta yapmaya zorlamıştır. Aynı, açlık gereksinmesini yaratıp, yiyeceği yaratması gibi.

Yine aynı güdüleme kuramından hareketle, her fırsatta infaka, yardımlaşmaya çağırın ve özendiren Allah, Kur'an'ı sadece okunan bir ritüel olmaktan çıkarıp, yaşanır bir olgu haline gelmesi için gönderdiği ilahi kitabın üslubunu ona göre dizayn etmiş, infakın her hali vakti yerinde olan müminlerce yapılabilir olmasını sağlamak için, sahip olduklarını başka birine vererek kaybetme düşüncesini zihinlerden uzaklaştırmak amacıyla “Karz” yani borç verme ifadesini kullanarak insanı infak etmeye doğru güdülemiştir. Böylelikle kişi geri alacağını bilerek daha rahat vermektedir.⁵¹³ Çünkü garantörü artık Allah olmuştur. “*Elinizden çıkana üzülmeysin ve Allah'ın size verdiği nimetlerle*

⁵¹²Cüceloğlu, *İnsân ve Davranışı*, 229-230; Ayrıca Geniş Bilgi İçin Bkz, Clifford T. Morgan, *Psikolojiye Giriş*. Hacettepe Üniversitesi Psikoloji Bölümü Yayınları, Ankara, 1995. Selman Erdem, *Psikoloji Ders Kitabı*, Fil Yayınevi, İstanbul, 1995. Selçuk Budak. *Psikoloji Sözlüğü*. Bilim Ve Sanat Yayınları, Ankara2000 Atkinson L. Rita-Atkinson Richard- HilgRâd R. Ernest: *Psikolojiye Giriş 1*, Sosyal Yayınları, İstanbul, 1995.

⁵¹³Sa'lebî, *el-Keşfu ve'l-Beyân*,.2,205

*şıarmayasınız diye (böyle yaptık.) Çünkü Allah, kendini beğenip övünen hiçbir kimseyi sevmez.”*⁵¹⁴

2-İslâm, sadece dünya hayatını esas alan bir din değildir Aslında İslam dünya hayatını tanzim etmek için ahiret hayatı ile dünya hayatını yönlendirme faaliyeti üstlenen bir dindir. Dolayısı ile bu dinde ne ruhbanlığa ne de aşırı dünya sevgisine yer verilmemiştir. “Allah’ın sana ihsan ettiği bu servetle ebedî ahiret yurdunu mamur etmeye gayret göster, ama dünyadan da nasibini unutma. Allah sana ihsan ettiği gibi sen de insanlara iyilik et, sakın yeryüzünde bozgunculuk arzu etme! Çünkü Allah bozguncuları sevmez”⁵¹⁵. İslâm’ın dünya ve ahirete bakışını ifade etmesi ve bu ikisi arasındaki ilişkinin nasıllığını anlama hususunda yukarıdaki ayet gerçekten çok dikkat çekicidir. Burada İslâm’ın hayat anlayışı, ahireti ararken dünya gerçeğini unutmamak⁵¹⁶, Allah’ın bize verdiği nimetlerden içinde herhangi bir ukde kalmadan diğer insanlarla paylaşmak ve yeryüzünde fitne çıkarmamak şeklinde dört ana kural ile özetlenmektedir. Bu birkaç madde ile anlatılmak istenen dünya ahiret dengesini bireysel ve toplumsal anlamda pratiğe dökülmesi ve hayatın içinde yaşanır hale getirilmesi gerçekten zor bir durumdur. Bu durum sadece Müslümanlar için değil aslında diğer din mensupları için de bir sorun haline gelmiştir. Bunu en iyi Yahudilerin ahiret hayatını, Hristiyanların ise dünya hayatı ihmal ederek bir sistem kurmalarından anlayabiliyoruz. Kuran ayetlerinden de anlaşıldığı üzere Yahudiler, ahiret hayatından çok dünya hayatına düşkün, ahiretten umutlarını kesmiş ve Allah’ın azabını önemsemeyen insanlardır⁵¹⁷. Ahd-i Atik’in Tekvin, Çıkış, Levililer, Sayılar, Tesniye isimleri ile anılan ilk beş kitabında ahiret inancının yer almaması söylediklerimizi teyit niteliğindedir⁵¹⁸. Bunun tam tersi ise İncil’in tamamına uhrevîlik ve ruhanilik sinmiş durumdadır.⁵¹⁹ O halde bu ayetin sunumunda ki dünya ve ahireti denge de götürme gerçeğini göz ardı edemeyiz. Çünkü rızkı veren Allah, bedelini ahirette ödemek koşulu ile borç isterken, sosyal hayatın devamı, insan ilişkilerinin eşitlik,

⁵¹⁴ Hadîd 57/23

⁵¹⁵ Kasas 28/77

⁵¹⁶ Alican Tatlı, *Zühd Açısından Hadislerde Dünya*, (Basılmamış doktora tezi İst. 1996). 55.

⁵¹⁷ 2.Bakara, 2/94-95; 60;Mümtahine, 13/ 7.A’raf, 7/169.

⁵¹⁸ Mehmet Paçacı, *Kur’ân’da ve Kitab-ı Mukaddes’te Allah İnancı*, İstanbul 1994, 151

⁵¹⁹ İlhami Güler, “Dünyanın Başına Gelen Derin Sapkınlık: Dünyevileşme”, *İslâmiyât Dergisi*, 4.(2001) sy3, 39

sevgi, saygı, adalet vb. ilkelerinin üzerine kurulduğu bir dünyanın tesis edilmesini de böylece sağlamaktadır

3- Kur'an'ın temel hedefi insandır. İnsanın inşası üzerinden de bir toplum oluşturma ideali vardır. Bundan dolayı Kur'an ve Hz Peygamber (as)'ın hayatına bakıldığında cemaate ve birlikteliğe bir vurgu vardır. İşte İslam'da bu idealden yola çıkarak Müslümanları bir toplum olarak görür ve “Bütün mü'minler kardeşir”⁵²⁰ formatı ile sunduğu bu toplumu, onun temel gereksinimlerini dikkate alarak her bir ayetin ifade veçhi ile bir eğitim faaliyetini üstlenir. İşte Allah merkezli anlatımın ifadeye kattığı anlam zenginliği ile Allah, İslam kardeşliğini ve toplumda ümmet anlayışını tesis etmektedir. Bunu tesis etmek için de toplumun oluşumu ve bekasını sağlayan olmazsa olmaz olarak bilinen gereksinimleri esas alarak bilinçli bir toplum inşa etme hedefini gerçekleştirir.

İşte bu bağlamda toplum içindeki etkileşim, toplum bireylerinde her biri kendisinin değerli ya da değersiz biri olduğu duygusuna götürür. Bu gereksinme toplum içinde karşılığını bulamazsa, kişi bunu elde etmek için her türlü olumlu ve olumsuz davranışı yapmaktan çekinmeyecektir. Toplum içinde veya dışında elde etmeye çalıştığı bu duygu, bireyin davranışlarının da olumlu ya da olumsuz etkilenmesine sebep olacaktır. Eğer bireyde yaşadığı toplum içerisinde değerli olduğu yönünde bir duygu belirirse, yaşadığı toplum içerisinde sorun çıkarmayan, başarılı ve toplumun bir parçası olmanın verdiği haz ile mutlu bir kişilik kazanacaktır. Aksi halde mutsuz, başarısız ve tüm sorunlarını şiddetle çözmeye eğiliminde bir birey ortaya çıkacaktır. İşte Kendi kendine yeten tek varlık olan Allah, bu ayetle kulunu muhatap alarak ve onu bir göreve davet etmek sureti ile değerli olduğunu, önemsendiğini hissettirir. Kullarından hiç ihtiyacı olmamasına rağmen borç istemekle, onları onurlandırmakta, değer vermekte, özgüven aşılamaktadır. Diğer taraftan ihtiyaç sahibini kendi haline terk etmez. Ona da sahip çıkar yalnız olmadığını her an akıllarda olduğunu hatırlatarak onun da değerli olduğunu hissettirir.⁵²¹ Böylece eşine az rastlanan örnek bir toplum oluşturulmuş olmaktadır.

⁵²⁰ Hucurât 49/10

⁵²¹ Sa'lebî, *el-Keşfu ve'l-Beyân*, 2:206

Diğer tarafta toplum içinde kişilerin emniyette olduğu, dışarıdaki tehlikeli olayların toplum içine giremeyeceği duygusu, bu gereksinimin temel nedenidir. Güven ortamı yaratılamazsa, toplum bireyleri daha güven duydukları başka bir ortama yönelirler. Yaşadığı topluma güven duymayan bireylerin yüzde altmış-yetmişiki sinde alkol ve madde bağımlılığına yönelik görülürken, yüzdeseksenbeşinde toplum içerisine çıkamayan antisosyal, saldırgan paranoid kişilik özellikleri, öfke kontrol sorunları ve depresyon gözlenmektedir. Daha da önemlisi bu yapının nesilden nesile aktarılmasıdır. Toplum içinde şiddete maruz kalan bireylerden çoğu, hayatlarının ileri evrelerinde şiddet uygulayan toplum bireyi haline dönüşmeseler de, şiddet uygulayan yetişkinlerin hemen hemen tamamı çocuklukta toplum içi şiddete maruz kalma şeklinde bir hayat hikâyesi anlatmışlardır. Nesilden nesile aktarılan, bi zatihi şiddetin kendisi olmayıp, bu durumun sürekli yaşanmasını sağlayan duygusal atmosferdir. Kişinin içdünyasında yaşadığı öfke, korku ve hayattan tüm beklentilerini yitirmiş yıkılmışlık duyguları, kişinin tutum ve davranışlarını yaşam boyu etkilemekte ve bu şekilde bir kişilik oluşumuna neden olmaktadır. Şiddet ve ihmal sonucu oluşan umutsuzluk üzerine bina edilmiş yapı, çoğu kez şiddetin birçok boyutu ile saldırganlık kaynağı olmuş ve olmaya da devam edecektir⁵²². Diğer taraftan güven faktörü oluşturulurken denge faktörü de çok önem arz etmektedir. Mesela ataerkil bir aile anlayışına sahip ev ortamında erkek, her açıdan kendisini güçlü hissediyorsa eşine karşı şiddet uygulamamaktadır. Tam tersi bir durum söz konusu ise yani eşler arasındaki mevcut bu konum farkı kadının lehine bir görünüş arz ediyorsa erkek evde şiddet uygulayıcısı olabilmektedir.⁵²³ Karz hadisesine bu açıdan bakıldığında Allah'ın ilahi Muradi'si daha iyi anlaşılacaktır. Çünkü Allah, İslam'ın tesis ettiği kardeşlikten, daha güvenli bir ortamın olamayacağını, ihtiyaçlının yanına zengini davet ederken, bizzat zengini de kendi himayesine alarak güvenli bir İslam kardeşliği tesis etmektedir. Böylelikle fakir ve ihtiyaç sahibi, infak eden Müslüman sayesinde kendini güven içerisinde hissederken, zengin, Allah'ın borcu üstlenmesi ile güvende olacağını hisseder.

⁵²²İşıl Vahip , “Evdeki Şiddet Ve Gelişimsel Boyutu: Farklı BirAçıdan Bakış” *Türk Psikiyatri Dergisi*, 13(2002); sy4, 312-319

⁵²³ T.A, Karaduman Uyanık D.Karakaya Z. *Şiddeti İçselleştirenKadın Profili: Türkiye İçin Nicel Yaklaşım*, 1993. Erişim Adresi:Www.Die.Gov.Tr/Tkba/English_TKBA/Makaleler.Htm-12k.Erişim Tarihi:14.7.2004

Diğer taraftan ayetin sunum şekli ile zengin ile fakir arasındaki hiyerarşik yapıya ait denge de kurulmuş olmaktadır.

Bu nedenle yaşadığımız dünyaya baktığımızda dinler arası geçişlerin hep İslam'a doğru olduğu gözlenecektir. Zaten Hudeybiye anlaşmasında müşriklerin beklentileri kendilerine gelecek olan Müslümanların olmasıydı. Ama, İslam gerçeği ile tanışan ve İslam'ın güven ortamını bizzat hisseden kişi artık, bu dinden vazgeçmesi mümkün olmamaktaydı. Böylelikle Hudeybiye'de hüsrana uğrayanlar yine İslam'ın karşısında olanlar oldu.

Toplum bireylerinin birbirleri ile dayanışma ve güven duygusu içinde olması, temel gereksinimlerden bir diğeridir. Toplum içinde karşılıklı güven duygusu ve bir toplumu oluşturan bireylerin duygu ve çıkar birliğiyle birbirlerine karşılıklı olarak bağlanmaları ve her konuda birbirlerine destek olmaları söz konusu ise, bireyin karşılaştığı stresli ve olumsuz olaylar kişi üzerinde yıkıcı ve üzücü etkisi olmaz. Güven duygusunun var olduğu toplum, dış dünyadan gelen üzüntü ve kaygılara karşı kendisini kurtaracak bir ortam oluşturur. Dayanışma ve güvenin hâkim olduğu ortamlarda yetişen bireyler, sahip oldukları güven, yardımlaşma ve dayanışma ortamını hayatlarına bir şekilde giren diğer insanlarda göstermek isterler. Güvensiz bir ortamda yetişen ve kimseye güvenmeyen kişiler ise, kendileri de dâhil, kimseye inanmazlar, güvenmezler ve kimseyle yardımlaşma ve dayanışma içerisine giremezler. Güvensizlik duygusu benliklerine öylesine hakim olmuştur ki, başkalarını bırakın kendilerine dahi güvenemezler. Bu insanlar herkesin birbirini kullanmaya çalıştığı bir dünyanın varlığına inanırlar.⁵²⁴ Hâlbuki İslam'ın hedeflediği dünya hayatında bencilliğe asla yer verilmez. “Kim Allah'a ve ahiret gününe iman ediyorsa komşusuna iyi davransın”⁵²⁵ prensibiyle hareket eden Müslüman asla diğerinden gafil olamaz. Daha Medine'ye ilk adımını atar atmaz, İslam'ın hedeflediği insan profilini oluşturmak için “uhuvvet” anlaşması yapan⁵²⁶ Allah resulünü, “karz” ayetinin üslubu ile Allah'ta desteklemektedir. Çünkü Allah bu ayetle Müslümanlar

⁵²⁴Cüceloğlu, *İçimizdeki Çocuk*, Remzi Kitapevi, İstanbul, 53-54

⁵²⁵ Müslim b. Haccac Ebu'l-Hasen el-Kuşeyrî en-Nîsabûrî, *Sahihi Müslim*, Muhakkık Muhammed Fuat el-Bâkî, Dâru İhyâit-Turâsî'l-Arabî, Beyrut, 1:69

⁵²⁶ Sabri Hizmetli, *İslam Tarihi*, A.Ü.İF Yay., Ankara, 1991, 145

arasında yakınlık ve dayanışmanın tesisi için borcu müminler adına kendisi için istemektedir. Hâlbuki O, hiçbir şeye muhtaç olmayan” kadiri mutlak” tır.⁵²⁷ Ayrıca “ karz” kelimesinin sözlük anlamı olan “ kesmek” de bunları destekler mahiyettedir. Çünkü borç veren Müslüman malından vereceği kısmı keser, ihtiyaç sahibi olana verirken kendisine hiçbir aidiyeti kalmadan verir. Böylelikle verdiği ile incitmez, geri alacağını da bildiği için anlamsız bir büyüklenme içerisine giremez.⁵²⁸

Toplum sistemi içerisinde temel birim olan anne ve baba, davranış ve sözleri ile sorumluluk duygusunun çocukları tarafından kazanılmasını sağlarlar. Toplumun tüm bireyleri paylaşmayı kendine ilke edinmelidir. Herkes kendi yaş ve seviyesine uygun sorumluluklar almalı bu bağlamda çocuklara da kendi yaşları ile doğru orantılı sorumluluk yüklenmelidir. İşte çocuklara verilecek bu sorumluluk duygusu onun ilerleyen yaşlarda elde edeceği kişiliğine olumlu davranışların eklenmesini sağlayacaktır. Bunun tersi bir durumda yani çocuklara sorumluluk yüklemek yerine tüm sorumlulukları kendisi üstlenen anne babalar, kendi ayakları üzerinde durabilen ve hayatlarını biçimlendirebilen bir nesil yetiştirmekten aciz kalır. Bu tür ortamlarda büyüyen çocuklar, hayatları boyu yaşadıkları ve karşılaştıkları olaylarda başkalarını sorumlu tarlar.⁵²⁹ İslam, kendi ayakları üzerinde duran, sadece kendisi için değil, tüm insanlık için huzurlu bir dünya ve ahiret hayatı isteyen bir insan modeli oluşturmak ister. Bunun en güzel örneği de, kendisine dünyanın tüm nimetleri ve saltanatı teklif edildiği halde, “ bu elime güneş, bu elime de ay koysanız, girmiş olduğum bu yolda asla dönmeyeceğim”⁵³⁰ diyen peygamberimiz gibi, kararlı ve sorumluluk duygusu içerisinde olan insanlar yetiştirmek ister. İşte “karz” ayeti ile Allah insanlığa görevler yükler. Bizzat Allah herkese bol bol verebilecek bir kudrete sahip olmasına rağmen insanlarda sorumluluk duygusunun gelişmesi için insanlara görevler tevdi etmektedir. Böylece kendisi için yaşayan fertler yerine, paylaşmayı seven, dayanışma içerisinde olan bir toplumun temelini atar. Bu toplum artık hiçbir sorunu, olayı

⁵²⁷ Beğavi , *Tefsîru'l-Beğavî* 1: 330

⁵²⁸ Beğavi , *Tefsîru'l-Beğavî* 1:330;Hazin,*Lübâbu't-Te'vîl*, 1:177

⁵²⁹ Cüceloğlu , *İçimizdeki Çocuk*, 54

⁵³⁰ İbn Hişam,*Sîre*,1265; Belâzuri,*Ensâbu'l-Eşraf*, 1: 230.

göz ardı edemez. Dünyanın neresinde olursa olsun “bütün mü’minler kardeştir”⁵³¹ ayetinin ifade ettiği toplumun sınırını geniş tutarak, sorumluluğunun da o denli büyük olduğu bilinci ile hareket eder.

Netice itibari ile toplum içindeki roller ne kadar katı ise, dünyayı kategoriler içinde gören, “kalıplaşmış benlik yapısı” olan insanlar yetişir. Toplum rolleri esnek ise, dünyayı çok boyutlu görebilen hoşgörülü insanlar yetişir. Birey davranışı ile içinde yetişmiş olduğu toplumu yansıtır. İşte İslam’ın tüm insanlığa göstermek istediği de, kocaman bir toplum olan Müslümanların, benlik duygusunda arınmış, hoşgörüyeye sahip bir yapıda olduğudur.

Karz ayetindeki Allah merkezli anlatım bir taraftan da Allah’ın merhamet sıfatını da vurgulamaktadır. Çünkü Allah bu ayetle aslında kendisi için borç istemediği aşikârdır. O, Kadiri mutlak olan ve her şeye gücü yetendir. O hiçbir şeye muhtaç değil ama her şey ona muhtaçtır. Bu ayete bu bağlamda baktığımızda Allah’ın bu ayetle zengini şerefliendirildiğini, kendisi de doğrudan verebileceği halde borcu zenginden istemesinden anlıyoruz. Diğer taraftan fakirin duygu dünyasında incinmesine de müsaade etmeyerek onun adına borcu kendisi kendi adına istemiştir. Burada İslam’ın nezaket ile ilgili anlayışı bariz bir şekilde ortaya çıkmaktadır.⁵³²

4-Dünyanın dengesiz yapısı içerisinde bir yandan tahayyülü imkânsız miktarlarda savunma sanayiine, uzay ve teknoloji alanlarına yatırım yapılırken diğer yanda yeryüzünde açlık, yokluk ve barnak yokluğundan ölen insan sayısında artış gözlenmektedir. Bir yanda yaşam için zorunlu olan ihtiyaçları temin etmenin ötesinde israf denilebilecek miktarlarda tüketim yapan insanlar diğer insani ölçülerde dahi yerine getiremeyen insanlar birbiriyle doğru orantılı olarak artmaktadır. İslam düşüncesi sistemi ve onun kaynağı olan Kur’an, insan ve onun toplumsal hayatı ile ilgili bir takım önlemler almış ve öneriler sunmuştur. Emir ve yasaklar ile bireyin ruhsal, toplumsal ve ahlaki yönlerini insan tabiatına uygun bir hal ile tutma gayretindedir. Mesela İsrâf ve cimrilik Kur’an düşünce sisteminde örnek insan ve toplum modelinde kesinlikle yer almaz. İslam düşünce sisteminde

⁵³¹ Hucurât, 49/10

⁵³² *Kuşeyrî, Tefsîru Kuşeyrî*, 1: 189

Kur'an, yönlendirici ve sevk edici özelliği ile teori ve pratiği, ilim ve ameli birlikte düşünmüş ve insanda bulunan olumsuz özellik ve sıfatlar bireyden silimeye çalışılmıştır. İşte biz bağlamda “karz” ayetini cimrilikle ilişkilendirerek Kur'an'ın nasıl bir metot kullandığını ve insan ile toplumu böylesi bir yanlıştan arındırmaya çalıştığı ortaya konulabilir.

Farsça bir kelime olan cimri kelimesi,“Adi, alçak, soysuz” anlamlarına gelmekte olup “pintilik, hasislik” gibi manalarda da kullanılır.⁵³³ İslâmi literatürde cimri kelimesi “şuh” ve “buhl” gibi kelimelerle de ifade edilmektedir. Ancak dilbilimciler bu iki kelimeye birbirinden farklı anlamlar vermişler ve bu kelimelerden “Şuh” hırsla mal ve mülk edinme anlamı taşırken “Buhl” ise kişinin sahip olduklarını harcama ve paylaşmasını engelleyen duygu ile tanımlamışlardır.⁵³⁴ Dil bilimciler ve müfessirler, mal varlığı konusundaki cimriliğe “buhl” demişler ama “şuh” kelimesine daha genel bir anlam vererek iyiliğin her türlüünden kaçınacak derecede köklü ve yaygın bir huy şeklinde tanımlamışlardır. Ayrıca buhlü, kişinin sahip olduklarını hayır yapmaktan kaçınması, şuh kelimesini de sahip oldukları ile yetinmeyerek başkasının sahip olduklarına tamah etmek onlara da sahip olma hırsı olarak tanımlamışlardır.⁵³⁵

Kur'ân-ı Kerîm'de, insanın mala olan temayülünün önüne geçmesi ve sahip oldukları şeyler başkaları ile paylaşılması şeklinde alaşılan cömertlik tavsiye edilmektedir “*Bunlar cimrilik eden, insanlara da cimriliği emreden ve Allah'ın, lütfundan kendilerine verdiği nimeti gizleyen kimselerdir. Biz de o nankörlere alçaltıcı bir azap hazırlamışızdır.*”⁵³⁶ Başka bir âyette “*Allah'ın kendilerine lütfundan verdiği nimetlerde cimrilik edenler, bunun, kendileri için hayırlı olduğunu sanmasınlar. Hayır! O kendileri için bir şerdir. Cimrilik ettikleri şey kıyamet gününde boyunlarına dolanacaktır. Göklerin ve yerin mirası Allah'ındır. Allah yaptıklarınızdan hakkıyla haberdardır.*”⁵³⁷ Ayeti ile cimriliğin insanın

⁵³³ Mustafa Çağırıcı, “Cimrilik”*Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları* 8(1993), 4-5

⁵³⁴ Lisânü'l-Arab, “bhl”, “şhh” md.leri 11,47;Firuz Âbâdi, *Kamûsu'l-Muhît*, 1:965; Zebîdî,*Tâcu'l-arûs min Cevâhiri'l- Kâmus*, Dâru'l-Hidâye,1205,28,62

⁵³⁵ Mustafa Çağırıcı, “Cimrilik”, 4-5

⁵³⁶ Nisâ 4 / 36-37

⁵³⁷ Âl-i İmrân 3 / 180

psikolojik ve ruhsal açıdan insanı rahatsız etmekle kalmayacağı, insanın hem dünya hem de ahiret mutluluğu önünde bir engel olduğu vurgulanmıştır.

Görüldüğü gibi hem Kur'an hem de Peygamber (as)'ın teşvikleri ile insanın cimrilik hastalığından kurtularak aklen ve bedenen sağlıklı bir birey ve buna bağlı olarak sağlıklı bir toplum hedefine ulaşmasını isteyen Allah, kulu kendi haline bırakmamaktadır. Sahiplenme duygusundan insanı kurtarmak için kendi adına borç istemektedir. Çünkü borç geri ödenmek şartı ile verilen şeydir. Allah'ın borcu sahiplenmek sureti ile insana verdiği güven ile cimrilik ve mala temayül anlayışından kendi garantörlüğü altında çıkarmayı hedefler. Böylelikle sağlıklı bir toplumun oluşmasına katkı sağlar. Bu da Allah'ın kullarına olan büyük rahmetinin tecellisinden başka bir şey değildir. Böyle bir toplumun oluşumunu sağlarken, diğer taraftan insanda ki; Haset, Hırs, Anlamsız gururu da, ortadan kaldırarak psikolojik anlamda sağlıklı bireylerden oluşan bir toplum inşa eder.

2.2.3. Ganimetin Allah Merkezli Anlatımı

İslam ekonomik sistemi, günümüz ekonomik sistemlerinden farklı olup kendisine has bir sistemi vardır.⁵³⁸ Bu sistemde hem fert, hem de toplum aynı derece tutulması,⁵³⁹ diğer sistemlerde olmayan bir gelir dağılımı usulüne sahip olması tabiidir. İslam bireylerin hak ve hürriyetlerini, hiç karşılık beklemezsizin devletin teminatı altındadır.⁵⁴⁰ Hiç şüphesiz gelir dağılımı yapılırken yine bu hak ve hürriyetler dikkate alınarak yapılması gerekmektedir. Gelirin insanlar arasında adil dağılımı çok önemlidir."Toplumsal olaylar incelendiğinde insanlar arasındaki anlaşmazlıkların çıkmasına neden olan sorunların belki de en önemlisi gelir ve gelire konu olan meselelerdir. İsrif ve israfa bağlı cimrilik insan tabiatının alışkanlıkları haline dönüşmüştür. Böyle bir toplumda muhtaçların halinin anlaşılacağı da bir gerçektir. İşte tek gerçekleri egolarını tatmin etmek olan bu

⁵³⁸ Afif 'Abdu'l-Fettah et-Tabbera, *Ruhu'd-Dîni'l-İslâmi*, 10. Baskı, Beyrut-1973, 319, İhsanullah Han, *İslamiyet ve Komünizm Birbirine zıttır*. (Çev. Ahmet Hamdi Hatipoğlu), İstanbul-1962, 3.

⁵³⁹ Maruf Devabibi, *Marsizm ve Komünizm Karşısında İslam* (Çev. Sadık Özek), 31.

⁵⁴⁰ Abdu'l-Kerim Zeydan, *İslam Hukukunda Fert ve Devlet*, (Çev. Cemal Arzu) İstanbul-1969, 83; Muhammet Fazlurrahman el-Ensari, *Komünizme Karşı İslam*, (Çev. Kemal Kuşçu) İstanbul-1961,24.

topluluklar, çıkarları yüzünden herkesle kavga halindedirler. . Bu nedenle de yeryüzünde insanlar arasında fitne çıkar ve düzen bozulur”.⁵⁴¹

Gelir dağılımı konusunda mevcut ekonomik sistemlerin hemen hemen hepsinin ortak özelliği, geliri sadece üretime katılanlar arasında paylaştırmalarıdır. Ürün yalnız üretim vasıtaları arasında paylaştırılmakta, paraya sadece üretim faktörleri sahip olmakta, herhangi bir sebepten dolayı, üretim faaliyetine katılmayanlar mahrum edilmektedir. İslam ekonomisinde ise az sonra anlatacağımız gibi, devlete verilen vergiden kendilerine bizzat hisse ayrılan muhtelif sınıflar vardır. Fey mallarının dağılımını anlatan ayette, bu malların sadece zenginler arasında dolaşan bir servet olmaması gerektiği ve bu sebeple de adı zikredilen bu gruplar arasında bölüştürülmesi gerektiği bildirilmektedir.⁵⁴² Allah Kur'an'da “*Allah'ın (fethedilen) memleketler halkının mallarından Peygamberine verdiği fey'i, Allah'a, Peygamberine, hısımlarına, yetimlere, yoksullara ve yolda kalanlara aittir. Ta ki, (bu mallar), içinizden (yalnız zenginler) arasında dolaşan bir devlet olmasın...*”⁵⁴³

Bu bölümde ganimetin Kur'an'da Allah merkezli anlatımını ele alacağız. Konumuza esas teşkil eden bu ayet aslında kulun irade ve eylem özgürlüğüne bağlı bir fiili konu edinmiş olup Allah merkezli bir üslup ile anlatılmıştır. Bunu yaparken Allah(cc), mütekellim zamiri olan “ben” ya da “biz” muttasıl zamirlerini kullanmıştır. Paganizm kültür ve inancının etkin olduğu muhatap toplumun içselleştirdiği şirk inancının yerine tevhid inancının yerleşmesi güç ve kudret vurgulu, kusursuz bir ilah veya Tanrı inancının takdim edilmesini zorunlu kılmaktadır. Bu zorunluluk ilahi kelamın üslubuna teocentrik bir yapı kazandırmıştır. Hatta bununla da kalmayarak kula ait fiil ve eylemler dahi Allah'ın eylemi gibi anlatılmak sureti ile şirk inancına meydan okuyan bir ilah sunulmuştur. *يَسْتَأْذِنُكَ عَنِ الْإِنْفَالِ قُلِ الْإِنْفَالِ لِلَّهِ وَالرَّسُولِ فَاتَّقُوا اللَّهَ وَأَصْلِحُوا ذَاتَ بَيْنِكُمْ وَأَطِيعُوا اللَّهَ* (Ey Muhammed!) Sana ganimetler hakkında soruyorlar. De ki: "Ganimetler Allah'a ve Resûlüne aittir. O halde, eğer mü'minler iseniz Allah'a

⁵⁴¹ Elmalılı, Hak Dini Kur'an Dili, 6: 5014.

⁵⁴² Osman Eskicioğlu, “Ücret Kira Kâr ve Gayri Meşru Gelirlerin Ekonomik Açıdan Değerlendirilmesi”, *Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi*, İzmir, 1979, 15

⁵⁴³ Haşr 59/7.

karşı gelmekten sakının, aranızı düzeltin, Allah ve Rasûlüne itaat edin."⁵⁴⁴ bizim için dayanak noktası olacaktır.

Ganimetler Kur'an'da "Enfal" kelimesi ile ifade edilmektedir. Fazlalık, fazladan demek olan "nefel" kelimesinin çoğuludur.⁵⁴⁵ Savaşlarda düşmanların terk edip geride bıraktıkları ya da Müslümanların esir almak sureti ile elde ettikleri kıymetler fıkıh literatüründe üç farklı kelime ile isimlendirilir ki bunları Nefel, ganimet, fey olarak sıralayabiliriz. Savaşarak elde edilene değerlere ganimet, savaşmadan ele geçirilen değerlere ise fey denilmektedir. Nefel ise hem ganimet anlamında hem de ganimetin belli bir bölümünü anlatmak için kullanılmıştır.⁵⁴⁶

Ğ-n-m kökünden türetilmiş bir kelime olan ganimet⁵⁴⁷ Sözlükte, bir şeye zahmetsiz ve meşakkatsiz bir şekilde sahip olmak⁵⁴⁸ düşmandan savaş esnasında zor kullanılarak alınan şey⁵⁴⁹, bir işe hırsla sarılmak, başarılı olmak anlamında kullanılmıştır.⁵⁵⁰ Gumn şeklinde kullanıldığında ise, bir şeyden elde edilen menfaat ve faydayı ifade etmektedir.⁵⁵¹ Savaşta yenilen düşmanlardan elde edilen silah, binek hayvanı vb gibi her türlü emtia ganimet olarak değerlendirilmiştir.⁵⁵² Seyyid Şerif Cürçani'ye göre ganimet, Allah'ın ismini ve dinini yüceltmek için, mücahitlerin sonsuz gayreti ile düşmanın yenilmesi neticesinde elde edilen mallardır.⁵⁵³

Her ne kadar enfal kelimesi ganimet olarak tercüme edilse de biz bu şekilde çevrilmesinin doğru olmadığı kanaatindeyiz. Çünkü ganimet kelimesi aynı surenin 41. ayetinde zaten geçmektedir. Eğer her ikisi de aynı manada olsa idi bu farklı kullanımın hangi amaca hizmet edeceği anlaşılamayabilirdi. Bize göre yukarıda sözlük anlamında belirttiğimiz üzere ganimetten ziyade, enfal kişinin

⁵⁴⁴ Enfâl 8/1

⁵⁴⁵ Zemahşerî, Keşşâf , 2:194; Râzi, Tefsîru Kebîr, 15:447

⁵⁴⁶ İbrahim Mustafa, *Mu'cemu'l-Vasît*, Mısır, 1961:2:664

⁵⁴⁷ İbrahim Mustafa, *Mu'cemu'l-Vasît*, 2:664

⁵⁴⁸ İbn Manzûr, *Lisânu'l- Arab*, 12:445

⁵⁴⁹ İbrahim Mustafa, *Mucemu'l-Vasît*, 2:670

⁵⁵⁰ İbn Manzûr, *Lisânu'l- Arab* 12:446

⁵⁵¹ İbn Manzûr, *Lisânu'l- Arab* 12:345

⁵⁵² Mehmet Erkal, "Ganimet" Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi 13(1996), 351-354

⁵⁵³ Şerif Cürçani, *et-Tarifât*, thki Abdurrahman Umeyra, Alemu'l-Kutub, Beyrut, 1987, 1. Baskı, 1, 209; İslam ansiklopedisi, 2, s351

alacak olduğundan fazlasını alması, ya da verirken, vermekle yükümlü olduğundan daha fazlasını vermek anlamında olmasıdır. Bu kullanımında Allah'a nispet edilmesi, hak ettiğin değil, insana hak ettiğinden daha fazlasının Allah tarafından verildiği, bunun ise bir teşekkürü gerektiğini vurgulamaktadır. Çünkü insan tabiatı hakkı olana değil fazlasının verilmesi halinde teşekkürü hatırlamaktadır. Ganimet kelimesinin anlamı yukarıda da belirttiğimiz gibi düşmandan zor kullanılarak alınan şey olduğundan enfal gibi bir mana ifade etmemektedir. Çünkü ganimette sanki insan emeğinin karşılığını alırken, Enfal'de, hak ettiğinden fazlasını almaktadır.

Enfal suresinin 1. Ayetinin sebebi nüzülü olarak; Bedir savaşında yaralanan Sâd, Peygamberimize gelerek elindeki ganimetin kendisine verilmesini istedi. Allah Resulü onu aldığı yere bırakmasını söyledi. Sonra tekrar dönerek aynı şeyi tekrar söylediğinde iki defa ona aldığı şeyi yerine koymasını söyledi.” İşte bu olay üzerine bu ayet nazil oldu.⁵⁵⁴

Hız Peygamber Bedir savaşı sonrası elde edilen ganimetleri savaşa katılan ve katılmayan sekiz sahabe arasında eşit bir şekilde dağıtımını yapmıştı. Savaşa katılmayan Sahabelerden üçü muhacir beşi ise Ensar'dandı. Allah resulü onlara da eşit miktarda ganimetten pay vermesi üzerine sahabeler arasında tartışma çıkmıştı. Zaten bu ayette bunun üzerine nazil oldu.⁵⁵⁵Yine Zemahşeri'de, ganimetlerin dağıtımında kimin yetkili olacağı konusunda sahabeler arasında tartışmanın çıktığı ve bunun üzerine yetki sahibinin Allah ve Resulü olduğu bildirildi⁵⁵⁶

Bedir Savaşının nihayete ermesinden hemen sonra sahabenin elde edilen ganimetin taksimatı konusunda her bir grup diğerine göre daha fazla hak sahibi olduğunu iddia etmiştir. Hatta konuyu tartışma boyutuna kadar götürmeleri üzerine Allah, öncelikle Allah ve rasulunu bu konuda ki haklarını ifade etmeden önce yapılan bu tavrın ahlaki olmadığına işaret etmiştir. Öncelikle mevcut kitlenin eğitimine yönelik iradesini beyan etmiş; savaş ve barış ortamında

⁵⁵⁴ İbni Ebi Hatim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm Li İbni Ebi Hatim*,5:1649;Râzi, *Tefsîru Kebîr*, 15:449; Muhammed Reşid b. Ali. Rıza, b. Muhammed şemsed'din b. Muhammed, *Bahâ'ud'dîn, Tefsîru'l Kur'ân'il-Hakim (Tefsîru'l-Menar)*, He'etü'l-Mısıryye, 1990, 9:488

⁵⁵⁵ Râzi, *Tefsîru Kebîr*, 15:448

⁵⁵⁶ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 13:367; Zemahşerî, *Keşşâf*, 2:194

müminlerin temel hedef ve gayesine işaretlerde bulunmuş, önceliklerin ne olması hakkında bilgiler vermiştir. Bundan sonra yer ve gökte mevcut her şeyin gerçek sahibinin Allah olduğunu vurgulamıştır. O'nun Peygamberi ise gönderilen vahyi tebliğ etme ve açıklamanın yanı sıra açıklamakla memur olduğu vahyin yaşayan örneği olma görevini de peygambere vermiştir. Yani savaşlarda elde edilen ganimetin sahabeler arasında nasıl dağıtılacağını açıklama ve bunun fiili uygulamasını peygambere bırakmıştır. Dolayısı ile Müminler esas maksada odaklanmalı ganimet için savaşmamalı, kendilerine ganimetten verilen paya razı olmalı Hz. Peygamberin taksimatı dışında hak iddia etmemelidir. Çünkü ganimetin mülkiyeti Allah'a ait olup kullanım ve dağıtımında tek otorite ise Allah'ın görevlendirmesi ile peygamberin tasarrufu altındadır. Ganimetin Allah'a ve resulüne ait olmasına böyle bir anlam verildiğinde ganimetlerin beşe bölüneceğini ve bunun beşte birinin Allah'a, Peygamber'e, onun yakınlarına, yetimlere, yoksullara ve yolculara ait olduğunu ifade eden ayetin bahsi geçen ayeti nesh ettiği şeklindeki anlayışın anlamı kalmamaktadır. Her iki ayet dikkatle incelendiğinde, görülür ki, ganimetlerin tamamı konusunda hüküm Allah'a ve O'nun elçisine aittir. Başka bir ifade ile bu kazançların toplumda ihtiyaç sahiplerinin gereksinimlerine harcanmak üzere yetki İslam'ın devlet sistemine aittir.

Diğer taraftan insanları bir arada tutan özellikler gibi birbirinden ayıran farklılıklar da olduğunu bilinen bir gerçektir. Yaş, cinsiyet, toplum yapısı, kişilik özellikleri, değerler, hayat görüşü, ihtiyaçlar ve beklentiler bu farklılıklardan sadece bazıları. Söz konusu farklılıkları düşündüğümüzde iki insanın görüşlerinin birbirine uymaması veya birbirinden oldukça farklı olması son derece normaldir. Ancak sorunun devam etmesi halinde yaşanan anlaşmazlıkların çözümü noktasında da bir takım alternatiflerin geliştirilmesi de beklenen bir durumdur. Aksi halde bu anlaşmazlıklar ve tartışmalardan büyük kargaşa ve sıkıntıların çıkmasının önüne geçilmesi beklenemez. İşte böylesi durumlarda otoritenin veya merkezi gücün örgütsel anlamdaki bu psikolojik hatta bedensel anlamda ortaya çıkabilecek şiddet ve argümanlarını ortadan kaldırmak için atması gereken bir dizi

adımlar vardır. Kaçınma, Dondurma, güç ve otorite kullanımı, ödün verme, kişileri değiştirme, cezalandırma ve işbirliği işte bu adımlardan bazılarıdır.⁵⁵⁷

Bakıldığında bedir savaşı sonrası sahabenin ganimeti paylaşma noktasında aralarında bir anlaşmazlığın çıktığını söylemiştik.⁵⁵⁸ Allah bu üslup ile mevcut anlaşmazlığa tek bir hamle ile müdahil olarak sonlandırmayı ve konunun mutlak bir çözüme kavuşmasını murat ettiği net bir şekilde anlaşılmaktadır.⁵⁵⁹ Çünkü psikolojide anlaşmazlıkların çözüm yollarından biri belki de en önemlisi güç ve otorite kullanımudur. En büyük ve en güçlü otoritenin Allah olması, mevcut anlaşmazlığı sonlandıran bir faktör olarak ortaya çıkmaktadır.⁵⁶⁰ Bu da ancak ganimete ihtiyacı olmayan ve Mutlak güç olan Allah'ın ganimeti kendisine ait kılan üslubudur. Zaten ayetin *فَاتَّقُوا اللَّهَ* i” Allah'tan korkun “ ifadesi ile bitmesi söylediklerimizi teyit etmektedir.⁵⁶¹

Bu ayet Medine döneminde nazil olan ayetlerdendir. Bu durum dikkate alındığında Medine'de site devleti denilebilecek bir devlet ve kurumsal yapının ön plana çıktığı görülecektir. İşte Bedir savaşı sonrasında ganimetlerin paylaşımı ile ilgili olarak ortaya çıkan bu tür anlaşmazlıkların devamı söz konusu olduğunda örgütsel anlamda liderin zayıflığı neden olur. İdarecilik vasfını üstlenen insanın insani ilişkilerinin zayıflığı ve kendini tanımayan, sosyal becerileri olmayan, empati yapamayan kısaca duygusal zekadan yoksun oluşu nedeni ile anlaşmazlıkları engelleyemezse bu durum psikolojik şiddetin zemin bulmasına neden olur. Lider psikolojik şiddetin meydana geldiği taraflar arasında bir anlaşma sağlayamazsa şiddetin dozu her geçen gün artar ve kökleşir. İşte Enfal suresinin ilk ayetinde ganimet kesin bir dille Allah'a ait kılınarak güçlü bir ilah tasavvuru sunulmaktadır. Bu güçlü ilah, aynı dille ganimetlerin yeryüzündeki taksimatında elçisine sorumluluklar vermek sureti temsilcisi olan Allah rasulude

⁵⁵⁷ Hande Mimaroglu, Hüseyin Özgen, *Selçuk Üniversitesi, İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi, Örgütlerde Güncel Bir Sorun: “Mobbing”* Tsz, 219-220

⁵⁵⁸ Muhammed b. Abdillâh b. Ebî Zemenîn, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîz*, El-Fârûku'l-Azîze, 2002, Kahire, 2: 165

⁵⁵⁹ Râzi, *Tefsîru Kebîr*, 15: 448

⁵⁶⁰ Râzi, *Tefsîru Kebîr* 15:448-449

⁵⁶¹ Muhammed bi Ali b. Muhammed b. Abdullah eş-Şevkânî, *Fethu'l- Kadîr*, Dâru ibni Kesîr, ,1414, Beyrut, 2:

323; Râzi, *Tefsîru Kebîr* 15:449

zayıf bir lider gibi gösterilmemiş gerçek otorite olan Allah ve elçisi orijinal bir dille sunulmuştur.⁵⁶²

Bu ayet gelir dağılımını konu edinmesinden dolayı ekonomi ile ilgili yönü de bulunmaktadır. İdareci toplum bireyleri arasında huzursuzluğa neden olmamak için eldeki mevcut gelirin sadece zenginler arasında dolaşan bir sermaye olmamasına dikkat etmelidir. Bu ayetin üzerinde durulması gereken en önemli konularından biridir. Ayetin Allah merkezli bir ifade tarzı ile anlattığı ganimetin taksimatı ile gelirin, sadece zenginler arasında paylaşılmasına karşı çıkılmakta ve aşırı sermaye birikimi önlenmektedir.⁵⁶³Bu önlenirken asıl varlık sahibinin Allah olduğu, insanlar arasında varlığın değersizliğine de bir vurgu yapılmaktadır. Son olarak, Allah,"enfal"i kendisine nispet ederek anlatması, mevcut fazlalıkların kamu malı olduğu vurgusunu yapmaktadır. Sure bütünlüğünde oluşturulmaya çalışılan savaş hukuku üzerine ganimet ile ilgili son sözün Allah'a ve Resulüne ait kılınması söylediklerimizi teyit etmektedir.

2.3. Psikolojik Olgu ve Olayların Allah Merkezli Anlatımı

Kur'an insanı merkeze alan sistemini onun etrafından kuran bir kitaptır.⁵⁶⁴Kur'an, etrafımızda dönüp duran kâinatı ve içindekileri yorumlayıp anlattığı gibi insanı da kendisine ait özellikleri ile merkeze almaktadır. Bu nedenle, insanın anatomik, ruhsal ve psikolojik yapısı ile alakalı bilgilerin tümü, Kur'an'da değinildiği söylenebilir. İnsanın yaşamı boyunca yaşadığı ruhsal geçişler, etkisinde kaldığı psikolojik etkileşimlerin tamamı Kur'an ayetlerinin satır aralarına yer almaktadır. Kur'an ayetlerine bakıldığında insan, onun yaratılışı ruhsal ve psikolojik yapı ve özelliklerinin yanı sıra fitratının değişen ve değişmeyen yönlerinden bahsedilir.⁵⁶⁵ Çünkü biraz önce de bahsettiğimiz gibi insan Kur'an'ın temel konusudur ve gönderilme nedenidir. Bundan dolayı Kur'an, konusu insan ve davranışları olan psikolojinin ilgi alanındaki konulara içeriğinde yer vermektedir. " Kur'an'da insan; yaratılış ve tabiatı, zaaf ve kabiliyetleri,

⁵⁶² Zemahşerî, Keşşâf, 2: 194

⁵⁶³ Şelebî Ahmed, *es-Siyâsetü ve'l-İktisâdü Fi't-Tefkîri'l-İslâmî*, Kahire-1964, 182,193,200

⁵⁶⁴ Muhsin Demirci, *Kur'an'ın Ana Konuları*, M.Ü.İ.F.V. Yay., İstanbul, 2008,22; Cevdet Said, *Değişim Rüzgârları*, çev. Muzaffer Marangozoğlu, Pınar Yayınları, İstanbul, 2005, 102.

⁵⁶⁵ Mehmet Şanver, "Dinî Tebliğ ve Eğitim Açısından Kur'an'da İnsân Psikolojisi ve Özellikleri" *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, , sy 1, 2001, 137.

taşıdığı değer ve gayeleri açısından ele alınır. Farklı bağlamlarda âyetler; insanın fitrî özelliklerini, gelişimini, alışkanlıklarını, sosyal rollerini, inançlarını, dinî ve ahlâkî tutumlarını, davranışlarını ortaya koyar ve tasvir eder.”⁵⁶⁶

İşte bu bölümde Kur’an’ın, insan psikolojisini ele alan konuları nasıl ustalıkla işlediğini ve Allah merkezli anlatımı ile insanın psikolojik özelliklerini dikkate alarak nasıl bir dönüşüm gerçekleştirdiğini ele alacağız. Ayrıca bunu yaparken bu vicdânî ve kalbî arzulara hangi psikolojik gerçekleri kullanmıştır? İslâm davetinin başarılı olmasında, Allah kelimesinin üstün kılınmasında bütün bu kurallara uyulmasının ne gibi faydaları olmuştur?⁵⁶⁷ gibi soruların cevaplarını arayacağız. Allah Kur’an’da insanın, Allah’ın hidayet rehberi olan Kur’an’la hayatını anlamlandırması isterken en görkemli psikolojik ikna metotlarını kullandığını da gözler önüne sermeye çalışacağız.. Bunu yaparken hidayet ve Dalalet, kalplerin mühürlenmesi, kin ve nefretin sökölüp atılması, sekine, güldüren ve ağlatan Allah ve Allah’ın sed koyması konularının Allah merkezli anlatımıyla hangi mesajları vermeye çalıştığını ortaya koymaya çalışacağız.

2.3.1-Hidayet ve Dalaletin Allah Merkezli Anlatımı

Hidayetin ve dalaletin Allah’tan olduğu ile ilgili ayetler ayetler, sürekli müfessirleri meşgul etmiştir. Bu konuda onlarca kelami tartışmalara girmişlerdir. Ancak bu konuyla ilgili ayetlerin, Allah merkezli anlatım ile ele alınması açısından bakılabilir. Böylece konu dil merkezli bir açıdan ele alınıp değerlendirilmiş olacaktır. Zira konumuza esas teşkil eden bu ayet aslında kulun irade ve eylem özgürlüğüne bağlı bir fiil olan ve insanın tercihi konusunu olan hidayet ve dalalet eylemlerini konu edinmiş olup Allah merkezli bir üslup ile anlatmıştır. Bunu yaparken Allah(cc), mütekellim zamiri olan “ben” ya da “biz” muttasıl zamirlerini kullanmıştır. Paganizm kültür ve inancının etkin olduğu muhatap toplumun içselleştirdiği şirk inancının yerine tevhid inancının yerleşmesi

⁵⁶⁶ Celâl Kırcı, *Kur’an ve Bilim*, Marifet Yayınları, İstanbul, 1996, 22; Hüseyin Emin Sert, *Kur’an’da İnsân Tipleri ve Davranışları*, Bilge Yayınları, İstanbul, 2003, 14; Hasan Yılmaz, “Kur’an’da Her Konu ve Bilgi Var mı? –Genel Bir Bakış–” *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy 26, 2006, 199-200; Halil Çiçek, *20. Asırda Kur’an İlimleri Çalışmaları*, Timaş Yay., İstanbul, 1996, 52.

⁵⁶⁷ Geniş bilgi için Bkz, Hayati Aydın, *Kur’an’da İnsân Psikolojisi*, Timaş Yayınları, İstanbul, 1999, 21.

güç ve kudret vurgulu, kusursuz bir ilah veya Tanrı inancının takdim edilmesini zorunlu kılmaktadır. Bu zorunluluk ilahi kelamın üslubuna teocentrik bir yapı kazandırmıştır. Hatta bununla da kalmayarak kula ait fiil ve eylemler dahi Allah'ın eylemi gibi anlatılmak sureti ile şirk inancına meydan okuyan bir ilah sunulmuştur.

Kur'an'ın nüzulünden sonra ortaya çıkan kelam ilmi, hidayet ve dalaleti Allah'a nispet eden ayetlerle yakından ilgilenmiştir. Bu ayetler kaza ve kader bağlamında, insanların fiillerinin iradi olup olmadığını tartışılmıştır. Bizde bu anlamda önce kelimenin Kur'an terminolojisindeki anlamını vermeye çalışacağız. Bundan sonra üslup ile ilgili tespitlerimizi ortaya koyacağız. Bu tespitlerimizi yaparken konu ile ilgili tüm ayetler referansımız olacak ama yine de belirleyici olarak *“Kötü ameli kendisine süslü gösterilip de onu güzel gören kimse, ameli iyi olan kimse gibi mi olacaktır? Şüphesiz Allah dilediğini saptırır, dilediğini hidayete erdirir. (Ey Muhammed!) Onlar için duyduğun üzüntüler yüzünden kendini helak etme! Şüphesiz ki Allah onların yaptıklarını hakkıyla bilendir.”*⁵⁶⁸ Ayetini esas alacak ve bu ayet üzerinde geçen hidayet ve dalalet kelimelerinin anlamlarını verecek ve sonrasında bu konu ile ilgili ayetlerin mekki yada medeni olmasında hareketle bir sonuca ulaşmayı planlamaktayız.

Hidayet kelimesinin sözlük Anlamı: "yumuşaklıkla istenilene ulaştıracak yolu göstermek ve buldurmak" anlamından alınan hidayet ⁵⁶⁹ sözlükte; "yol göstermek; doğru yolu göstermek, izah etmek, açıklamak, öğretmek; doğru yola girmek; doğru yola götürmek vb." anlamlara gelir.⁵⁷⁰ Hidayet kelimesi Arapçada bazen lazım (geçişsiz) olarak kullanılır. O takdirde "dalal"ın zıddı olup, "istenilene ulaştıracak yolu bulma" anlamına gelir. Bazen de müteaddi(geçişli) olarak kullanılır. Bu takdirde de "idlal"ın zıttı olup, "istenilene ulaştıracak yolu, doğru yolu gösterme ve buldurma" anlamına gelir.⁵⁷¹ İbnu'l-Cevzi(ö.597/1200), Kur'an'da hidayetin yirmi dört anlamda kullanıldığını bildirmektedir ki bu anlamları şöyle sıralayabiliriz: Beyan, İslam dini, iman, dua, irfan, irşat, Hz.

⁵⁶⁸ Fâtır 35/8

⁵⁶⁹ İsfehâni, el-Müfredat fî Gârîbi'l-Kur'ân, 3:954.

⁵⁷⁰ İbn Manzûr, Lisânu'l-Arab,3:787.

⁵⁷¹ Sa'deddi'n Taftazani,Şerhu'l-Makâsîd ,Beyrut,AlemuI-kütüb.Yay.,1409/1989,4: 310.

Muhammed'in peygamberliği. Kur'an, Tevrat, tevhit, sünnet, ilham, ıslah, resul, basiretli olma, delil, öğretim, fazilet, öne geçirme, İslam üzere ölme, sevap, zikir, doğru, sebat.⁵⁷²

Terim Anlamı ehli Sünnete göre hidayet; "Allah'ın, dileyen insanda, hidayeti yaratmasıdır."⁵⁷³ Burada hidayetle kastedilen ; "doğru yolu bulmak, yani iman ve salih amelle cennete giden yola ulaşmak" anlamındadır. Hidayet, "yaratma" anlamında sadece Allah'a izafe edilir. " doğru yolu bulma, doğru yola girme" anlamında kullara da izafe edilir. "Hidayete sebep olma ve hidayete için çağırma" anlamında Hz. Peygamber ve Kur'an hakkında da kullanılır.⁵⁷⁴ Öyleyse hidayet, hakiki anlamda Allah için, mecazen Hz. Peygamber ve Kur'an hakkında kullanılıyor.⁵⁷⁵ Bir fiil, tek yönden hem Allah'a ve hem de başkasına izafe edilemez. Ama başka yönlerden izafe edilebilir.⁵⁷⁶

Dalalet Kelimesinin sözlük Anlamı ; yoldan sapmak, doğru yoldan sapmak; Hak'tan sapmak; azmak; yol yitirmek; yitmek, kaybolmak, bir şeyi yitirmek, kaybetmek; ölmek, helak olmak, toprak olmak; unutmak, hata etmek; gizlenmek; evi, yeri, yurdu bilememek, bulamamak; mahvolmak; batıl olmak; yolsuzluk vb." anlamlara gelir .. Hidayet ve Reşat kelimelerinin zıddıdır.⁵⁷⁷

Dalaletin Kur'an'da on anlamda kullanıldığını görmekteyiz ki, şunlardır: Doğru yoldan sapmak, sapıklığına hükmetmek, batıl olmak, zarar, hata, helak, unutmama, cahillik, hidayetinin zıddı.⁵⁷⁸

⁵⁷² Abdurrahman Ibnu'l-Cevzî, *Nüzhëtü'l-A'yünî'n-Nevâzir*, Thk. Muhammed Abdil-Kerim Kazım er-Râdi, Beyrut, 1405/1985, 625-630; Hidayetinin Kur'ân'da çeşitli kullanılışları için ayrıca bkz. Râğîb el-İsfehânî, *Müfredât*, 538; Emrullah Yüksel, "Kur'ân-ı Kerim'de Hidayet ve Dalalet Anlayışı" *Atatürk Ün. İlahiyat Fak. Dergisi*, Sy.7, İstanbul, 87.

⁵⁷³ Nûreddin es-Sabuni, *el-Bidâye fî usûli'd-din*, Thk. Bekir Topaloğlu, Ankara, Diyanet İşleri Başk. Yay., 1979, 79

⁵⁷⁴ Şûra, 42/52, İsrâ S, 17/9

⁵⁷⁵ Taftazani, *Şerhu'l-Makâsîd*, 4: 310.

⁵⁷⁶ Taftazani, *Şerhu'l-Makâsîd*, 4: 310.

⁵⁷⁷ İbn-i Manzûr. *Lisânu'l-Arab*, 2:544; Asım Efendi, *el-Okyânusu'l-Basît fî Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît*, 3:261.

⁵⁷⁸ Ebu'l-Ferec, Abdurrahman b. Ebi'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Ali b. Abditlah İbnu'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr fî İlmi't-Tefsîr*, Beyrut 1404, 406-409.

Dalaletin terim anlamı ise; doğru yoldan bilerek veya bilmeyerek az olsun çok olsun sapmaya denir. Hidayetin kavramının zıddı olup doğru yoldan dönmektir.⁵⁷⁹

Şimdi nüzul döneminde Kur'an'da, bahse konu olan ayetlerin, nüzülü esnasında muhataplarına ne ifade ettiğini, nasıl anladıklarını ele alıp konumuzu aydınlatmaya çalışalım. Allah'a nispet edilen bu ayetlerin Kur'an'daki nüzul sıralarını ortaya koyarak başlayabiliriz. Kur'an'da bu mealde çok ayet bulunmaktadır. İlgili ayetlere baktığımızda vahyin başlangıç döneminde gelen ayetler olmadığını anlaşılmaktadır. Yine bu ayetlerin vahyin başlangıcından hemen sonra ki evrelerde inen pasajlarda bulunmaktadır. Konumuzu ilgilendiren hidayet ve dalaleti Allah'a nispet ederek anlatan ayetler özellikle Mekke döneminin ortalarında inmiş surelerde yoğunlaşırken, Medeni olduğunu bildiğimiz surelerde de belli miktarda bu konuyu ihtiva eden ayetler bulunmaktadır.⁵⁸⁰

Kur'an'ı taradığımızda bizim tespitlerimize göre hidayet ve dalalet konusunu içeren yaklaşık 330 ayet vardır.⁵⁸¹ Bunlardan 100'ü aşkın ayette hidayet ve dalaleti Allah'a nispet etmektedir. Bunların içerisinde de 70 ayet hidayet ve dalaleti kesin bir dille Allah'a nispet etmektedir. Daha da önemlisi hidayet ve dalalet konusunu ihtiva ettiğini ifade ettiğimiz bu 330 ayetin 230'dan daha fazlası Mekke, kalan 90 ayetin Medeni olmasıdır. Bu ayetlerden hidayet ve dalaleti Allah'a nispet edenlere bakıldığında Mekke olan ayetler 100'e yakın iken, Medeni olanlar ise 30'a yakın çıkmaktadır. Burada dikkatleri üzerine toplamak istediğimiz veri, hidayet ve dalaletin Allah merkezli anlatımla sunulduğu ayetlerin bulunduğu zaman aralığının daha çok Mekke yılları olduğunu göstermesi konumuzun anlaşılması bakımından önem ifade etmektedir. Kur'an pasajları tek tek inceleyip tarihlendiren çalışma yok gibidir. Ancak son yüzyılda bu konu üzerinde Mehdi Bâzergan bir çalışma yapmıştır. O'nun yaptığı tespitlere göre hidayet ve dalalet konusunu içeren ayetlerin vahyin nüzulünün başlangıcında olmadığıdır. Yani

⁵⁷⁹ Râğıb el-İsfehâni , Müfredât, 297,298.

⁵⁸⁰ Selim Türcan, "Hidayet Ve Dalâleti Allah'a Nispet Eden Âyetler NüzulDöneminde Nasıl Algılanıyordu" , *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy.9, 2010, 86

⁵⁸¹ Bahse konu sure ve âyetler için bk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *el-Mû'cemu'l-mufehres li elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Dâru'l-Hadîs, Kahire 1417/1996, 518-520, 823-827.

Kur'an'ın ilk inen ayetleri arasında hidayet ve dalaleti Allah'a nispet eden ayetlere rastlamamaktayız.⁵⁸²

İlk yıllarda indiği bilinen ayetlerde⁵⁸³ Allah, toplumun iki karşıt kesimini, yani hidayet ve dalalet üzere olanları vurgulamaktadır. Öte taraftan ilk yıllarda inen ve hidayeti Allah'a nispet eden ayetlerinde bulunduğunu söylemeden geçemeyiz.⁵⁸⁴ Ancak kullanılan üsluba dikkat ettiğimizde sadece hidayeti kendisine nispet eden fakat dalalet konusuna pek değinmeyen bir üslup olduğu görülecektir. Bunun da gayet normal bir şekilde muhatap kitle tarafından anlaşıldığını düşünüyoruz. Çünkü mevcut bu topluma hidayet etmeyi dileyen Allah, Vahiy göndermek sureti ile bu muradını teyid etmiştir. Yani kullarına hidayet etme arzusunu ortaya koymuştur. Bu arzusunu da peygamberler göndererek zihinlerde netleştirmiştir. Zaten ilk muhatapların bu ayetlerin üslubuna dair herhangi bir itirazlarının olmayışı da bu üslubun onlarda kabul gördüğünü göstermektedir.

Sonuç itibari ile çalışmamıza konu olan ayetlerin Mekke'de inmiş olması, başlangıç döneminde hidayet ve dalaleti Allah'a nispet etmesi bizim bu meseleyi izahımızda yol gösterici olacağını düşünüyoruz. Acaba Kur'an vahye muhatap olan toplumla en başta nasıl bir ilişki içerisinde olmuş, sonra aldığı tepkiler ve bu tepkilere nasıl cevap vermiştir. Özellikle Kur'an, bu süreç içerisinde üslup ve metodunda bir değişiklik yapmış mıdır? Başka bir ifade ile hidayet ve dalaleti Allah'a nispet eden ayetlerin belli bir dönem içerisinde devreye girmesi özel bir anlam ifade eder mi?

Vahiy döneminin ilk başlarında inen ayetler, mutlak anlamda insanı konu almıştır.⁵⁸⁵ Belli bir mekân ve tarihle sınırlamadan bu anlatımını yapmıştır. Müddessir suresi her ne kadar peygamber efendimizi muhatap alan bir söylemle başlasa da, surenin ilerleyen pasajlarındaki İslam'a sırtını dönenleri, kıyamet ve ceza ile insanları uyarıcı bir üslup ile yeniden insanı hedef alan bir söylem şekline

⁵⁸² Mehdi Bâzergan, *Kur'an'ın Nüzul Süreci*, çev.: Yâsîn Demirkıran, Melâ Muhammed Feyzullah, Fecr Yayınevi, Ankara 1998, 129;

⁵⁸³ Alak 96/11, Nun 68/7

⁵⁸⁴ Leyl 12, Fâtiha

⁵⁸⁵ Alak, 96/1-5

bürünmüştür. Netice itibari ile Kur'an, tebliğini ilk başta genel bir çağrı, insanı hedef alan bir yergi üslubu olarak, Mekke toplumunu esas aldığında siyaset üstü diyebileceğimiz bir ifade tarzı ile sunmuştur. Aslında bu söylediğimiz durum çok olağandır. Çünkü Kur'an toplum içerisinde henüz kendi kimliğini tam anlamı ile oluşturamamış, buna ancak vahyin inişi devam ettikçe, söylemin değiştiğini, artık genel anlamda insanı değil, belli bir muhatabı dikkate alarak bir üslup ortaya koyduğu " *Ama insanoğlu kendini müstağni görerek azgınlık eder. Rabbinedir dönüş. Bir kul namaz kıldığında engelleyen o kişiyi gördün mü? Ne dersin ya o, hidayet üzere ise... Hayır! O'nun perçeminden yakalayacağız...*"⁵⁸⁶ Bu pasaj Ebu Cehil'in Hz Peygamberi ve davasını inkâr etmesine karşılık Kur'an'ın verdiği bir cevap niteliğindedir.⁵⁸⁷

Ayet guruplarında ifade etmeye çalıştığımız gibi, vahyin başlangıcında insan cinsini dikkate alan genel tespitler bulunurken, ilerleyen zaman içerisinde vahiy, Mekke'de karşılığını bulmuş ve yeni bir kimliğe sahip bir oluşum ve toplum oluşturmuştur. Hal böyle olunca İslam'a ve Müslümanlara yönelik tepkilerde peşinden gelmeye başlamıştır. Bu duruma karşılık olarak Kur'an'da üslubunu değiştirmiş, kinayeli bir dil, yine belli bir zümre adı verilmeksizin insan topluluğuna yöneltmiştir. Burada yeni dönemin bir içinde bulunduğu durum nedeniyle insan cinsinin " dalalet içinde olma" durumu Allah'ın dilemesi ile olan fitri bir özellik olmaktan çıkıyor, hidayet temsilcisi peygamber ve ona inanlara bilinçli karşıtı olma gibi bir duruma çevrileceği ve artık İslam'ın siyasal bir yapıya bürüneceğine işaret etmektedir.⁵⁸⁸

İlerleyen dönemlerde toplumda genelden farklı bir toplum şekli vahyin gündemine girmiştir. Bu yeni gurup "inanan ve salih amellerde bulunanlar" şeklinde tanımlanmıştır. Ayrıca bu kalıpların içerisinde "illa" istisna edatı ile başlayan ayet konumuz açısından önemlidir. Toplum içerisinde Hz. Peygambere gelen yeni dine karşı takınılan tepki, küfrün ardından, inananlar gurubunu ayırarak onlara Allah yanında farklı bir statü tayin eder. Bu statü onlara

⁵⁸⁶ Alak 96/ 6-11

⁵⁸⁷ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 24:523; Sa'lebî, *el-Keşfu ve'l-Beyân*, 10:246 Beğavi, *Tefsîru'l-Begâvî* 8:480; Zemahşerî, *Keşşâf*, 4:777

⁵⁸⁸ Türkan, *Hidayet Ve Dalâleti Allah'a Nispet Eden Âyetler NüzulDöneminde Nasıl Algılanıyordu* sy.9, 18,83-97

yaşadıkları güçlü ve bir o kadar da kaba toplum içerisinde, bir değer kazandırmıştır. Bu arada bu tarz ifadenin toplumda inanan Müslüman bir kitlenin varlığını da hissettireceği de muhakkaktır. Bunun fark edilmesi elbette toplumda siyasi bir rahatsızlığa da neden olacaktır. Bunun karşısında, Allah'ın kendine inananları ve dine sahip çıkanların toplumsal statülerini sağlamlaştırma ve koruma amacına yönelik bir siyaset geliştirmesi beklenir. Böyle bir ilgiyi, zor şartlarda bu dini kabullenmiş bir gurubun beklemesi de gayet insani bir olgudur. İşte burada Kur'an bu beklentiye uygun bir söylem geliştirmeye başlamıştır.

Şimdi burada rahatlıkla, Vahyin metodunun, Mekke gündemine göre şekillendiğini söyleyebiliriz. Burada şöyle bir soru akla gelebilir: Neden Allah insanlara hitap etmeyi bırakıp, Mekke toplumuna yönelik bir üslup takınmıştır? Bilindiği gibi Mekkeliler vahye ilk planda karşı çıkmıyorlardı. Ama ne zaman ki putlara ilişkin vahyi söylemler, beraberinde restleşmeyi getirdi. Bu restleşme inanan ve inanmayan şeklinde iki gurubu oluşmasına neden olmuştur. İşte hidayet ve dalaleti Allah'a nispet eden ayetler, bu aşamada devreye girmiş ve bu bağlamda yerini almıştır.

Yukarıda belirttiğimiz gibi Mekke'de oluşan ve bu toplumun inanç sistemine taban tabana zıt, bu yeni oluşum ile aralarındaki çatışma ortamında, Müslümanlar kendilerini yaşadıkları toplumda ayırmaya, hem de benimsedikleri inanca bir çerçeve çizmeye başlamışlardır. Davranış ve söylemleri ile bu duruşlarını netleştirdiler. Elbette ki vahyin bundaki etkisi kaçınılmazdır. Mekke toplumunda ki bu ayrımın karşısında Kur'an, kendi düşünsel söyleminden yana tavır koyan, Tevhit esasından ve ona sınıksız sarılan inananlardan yana tavrını koymuştur. Bu tavırdan sonra tevhit, ilahi bir hak olarak sunulduğu gibi, savunucusu da bizzat vahyi gönderen ve tevhit ilkesini inşa etmek isteyen Allah'tır. O zaman Allah'ın keliması olarak tebliğ edilen bu söyleminde, tevhide sahip çıkan tarafı tutan, onu destekleyen, teşvik eden, onu kurtuluşa eren olarak ilan eden ve ona cennet ve iyilikler vaat eden bir dil kullanmasından daha doğal bir şey olamaz. Başka bir deyişle bu söylem tamamen taraftar bir anlatım şeklidir. Bu üslupla Allah, tevhit yanlısı tutumu kudreti ile teyit ettiğini, bunun karşısında dalalet ve sapıklık içerisinde olanların kudret sahibi Allah'ın düşmanlığına maruz

kaldıklarının açık bir dille izahıdır. Bununda ötesinde Kur'an'ın bu ifadesine göre tüm varlıklar, Allah'ın mutlak kudretinin kontrolünde olup, inanma ya da inanmama gibi kişinin iradesine bağlı bir konu da dâhil her şey O'nun emrine göre tecelli edecektir. İnanmayanlar, Allah'ın yarattığı dünya da O'nun verdiği irade ve mühlet içerisinde hareket etmektedir. Dolayısı ile Allah'ın kendilerine verdiği geçici özgürlüğü kullanmaktadırlar. Böyle bir durumda Müslümanlar gurubuna katılmak, sonsuz kudret sahibi Allah'ın en baştan beri talih bahşettiği insanlardan olmak demektir. İşte böyle bir bağlam içerisinde “ Allah'ın dilediğine hidayet etmesi, dilediğini de sapıtması” muhatapları tarafından hiçbir teville ve yoruma ihtiyaç duymadan anlaşılmıştır. Hatta inanmayanların zihin dünyasında bu söylem bir şekilde karşılığını bulsa bile, yine de doğal karşılayacaktır. Diğer taraftan bu ifade mü'minlerin içinde buldukları iman halinin Allah'ın bir nimeti olduğunu ifade etmesi açısından önemlidir. Allah o kadar insanın içerisinde birini peygamber olarak seçtiği gibi, ona inananları da seçmiş, kendi tarafında olma ayrıcalığını onlara tanımıştır. Ayrıca Mekke döneminde yaşayan mü'minler dikkate alındığında bu üslubun onlar için neler ifade ettiğini anlamak mümkündür. Çünkü bu ifade ile inananların, inandıklarına karşı bağlılıkları artıracak manevi bir güç olmaktadır. Yine söylemin şeklinden, konuşanın, kendisinden son derece emin bir dünya görüşü sunduğu, siyasi içeriği kuvvetli olduğu anlaşılmaktadır.

Burada şunu da belirtmeliyiz ki Kur'an, hidayet ve dalaleti tamamen Allah'ın iradesine bırakan bir üslup kullanmadığı bir gerçektir. Hatta hidayet ve dalaletin kulların kendi iradesi ile gerçekleştiğini ifade eden onlarca ayet vardır. Ancak bu ifade şeklinin ilk dönem Mekke toplumu ile bir alakası olmadığına da belirtmeliyiz. Çünkü ilgili ayetlerin bir kısmı da medenidir. Bu ayetlere bakıldığında üslubun da değiştiği görülecektir. Mekki olan ayetlerde Hidayet ve Dalaleti tekelinde bulduran Allah, Medeni ayetlerde bunu kulun iradesine bıraktığı izlenimi vermektedir. Çünkü artık Mekke'de iken zayıf ve güçsüz bir toplum olan Müslüman toplum Medine'ye hicret ettikten sonra bir devlet olmuş ve güç sahibi bir toplum haline gelmiştir. Bundan böyle Müslüman toplumlar sahip olduğu güç ve kudreti bizzat kendilerinin göstermeleri gerekmektedir. Diğer taraftan Allah'ın, kendine inananları ve dinine sahip çıkanların toplumsal statülerini sağlamlaştırma ve koruma amacına yönelik bir siyaset anlayışını artık,

göstermesi beklenemezdi. Biraz önce de belirttiğim gibi Meke'de, Mekke'nin gündemine göre şekil alan ayetler Medine'de Medine'nin gündemine göre şekillenmiştir. Mekke'de güçsüz, desteğe ihtiyaç duyan Müslümanlar var iken Medine'de güçlenmiş nispeten kendi ayakları üzerinde duran bir toplum olmuştur.

Ayrıca bir ayette *“De ki: Allah hakka eriştirir.”*⁵⁸⁹ *Başka bir ayette de: “Kim hidayete ererse; yalnız kendisi için ermiş olur.”*⁵⁹⁰ İlk ayette hidayetin insanın nefsinde yaratılması ve doğruyu bulma yeteneğinin var edilmesi anlamıyla hidayeti verenin Allah olduğu ifade edilirken, diğer ayette ise Allah'ın insanda yarattığı bu kabiliyet ile hidayet ve dalalet arasında tercih yapabilmesi anlamı taşır. Bu nedenle hidayeti elde etme insanın iradesine bırakan bir anlatım tarzı vardır.⁵⁹¹ Bu nedenle bir başka ayette *“Biz ona Hayır ve şer olmak üzere iki yol gösterdik.”*⁵⁹² Yani biz insanda hidayeti için akıl ve kabiliyetlerini yaratarak kendi seçimini yapmasını ona bıraktık, demektir. İşte hidayet ve dalaletin aslında insan iradesi ile alakalı olduğuna işaret eden bu ayetler, hidayetin doğrudan doğruya Allah'tan kula yönlendirildiğine işaret eden delildir. Bu delile istinaden de bu eylemin Allah merkezli anlatımı daha net anlaşılabilir. *“De ki: Allah hakka eriştirir.”*⁵⁸⁹

Yukarıda ifade edildiği üzere Kur'an ayetleri hidayet ve dalâlet hususunda bir taraftan Allah'ın mutlak iradesini vurgu yapmakta, diğer taraftan da hidayet ve dalaleti ilgilendiren konularda peygamberlerin bir dahli ve etkisi olmadığı ifade edilmektedir. Ayetlerin vurguladığı bir diğer husus, Allah'ın engin hikmet ve adalet sahibi olup zulmetmekten münezzeh oluşudur.⁵⁹³ Yani Allah'ın kullarını bir sınava tabi tutup onların irade yetkilerini elinden aldıktan sonra bir kısmını cennet bir kısmını da cehennem ile cezalandırması onun hikmet ve adaletine uygun bir davranış değildir. Allah'ın bir kulunu hidayete erişirmesinin temelinde kulun Allah'a yönelişi, hidayet talebi bulunduğu gibi dalâlete mahkûm etmesinde de bunun tersi söz konusudur. O'nun bir kimseyi dalalette bırakması demek, insanın aklını kullanarak Allah'ın kendisine sunduğu iki yoldan biri üzerine

⁵⁸⁹ Yûnus 10/35

⁵⁹⁰ İsrâ 17/15

⁵⁹¹ Zemahşerî, Keşşâf, 2:346; Râzi, Tefsîru Kebîr, 17:249

⁵⁹² Beled, 90/10

⁵⁹³ Âl-imrân, 3/182; Enfâl, 8/51; Hac 22/10; Nîsa, 4/49

verdiği kararı onaylaması ve iradesine göre fiilini yaratmasıdır.⁵⁹⁴ İnsanın hidayete eriştirilmesinde ya da dalâlet karanlıklarında terk edilmişinde kendi seçimi ve talebi etken faktör olunca yaratılışında her iki eğilimin de mevcut olması gündeme gelir. İnsanoğlu zürriyetinin baba sulbünde yaratılışı esnasında Allah, kendisinin varlığını ve birliğini tanıma, kavrama ve buna istinaden inanma yeteneğini kazanması için insanoğlunun fitratını buna uygun şekilde yaratmıştır. Allah insanı yaratırken iman edebilmesini sağlayacak akli donanımların yanı sıra, iç ve dış âlemde kendi varlığına ve birliğine işaret edecek birçok deliller yaratmaktadır. Bu şekilde, sanki her doğan insana ayrı ayrı, “*Ben senin Rabbin değil miyim?*”⁵⁹⁵ diye sormakta, o da “*evet*”⁵⁹⁶ Diyerek bunu tasdik etmektedirler. İnsanın doğasındaki iman kabiliyeti bu ayette temsili bir dille anlatılmış bulunmaktadır.⁵⁹⁷ Allah Teâlâ insanı en güzel biçimde yaratmış,⁵⁹⁸ Bu yaratılış kodları içerisinde iyiyi kötüden, doğruyu yanlıştan, sevabı günahattan ayırt edebilme güç ve iradesi de vardır. “*Ve ona iki yolu göstermedik mi?*”⁵⁹⁹ ifadesi de insanın hayır ve şer arasında tercihte bulunabilme yeteneğiyle donatıldığı anlamına gelmektedir.⁶⁰⁰ İnsanın yaratılışını ve fitrî yapısını çok veciz bir şekilde özetleyen bir başka ayet gurubunda şöyle buyrulur: “*Nefse ve onu (insan olarak) şekillendirip düzenleyene, ona kötü ve iyi olma kabiliyetlerini verene ant olsun ki, nefsinin arındırılan elbette kurtuluşa ermiştir. Onu arzularıyla baş başa bırakan da ziyan etmiştir.*”⁶⁰¹ Bu ayette ifade edilen “nefsin şekillendirilip düzenlenmesinden maksat onun akıl, hafıza, karar verme kabiliyeti, doğruyu yanlıştan ayırt edebilme kuvveti ve diğer pek çok kuvvetin bağışlanmasıdır. “Düzenleme” ifadesi, insanların iyi bir fitrat üzere yaratıldığına işaret etmektedir.⁶⁰² Fitrî yapısında doğru yola gitmesine engel olabilecek hiçbir eğrilik ve eksiklik bırakılmamıştır.⁶⁰³

⁵⁹⁴ *Hasan Basr_ 'nin Kader Hakkında Halife Abdülmelik b. Mervan'a Mektubu*(Makale), çev: Lütfi Dogan, Yasar Kutluay, AÜ_FD. Ankara 1954, 158

⁵⁹⁵ A'râf 7/172

⁵⁹⁶ A'râf 7/172

⁵⁹⁷ A'râf 7/172; Zemahşerî, *Keşşâf*, 2:176

⁵⁹⁸ Tîn, 95/4

⁵⁹⁹ Beled 90/10

⁶⁰⁰ Zemahşerî, *Keşşâf*, 4:755; İbn-i Âşûr, *et-Tahrîru ve't-Tenvîr*,30:353;Râzi, *Tefsîru Kebîr*,31:167

⁶⁰¹ Sems, 91/7–10

⁶⁰² Râzi, *Tefsîru Kebîr* 31:176;Zemahşerî, *Keşşâf*, 4:759

⁶⁰³ İnsanın hidayet veya dalâlet yolunu seçmede önceden bir belirleme olmaksızın hür bırakıldığını ifade eden bazı ayetler için bkz. Kehf, 18/29, İnsân, 76/3

Nitekim “Her doğan fitrat üzere doğar; daha sonra ana babası onu Yahudi, Hıristiyan veya Mecusî yapar”⁶⁰⁴ anlamındaki hadiste de bu gerçek ifade edilmiştir. Allah’ın insana bahşettiği onca üstün vasıflarla doğru yoluna girip şükreden insanların arasından olmak ya da şeytan ve avenelerinin yolunda olmak tamamen insanın iradesi ve isteği sonucudur.⁶⁰⁵

Diğer taraftan “Dogrusu size Rabbinizden idrak kabiliyetleri (basiretler) gelmiştir. Artık kim hakkı görürse faydası kendine, kim de kör olursa zararı kendinedir.”⁶⁰⁶ Ayetinde, Allah tarafından verildiği bildirilen “basiretler”den maksat, Râzi’ye göre, Allah’ın insan fitratını donattığı İslam nimeti ve küfre karşı olan isteksizliği onun doğru olana yönelebilmeye gücü, iradesi, bilgisi ve düşünme yeteneğidir.⁶⁰⁷ Elmalılı ise “basiretler” ifadesini kalp gözüyle görülebilecek uyarıcılar, şahitler, idrak kabiliyeti, deliller, hidayet sebepleri şeklinde tefsir etmiştir.⁶⁰⁸

Yukarıda sözünü ettiğimiz hususu şu ayette desteklemektedir: “İnsanlar bir tek ümmet idi. Sonra Allah, müjdeciler ve uyarıcılar olarak peygamberleri gönderdi; onlar aracılığı ile anlaşmazlığa düştükleri konularda insanlar arasında hüküm vermek için gerçeği içeren kitabı indirdi...”⁶⁰⁹ Bir kısım müfessirlere göre burada müşahhas bir insan topluluğundan değil onlarda var olan hak dine yönelen, doğru düşünce ve inanca yatkın ve uygun olan yaratılış fitratları kastedilmektedir. Öyleyse insanlar aslında yaratılıştan hidayet üzeredirler. Hidayetten ayrılmak, sapkınlarla beraber olmak çevresel faktörlerin tesiri ile sonradan ortaya çıkmaktadır. İşte bu çevresel etkenlerin insan fitratında meydana getirdiği değişim ve saptmaları engellemek için peygamberler gönderilmiştir⁶¹⁰ ki

⁶⁰⁴ Buhârî, Cenâiz 80,93; Müslim, Kader 22,25

⁶⁰⁵ İsrâ 17/18–19; Kehf 18/29

⁶⁰⁶ En’âm, 6/104

⁶⁰⁷ Râzi, Tefsîru Kebîr 13:105

⁶⁰⁸ Elmalılı, Hak Dini Kur’an Dili, 3: 2018

⁶⁰⁹ Bakara, 2/213

⁶¹⁰ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, 4:275-279; Ebu Muhammed Abdulhak b. Galib b. Abdurrahman b. Atıyye, *el-Endulusî, el-Muharraru’l-Vecîz Fî Tefsîri’l-Kitâbi’l-Azîz*, D3aru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1422,1:285–287; Râzi, Tefsîru Kebîr 6:372

bütün peygamberlerin tebliğ ettiği dinler aynı ilke ve esasları içermektedir. Yani onlar hep aynı gerçeği dile getirmişlerdir.⁶¹¹

Yukarıdaki ayetlerden açıkça anlaşılmaktadır ki, insan hem imana hem küfre müsait bir şekilde yaratılmıştır.⁶¹² Allah, insanlara yalnızca iyiyi-kötüyü, hidayeti-dalâleti ayırt edebilme kabiliyeti vermekle yetinmemiş, peygamberleri vasıtasıyla insan idrakine sunduğu apaçık delillerle hidayet yolunu bulmasını da kolaylaştırmış, sonra lehine veya aleyhine olacak seçimi yapmasını kendisine bırakmıştır.

Görüldüğü gibi insanın hidayet ve dalalete yöneltecek tüm etken ve amilleri yaratan Allah, diğer taraftan onun hidayetine sebep olacak ve adına basair dediği vesileleri de yaratmıştır. Hatta bununla da kalmayıp hidayete vesile olacak etkenleri görmemekte direnenler için peygamberler göndermeye devam etmiştir. Tüm bunlar ilahi emir ve yasa çerçevesinde gerçekleştiğine göre Allah merkezli bir anlatımda konunun muhtevası ve yapısı açısından uygun olmaktadır.

2.3.2. Kalplerin Mühürlenmesi ve Allah Merkezli Anlatımı

Allah insanı ilk yarattığında, iman ve küfürden mücerred bir halde yaratmış, daha sonra “*ben sizin Rabbiniz değilmiyim?*”⁶¹³ Sorusu ile rububiyetine dair kullarından söz almıştır. Her ne kadar bu anlattığımız olay, insanlar tarafından hatırlanmıyor olsa bile vicdan ismi verilen duygu ile fitrata yerleştirilmiştir. Yani insanlar hayata geldiklerinde bu ikrar ve inanç üzere bir meyil sergilemektedir. Hz. Peygamber” *her doğan İslam fitratı üzerine doğar*”⁶¹⁴ sözü bu durumla birebir örtüşmektedir. Dolayısı ile insan tabiatında Allah’a ve O’nun koyduğu kurallara karşı bir yöneliş söz konusudur. İslam’ın insan fitratına uygun bir olması, dini hislerle fitrata bağlı gelişen söylem ve davranışlarda bir çelişki olmasını engellemektedir.⁶¹⁵ Bu nedenle akl-i selim fitrata sahip insanların tamamı inanmaya meyillidir. Bu anlamda Kur’an kendini anlaşılabilir, açık ve

⁶¹¹ Bu anlamı içeren ayetler için bkz. Bakara 2/131–132,136; Nisa 4/163; Mâide 5/69; Hac 22/78

⁶¹² Elmalılı, Hak Dini Kur’ân Dili,7:5020

⁶¹³ A’râf 7/172

⁶¹⁴ Buhari, Cenâiz,92

⁶¹⁵ VezirHarman,” Psiko-Sosyal Kelam; İman kavramı Bağlamında duygu, düşünce ve Davranış Etkileşimi” *Namık Kemal Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi*, , sy 2, 1 (2015), 37

kolay bir kitap olarak tanımlamaktadır. Ancak bazı ayetlerde insanın iman ya da küfrü tercih etmesi ile ilgili ayetler biraz daha zorlu bir hal almaktadır.

İman ya da küfür kişinin kendi iradesi ile gerçekleşirken, ayetlerin birçoğunda küfür, şirk, hidayet ve dalalete düşme gibi konular doğrudan Allah'a izafe edilerek anlatılmıştır. Bu tür ayetleri yalın lafızları üzerinden hareket ederek anlama gayreti beraberinde birçok sorunu doğurmaktadır. Eğer tüm eylemleri yaptıran Allah ise, o zaman kulun sorumluluğu nedir? İnsan ahirette neye göre cennet veya cehennem ile cezalandırılacaktır? İnsan bütün eylemlerini kendi özgür iradesi ile yapmıyor mu? Kısaca kişinin küfrü veya imanı tercih ederken özne kendisi midir? Yoksa Allah 'mıdır? Bu konu Kur'an'da büyük yer tutmaktadır. "Allah dilediğini hidayete erdirir, dilediğini de dalalete düşürür"⁶¹⁶ buyrulmaktadır. Bu ayetleri dilediğini... değil de, Allah dileyeni şeklinde tercüme doğru olamayacağı gibi ayetin anlaşılmasını engellemekten başka bir işe de yaramayacaktır.

Medeni olan bakara suresi hicretten sonra inen ilk suredir.⁶¹⁷ Mü'minlere övgü dolu bir girişten sonra sure, altıncı ayetten itibaren kâfirler ve munafıklara ilişkin tahliller yapmaktadır: *إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ أُنذَرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنذِرْهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ خَتَمَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ وَعَلَى سَمْعِهِمْ وَعَلَى أَبْصَارِهِمْ غِشَاوَةٌ وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ وَمِنَ النَّاسِ مَن يَقُولُ آمَنَّا بِاللَّهِ وَبِالْيَوْمِ الْآخِرِ وَمَا هُمْ بِمُؤْمِنِينَ يُخَادِعُونَ اللَّهَ وَالَّذِينَ آمَنُوا وَمَا يَخْدَعُونَ إِلَّا أَنفُسَهُمْ وَمَا يَشْعُرُونَ* "Küfre saplananlara gelince, onları uyarsan da, uyarmasan da, onlar için birdir, inanmazlar. Allah onların kalplerini ve kulaklarını mühürlemiştir. Gözleri üzerinde de bir perde vardır. Onlar için büyük bir azap vardır." "İnsanlardan, inanmadıkları halde, Allah'a ve ahiret gününe inandık diyenler de vardır. Bunlar Allah'ı ve mü'minleri aldatmaya çalışırlar. Oysa sadece kendilerini aldatırlar da farkında değillerdir."⁶¹⁸

Yukarıdaki ayetlerden de anlaşılacağı üzere, bu zümre Allah'a iman etmedikleri gibi İslam dini ve ona inanan Müslümanlar aleyhine ikiyüzlü davranış sergileyen kimselerdir. Bu zümre bu şekilde ki davranışları ile Allah ve rasulunu

⁶¹⁶ Bakara, 2/213; Hac,22/16; Nûr 24/16-35

⁶¹⁷ Beğavi, Tefsîru'l-Beğavî, 1:80 ;

⁶¹⁸ Bakara 2/6-9

aldattıklarını zanneden⁶¹⁹, kısaca kendilerini akıllı zanneden insan tiplmesi, bu pasajlardakinden daha güzel anlatılamazdı. Ancak pasajdaki ifadeye dikkat ettiğimizde ayet, peygambere, nasıl olsa iman etmeyecekleri için kâfirleri uyarıp uyarmamasının eşit olduğu hatırlatmasında bulunmaktadır. Pasajın devamında bunun gerekçesinin: Allah'ın onların kalplerini ve kulaklarını mühürlemiş, gözlerine ise perde çekilmiş olması ifade edilmektedir.⁶²⁰

Konumuza esas teşkil eden bu ayet aslında kulun irade ve eylem özgürlüğüne bağlı bir fiil olan ve kalplerin mühürlenmesine esas teşkil eden kalplerin mühürlenmesi Allah merkezli bir üslup ile anlatılmıştır. Bunu yaparken Allah(cc), mütekellim zamiri olan “ben” ya da “biz” muttasıl zamirlerini kullanmıştır. Paganizm kültür ve inancının etkin olduğu muhatap toplumun içselleştirdiği şirk inancının yerine tevhid inancının yerleşmesi güç ve kudret vurgulu, kusursuz bir ilah veya Tanrı inancının takdim edilmesini zorunlu kılmaktadır. Bu zorunluluk ilahi kelamın üslubuna teocentrik bir yapı kazandırmıştır. Hatta bununla da kalmayarak kula ait fiil ve eylemler dahi Allah'ın eylemi gibi anlatılmak sureti ile şirk inancına meydan okuyan bir ilah sunulmuştur.

Bir şeyi mühürlemek, damgalamak anlamına gelen ختم fiili, üzerine mühür koymak anlamına da gelmektedir. Bir işi bitirmeye, “hatm” denir.⁶²¹ Kur'an'ı baştan sona kadar okuyup bitirmeye hatim denir. Hz peygamber efendimizde peygamberlerin sonuncusu olması nedeniyle Hatemu'l-Enbiya sıfatı verilmiştir. Hatm, Tâb ve Râne kelimeleri aynı anlamı içerirler.⁶²² Hateme ve tabea kelimeleri, bir şeyi örtmek, gizlemek, hiçbir şeye oraya giremeyecek bir şekilde emniyet altına almaktır. Râne fiili galebe çalmak, elde etmek demektir. Ayette kâfirlerin işledikleri kötülüklerin kalplerini çepeçevre kuşatmasını ifade eder.⁶²³

⁶¹⁹ Bakara 2/14

⁶²⁰ Râzi, *Tefsîru Kebîr*, 2:291

⁶²¹ Halid b. Ahmed, *Kitâbu'l-Ayn* 4:242;Ezdî, *Cemheratü'l-Lüga*,2:110;Taberî,*Camîu'l-Beyân*,1:258;İbrahim b. Serî b. Sehl Ebu İshak ez-Zeccâc, *Meâni'l-Kur'ân ve İğrâbuhu*, Âlemu'l Kutub, Beyrut, 1988, 1:82;İbni Hatim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*,1:41; Fîruzâbâdi,*Kâmûsu'l-Muhît*,1:1099

⁶²² Zemahşerî, *Keşşâf*,1:48; Taberî, *Camîu'l-Beyân* 1:258-261

⁶²³ İbni Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 5:19; Râzi, *Tefsîru Kebîr*, 2:291;Fîruzâbâdi, *Kâmûsu'l-Muhît*,1:1099-1:743;

Sütne, örtü, kılıf, güneşlik anlamlarına gelen ‘kinân’ (çoğulu ekinne) kelimesi de, Peygamberi dinlemek bile istemeyen kâfirlerin kalplerine konulan bir ‘engel’i bildirir. ‘el-Kinnu’, içinde bir şey muhafaza edilen, ev, elbise gibi, kendisiyle bir şeylerin örtüldüğü bir cisimdir.⁶²⁴ İnançsızların kulaklarına konulan ‘engel’ bazen ‘ağırlık’ anlamına gelen ‘vagr’ sözcüğü ile ifade edilir.⁶²⁵ Kulaktaki ağırlığa ve eşek ve katıra yük yüklemeye ‘vagr’ (el-vakru) denir.⁶²⁶ Kalbin mühürlenmesi, zarfın mühürlenmesine, kulağın mühürlenmesi kapının mühürlenmesine benzetilmiştir.⁶²⁷

Burada zarflara, kaplara vb. şeylere mühür vurulması anlaşılabilir bir durum olmakla birlikte kalplere mühür vurmak ne anlama gelir ve nasıl anlaşılması gerekir? Kalplere nasıl mühür vurulur? Bu sorulara belki şu şekilde cevap verilebilir: kulların kalpleri, kendilerine ilimlerin doldurulduğu haznelerdir; hidayet ve dalalete sebep olacak, hayata ve ahirete dair bilgilerin toplandığı yerdir. Kalbe ya da imana sebep olacak hidayete ilişkin bilgilerin işitildiği ve gayb ile ilgili haberleri duyma ve anlaşılmasını sağlayan organ (kulak) üzerine mühür vurmanın anlamı, diğer kaplara ve zarflara mühür vurmanın bir benzeridir.⁶²⁸

Kur’an’da üzerine mühür vurulduğundan bahsedilen kalp ile aslında kastedilen akıldır. Kur’an kalp kelimesini akıl manasında kullanmaktadır. Aynı şekilde, her şeyin özünü ifade etmesi anlamında “lubb” kavramıda kullanılır. “Semi” ile kastedilen ise kulak denilen organ değil, işitme, daha doğrusu kulak verme özelliğidir. Ebsar ile de, şekilleri, renkleri algılayan gözler kastedilmektedir.⁶²⁹ Bu anlayışı başka bir ayette daha bariz bir şekilde açıklamaktadır. Söz konusu ayette, cehennemi dolduracak bazı cin ve insanların, oraya atılmayı hak ediş gerekçeleri şu şekilde açıklanmaktadır: “*Andolsun biz, cinler ve insanlardan, kalpleri olup da bunlarla anlamayan, gözleri olup da bunlarla görmeyen, kulakları olup da bunlarla işitmeyen birçoklarını cehennem*

⁶²⁴ Rağıp el-İsfehani, *el-müfredat*

⁶²⁵ İsrâ 17/ 46;Kehf, 18/57

⁶²⁶ Rağıp el-İsfehani, *el-müfredât*; Ebu Hayyan, *el-Bahru’l Muhît Fi’t-Tefsîr*,1:80

⁶²⁷ Elmalılı, *Hak Dini Kur’ân Dili*,214; Taberî, *Camiu’l-Beyân*, 1:258

⁶²⁸ Taberî, *Camiu’l-Beyân*, 1:258

⁶²⁹ Reşid Rıza, *Tefsîru’l- Menâr*, 1:123; Ebu Hayyan, *el-Bahru’l Muhît*, 1:80-81;Ateş, *Yüce Kur’ân’ın ÇağdaşTefsîri*,1:104

*için var ettik. İşte bunlar hayvanlar gibi, hatta daha da aşağıdadırlar. İşte bunlar gafillerin ta kendileridir.”*⁶³⁰

Kur'an-ı kerim'de kalplerin mühürlenmesi, hatta ağız, kulak ve gözün mühürlenmesi hakkında çok ayet vardır. Allah tarafından insan kalbine mühür vurulması; insanın kâfir olması ve küfür üzere ölmesidir. Diğer bir ifade ile insan için dalaletin yaratılmasıdır.⁶³¹ Demek ki kalplerin mühürlenmesi konusu, hidayet ve dalaletle doğrudan ilgili bir konudur. Ayrıca "cebr" inancını çağrıştırdığı için de doğru bir şekilde anlaşılması gereken önemli bir konudur. Önce kalplerin, gözlerin, kulakların mühürlenmesi ile ilgili ayetleri zikrederek mühürlenme meselesini ortaya koyacağız. “Sözleşmelerini bozmaları, Allah'ın ayetlerini inkar etmeleri, peygamberleri haksız yere öldürmeleri ve "Kalplerimiz perdelidir" demeleri sebebiyle Biz onları lanetledik. Hayır, Allah, onların kalpleri üzerine, küfürleri yüzünden, mühür basmıştır; pek azı hariç imana gelmezler”⁶³² Bu ayetler, sözleşmelerini bozan Yahudilerden bahsetmektedir. Yahudilerin suçları o kadar büyük ve çoktur ki sonuçta kalplerinin mühürlenmesine sebep olmuştur. Kalplerinin mühürlenmesine; sözleşmelerini bozmaları, Allah'ın ayetlerini inkâr etmeleri, haksız yere peygamber öldürmeleri ve "Kalplerimiz kılıflıdır" demeleri sebep olmuştur. Bunların her birisi ayrı ayrı küfür sebebidir. İşte yüce Allah onların kalplerini bu inkârcılıkları sebebiyle ve ezeli ilmi ile imana dönmeyeceklerini bildiği için mühürlemiştir.⁶³³

Yine başka bir ayette bu konuya şöyle temas edilmiştir: “İşte memleketler! Onların haberlerinden bir kısmını sana anlatıyoruz. Ant olsun, peygamberleri onlara apaçık deliller getirmişti. Fakat onlar daha önce yalanladıklarına inanacak değillerdi. Allah kâfirlerin kalplerini işte böyle mühürler.”⁶³⁴ Bu ayette de Allah'ın, bunların kalplerini mühürlemesinin sebebi, onların küfürdeki ısrarları ve Allah'ın onları dünyaya gönderme ve imtihan etme arzusuna karşılık kâfirlerin böyle bir davranış sergilemesine neden olduğu için Allah merkezli bir anlatım

⁶³⁰ A'raf, 7/ 179.

⁶³¹ Taftazani, *Şerhu'l-Makâsıd*, 4:309; Seyyid Şerif Cürçani', *Şerhu'l-Mevakıf*, İstanbul, Dâru'l-Hilafe Kostaîniyye, 1286 h., 524; Râzi, *Tefsîru Kebîr*, 2:291

⁶³² Nîsa, 4/155

⁶³³ Zemahşerî, *Keşşâf*, 1:586; Râzi 11,258; Beydâvi, *Envâru't-Tenzîl* 2,107

⁶³⁴ A'râf suresi 7/101

kullanmıştır.⁶³⁵ Diğer bir ayette : "*Bunun sebebi, onların önce iman edip sonra inkâr etmeleridir. Bu yüzden kalpleri mühürlenmiştir. Artık onlar, hiç anlamazlar*"⁶³⁶ Bu ayette de onların kalplerinin mühürlenmesine, önce iman edip ardından nefis ve şeytanlarından kendilerine gelen bir şüpheye dayanarak imandan dönmeleri ve bu küfür üzerinde o kadar sağlam ve ısrarlı durmaları nedeniyle artık hakkı göremeyecekleri sebep olarak gösterilmiştir.⁶³⁷

Kalbin yanında gözün ve kulağın mühürlendiğini bildiren ayetlerden birisi de şudur "*İşte onlar, Allah'ın; kalplerini, kulaklarını ve gözlerini mühürlediği kimselerdir. İşte onlar gafillerin ta kendileridir.*"⁶³⁸ Ayetteki kalpleri, kulakları ve gözlerinin mühürlendiği bildirilenler, bundan önceki dört ayette belirtilen, kâfirlerdir. Kalbin mühürlenmesi, imanın yeri kalp olduğu içindir. Kulakların ve gözlerin mühürlenmesi de kâfirin hakkı görememesi, işitememesini anlatmak için ifade edilmiştir.⁶³⁹

Kâfirlerin kalplerinin mühürlenme sebebi onların küfürdeki ısrarlarıdır, Kâfir, Allah'ın bahsettiği, fitratın başlangıcındaki selametini kaybetmiş, kötü alışkanlıklarıyla fitrat selametini örten ikinci bir tabiat kazanmıştır. Kâfir, kendi heva ve heveslerinden, şahsi ve nefsanî garazlarından başka hiçbir şeye iltifat etmez. Gerçeği anlamak için yaratılmış olan kalbi, nefsanîyetle boğulmuş, gaybi hakikatlere karşı inat ile kaplanmış. Kafir, "*Size orada (dünyada) öğüt alabilecek olanın öğüt alabileceği kadar ömür vermedik mi?*"⁶⁴⁰ ifadesinde olduğu üzere Allah'ın hatırlatma, sürecini tamamlamış, artık küfür onun ikinci tabiat ve yaratılışı olmuştur. Artık ne kendisindeki delilleri, ne Kur'an gibi açık delilleri ve mucizeleri düşünür, dinlemez olmuştur. Gözünü gaflet, şehvet, nefsanîyet ve bencillik perdesi bürümüştür de âlemin şekli, görünüşü, madenlerin

⁶³⁵ Beydâvi 3,26;Râzi, *Tefsîru Kebîr*, 14:289

⁶³⁶ Mûnafikun 63/3;) Kalplerin mühürlenmesini ifade eden diğer bazı ayetler için bkz. Tevbe,9/87,93; Muhammed,47/16; A'raf,7/100; 'Yûnus,10/74; Rûm,30/59; Mü'min,40/35.

⁶³⁷ Beydâvi, *Envâru't-Tenzîl* 5,214

⁶³⁸ Nahl, 16/108

⁶³⁹ Allah'ın kalpleri, kulakları, gözleri mühürlenmesiyle ilgili diğer bazı ayetler için bkz. Bakara,2/6-7;Câsiye,45/23; En'âm,6/25; Isra',17/46; Kehf, 18/57.

⁶⁴⁰ Fâtır,35/37

oluşumu, bitkilerin ve hayvanların durumu, insan anatomisi gibi gözle görülebilen delilleri görmez ya da görmezlikten gelir hale gelmiştir.⁶⁴¹

Kâfirlerin kalplerinin mühürlü olması, peygamberi ve Kur'an'ı dinlemek istememelerindedir ve bu, bizzat kendi ifade ve itiraflardır: "*Ve dediler ki: Bizi çağırdığın şeye karşı kalplerimiz anlamaya mani örtüler içindedir. Kulaklarımızda bir ağırlık var. Bizimle senin aranda bir perde var. Onun için sen istediğini yap, biz de yapıyoruz.*"⁶⁴² Bir kul, Allah onun kâfir olacağını bildiği ve küfrünü takdir ettiği için kâfir olmamıştır. Aksine Allah, onun kâfir olacağını ezeli ilmi ile bildiği için öyle takdir etmiştir. Şayet Allah, kulunun kalbini baştan mühürlü yaratsaydı bu, cebr olurdu. Cebr ise sorumluluğu kaldırdığı için insanın sorumluluk ve imtihan hikmetine ters düşer.

Hz.Peygamber kalplerin mühürlenmesini şöyle açıklar: "*Başlangıçta bir günah işlendiği zaman, kalpte kara bir leke olur. Eğer sahibi pişman olur, tevbe ve istiğfar ederse kalp yine parlar. Günah tekrarlanırsa o leke de artar. Nihayet arta arta öyle bir raddeye gelir ki, leke bir kılıf gibi bütün kalbi kaplar.*"⁶⁴³ Kur'an'da da şöyle denilmektedir: "*Karşısında ayetlerimiz okunurken onlara, "Eskilerin masalları" der. Hayır hayır, fakat onların kazançları kalplerinin üzerine pas bağlamıştır*"⁶⁴⁴ Demek ki şirk, küfür ve insanın devamlı işlediği ve tevbe etmediği günahlar kalbi karartıyor, paslandırıyor ve bu neticede kalbin mühürlenmesine sebep oluyor.

Kâfirlerin İslam'ı akıllarıyla kabul etmemeleri, hakkı anlamamakta ısrarcı oluşları⁶⁴⁵, hiçbir şeyi anlamamaları, akıl edememeleri v.s, kalplerinin mühürlenmesi anlamını taşımaktadır.⁶⁴⁶ Bilindiği gibi geleneksel din anlayışlarında bahsi geçen konuya ilişkin biri Mutezilenin diğeri ise ehlisünnetin olmak üzere iki yaklaşım vardır. Birinci yaklaşıma göre, Allah'ın Kalplere ve kulaklara mühür vurulması ile ilgili beyanı hakiki değil, mecazi anlamdadır. Bunu istiare ve temsili bir anlatım olarak ta okumamız mümkündür. İstiare olduğunda,

⁶⁴¹ Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili*,1:191.

⁶⁴² Fussilet, 41/5

⁶⁴³ İbni Mâce, Sunen, Zühd 37;İbn Kesîr, Tefsîru ibn-i Kesîr, 7:485.

⁶⁴⁴ Mutaffifin,83/13-14

⁶⁴⁵ ; Ebu Hayyan, *el-Bahru'l Muhît* ,1:79-80

⁶⁴⁶ İbni Manzûr, *Lisânu'l-Arab*

kalbe vurulan mühürle kişinin haktan ayrılması ve doğruya karşı kalbinde ki kibir nedeniyle hak ve doğrunun o kalbe girmeyi başaramaması kastedilmektedir. İkinci yaklaşıma göre ise, kişinin İslam ile dünyevi arzular arasına bir engel koyarak hakkı görmek istemez. Böyle olunca, anlamının mahalli olan kalbi ve gözü arasına, hatm veya tağtıye denilen bir perde gerilmiş olması şeklinde temsili olarak anlatılmış olur.⁶⁴⁷

Mührün Allah tarafından vurulduğunu söyleyerek fiili O'na isnat etmek, Allah'ı inkâr eden kâfirin bu eylemi Allah'ın zorlaması ve takdiri ile yaptığı anlamına geleceğinden bu, Allah hakkında muhaldir. Çünkü Allah bu tarz fiil ve söylemlerden münezzehtir, yücedir, büyüktür. Bu bağlamda Zat'ını kendisi ve söylemlerini bu olumsuz anlayışlara karşı tenzih etmek için “Ben asla kullara zulmedici değilim”⁶⁴⁸ “Biz onlara zulmetmedik fakat onlar kendileri zalim kimselerdir.”⁶⁴⁹ “Allah asla kötülüğü emretmez”⁶⁵⁰ buyurmuştur. Burada kalbi mühürleme ile kastedilen, kalbin kendisine ait bir sıfattır. Yani kalbin üzerine bir mühür vurulmuş gibidir. Öyleyse neden mühür vurma eylemi Allah'a isnat edilerek anlatılmıştır? Çünkü inkâr ve Allah'a isyan onların akıl ve kalplerinde o kadar yer etmişti ki, sanki bu hal onlarda sonradan kazanılmış bir hal değil de yaratılışından itibaren var olan fitri bir durum gibidir. Bu nedenle burada Allah merkezli bir anlatım kullanıldığı kanaatindeyiz. Kâfirlerin kendi iradeleri ile yaptığı onca kötülükler ve sıfatları anlatan ayetlere ve Kur'an'ın gönderiliş gayesi tüm insanlığın hayat rehberi olan vahye yönelişini sağlamak olduğu bilinmesine rağmen Allah'ın onların imanını engellediği şeklinde anlamak doğru bir yaklaşım değildir.⁶⁵¹

“Hatemallahu...” ayetinin tefsirini yaparken Mührü vuranın Allah olduğu kesinlikle saptırılmamalıdır. Çünkü ayetin lafzı net bir şekilde mührü vuranın Allah olduğunu söylemektedir Bu ayeti anlamaya çalışan birçok müfessir zorlama manalar vererek mührü vuranın Allah olmadığını söyleme gayretleri beyhude bir uğraştır. Bu ifadeler o günün Mekke toplumuna söylendiğinde hiçbir tepki

⁶⁴⁷ Zemahşerî , Keşşâf 1:48-49

⁶⁴⁸ Kâf 50/ 29;

⁶⁴⁹ Zuhruf ,43/, 76;

⁶⁵⁰ A'raf, 7/ 28

⁶⁵¹ Zemahşerî, Keşşâf, 1:50

vermedikleri gibi ayetin manasını da anlamışlardır. Çünkü bu tarz kullanımlar Arap dilinde bulunmaktadır. Mesela Araplar birisi öldüğünde, vadi aldı götürdü anlamında “vâdî onu akıttı” derlerdi veya kaybolan kişi hakkında, “anka onu aldı götürdü” derlerdi. Hâlbuki herkes tarafından bu işin nehir ya da Anka tarafından yapılmadığı bilinir. İşte Allah’tan uzaklaşan ve kalplerine iman girmeyen insanların bu fiillerinde Allah’ın, onların iradeleri ile istedikleri bu eylemin yaratılmasından başka hiçbir dahli yoktur.⁶⁵² Diğer tefsirlerde mutezilenin bu yorumundan etkilenererek beyanlarda bulunmuşlardır. Bunlardan sadece İbni Kesir gibi bazı âlimler bu görüşü zayıf şeklinde nitelemişlerdir.⁶⁵³

Yine peygamberimizden gelen rivayetlere göre “ *bir günah işlendiği zaman kalpte siyah bir nokta oluşur. Sahibi tövbe ederse kalp yine parlar, etmez de aynı günahı yeniden işlerse o leke büyür ve adeta bir sertlik halinde kalbe sirayet eder.* ⁶⁵⁴“Hayır, bilakis işlemekte oldukları kötülükler kalplerini kirletmiştir.” ⁶⁵⁵Ayetinde geçen رَان kelimesinin anlamı budur. Kalbin mühürlenmesi işte böyle bir şeydir. Mühür vurulanlar, o mührü çözmedikçe kalplerine iman giremez.⁶⁵⁶

Bu konuda Ehlisünnetin görüşüne gelince, Fahreddin Razi, Beyzavi gibi müfessirler Mutezile’nin mühürleme ile alakalı belirttiklerini dikkate alarak on maddede Mutezileyi özetleme gereği duymuştur. Buna göre inkâr, kâfirlerin sanki yaratılışlarında Allah tarafından var edilmiş bir özellik gibi algılanınca Allah, bu eylemi kendisine isnat ederek anlatmıştır.⁶⁵⁷ Allah’a verdikleri sözlerine aykırı davranmışlar, yalan söylemişler, vahye ve onun temsilcisine itaat etmemişler Allah da bu nedenle onların kalplerine nifak sokmuştur.⁶⁵⁸ Yani burada temsili bir anlatım söz konusu olup Allah’ın kalpleri mühürlemesi sebepsiz bir eylem değildir. Bilakis yaşam boyu elde ettikleri kazanımları kalplerini sarmış, kaplayıp kuşatmıştır.⁶⁵⁹ Mühür, önsel olarak Allah’ın onlarda yarattığı bir ‘engelleme’

⁶⁵²Zemahşerî, Keşşâf, 1:51

⁶⁵³ İbn Kesir, *Tefsîru ibn-i Kesîr* 1:174

⁶⁵⁴ İbni Mace, Sunen, Zühd 37;

⁶⁵⁵ Mutaffifin 83/14i

⁶⁵⁶ Taberî, *Câmiu’l-Beyân* 1:258-259

⁶⁵⁷ Nîsa 4/ 155

⁶⁵⁸ Tevbe, 9/77;

⁶⁵⁹ Mutaffifin, 83/14

değil, bilakis kendi kazançlarıdır.⁶⁶⁰ Mutezile bu görüşe iki açıda itiraz eder: Birincisi, kâfirin kalbi mühürlü de olsa sorumluluğu devam etmektedir, diğeri ise Allah onların ölene kadar iman etmeyeceğini bildiğinden küfür ve inatta Ehlisünnetin belirlediği gibi bir sınır belirlemeye ihtiyaç yoktur.⁶⁶¹

Mutezileye göre kalbi mühürleyen kalbin bizzat sahibi olan kâfirdir. Ancak insanların böylesine bir işi yapabilmesi için gerekli olan güç ve kudret Allah tarafından kendisine verildiği için Bu olay Allah merkezli bir anlatımla verilmiştir. Allah onlara iman etmeleri için gerekli olan tüm delilleri göstermesine rağmen onlar bunları duymamazlıktan geldiler. Yeni bir sure indiğinde, “bu hanginizin imanını artırdı?” sözleri ile alay ettiler. Ama Kur’an inen vahiylerin her birinin inanan insanların imanını artırırken kâfirlerinde küfrünü artıracakını beyan etmektedir.⁶⁶²

Ebu Hayyan, bu ayetin tefsirini yaparken mecazi değil hakiki mana kullanımını tercih etmiştir. Bu görüşün kaynağı olarak Mücahit ve tefsirini gösterdiği anlaşılmaktadır. Ebu Hayyan günah işleyen insanın kalbi işlediği günahların yüzünden büzüleceğini söylemiştir. Bunu anlatırken önce serçe parmağından başlayarak sıra ile parmaklarını bükerek kalbin bu şekilde büzüleceğini belirtmiştir. Burada meydana gelen büzülmenin kalbe imanın girmesini engelleyen hatm, tab’ ve reyn kelimeleri ile anlatılan mühürleme olayı olduğunu söylemiştir. Ebu Hayyan, mührün, Allah’a isnat edilmesini ‘doğru bir isnat’ saymaktadır, çünkü mühürle kast edilenin kalpte bulunan ve meleklerin kâfirleri müminlerden ayırt etmelerini sağlayan zehir gibi bir madde olduğu görüşünün doğru olduğuna inanmaktadır.⁶⁶³

Diğer taraftan bu ayetin üslubunda kâfirler, İslam’a ve Müslümanlara karşı takındıkları kibirli duruşa uygun bir sertlikle azarlanmaktadır. Çünkü vahye muhatap olan ama inanmamak için direnen kâfir taifesinin en önemli özelliği bu davete tekebbür ile karşılık vermeleridir. Allah’a karşı kibirlenen bu grup şöyle

⁶⁶⁰ Beydâvi, *Envâru’l-Tenzîl*, 1:43

⁶⁶¹ Muhammed b. Muhammed b. Mahmud ebu’l-Mansur el-Maturidî, *Tefsîru’l-Maturidî Te’vîlâtü Ehli sünne*, Dâru’l Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut,2005,1:376

⁶⁶² Tevbe, 9/ 125;Râzi, *Tefsîru Kebîr* 2:293

⁶⁶³ Ebu Hayyan, *Bahru’l-Muhît*,1:180

diyorlardı: “.....Bizi çağırдың şeye karşı kalplerimiz kapalıdır. Kulaklarımızda da bir ağırlık vardır. Bizimle senin aranda bir perde bulunmaktadır. Onun için sen yap, biz de yapacağız”⁶⁶⁴ Bu ayet kâfirlerin Allah’a ve resulüne meydan okumalarını takdim ederken esas vermek ve üzerinde durmak istediği ilahi davetin karşısındaki tavırlarıdır. Elbette böyle bir meydan okumaya yaratanın sessiz kalması beklenemezdi. Buna uygun bir dille cevap vermesi beklenendi. Şayet bu yapılmıyaydı peygamber (as)’nin şahsında İslam dini ve onun Sahibi olan Allah küçük düşürülmüş olurdu ki, bu asla müsaade edilecek bir şey değildi. Bu nedenle vahyin sahibi Allah burada yine ben dili ile kudretine vurgu yapıyor ve kainatın içindeki ve dışındaki herşeyin gerçek sahibinin kendisi olduğunu hatta yaptığınız veya yapacağınız her ne ise onlar dahi benim onayım olmadan gerçekleşemez mesajını vermektedir. Yani artık kalpler ve kulakların Allah tarafından mühürlendiği şu dakikadan itibaren zaten istesene de iman etmeniz mümkün olmayacak şekilde bir cevapla muktedir olanın onlar değil Allah olduğu açıkça belirtilmektedir. Zaten bunun böyle olduğunu Kur’an’dan öğrenmekteyiz. Kâfirlerin “kalplerimiz bir örtü içindedir”⁶⁶⁵ sözlerine Allah’ın cevabı İsrâ ve Kehf surelerinde “hayır, kalplerinizi siz değil, biz örttük”⁶⁶⁶ şeklinde gelmiş gibidir.

Burada daha önce de söylediğimiz gibi ileri derecede bir kibirlenme söz konusudur. Ayette ifade edilen şey basit bir kalp rahatsızlığı olmadığı gibi sıradan bir inkâr da değildi. Daha önce de belirttiğimiz gibi bu Peygambere karşı meydan okumaydı. Bu durumda Peygamber(as) onların bu tepkilerine karşı başını yere eğecek yenilmiş olarak onların yanından ayrılacak ya da onlara, anladıkları dilden belki de daha can acıtıcı, ses getiren bir tokat indirecekti. İşte kalplerin mühürlenmesi ile atılan bu tokat idi. Yani Allah, biz yaptık, biz ettik, biz iman etmedik, biz her şeye kadiriz şeklindeki tavırlarını ve restlerini onlara iade ederek ben izin vermezsem siz zaten iman edemezsiniz şeklinde cevap vermiş oluyor. Böylece kâfirlerin, her şeye egemen oldukları mealindeki tafraları ortadan kaldırılmıştır.

⁶⁶⁴ Fussilet 41/ 5; Râzi *Tefsîru Kebîr*, 2:293

⁶⁶⁵ Fussilet 41/5

⁶⁶⁶ İsrâ, 17/46; Kehf suresi, 18/ 157

Öyleyse Kur'an'dan, kalplerin mühürlenmesini mucip sebepleri şöyle sıralayabiliriz: Allah'ın ayetlerini inkâr etmeleri ⁶⁶⁷, Hiçbir ayet onları inandırmamaktadır!⁶⁶⁸, Kur'an'a eskilerin masallarındır demeleri ⁶⁶⁹,Verdikleri sözlerden bile bile dönmeleri ⁶⁷⁰,Peygamber'e büyülenmiş nazarıyla bakmaları ⁶⁷¹,Batıla yaslanarak, hakkı ortadan kaldırmaya çalışmaları⁶⁷², Allah'ın ayetleriyle alay etmeleri ⁶⁷³, Kendilerine Allah'ın ayetleri hatırlatılınca yüz çevirmeleri ⁶⁷⁴, Mü'minler cihada çıkarken, kadınlarla beraber geride kalmaya razı olmaları⁶⁷⁵ Nebileri haksız yere öldürmeleri ⁶⁷⁶,Kalplerimiz kılıflıdır demeleri ⁶⁷⁷, Hevalarını ilah edinmeleri ⁶⁷⁸

Bu ayetler dikkatlice okunduğunda, mührü Allah'ın değil, kâfirlerin kendilerinin bastığı anlaşılmaktadır. Çünkü onlar, kalplerinin mühürlenmesi için gereken her türlü şartı yerine getirmiş, geriye sadece Allah'ın onların küfürlerini tespit anlamında ki mühür basması kalmıştır. Bu da sünnetullahın gereğidir.⁶⁷⁹

Netice itibari ile, Allah'ın mühür basması, sebep değil, sonuçtur; başlangıç değil, bitişdir. Zaten mühür insan hayatında 'son'a basılır; bir meselede sona gelindiğine, nihai karara delalet eder. Peygamber'e de, 'nebîlerin sonuncusu' anlamında "hâtemu'n-nebîyyîn"⁶⁸⁰ denmiştir. Kâfirlerin de (tıpkı mü'minler gibi) kalpleri mevcuttur ama hakikati sezip düşünüp bulmaya, dinleyip işitmeye, istek ve arzuları kalmamıştır. Yaratılışlarında var olan iyilikleri, kötü alışkanlıkları ile onu örten bir tabiat kazanmışlardır, bu kazanımlarını da Allah infaz etmiştir.⁶⁸¹Hamdi Yazır'ın bu 'infaz' terimi, meseleyi en iyi açıklayan bir tespittir. Yüzde yüz adil olduğunu tasavvur ettiğimiz bir mahkemenin takdir ettiği bir

⁶⁶⁷ Nîsa 4/ 155

⁶⁶⁸ En'âm 6/ 25

⁶⁶⁹ En'âm 6/ 25

⁶⁷⁰ Nîsa 4/ 155

⁶⁷¹ İsrâ , 17/47

⁶⁷² Kehf,18/ 56

⁶⁷³ Kehf,18/ 56

⁶⁷⁴ Kehf,18/ 57

⁶⁷⁵ Tevbe,9/ 87

⁶⁷⁶ Nîsa , 4/ 155

⁶⁷⁷ Nîsa,s 4/ 155

⁶⁷⁸ Câsiye, 45/23

⁶⁷⁹ Reşid Rıza , Tefsîru'l-Menar,1:120

⁶⁸⁰ Ahzâb33/40

⁶⁸¹ Elmalı , *Hak dini Kur'an Dili*, 1:212

cezayı infaz eden otorite, cezaya çarptırılan kimseye bir haksızlık yapmamış, bilakis layık olduğu akibete onu duçar etmiştir. Kalplerin mühürlenmesi de aynen bunun gibidir.

2.3.3. Vahyin Hayata Müdahalesi ve Kalplerden kin ve Nefretin Sökülüp Alınması

Duygu, düşünce ve davranışların insanların kendileri ve içinde yaşadıkları toplum ile barış ve huzurla yaşamaları için çok önemlidir. Duygu ve heyecanlar, irademizle yaptığımız davranışların kaçınılmaz sonucudur. Hayatımız boyunca karşılaştığımız ve yaşadığımız olaylar ve davranışlar bizde sevinç, üzüntü, gülme ve ağlama gibi birçok duygu ve heyecanların yaşanmasında etkili olurlar. Örneğin, alay edilmek insanı üzerken, başarılı olmak, hayatın tüm zorluklarını aşmak ta mutlu eder, ama hakaret veya kötü bir söz işitmek ise öfkelenendir. Olumlu ya da olumsuz tezahürlerinin görüldüğü işte bu duygular, insanın ruhsal durumunu yansıttığı gibi kendisini iyi ya da kötü hissetmesine de sebep olur. Olumlu duyguların tezahür etmesi için insanın öncelikle normal bir yaşam için gerekli olan yeme, içme vb gibi temel ihtiyaçların karşılanması gerekmektedir. Bu tarz yaşamsal gereksinimleri giderilmeyen kişi ve toplumlarda istenmeyen olumsuz duygular harekete geçmesi kaçınılmazdır. İşte kin ve nefret de olumsuz bu duygulardan biridir. İnsanın bireysel ve toplumsal hayatında huzurlu olabilmesi için kaygıya ve üzüntüye neden olabilecek bu türden olumsuz duygularını kontrol etmesi ve bunlarla baş edebilmesi gerekir. Bu bağlamda psikoloji insanın duygusal anlamda yaşadığı bu tür problemlere çözüm yolları bulmaya çalışırken, din de aynı amaç doğrultusunda bireye iki cihan saadeti sağlamak için bir takım prensip ve ilkeler ortaya koyar. Bu yönüyle dinin bir anlamda davranışları güdüleyen işlevsel bir yönü vardır.⁶⁸² Günlük yaşantımızda yaşadığımız öfke ve öfke duygusuna bağlı olarak oluşan davranışların birlikte yaşadığımız toplum içerisinde ciddi problemlere kaynaklık etmektedir. Bu bölümde, insanın temel duygularından biri olan ve günlük hayat içerisinde hepimizin bir şekilde yaşadığı, duygularımıza, benliğimize hâkim olan öfke, kin ve nefret duygularının psikolojik yönü ile dinî metinlerde yer alan açıklamalara

⁶⁸²Hasan Kayıklık, “Bireysel Dindarlığın Boyutları ve İnanç Davranış Etkileşimi”, *İslam Araştırmaları Dergisi*, 19/3, (2006), 496.

dayalı olarak baş edebilme yollarını ortaya koyacağız. Ayrıca Allah merkezli anlatımın buna sağladığı etkileri ve bu üslubun faydaları üzerinde duracağız. Bu bağlamda dinin, insanları derinden etkileyen ve hayatlarına yön veren bir tarafı olduğu kadar, evrensel değerleri ile insanı olumlu yönde geliştiren bir tarafı da olduğunun anlaşılmasına katkı sağlanacaktır.⁶⁸³ Konumuza esas olan Allah merkezli anlatıma sahip dinin, insanın hayatına inanç ve ritüelleri ile müdahale ederek onun anlamlı, kendisi ve çevresiyle barışık bir hayat yaşamasına imkân vermesi ümitsizliğe ve boşluğa düşmesini engellemesi tamamen Allah'ın kulları için tasarladığı dünya ve ahiret hayatı modelidir. Bu nedenle insandan kin, nefret ve öfke gibi duyguların giderilmesi anlamında olan emir ve tavsiyelerin tamamı ilahi kaynaklı olup Allah merkezli anlatıma uygun bir üsluptur.⁶⁸⁴

Yukarıda da söylediğimiz gibi din, inanç ve ritüellerle insanın yaşamına müdahil olarak insan ve toplum üzerinde olumlu etkiler bırakmaktadır. Bu bağlamda Kur'an'ın ilk inen ayetleri, insan üzerinde yoğunlaşmış niçin yaratıldığını ve kendisini bekleyen son hakkında bilgiler vermiştir. Bunun neticesinde insanın dikkati Allah ve varlıklar âlemi üzerinde toplanarak, muhatabının doğru bir yol edinmesine ve anlama yetisinin çalıştırması sağlanmaktadır. Peygamberler vasıtası ile gönderilen ilke ve prensiplerle insanın yaratıcı güç tarafından istenen doğru birey ve toplumun nasıl mümkün olacağını yolunu öğretir. İnsanın doğru yolu bilmesi hem ihtiyaç hem de boşuna ve kararsızlık içinde bir ömür sürdürmemesinin imkânını sunar.⁶⁸⁵

İnsanın kendi akli melekeleri ve elde ettiği bilgi ve kazanımlarla doğru yolu bulması beklenemez. Çünkü insan kendi akli istidatları ile birçok yol keşfetmiş ama bunların hiçbiri kendisine yol göstermediği gibi mutlu olmasına da imkân vermemiştir. Bu nedenle insana huzur ve mutluluk verecek, onu bilgisizliğin ve onun getirdiği karanlıkların şerrinden kurtarması için insan aklının

⁶⁸³Ali Ulvi Mehmetoğlu, *Kişilik ve Din*, Dem Yayınları, İstanbul, 2004, 8.

⁶⁸⁴Ali Rıza Aydın, "İnanma İhtiyacı ve Dini Ritüellerin Psikolojik Değeri", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 9 (2009), sy: 3, 98.

⁶⁸⁵Zeccâc, *Meâni'l-Kur'ân* 2:339;Ebu'l Hasen Ali b. Muhammed b. Muhammed b. Habib el-Basri el-Bağdadi, *Tefsîru'l-Maverdî en-Nuketü ve'l-Uyûn*, Dâru Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 2:224; Kuşeyrî, *Tefsîru Kuşeyrî*

1:535; Nisabûri, *Garâibu'l-Kur'ân*, 394; Beğavi, *Tefsîru'l-Beğavi*, 3:229;Zemahşerî, *Keşşâf*, 2:105;Râzi, *Tefsîru Kebîr*, 14:243;Beydâvi, *Envâru't-Tenzîl* 3:13

ötesinde bir hidayet rehberine ihtiyaç vardır ki bu rehber vahiydir. Bu ayet Bedir savaşı esnasında nazil olmuştur. Hz. Ali'nin bu ayet ben, Talha, Osman ve Zubeyr hakkında nazil olduğunu umuyorum sözüyle aralarında var olan kin ve nefrete işaret etmiştir.⁶⁸⁶ İşte Allah birlik ve beraberliğin en gerekli olduğu bir anda insanlara bu ayetle rehberlik etmektedir. Burada dikkat edilmesi gereken husus insanlara huzur verecek bu rehberin insanlar üzerinde etki bırakan, onlara güven veren kendinden emin bir üsluba sahip olması gerekmektedir. Zayıf ve güven vermeyen anlatımlar muhatap üzerinde etki bırakmayacağından burada Allah merkezli bir anlatımla kin ve nefretin insanlardan sökülüp atılması şeklindeki hitap uygun düşmektedir.

Bilindiği gibi Kur'an'ın temel amacı, İnsanın, dünya ve ahirette mutlu olmasını sağlayacak ilke ve prensiplerle doğru yoldan ayrılmadan, doğru bir inanç, doğru bir düşünce ve buna uygun adına Salih amel denilen davranışlarla hayatını sürdürmesini sağlamaktır. İçinde yaşadığımız yenedünyanın modern cahiliye anlayışının düşünce biçimlerine, kavramsal yapısına, baskılarına, dine ve dinin hitap şekli vahye karşı gösterdiği dirence; düşünce sistemine sadece vahyi esas alan anlayış ve pratiklerle karşı koyabilir. Bu pratikler insanı düşünceden pratiğe taşıyan, gerek kendi vicdanlarımızda gerekse de diğer insanların vicdanlarında ve hayatlarımızda aktif imanın tezahürünü sağlayabilir. Bunun ilk basamağı idrakimizi vahyin belirlemesidir. Bu açıdan Kur 'ani kavramlar hayati bir önem arz etmektedirler. Bu anlamda Allah merkezli bir anlatımla insanlara ulaşan bu ayetlerle doğru bir idrak ve anlayış sağlanmaktadır. Bu idrak ve anlayışın kullarda oluşmasını murat eden Allah olması ve buna bağlı kin ve nefreti insandan söküp atma eyleminin Allah'a isnat edilerek anlatılması hem Kur'an'ın genel üslubuna uygun olmakta hem de konunun Tamamen Allah'ın kontrolünde gerçekleşmesi anlamında bir uygunluk ifade etmektedir.

Ne zaman ortaya çıkacağını bilemediğimiz ve kontrolden çıktığımız bir anda benliğimizi kuşatan, aklımızın üstünü örten, doğru düşünmemizi engelleyen öfke, vahyin düzenleyeceği konulardan biridir. Kontrolden çıkan, yıkıcı bir hal alan, iş, toplum ve okul hayatında, birbirimizle olan sosyal ilişkilerimizde hayat

⁶⁸⁶ İbni ebHatim, Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm Li İbni Ebi Hatim 5:1478

standartlarımızın düşmesine sebebiyet veren öfke ve bunu takip eden kin duygusudur. İşte öfke duygusu, aklın kontrolünde sağlıklı bir şekilde kontrol edilemezse, bedensel ve psikolojik anlamda birçok hastalıklara yol açar. Bir şekilde ifade edilemeyen ve yoğun olarak yaşanan öfke bireyin tüm yaşam enerjisini elinden almaktadır..⁶⁸⁷

İnsanın sıradan olan hayatında onu psikolojik anlamda sıkıntıya girmesine neden olan öfkenin kontrol altına alınmasında din ve dine bağlı bir yaşam tarzının etkisi oldukça büyüktür. Dinin temel hedefi dünya ve ahirette mutlu bireylerdir. Bunu da kendi sistemi içerisinde insanları mükellef tuttuğu bir takım ilke ve esaslarla sağlamaktadır. Mutlu bireyler çevre şartlarının olumlu ve olumsuz yönlerinin etkilerinden ziyade, zorlukları yenebileceğine dair inancı ile elde edilebilir. İşte din kişide bu inancın oluşması için karşılaştığı sıkıntıların karşılığı olarak bir takım ödüller vaat etmektedir.⁶⁸⁸ Bu konuda yapılan tüm çalışmaların neticesinde, din, insanın hem bireysel hem de toplumsal yaşamını düzenlemekle kalmayıp onun güncel hayatında yaşadığı maddi ve manevi sorunlarına çözüm olmuştur.⁶⁸⁹ Burada dikkat edilmesi gereken husus kin ve nefretle insanda oluşan olumsuz yapının giderilmesine kaynaklık eden dinin Allah tarafından gönderilmesi Allah merkezli anlatımın üsluba yansımalarına kaynaklık etmiştir. Çünkü insana dünya ve ahiret mutluluğu sağlamak isteyen de bunun için gereken ilahi düzenlemeleri yapan da Allah'tır.⁶⁹⁰

Dinin insan üzerindeki etkileri ile alakalı yapılan araştırmalarda olumlu etkisi olduğu tespit edilmiştir. Bu olumlu etkilerinden dolayı dinden yararlanılmalı ve bu anlamda dinin ilke ve prensiplerinden olabildiğince yararlanılması gerektiğine dair görüşler belirtilmiştir. Bunun yanı sıra dinin motive edici, insanların duyguları, acı ve üzüntüleri üzerinde yapıcı ve olumlu etkileri de

⁶⁸⁷ Kemal Sayar, *Ruh Hali*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2006, 64.

⁶⁸⁸ Naci Kula, "Deprem ve Dini Başa Çıkma", *G.Ü. Çorüm İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1(2002), 241.

⁶⁸⁹ Ayşe Nür Özkan, *Dini Motiflerin Öfke Kontrolü Üzerindeki Etkisi*, M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2008,

⁶⁹⁰ Zeccâc, *Meâni'l-Kur'ân*, 2:339; Ebu'l Hasen Ali b. Muhammed b. Muhammed b. Habib el-Basri el-Bağdadi, *Tefsîru'l-Maverdî en-Nuketu ve'l-Uyûn*, Dâru Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 2,224; Kuşeyrî, *Tefsîru Kuşeyrî*, 1:535; Nisabûri, *Garâibu'l-Kur'ân*, 394; Beğavi, *Tefsîru'l-Beğavî*, 3:229; Zemahşerî, *Keşşâf*, 2:105; Râzi, *Tefsîru Kebîr* 14:243; Beydâvi, *Envâru't-Tenzîl*, 3:13

bulunmaktadır.⁶⁹¹ Dinîn insanlar üzerindeki yaptırım gücü nedeni ile bir taraftan depresyon, intihar, kaygıya neden olan davranışlar ve halet-i ruhiye üzerinde olumlu tesirler bırakmaktadır.⁶⁹² Bu yaptırım gücünün insanlar üzerinde oluşmasını sağlayan şey İslam'ın takdim ettiği güçlü ilah tasavvurudur. Bu güçlü ilahın güçlü söylemine dayanak olması anlamında Allah merkezli anlatım bir gereklilik gibi durmaktadır. Bu gereklilik insanın düşüncelerini, fiillerini ve davranışlarını yöneten ona yön veren önerilerinin olmasını zorunlu kılmaktadır. İşte bu öneriler ve insanı iç huzursuzluğundan kurtaracak zihinsel çareler Allah merkezli bir anlatımla insanın ruhsal dünyasını aydınlatmaktadır.

Zihinsel (Bilişsel) çareler bilgiye ve bilinçli olmaya dayalı sorunlarla baş edebilme yollarıdır. Yani öfke, kin, nefret duygularının ne olduğu, faydalı ve zararlı yönlerinin neler olduğunun bilinmesi ve bunları kontrol ve baş edebilme yollarını neler olduğunu bilme ve farkında olma halidir. Bu sıraladığımız bilgilerle oluşan bilinç hali, olumsuz bir takım davranışların öncesinde ve sonrasında koruyucu önlemler olarak başvurulan çareler olarak değerlendirilebilir. Kalplerden kin ve nefreti söküp aldığını ifade eden Allah Tabiri mümkünse tarafını ilahi vahyin muhataplarına sunmaktadır. Böylece kendisine inanan taraftarlarına yönelik bir eğitim faaliyetine ilk adım atılmış olmaktadır. Çünkü insan güçlü İlahının tarafının sevgi ve sevgi esaslı bir toplum olduğuna dair artık doğru bir bilgiye sahip olmaktadır. Bu doğru bilgi kendisine yine kendisini yaratan Allah tarafından vahiy aracılığı ile ulaşmaktadır ki yukarıda da belirttiğimiz gibi insanın doğru bilgiye vahiy dışı bir kaynakla ulaşması mümkün gözükmemektedir. Çünkü insan günden güne kendisini, bilgisini ve hayata dair sahip olduğu her şeyi zaman içerisinde güncellerken vahiy sürekli sabit kalmıştır. Çünkü ondaki bilgi mutlak doğru ve değişmez bilgidir.⁶⁹³

Zihinsel çarelerden bir diğeri olumsuz duygu ve davranışlarını kontrol altına aldığı anda Allah'ın vereceği müfafaatı, övgüyü ve O'nun sevgisini elde etmeyi düşünmektir. Bu konuda yüce Allah öfkesini yenenler hakkında övgü ile

⁶⁹¹ Osman Pazarlı, *Din Psikolojisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1982, 29.

⁶⁹² Mustafa Köylü, *Yeni Ümit Dergisi* "Dinin Ruh Sağlığına Etkisi", 82, İstanbul, 2008.

⁶⁹³ Zeccâc, *Meâni'l-Kur'ân* 2:339; Bağdadi, *Tefsîru'l-Maverdî en-Nuketu ve'l-Uyûn*, 2:224; Kuşeyrî, *Tefsîru Kuşeyrî* 1:535; Nisabûri, *Garâibu'l-Kur'ân*, 394; Beğavi, *Tefsîru'l-Beğavi*, 3:229; Zemahşerî, *Keşşâf*, 2:, 105; Râzi, *Tefsîru Kebîr* 14:243; Beydâvi, *Envâru't-Tenzîl*, 3:13

bahsetmekte ve onların sevgisini hak ettiğini belirtmektedir:   “Onlar bollukta ve darlıkta infâk ederler, öfkelerini (gayz) yutarlar ve insanların kusurlarını affederler, Allah iyilik yapanları sever.”⁶⁹⁴ Yine bir başka ayette de; “büyük günahtan ve fu şiy ttan kaçınıp  fkelenedikleri (gazap) zamanda ba ı layıcı olanlar”⁶⁹⁵ övülmektedir. Kur’an’ın en önemli özelliklerinden biri de önemi hissettirilmek istenen konu, önemli bir konunun ardından anlatılır. Bu ayette de büyük günahların ardından öfkeden bahsedilmesi bu konunun önemli olduğunun bir göstergesi sayılabilir. Kin, nefret ve buna bağlı düşmanlık duygusunu İslam’ın ilke ve prensipleri ile y n vererek affi  ne çıkarmak, ahlâkın en temel değerlerinden birini teşkil etmektedir.⁶⁹⁶ Elmalılı, bu âyette geçen öfke kontrolünü zarar gördüğü ve intikam alabilecek g  ve beceride olmasına rağmen intikama kalkışmamak, zarar vermeye kalkışmamaktır. Hatta yaşadıklarını hazmetmek ve sabretmek olarak açıklamaktadır.⁶⁹⁷ Diğer taraftan Allah; *وَنَزَعْنَا مَا فِي صُدُورِهِمْ مِنْ غِلٍّ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهِمُ الْأَنْهَارُ وَقَالُوا الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي هَدَيْنَا لِهَذَا وَمَا كُنَّا لِنَهْتَدِيَ لَوْلَا أَنْ هَدَيْنَا اللَّهُ لَقَدْ جَاءَتْ رَسُولَنَا مِنْ رَبِّنَا بِالْحَقِّ وَنُودُوا أَنْ تُلْكُمُ الْجَنَّةَ أُورِثْتُمُوهَا بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ* “Biz onların kalplerinde kin namına ne varsa söküp attık. Altlarından da ırmaklar akar. "Hamd, bizi buna eriştiren Allah'a mahsustur. EĞer Allah’ın bizi eriştirmesi olmasaydı, biz hidayete ermiş olamazdık. Ant olsun Rabbimizin peygamberleri bize hakkı getirmişler" derler. Onlara, "İşte yaptığınız (iyi işler) sayesinde kendisine varis kılındığınız cennet!"⁶⁹⁸ diye seslenmektedir. Cennetlik insanları anlatırken, cehennemliklere has duygu olan ve insanı mutsuz eden kin, nefret gibi bu duyguları onların kalplerinden söküp attığını söyleyerek öfke ve uzantılarını kontrol etme noktasında insanlara bir  are sunmaktadır.⁶⁹⁹

Bir diğer  are ise, Allah’ın yapılan olumlu olumsuz hiçbir davranışı gerek dünyada gerekse ahirette kesinlikle karşılığını ceza ya da mükâfat olarak vereceğini bilerek davranışlarını kontrol altına almasıdır. Bilinmelidir ki keskin

⁶⁹⁴  l-i İmrân, 3/134.

⁶⁹⁵ ş r , 42/37.

⁶⁹⁶ Bayraktar Bayraklı, *Yeni Bir Anlayış Işığında Kur’ n Tefsiri*, Bayraklı Yay. İstanbul, 2006, 17: 242.

⁶⁹⁷ Elmalılı, *Hak Dini Kur’ n Dili*,

⁶⁹⁸ A’râf 7/43

⁶⁹⁹ Zeccâc, *Meâni’l-Kur’ n* 2:339; Bağdadi, *Tefsiru’l-Maverdî en-Nuketu ve’l-Uyûn*, 2:224; Kuşeyri, *Tefsiru Kuşeyri*, 1:535; Nisabûri, *Garâibu’l-Kur’ n*, 394; Beğavi, *Tefsiru’l-Beğavi*, 3:229; Zemahşerî, *Keşşâf*, 2:105; Râzi, *Tefsiru Kebîr*, 14:243; Beydâvi, *Envâru’t-Tenzil* 3:13

sirke küpüne zarardır ilkesi gereğince düşünmeden bir anlık öfke ile yapılan davranışların sonunda belki de ömür boyu sürecek pişmanlıkları düşünerek davranışları kontrol altına almaktır. Yani İntikam almanın zillet ve neticesini düşünmektir.⁷⁰⁰

Ahiretteki ceza ve mükâfat dengesi üzerine düşünmenin insan davranışlarını kontrol etme anlamında bir  are olabileceği söylenbilir. Kur'an'ın sürekli takip edilen, kendi yazdığı kitabı ile haşır olunan ve zerre büyüklüğünde dahi olsa hiçbir Şey bırakmadan not edildiği bildirilen bir ahiret imajı öfkeli davranışları sergilemekten alıkoyar. Ahiret inancı sayesinde insan yaptıklarının yanına kar kalmayacağını ve mutlaka bunların her birinin hesabını vereceğini hatırlamaktır. Zira ahiret inancı, yani, ölümden sonra hayatın devam edeceği ve esas olanın ahiret hayatı olduğu fikri, insanın yaşantısını daha bilinçli bir Şekilde geçirmesine, kendisini otokontrol yapmasına yardımcı olur. Bu da bireyde olumlu birtakım değişimlere bu doğrultuda bir yaşama kapı aralamaktadır.⁷⁰¹ ölüm sonrası hayatın insan davranışları üzerindeki etkisinden olmalı ki yaşayan ve hatta müntesibi bulunmadığından kaybolan hemen hemen tüm dinlerde ahiret olgusu olmayan yoktur.⁷⁰² Zaten Bu ayetin temel vurgusu da tamamen ahiret ve ölüm sonrası hayat vurgusudur.⁷⁰³ ölüm ve sonrasında olacak hayat, insanüstü bir g c tarafından tasarlanabilecek bir olay olması konunun Allah merkezli anlatımına esas teşkil etmektedir.  nk  bahsi geçen hayatın dünya hayatına tercihini m ml n kılacak g c l  bir ilah tasavvuru ve bu ilahın sunduğu orijinal bir hayat g c l  bir anlatım ile yani allah merkezli anlatımla verilerek muhatab üzerinde olumlu etkiler bırakmaktadır.

Bununla birlikte, ölüm gerçeği de insanın öfkesiyle mücadelesinde önemli bir zihinsel kontrol mekanizması görevi üstlenir. Zira  l m düşüncesi, insanın nefsinin ve Şeytanın direktifleri doğrultusunda hareket etmesi önüne setler koyan g c l  bir oto-kontrol mekanizmasıdır. Bu anlamıyla ölüm insan için en büyük bir

⁷⁰⁰ Hüseyin İ. Yeğin, "  fke Duygusu Ve Dini A ıdanBaş Edebilme Yolları" *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, sy 2,10,235-258

⁷⁰¹ Naci Kula, "Gençlerde Izdırap Tecrübesine Bağlı Dini Krizle Başa  ıkmaya Yönelik  neriler",http://www.sosyalsiyaset.net/documents/genclerde_dini_kriz.htm, 29.08.10

⁷⁰² Faruk Karaca, * l m Psikolojisi*, Beyân Yayınları, İstanbul, 2000, 15.

⁷⁰³ Râzi, *Tefsîru Kebîr* 14

öğüttür. Bilindiği gibi ahiret, cennet, cehennem vurguları yapan ayetlerin içeriğinde ecel geldiğinde ne bir saat ileri ne de bir saat geri ertelenmeyecek ölüm vurgusu hep vardır ki kin ve nefretin cennetlik olan insanların kalplerinden sökülüp atılmasını anlatan ayette⁷⁰⁴ temelde tüm insanların öleceği ve yaptıklarının mutlaka bir karşılığı olacağı da vurgulanmaktadır. Ancak unutulmaması gereken şey mevcut bu ölümün Allah'ın dildiği yer ve zamanda sadece onun kontrolünde gerçekleşen bir olgu olarak Kur'an'da ifadesini bulmasıdır. Bu da Allah merkezli anlatımla anlatılmasının sebeplerinden biridir.

Yine, Peygamber (as) “*Kuvvetli kimse pehlivan değildir. Gerçek pehlivan öfkelenildiği zaman nefsinin yenen kimsedir.*”⁷⁰⁵ Sözüyle öfkesine hâkim olmak ve yumuşak huylu olmanın güzelliği ile ilgili olarak övgü dolu sözlerini hatıra getirmektedir: Yine, “*Allah indinde kişinin yuttuğu en sevaplı yudum, Allah'ın rızasını düşünerek kendini tutup, yuttuğu öfke yudumudur.*”⁷⁰⁶ “Allah sertliğe vermediği mükâfatı yumuşak huyluya vermiştir.”⁷⁰⁷ “*Yumuşaklıktan mahrum olan kişi bütün bir hayırdan mahrum olur*”⁷⁰⁸ vb. hadislerde öfke ve bunun kardeşi kin, nefret gibi duyguların İslam'da ve İslam kardeşliğinde bulunmadığını ve asla bulunamayacağını vurgulamaktadır. Karşılaşılan tüm zorlukların karşısında öfkenin kontrolünü sağlamak için sabır ön plana çıkarılmaktadır. Çünkü sabır, Müslüman insanın Allah tarafından yapılan terapi niteliğindedir. Sabır, arzu edilmeyen bir davranışa karşılaşılmaması durumunda tahammül etmek demektir. Bu davranışının elbette bir karşılığı olacaktır ki bu beklentiye Allah'ın cenneti ile karşılık vereceği beklentisi kişiye bir güven duygusu verecek, ruhu sıkıntıyla değil, genişlik, ferahlık ve huzurla dolacaktır.⁷⁰⁹ Çünkü din Müslümanlardan beklediği sabır ile gerçek imanı özdeşleştirmiştir.⁷¹⁰ Bu konuda Kur'an da Allah:

⁷⁰⁴ Ahzâb 33/43.

⁷⁰⁵ Buhârî, *Edeb*, 76; Müslim, *Birr*, 107.

⁷⁰⁶ İbni Mâce, *Hilm*, 18.

⁷⁰⁷ Ebu Dâvûd, *Edeb*, 11.

⁷⁰⁸ Müslim, *Birr*, 74-76; İbni Mâce, *Edeb*, 9.

⁷⁰⁹ Hüseyin Peker, *Din Psikolojisi*, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2003, 79.

⁷¹⁰ Toshihiko Izutsu, *Kur'an'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*, (Çev. SelahatTîn Ayaz), Pınar Yay., İst. 150.

“Allah’ın sabredenlerle beraber olduğunun”⁷¹¹ unutulmaması ve sabır duygusunun daha da geliştirilmesi önem arz etmektedir.

Öfke, kin ve nefret gibi olumsuz düşüncelerle başedebilmek için İslam sevgi duygusunu ön plana çıkarmış, olayları sevgi ile değerlendirmenin öfke duygusu ile baş edebilmede kognitif açıdan kolaylık sağlayacağını bildirmiştir. Nitekim Yunus Emre’nin “*Yaratılanı sev yaratandan ötürü*” mısrası ile ifade bulan çağrısı bir terapi niteliği taşımaktadır. Peygamber (as)’ın sevdiklerinize sevdiğinizi söyleyin⁷¹² şeklindeki çağrılarını ile sevgi üzerine kurulmuş bireyler ve toplumlar ihdas edilme gayreti gözükecektir. Çünkü sevgi, iki kişi arasında hissedilen yarenlik duygusu ve hissidir. Sevgi, insan tabiatına Allah tarafında yerleştirilmiş fitri bir duygudur. Sevgi, toplumda saygıya dayalı ilişkiler içinde bir toplumun kurulmasında birleştirici unsurdur. Kur'an’da, sevgiyi esas alan birliktelikler ile ilgili birçok ayete rastlamak mümkündür.⁷¹³ Cenab-ı Hakk şöyle buyuruyor: “...ve O, kalplerin arasını sevgi ile birleştirdi. Yoksa yeryüzünde ne varsa hepsini harcasaydın, yine onların kalplerini birleştiremezdin. Fakat Allah, onların arasını sevgi ile birleştirdi.”⁷¹⁴ Kin ve nefret duygusu her fırsatta Müslüman toplumlarda ilahi vahyin öğretileri doğrultusunda hiçbir zaman kabul görmemiştir. Her ne kadar bu ayetin muhtevası içerisinde sevgi açıkça zikredilmiş olmasa da zımında bu olguyu her an taşımaktadır.

Yine Allah’ın birliği esası üzerine dayalı Tevhid inancı da öfkeyi ve uzantıları olan kin ve nefreti kontrol edebilmek için gerekli önemli zihinsel yollarından biridir. Tevhid inancına sahip birey bu inancı sayesinde kişi, Allah’tan başka failin olmadığını, O’nun dışındaki tüm güçlerin aslında yok hükmünde olduğun sürekli hatırlamasıdır. Çünkü sahih anlamda bir tevhid inancında tüm eylemlerin yaratıcısı olan Allah’a tam teslimiyet ve güven vardır. Bilir ki başına gelen her olayda Allah onun için hayır murat etmiştir. İşte bu düşünceye sahip olan birey böylelikle öfke ve uzantılarını kontrol etme kudreti ele geçirir. Artık

⁷¹¹ Bakara, 2/153.

⁷¹² Ebû Dâvud, *Edeb* 122, ; Tirmizî, *Zühd* 54,

⁷¹³ Hüseyin İ. Yeğin,” Hz. Peygamber’in Hadislerinde Sevgiyi Geliştiren Unsurlar” *HR. Ü.İlahiyat Fak. Dergisi*, sy 17,(2007), 131.

⁷¹⁴ Enfâl, 8/63.

hareketleri aklını his ve duygularının değil akli ve iradenin kontrolü altına girer.⁷¹⁵ Yine tevhid inancı öfke vb diğer olumsuz davranışların, şeytanın ve nefsin yönlendirmesi olduğunu idrak etmektir. İşte insan, nefis ve şeytanın vereceği vesveselerle hareket ettiğinde insan akli, dini ve ahlâkî her türlü telkine ve uyarılara kapalıdır.

Dikkat edilirse ayeti kerime bu üslubu ile ciddi bir eğitim faaliyetini üstlenmiştir. Her fırsatta Salih ve güzel ameller doğrultusunda bir nesil inşa hedefinde olan ilahi vahiy, insanı huzursuzluğa, kargaşaya ve buna bağlı olarak toplumun bozulmasına götürecek eylemlerden biri olan kin ve nefreti insanların kalplerinden söküp atmak sureti ile güçlü bir ilah tasavvurunun oluşmasına yol açmaktadır. Bir silsile halinde ölüm, ahiret, cennet ve cehennem vurgusu ile de hedeflediği toplumun oluşması için sağlıklı zihinler inşa etmektedir. Çünkü özellikle ölüm ve ahiret temaları bireyin zihin dünyasında hiçbir gücün yapamayacağı oto kontrol mekanizması oluşturmaktadır. Bu mekanizma sayesinde hareketlerini sürekli takip altında tutan öfke ve nefretten kurtulmuş sevgi esaslı bir toplum kurulmuş olmaktadır. Tarih boyunca İslam'ın yetiştirdiği toplumlarda birbirine kenetlenen, birbirini destekleyen onlarca örneklere rastlanacaktır. Bu toplumların hayatiyeti İslam'la kazandıkları bu özel yapının bozulması ile birlikte nihayete ermiştir. Bundan dolayıdır ki kin ve nefretin insanların kalplerinden sökülüp atılmasını ifade eden ayetler cennet ile son buldurularak kazanılan sevgi toplumunun belirli bir güne kadar değil ölene kadar devam etmesi gereğini vurgulamaktadır.

2.3.4. Sekine ve Allah Merkezli Anlatımı

İnsanlık tarihi, düşünce ve sosyal alanda birçok ihtilaf ve çatışmalara sahne olmuştur. Bu sosyal hayat içerisinde insanoğlu kendisine bahşedilen nimetler karşısında ya şükredenlerden ya da inkâr edenler arasında yerini almıştır. Allah'ın insanlara hitap yolu olan vahye kulaklarını tıkayan ve kendilerini diğer varlıklardan ayıran, akıl nimetini gerektiği kadar kullanamayan insanlar, yaşadıkları sosyal hayat içerisinde huzursuz ve sükûnetten uzak bir hayatı

⁷¹⁵ İbrahim Canan, *Hadis Ansiklopedisi*, Akçağ Yayınevi, 12: 110.

yaşamakla kalmayıp ayrıca sosyal ve düşünsel alanda bir bunalımı yaşamak zorunda kalmıştır.

Allah insanlara hem dünya hem de ahiret mutluluğu temin etmek için   farklı nimet sunmuştur. Birincisi; insanın kullanımına sunulmuş ve çeşitli zenginliklerle donatılmış kâinat, ikincisi; kendisine ayrılmış alan içerisinde özgürce kullanabileceği seçme ve karar verme yetisine sahip akıl, üçüncüsü; bu iki seçenekte verilen nimetleri, kendi huzuru, s k neti ve yaratılış amaçlarına uygun kullanabilmesini sağlayan vahiydir. Kur'an ayetleri incelendiğinde bu   nimet üzerine dikkatleri çektiği görülecektir.

Kur'an, seçme ve karar verme hakkı insanoğluna bırakılan alanda, insanoğluna yaratılış amacına uygun davranış gösterebilmesi ve hayata uyum sağlayabilmesi için Hz. Peygambere gönderilmiş ilahi bir hitaptır. Vahyin amacı, insanın kendisiyle, çevresiyle ve yaratıcısı ile olan ilişkisini doğru kurmasını sağlamaktır. Bahsedilen bu ilişkinin hakikatini belirli bir alanla sınırlandırılmış insan aklının gerektiği kadar aydınlatması beklenemez. Bu hakikati kavrayabilmesi ancak mutlak bilgi sahibi olan Allah'ın aydınlatmasına bağlıdır. İşte bu vahy  bilginin insanoğlunda yarattığı aydınlanma ne kadar artarsa sükûnet ve huzuru da o oranda artacaktır. Kur'an'da Allah merkezli anlatılan sekine konusunu, sekinenin vahiy kaynaklı bilgi olmasından hareketle bu bölümde işlemeye çalışacağız. Kur'an'da farklı yer ve bağlamlarda altı yerde geçen sekine kavramının vahiy kaynaklı bilgi ve bu bilginin sağladığı huzur hali olması nedeni ile konuyu mevcut bu ayetler kapsamında işleyeceğiz.

Durmak, bir yerde kalmak anlamında “سكِنٌ” kökünden türetilen “ sekine” kelimesi; sözlükte, kalp huzuru, güven sukunet, dinginlik, ağırbaşlılık v.b anlamlara gelmektedir.⁷¹⁶ Aynı Şekilde “ sekine” kelimesi tasavvufi bir kavram olarak; manevi feyzin gelişi sırasında, kalpte oluşan tatmin hali, gönül huzuru Şeklinde tarif edilmiştir.⁷¹⁷

⁷¹⁶ İbn-i Manzûr, Lisânu'l-Arab, 8069-8071

⁷¹⁷ İbn-i Arabi, *İstilahatu's-sufiyye*, Haydarâbad,1948, 13; C rc ni,*T r f t*, , 159

Sekine kelimesi Kur'an'da üç farklı surede altı kez geçmektedir.⁷¹⁸ Bu ayetlerde sekine kavramı iç huzuru, ferahlık, güven hali ve duygusu ile oluşan sakinlik gibi anlamlarda kullanılmıştır.⁷¹⁹ Bahsi geçen ayetlere dikkatle bakıldığında, bilgi ve bilgiye dayalı bir yaşamın insana sağladığı iç huzur ve sukunet hali görülecektir. Mesela *وَقَالَ لَهُمْ نَبِيُّهُمْ إِنَّ آيَةَ مُلْكِهِ أَنْ يَأْتِيَكُمُ التَّابُوتُ فِيهِ سَكِينَةٌ مِّنْ رَبِّكُمْ وَبَقِيَّةٌ مِّمَّا تَرَكَ آلُ مُوسَىٰ وَآلُ هَارُونَ تَحْمِلُهُ الْمَلَائِكَةُ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً لِّكُمْ إِن كُنتُمْ مُؤْمِنِينَ* “*Peygamberleri onlara şöyle dedi: Onun hükümdarlığının alameti size o sandığın gelmesidir. Onda Rabbinizden bir güven duygusu ve huzur ile Mûsâ ailesinin, Hârûn ailesinin geriye bıraktığından kalıntılar vardır. Onu melekler taşımaktadır. Eğer inanmış kimselerseniz bunda şüphesiz, sizin için kesin bir delil vardır*”⁷²⁰ Bahsedilen “tabut” meselesi ile ilgili var olan birçok yorum arasında Râzi’de rastladığımız yorum bir hayli dikkat çekicidir. Bu yoruma göre Hz Musa, Tevrat’ı bu tabuta koyuyordu.⁷²¹ Hz Musa’nın vefatı ile Allah, içinde Tevrat olan bu tabutu, İsrâiloğullarının isyanı ve Allah’tan uzaklaşmaları sebebi ile aralarından aldı. Aradan bir hayli zaman geçtikten sonra onu, yani içinde Tevrat olan tabutu Talut ile tekrar onlara gönderdi. Dikkat edilirse İsrâiloğullarının arasından alınan sonra Talut ile tekrar gönderilen, İlâhi bilgi kaynağı Tevrat’tan başka bir şey değildi.⁷²² Yine *إِلَّا تَتَضَرَّوهُ فَقَدْ نَصَرَهُ اللَّهُ إِذْ أَخْرَجَهُ الَّذِينَ كَفَرُوا ثَانِيًا أَتَيْنِ إِذْ هُمَا فِي الْغَارِ إِذْ يَقُولُ لِصَاحِبِهِ لَا تَحْزَنْ إِنَّ اللَّهَ مَعَنَا فَأَنْزَلَ اللَّهُ سَكِينَتَهُ عَلَيْهِ وَأَيَّدَهُ بِجُنُودٍ لَّمْ تَرَوْهَا وَجَعَلَ كَلِمَةَ الَّذِينَ كَفَرُوا السُّفْلَىٰ لَإِن كُنتُمْ تُحِبُّونَ اللَّهَ فَاتَّبِعُونِي يُحْبِبْكُمُ اللَّهُ وَيَغْفِرْ لَكُمْ ذُنُوبَكُمْ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَّحِيمٌ* “*Eğer siz ona (Peygamber'e) yardım etmezseniz, (biliyorsunuz ki) inkâr edenler onu iki kişiden biri olarak (Mekke'den) çıkardıkları zaman, ona bizzat Allah yardım etmişti. Hani onlar mağarada bulunuyorlardı. Hani o arkadaşına, Üzülme, çünkü Allah bizimle berâber diyordu. Allah da onun üzerine güven duygusu ve huzur indirmiş, sizin kendilerini görmediğiniz bir takım ordularla onu desteklemiş, böylece inkâr edenlerin sözünü alçaltmıştı. Allah'ın sözü ise en yücedir. Allah mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir.*”⁷²³ Hz peygamberle, Hz Ebubekir’in hicret esnasında yaşadıkları konu edilmektedir.

⁷¹⁸ Bakara 1/248; Tevbe 9/26,40;Feth, 48/4,18,26

⁷¹⁹ Zemahşerî, Keşşâf, 1,293; Râzi, *Tefsîru Kebîr* 19: 16; Râzi, *Tefsîru Kebîr*,19: 28-68; Beydâvi, *Envâru't-Tenzîl*, 5:126; Hazin, *Lubâbu't-t-Te'vil*,4:154

⁷²⁰ Bakara, 2/248

⁷²¹ Râzi, *Tefsîru Kebîr*, 6:506

⁷²² Zemahşerî, Keşşâf, 1,293;Râzi, *Tefsîru Kebîr* 6:506;Begavi, *Tefsîru'l-Beğavî*, 1:334;Beydâvi, *Envâru't-Tenzîl* 1:150;Ebu's-Suud, *İrşâdu Akli's-Selîm* , 1:241;

⁷²³ Tevbe , 9/40

Allah Rasulu hicret esnasında, müşrikleri yanılmak amacı ile Medine'nin tam ters istikametinde olan Sevr dağına çıkmış, orada üç gün kalmıştı. Peygamber (as)'ı öldürmeye azmetmiş müşriklerin, mağara yakınlarında dolaşmaları, Hz Ebubekir'in, Allah rasulüne zarar verebilecekleri endişesine kapılmasına neden olmuştur. Hatta Hz Ebubekir bu endişesini “ Anam babam sana feda olsun ey Allah'ın Rasulu telaşım sana bir zarar gelmesidir” diyerek belirtmiştir. İşte bu esnada “ üzülme Allah bizimle beraberdir” bilgisi Hz Ebubekir'de sukunet halinin oluşmasına neden olmuştur. ⁷²⁴Bu durum bize iki şey ifade etmektedir; Birincisi; Allah'ın insanlara dünya ve ahiret huzuru sağlayacak ilahi vahye yapılacak samimi yöneliş sekine vesilesidir. İkincisi; Allah'a ulaşmak için yapılan birliktelikler, arkadaşlıklar, sekine vesilesidir.

Diğer taraftan “لَا تَخَزَنُ” ifadesinin gelecek zaman ile belirtilmiş olması, insanın yaşadığı sürece onu huzursuz edecek, sekine halini yok edecek birçok olumsuzlukla karşılaşılması halinde, bilinmelidir ki, Allah'ın Sevr mağarasında Hz Peygamber ve Ebubekir'e yaptığı yardım onlarla sınırlı olmayıp, inanan her mü'mini bizzat kapsayacağını da ifade eder. ⁷²⁵

Üçüncü olarak İslam tarihinde Hudeybiye anlaşması esnasında nazil olan Fetih suresinde bu kavramı görmekteyiz. *وَهُوَ الَّذِي أَنْزَلَ السَّكِينَةَ فِي قُلُوبِ الْمُؤْمِنِينَ* “O, inananların imanlarını kat kat artırmaları için kalplerine huzur ve güven indirendir. Göklerin ve yerin orduları Allah'ındır. Allah hakkıyla bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir.” ⁷²⁶ “Şüphesiz Allah, ağaç altında sana biat ederlerken inananlardan hoşnut olmuştur. Gönüllerinde olanı bilmiş, onlara huzur, güven duygusu vermiş ve onlara yakın bir fetih ve elde edecekleri birçok ganimetler nasip etmiştir. Allah mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir.” ⁷²⁷ “Hani inkar edenler kalplerine taassubu, cahiliye taassubunu yerleştirmişlerdi. Allah ise, Peygamberine ve inananlara huzur ve güvenini indirmiş ve onların takva (Allah'a

⁷²⁴ Râzi , *Tefsîru Kebîr* 16:50; Beydavî, *Envâru't-Tenzîl*, 3:81

⁷²⁵ Reşid Rıza, *Tefsîru'l-Menâr*,10:369

⁷²⁶ Feth 48/4

⁷²⁷ Feth 48/18

karşı gelmekten sakınma) sözünü tutmalarını sağlamıştı. Zâten onlar buna lâayık ve ehil idiler. Allah her şeyi hakkıyla bilmektedir.”⁷²⁸

Bilindiğı gibi Hudeybiye’ye, mü’minler Hac yapmak maksadı ile gelmişler, ama Mekke’ye alınmamışlardı. Bu mü’minler arasında hayal kırıklığına ve üzülmelerine sebep olmuştu. Hemen akabinde imzalanan Hudeybiye anlaşması mü’minlerin büsbütün yıkılmasına neden olmuştur. Tüm bu olumsuzluklara rağmen Allah rasulüne Rıdvan denilen bir ağacın altında, şartlar her ne olursa olsun, itaat edeceklerine dair biat ettiler. Bu hadise, hem mü’minlere bir güven tazeleme niteliğinde idi, hem de müşriklere dehşet bir duruş ve kararlılık göstergesi idi. Zaten bunun üzerine Fetih suresinin inzali, mü’minlere Mekke’nin fethini ve bu fethine bağılı olarak bir sukunet halini müjdeliyordu.⁷²⁹

Hudeybiye anlaşması ve sonrasında olanları şöyle anlamamız mümkündür; Rıdvan; hoşnutluk, razılık, takdire boyun eğme demektir. Bu teslimiyet, insanda sukuneti sağlar. Biat eden, neye, kime, niçin biat ettiğini bildiğinden, mevcut bu bilgi onda sukunet halinin oluşmasını sağlar. Razılık bilgiyle sağlanır. Rıza olmadan yöneliş olamaz. Öyleyse bilgiyle yönelişler sağlandığında sukunet hali oluşur. Sekine diğere bir açıdan müşahede edene açılan bir olgudur. Şayet bir konunun ilmi ve bilgisi alınmış, o konuya ait yanlış ve doğrular bizzat deneyimlenmiş ise, bu noktada, müşahede açılır. İşte bu müşahede de eminlik ve sekineyi, doğal olarak kendiliğinden insana yaşatacaktır.

Buraya kadar sekine üzerinde, ayetler ışığında yaptığımız tüm açıklamalar, bu halin, doğru bilgiyle elde edilen müşahadenin neticesi olduğudur. Bahsimize konu olan tüm bu ayetlere dikkatle bakıldığında, doğru bilginin İlâhi vahiyden başka bir şey olmadığı görülecektir. Hal böyle olunca “ sekine” halinin Allah merkezli bir üslupla anlatılması da doğal olacaktır. Çünkü Allah vahiyle, tereddütleri, bilinmezlikleri ortadan kaldırır. Buna bağılı olarak da sekine hali oluşur.

⁷²⁸ Feth 48/26

⁷²⁹ Muhammed Hamidullah, “Hüdeybiye Antlaşması,” Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,(1998) 18:299; Ahmed Ferid, *Fıkhüs’sire Rasulullah’ın HayaTından İmani Dersler*, çev. Oktay Yılmaz, M. Ahmet Varol, Guraba Yay., 1412, 229-238

Hakim Tirmizi Sekineyi vahiy ve ilham anlamında anlamış bu doğrultuda Sekinenin yerinin onu anlama melekesine sahip kalp olduğunu söylemiştir. Tirmizi'ye göre vahyin nuzulu sırasında Cebrail'in rolü ne ise, ilhamda da sekinenin rolü odur. O'na göre sekine şu şekilde izah edilmelidir; Allah tarafından kendisine gelen bilgi, kalplerde oluşabilecek şüphe ve tereddütleri izale ettiği için sekine bu şekilde adlandırılmıştır.⁷³⁰ Zira Tirmizi'ye göre bilginin mahalli kalptir. Ancak orada kendine yer edinebilmesi için her türlü maddi ve manevi kirlere arınması icap eder.⁷³¹ İbn-i Ârabi'de sekinenin yerinin kalp olduğunu belirtmiştir. O'na göre bu kavram, nefsin kendisine vaat edilene ulaşması, ya da istediği şeyleri elde etmesi halinde meydana gelen rahatlama ve huzur bulma halidir. İşte bu halin oluşması ancak müşahede ile mümkündür. Müşahede ise doğru bilgi ile mümkündür.⁷³²

Sekine halinin Allah merkezli bir üslupla anlatımını şöyle değerlendirebiliriz; İnsanda sukunet halinin oluşabilmesi için, İnsanın kendisine vaat edilen şeylere, nefsin arzularına ulaşabilmesi gereklidir. İşte bu da vahiyle, ilahi yönlendirmelerle mümkündür. Yine sekine'nin yeri kalptir. Kalpte sukunetin sağlanması, ancak temizlenmesi ile mümkündür. İlahi vahyin âmâcıda sadece insanları arındırmaktır. Sukunet halinin oluşması için insanın arzu ve emellerine ulaşması gerekir. Tüm bunların var edilmesi kudretli bir yaratıcıya ihtiyaç hissettirir. Böyle bir yaratıcı Allah'tan başkası olamaz. İşte tüm bunlar sekinenin Allah merkezli anlatımına zemin hazırlamış olduğunu söyleyebiliriz..

2.3.5-Allah'ın Güldüren ve Ağlatan Olması

İnsanlar duygu ve düşüncelerini anlatırken sözlü ve sözsüz ifadeler ve mimiklerini kullanırlar. İnsanların duruşları, bakışları başkaları için birçok manalar ifade etmektedir. Hatta çoğu zaman insanlar sözlerle ifade etmek istediklerini sadece kısa bir bakış veya tebessümle de anlatabilirler. Ancak sözsüz iletişim daha çok yüz yüze ilişkilerde kullanırlar. Sözsüz iletişimin gerçekleştiği yerlerden biri yüz ve ona has ifade şekilleri bireyin içinde bulunduğu ruhsal

⁷³⁰ Hakim Tirmizi, *Hâtemu'l-Enbiyâ*. Beyrut, 1965, 335,346,349; Salih Çiftçi, "Tasavvufta Sekine kavramı" *Uludağ Üniversitesi İlahîyat Fakültesi Dergisi*2(2006), 1-14

⁷³¹ Tirmizi, *Edebu'n-Nefs* (Thk. A.J Arberry-Ali Hasan Abdulkadir) Kahire, 1947, 105-106

⁷³² İbn-i Ârabi, *Futuhâtü'l-Mekkiyye*, Beyrut, 2004, 71-72

durumu ile yakından ilişkilidir. İnsanlar, sevinçlerini, üzüntülerini, kaygılarını vb. duygularını ve coşkularını genellikle yüzlerine yansıtırlar. Yukarıda sıraladığımız ruh halleri en güzel şekilde insan yüzüne yansımaktadır. Bu ayetin Allah merkezli bir anlatım olarak ele almamızın sebebi, insanın bir varoluşsal durumunu ifade eden ve insana ait olan gülme ve ağlamanın Allah'a nispet edilerek anlatılmasıdır.

İnsanların bireysel ve toplumsal heyecanlarında sık sık yaşadıkları bu psikolojik olgunun Kur'an'da Allah merkezli anlatıldığına şahit oluyoruz. İşte bu anlatımı وَأَنَّهُ هُوَ أَضْحَكَ وَأَبْكَى⁷³³ ayeti ile mercek altına alıp anlamını ve mesajını irdedelemeye çalışacağız.

Kur'an'ın bahsettiği sözsüz iletişim sembolleri arasında yer alan gülme ve ağlama davranışlarını incelerken psikoloji ve iletişim biliminin ortaya koyduğu verilerden yararlanmaya çalışacağız. Gülmeyle ilgili kavramların⁷³⁴ geçtiği ayetler üzerinde durarak, Kur'an'ın hangi amaçlarla gülme davranışını konu edindiğini inceleyeceğiz. Gülme davranışının ardındaki amaç ve sebepleri dikkate alarak, Kur'an'da geçen gülme ve ağlama ile ilgili tasvir ve anlatımları belli başlıklar altında inceleyeceğiz.

“Gülme özel olarak karmaşık fizyolojik ve psikolojik bir olaydır. Gülme, komiklik duygusunun yol açtığı, yüzdeki bazı kasların çekilmesinden, sarsıntılı, kesintili ve gürültülü soluk alıp vermelerden oluşan bir tablodur. Gülme, yüreğin sağ boşluğundan gelen kanın, ciğerleri birden bire ve birçok kere şişirerek, ciğerlerdeki havanın nefes borusundan sözsüz ve çatlak bir ses halinde çıkmasına yol açmasından ileri gelir. Hem ciğerlerin şişmesi hem de anlatıldığı gibi havanın çıkması, diyaframın, göğsün ve boğazın bütün kaslarını iter. Böylece, itilen kaslarla ilgili olan yüz kasları da harekete geçer. Açıklanan bu olaylar çerçevesinde ortaya çıkan ses ve yüz hareketlerine gülme adı verilir”⁷³⁵.

⁷³³ Necm 53/43

⁷³⁴ Türkçe'de gülmek, İnsanı eğlendiren ve hoşuna giden , dikkaTîni çeken en duRûmlar karşısında sesli ya da sessizce hissettiklerini yüz ve ağız mimikleri ile dışarı vurmak. (Komisyon, Örnekleriyle Türkçe Sözlük, M.E. B., İstanbul, 2000, II/1067, 1490; IV/2797)

⁷³⁵ Rene Descartes, *Ruhun İhtirasları*, Çev. Mehmet Karasan, M.E.B., İstanbul, 1997, 94-95; Paul Foulque, *Pedagoji Sözlüğü*, Çev. Cenap Karakaya, Sosyal Yayınlar, İstanbul, 1994, 199; Franz Rozenhal, *Erken İslâm'da Mizah*, Çev. Ahmet Arslan, İris Yayıncılık, İstanbul, 1997, 209.

Anne rahminde doğumla ayrılan bebek tanıştığı yeni dünya içerisinde kendisini korumasız ve güvensiz olarak hissetmektedir. Yaşadığı bu kaygıyı ağlama sesiyle ve birtakım mimiklerle dışarıya yansıtır. İlerleyen günlerde bebek annesini tanımaya başladıkça, yeniden annesinin karnında iken hissettiği o güven ortamını bu defa anne kucağında elde edecek buna bağlı olarak elemi ve kaygısı azalacak, haz duymaya başlayacaktır. Bebek yaşadığı bu yeni ortamdaki güven halini yüz ve mimiklerine tebessüm şeklinde yansıtarak etrafında bulunan ailesine neşe kaynağı olmaya başlayacaktır. Bebeğin gülümsediği ilk şeyler kendisine güven veren onunla huzur bulduğu objelerdir. Artık bebek tanıdığı bu yeni objelerle karşılaştığında huzurlu olduğunu bildirecek gülme veya gülümsemeye neden olur.⁷³⁶

Bilindiği gibi yüz ve jest hareketlerinin her birinin taşıdığı bir anlam ve mana vardır. İşte bu hareketlerden biri olan gülümsemek, insan ilişkilerinde olumlu bir işaret sayılır. İnsanlarla karşılaşıldığında ve selamlarken, misafirlere karşı güler yüz göstermek insan ilişkilerinde bir ünsiyet sağlayacak toplumun tüm bireylerinin arasında bir kaynaşmaya neden olacaktır. Gülümsemek, kişinin iletişime açık biri olduğunu açığa vurur.⁷³⁷ İnsanın içinde bulunduğu bu duygusal durum karşı tarafı etkileyecek şekilde başlamak üzere olan iletişime yansır. Bu iletişimin sıcak ve gerginlikten uzak geçmesi yüze yansıyacak basit bir tebessümle sağlanacaktır. Çünkü insanın içten ve samimi olarak yaptığı kısa bir tebessüm pek çok zorluklar aşılmasını sağlayacak bir anlam taşımaktadır..⁷³⁸

Ağlamak insanın sözlü ifade edemediği kimi durumlarda yaşadığı sorunların ve ihtiyaçlarını giderilmesi için kurduğu bir sözsüz iletişim şeklidir. Ağlamak içinde bulunulan aşırı duygu halinin (aşırı sevinç yada aşırı üzüntü gibi) yüze yansıma hali olup bir rahatlama ve bir tepki ifadesidir. Ağlamak, insan vücudunun fiziki yapısında var olan dengesini koruyarak insanda stres ve üzüntü

⁷³⁶ Morgan, Psikolojiye Giriş, 226-227; Özcan Köknel, *İnsânı Anlamak*, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1994, 78-79.

⁷³⁷ Eleri Sampson, *Doğru İzlenim Bırakma*, Çev. E. Sabri Yarmalı, Damla Yayınevi, İstanbul, 1999, 45-46; Akif Ergin, Cem Birol, *Eğitimde İletişim*, Anı Yayıncılık, Ankara, 2000, 126; Kenan, ., 36-37

⁷³⁸ Cemil Sena Ogun, *Psikoloji Dersleri*, Semih Lütfi Bitik Basımevi, İstanbul, 1935, 303; Gill Cox, Sheila Dainow, *Kendi Gücünüzü Keşfedin*, Çev. Tülay Savaşer, Rota Yayınları, İstanbul, 1997, 156; J. Brun-Ros, *Hatırlık Sanatı*, Çev. Nazife Müren, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1993, 55

sebebi ile ortaya çıkan ruhsal ve psikolojik hastalıklardan korumaktadır. Bu nedenle olmalıdır ki peygamber (as) birçok hadisinde insanları ağlamaya teşvik etmektedir. İşte bu hadislerden birin de peygamber (as): “*Yedi kimseyi Allah Teâlâ kendi gölgesinden başka gölge bulunmayan kıyamet gününde, gölgesinde barındıracaktır. Bunlar: Adaletli devlet, adamları, Rabbine ibadet ederek yetişen genç, gönlü mescitlere bağlı kimse, birbirlerini Allah rızâsı için seven ve buluşmaları da ayrılmaları da bu sevgiye dayalı olan iki şahıs, itibarlı ve güzel bir kadın kendisiyle beraber olmak isteyince ‘Ben Allah’tan korkarım’ diyerek buna yanaşmayan erkek, sağ elinin verdiği sol eli bilmeyecek kadar gizli sadaka veren adam, tenhâda Allah’ı anıp gözyaşı döken kişidir.*”⁷³⁹

Konumuzla alakalı sınırlı sayıda ki ayetler incelendiğinde tüm diğer özelliklerinin olduğu gibi gülme ve ağlama özelliklerinin de Allah tarafından insanlara verildiğini görmekteyiz.

Kur’an’da, her şeyi, insanı ve insanın tüm özelliklerini bunlardan da gülme ve ağlama özelliği yaratanın Allah olduğu ısrarla vurgulanır. Bilindiği gibi ağlayabilme ve gülebilmeye aktivitesi çok karmaşık bir yapıya sahip insani özelliktir. Çünkü insan hayatında yaşanan aynı türden olaylara insanlar bazen ağlayarak bazen de gülerken tepki vermektedir. İşte bu denli karmaşık ruhsal ve fizyolojik yapıda ki böylesine bir olguyu var etmek sureti ile Allah, kendi kudret ve carlığına dikkat çekmek istemiştir. İnsanın psikolojik karektere sahip yaratılışına gülme ve ağlama kabiliyetinin yerleştirilmesi üstün sıfatlarının delillerinden biri olarak takdi etmiştir: *“Güldüren de O’dur, ağlatan da O’dur.”*⁷⁴⁰

Biri neşenin diğeri ise üzüntü ve kederin insanın ruh haline dolayısı ile anatomik yapısındaki belirtilerinden olan gülmek ve ağlamak insani özelliktir. “Edhake” kelimesi ile neşeli bir halin ifadesi, “ebkâ” kelimesi ile de üzüntülü bir

⁷³⁹ Buhârî, Ezân 36,

⁷⁴⁰ Necm, 53/43. ⁷⁴⁰ Cemil Sena Ongun, *Psikoloji Dersleri*, Semih Lütfi Bitik Basımevi, İstanbul, 1935, 303; Gill Cox, Sheila Dainow, *Kendi Gücünüzü Keşfedin*, Çev. Tülay Savaşer, Rota Yayınları, İstanbul, 1997, 156; J. Brun-Ros, *Hatiplik Sanatı*, Çev. Nazife Müren, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1993, 55

⁷⁴⁰ Buhârî, Ezân 36,

⁷⁴⁰ Necm, 53/43

hal ifade edilmiştir. Allah iradesi gereği yarattığı kullarından bazılarını sevindirirken diğer bazılarını ise üzüntüye gark eder. Kur'an'da çok zaman yerini alan ahiret ile ilgili olgu ve olaylardan mesela cenneti ve nimetlerini hatırlatarak kimi kullarını güldürürken cehennem ve onda yaşanacak olan azabı zikrederek kimi kullarını da ağlatır.⁷⁴¹ Yine iman eden kullarına dünyada kimseye vermediği nimetleri tattırarak onları güldürürken, iman etmeyen bazı kullarını da bu dünyada bir takım dert ve musibetlerle sınıyarak ağlatır. Burada dikkat edilmesi gereken durum insanların gülmesine ve ağlamasına sebep olan olgu ve olaylar silsilesi de Allah tarafından var edilmektedir. Öyleyse hem sevinç hem de üzüntü Allah tarafındandır. İyilik ve mutluluk, kötülük ve musibet Allah'ın mutlak iradesine bağlı olarak gerçekleşmektedir.⁷⁴²

İnsanı gülme ve ağlama gibi iki zıt olgu ile yaratanın Allah olması onun kudretli ve böylesine karmaşık bir yapıya sahip varlıkları yaratma konusunda tekliğine işaret eden en önemli kanıttır. Çünkü Allah, insan denilen varlıkta ağlamak ve gülmek gibi iki zıt durumu bir arada yaratmıştır. Böyle bir karmaşık izahı güç bir varlık ancak mutlak kudret sahibi biri tarafından var edilebileceğini her akıllı insan anlar ve idrak eder. Tarih içerisinde yaşamış ve birçok farklı varlığa iman edenler dahi en nihayetinde her şeyi yaratanın Allah olduğunu söylemekten başka çaresi⁷⁴³ kalmamıştır. Cümlede “edhake” ve “ebkâ” fiillerinin mef'ul kalıplarının zikredilmemesi, ayette Allah'ın kudretine vurgu yapıldığını gösterir.⁷⁴⁴ Allah insanlar üzerindeki güç ve kudretini onların bedenlerinde, hallerinde ve davranışlarında izhar etmektedir. Bedenlerinde Allah'ın kudretine işaret etmek için onların topraktan başlayıp anne karnında devam eden oluşum sürecine,⁷⁴⁵ İnsan halinde meydana gelen ölüm ve doğum gibi iki zıt olguyla

⁷⁴¹ Neseî, *Medâriku't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl*, , 4:293; Muhammed Mahmûd Hicâzî, *et-Tefsîru'l-Vâzih*, Dâru'l-Ceyl, Beyrut, 1993, III/564; Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7:4611.

⁷⁴² Ahmed Mustafâ el-Merâgî, *Tefsîru'l-Merâgî*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1998, 9:344; Ebu'l-A'lâ el-Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'an*, Çev. Muhammed Han Kayani ve Diğerleri, İnsân Yayınları, İstanbul, 1987, 6:35; Muhammed b Muhammeed b. Mahmud el-Maturidi, *Tefsîru'l-Mâturîdî (Te'vîlâtü ehlü's-Sünne)*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 2005, 9:435

⁷⁴³ Ankebut , 29/61

⁷⁴⁴ Râzî, *Tefsîru'l-Kebîr*, 10:279; Maturidi, *Tefsîru'l-Mâturîdî* , 9:435

⁷⁴⁵ Necm, 53/32

kudretini gösterirken⁷⁴⁶ insan fiillerinde olan kudretini ise gülme ve ağlama eylemini⁷⁴⁷ kendisine isnat ederek anlatmasıyla ortaya koymaktadır.

Daha öncede belirttiğimiz gibi bu çok karmaşık, birbirine girift yaratılış özelliğini var eden elbette ki Allah'tır. Nitekim çocuklar doğumdan çok kısa bir süre içerisinde hoşnut olduklarında bu durumu gülme veya gülümseme gibi tepkilerle dışarıya yansıtırlar. Tam tersi durum olan hoşnutsuzluklarını da ağlama tepkisi vererek dışarıya hissettirirler. Dikkat edilirse gülme ve ağlama gibi iki fizyolojik özellik çocuğun doğumu ile başlayan ve herhangi bir öğrenme faktörü bulunmadan gerçekleşen fitri bir durumdur. Yani Allah, insanı gülme ve ağlama becerisi ile donatmakla kalmamış, gülme ve ağlama davranışına sebep olan duygusal gerekçeleri ve onun fiziksel olarak insanın anatomisinde ki tepki şeklini de yaratmıştır. Bu tarz anlama da Allah merkezli bir anlatımla doğrudan ilişkisini ortaya koymaktadır.⁷⁴⁸

İnsan kendisini güvende olmadığına inandığı bir ortamda kendisini endişe ve korku içerisinde hissetmesi gayet tabii bir durumdur. Bu kaygı ortamının gereken güvenin sağlanmasıyla yerini neşe ve huzura bırakması da o kadar tabiidir. Dolayısı ile ilk yaşadığı korku, endişe ve buna bağlı olarak ağlama yerini gülme gibi insanın rahatladığını ifade eden fizyolojik bir tepkiye bırakır. Kur'an'da, Hz. İbrahim'in geliş nedenini kavrayamadı meleklerin kendisi ve eşinin yaşadıkları korku ve endişeden bahsedilmektedir. Ama daha sonra meleklerin geliş sebeplerini açıklaması ile birlikte korku ve endişenin yerini güven duygusuna bırakması ile ve rahatladıkları, mutlu bir şekilde sevinerek, şaşkınlıklarını da gizlemeyecek biçimde, hayret içinde güldükleri anlatılmaktadır. Gülmek, insanın kendini iyi hissetmesine yardımcı olduğu, kalbi rahatlattığı ve buna bağlı olarak sıkıntıları giderdiği gerçeğinden hareket edersek İbrahim (as) ve eşi bu rahatlamanın neticesinde tepkilerini gülme ile vermişlerdir⁷⁴⁹: “Elçilerimiz, İbrahim'e müjde getirdikleri zaman: “Selâm!” dediler. O da “Selâm!” dedi; çok durmadan hemen (elçilere) kızarmış bir buzağı getirdi. Ellerin buzağıya

⁷⁴⁶ Necm, 53/44

⁷⁴⁷ Necm, 53/43

⁷⁴⁸ Maturidi, *Tefsîru'l- Mâturîdî*, 9:435

⁷⁴⁹ Kurtubî, *Tefsîru Kurtubî*, 9:45

uzanmadığını görünce durumlarını beğenmedi ve onlardan ötürü içine bir korku düştü. “Korkma, dediler, biz Lût kavmine gönderildik.” Ayakta durmakta olan karısı, güldü. Biz de ona İshak’ı müjdeledik.”⁷⁵⁰ Hal böyle olunca da kulunu bu şekilde rahatlatan, ondan sıkıntılarını bir tebessümle gideren Allah’ın bu eylemleri üzerine alması da son derece anlamlıdır.

Yine ahirette, yeryüzünde Allah’ın yaptığı dünya sınavından başarı ile çıkanların ahiretteki durumları yüzlerine yansıyan mutluluk ve gülümseme ile anlatılmaktadır. “Yüzler vardır ki o gün parıl parıl, güleç, sevinçli.”⁷⁵¹ ayette, cennete giden müminlerin yüz ifadelerinin huzur ve gülümseme hali olduğu anlatılmaktadır.⁷⁵² Dünyada Allah’ın kendilerini tabi tuttuğu sınavda başarılı olmaları nedeniyle kendileri için hazırlanan ödüllere ulaşmanın sevinci yüzlerinden okunan bu insan topluluğuna başarma gücünü verenin yine Allah olması nedeniyle burada Allah’a isnat edilerek anlatılması metnin içeriğine ve vermek istediği mesajlara uygun düşmektedir.

Özetle "Güldüren de, ağlatan da O'dur." Yani insanı gülme ve ağlama yetenek ve kabiliyeti ile donatan Allah'tır. Bu iki zıt davranış biçimi her ne kadar insanlar arasında sıradanlaşsa da, insanın gerçekten muhteşem ve hayranlıkla izlenmesini icap ettiren ve üzerinde çok düşünülmesi gereken özellikleridir. Çünkü hiçbir varlık bu iki zıt olgunun tek insanda nasıl bir araya getirildiğini açıklamaya muktedir olamaz.” Bilindiği gibi çok karmaşık bir yapıya sahip insan vücudunda ki anlaşılmaz durum onun psikolojik ve ruhsal tabiatında da vardır. İşte bu psikolojik ve fizyolojik yaratılışın gülme ve ağlama eylemine neden olan fonksiyonel yapısı bir araya gelerek "gülme" ve "ağlama" reaksiyonlarını meydana getiriyorlar”.⁷⁵³

"Güldüren de, ağlatan da O'dur". Yani insanların gülmesine ve ağlamasına neden olan etkenleri var eden aynı zamanda aynı olaya bugün gülme tepkisini yarın ağlama tepkisini verdiren de Allah'tır. Tüm bunlar deli, akılsız varlığın

⁷⁵⁰ Hüd, 11/69-71

⁷⁵¹ Abese, 80/38-39.

⁷⁵² İbn Kesir, *Tefsîru ibn-i Kesîr*, 506; Bağdadi, *Tefsîru'l-Maverdî en-Nuketu ve'l-Uyûn*, 6:209

⁷⁵³ Seyyid Kutub İbrahim eş-Şaribi, *fî Zilâli'l-Kur'ân*, Dâru's-Şurûk, Beyrut-Kahire, 1412, C 6, S, 3415

tepkileri gibi de algılanmaz. Hatta tam tersi ağlanması gereken durumda gülen insanın aklını kaybettiği yargısı bile konabilir. Sebeplerin değişkenliğine bağlı olarak verilen tepkilerinde değişmesi de Allah'ın insana yaptığı kodlamanın neticesidir.⁷⁵⁴

"Güldüren de, ağlatan da O'dur". Yani aynı zamanda insanlardan bir kısmını güldürürken bazılarını da ağlatan yine Allah'tır. Bu duruma neden olan etkenleri, verilecek tepkileri de yaratan Allah'tır. Öylesine bir karmaşık bir durumdur ki birisini güldüren olay diğerinin ağlamasına neden olacaktır. Çünkü bahsi geçen olay her ne ise birileri üzerindeki etkisi diğerlerinde aynı olmamaktadır. Gerçi olay, aynı olaydır; ama sonuçları birbirinden tamamen farklıdır.⁷⁵⁵ "Güldüren de, ağlatan da O'dur". Yine yukarıda ki karmaşıklığa istinaden bazı olaylar karşısında aynı kişinin farklı, yani aynı olaya kimi zaman ağlayarak kimi zamanda güler tepki vermesi mümkündür. Mesela "dünyada nice gülenler vardır ki, ahirette ağlayacaklardır. Üstelik orada ağlamanın hiçbir yararı olmaz."⁷⁵⁶ "Burada kısa bir Kur'an ayetinin insan zihninde canlandığı, çok sayıdaki izlenimin, çağrışımın ve duygunun bir bölümü ile karşı karşıyayız. İnsanın psikolojik kazanımları zenginleştikçe, içindeki gülme ve ağlama etkenleri yenilendikçe bu ayetin içerdiği izlenimlerin, çağrışımın ve duyguların yumağı daha kalınlaşır. İşte Kur'an'ın çeşitli görünümle sözcüklere damgasını vuran çarpıcı "veciz"liği, erişilmez ifade zenginliği budur."⁷⁵⁷

Diğer taraftan Peygamber efendimiz (as)dan gelen şu rivayette gülme ve ağlama eylemlerinin Allah'ın kudreti ile karmaşık bir yapıya sahip insana kodlanmasını ifade etmesinden dolayı Allah merkezli anlatıma ışık tutmaktadır; *Üsâme İbni Zeyd (r.a) rivayet edildiğine göre, Resûlullah'a (s.a.v) ölmek üzere olan kızının çocuğunu kendisine verdikleri zaman, Peygamber'in gözleri doldu. Bunun üzerine Sa'd İbni Ubâde:*

– Ey Allah'ın Resülü neden ağlarsın? Diye sorduğunda Hz. Peygamber şöyle dedi :

⁷⁵⁴ Seyyid Kutup, *fî Zılali'l-Kur'ân*, 6: 3416

⁷⁵⁵ Seyyid Kutup, *fî Zılali'l-Kur'ân*, 6: 3416

⁷⁵⁶ Seyyid Kutup, *fî Zılali'l-Kur'ân*, 6 : 3416

⁷⁵⁷ Seyyid Kutup, *fî Zılali'l-Kur'ân* .6 : 3416

– “Bu, Allah’ın, kullarının kalbine koyduğu acıma duygusu, rahmettir. Allah, acımasını bilen kullarına merhamet eder.”⁷⁵⁸

Öyleyse ağlamak ve gülmek eylemlerinin Allah merkezli anlatımının içerdiği mesajları şu şekilde sıralayabiliriz; İnsanı gülme ve ağlama yetenekleri ile donatan Allah’tır. Bu iki karşıt psikolojik reaksiyon, insan yapısının iki sırrını oluşturur. Hiç kimse bu iki reaksiyonun niteliklerini ve insan organizması dediğimiz şu karmaşık yapıda nasıl meydana geldiklerini açıklayamaz. Böyle bir muhteşem yapıyı yaratan kadir-i Mutlak olan Allah olduğunu göstermek içindir. Diğer taraftan böyle bir birine zıt iki olgunun aynı insanda yaratılmış olması bu özelliği yaratan Allah’ın birliğini ve kudretini vurgulamaktadır. Ağlama ve gülme eylemleri insana Allah tarafından verilmiş bir nimet olduğunu hatırlatmak içinde kullanılan bu üslup, ayrıca aynı olay, farklı bireylerin birinde ağlama, diğerinde gülme ile bir rahatlama sağlıyor olması bu karmaşık yapıyı daha da anlaşılmasız kılmaktadır. Öyleyse böyle bir sistemi sadece Allah’ın yaratabileceğini ifade etmek için kullanıldığını da rahatlıkla söyleyebiliriz.

2.3.6. Sed’din Allah Merkezli Anlatımı

Kişilik gelişimini, bireyin sosyal ve fiziksel çevresi içinde tutarlı olarak gösterdiği kişilik özelliklerinin oluşumu şeklinde tanımlayabiliriz. Büyük oranda kalımsal ve çevresel faktörler etkileşimde bulunarak kişiliği oluşturmaktadır. İnsan yaratılışından getirdiği yetenek ve karakter yapısı, anne, baba ve çevreden aldığı eğitim ile şahsiyeti şekillenir. Bu sebeple Allah’ın insana yaratılıştan verdiği fitrat ve din duygusu, nefesine yerleştirdiği iyilik ve kötülük duygularıyla dünyaya gelir. Yetiştirdiği aile, çevre ve kültür ortamında yaratılışında var olan zaafırlar veya ahlaki değerler ile şekillenerek iyi veya kötü bir insan tipine sahip olarak ortaya çıkar. Dolayısıyla insanın kendi fitratından kaynaklanan kişisel faktörler olduğu gibi kendi dışında kişiliğine etki eden faktörler de vardır. Bunlar olumlu veya olumsuz olabilir. Kur’an’ın çeşitli ayetlerinde nefis, kalp, karakter, mizaç ve huyun olumlu veya olumsuz etkilerinden ve bu sebeple ortaya çıkan olumlu veya olumsuz davranış biçimlerinden bahsedilmektedir.

⁷⁵⁸ Sahih-i Buhârî, Cenâiz, 2

Kur'an-ı Kerim'de ifadesi bulunan sed kavramına literal yaklaşmanın mümkün olmadığı aşikâr bir konudur. Birçok yerde olduğu gibi kullara ait bir eylem yine Allah merkezli bir anlatımla anlatılmıştır. Kur'an bütünlüğünde düşündüğümüzde Allah'ın kulların iradesini ilgilendiren konulara doğrudan müdahalesinin olmadığını görüyoruz. Aksi durum, insanı yeryüzüne imtihan maksadı ile gönderdiğini söyleyen Allah'ın, kendisi ile çelişmesi anlamına gelir ki, bu Allah hakkında muhal bir durumdur. Öyleyse bu konunun Allah merkezli anlatımı ile ne kastedildiğini anlamamız gerekmektedir. Bunu yaparken yasin suresinin *إِنَّا جَعَلْنَا فِي أَعْنَاقِهِمْ أَغْلَالًا فَهِيَ إِلَى الْأَذْقَانِ فَهُمْ مُقْمَحُونَ وَجَعَلْنَا مِنْ بَيْنِ أَيْدِيهِمْ سَدًّا وَمِنْ* *أَخْفَاهُمْ سَدًّا فَأَغْشَيْنَاهُمْ فَهُمْ لَا يُبْصِرُونَ* “Onların boyunlarına demir halkalar geçirdik, o halkalar çenelerine dayanmıştır. Bu sebeple kafaları yukarıya kalkık durumdadır. Biz onların önlerine bir set, arkalarına da bir set çekip gözlerini perdeledik. Artık görmezler.” Sekizinci ve dokuzuncu Ayetlerinde geçen kelimeleri vereceğiz, ardından bu ayet ile verilmek istenen esas amacını anlamaya çalışacağız.

Konumuza esas teşkil eden bu ayet aslında kulun irade ve eylem özgürlüğüne bağlı eylemlerini görünen veya görünmeyen bir engelle sed koyan bir ilah anlatımı Allah merkezli bir üslup ile anlatılmıştır. Bunu yaparken Allah(cc), mütekellim zamiri olan “ben” ya da “biz” muttasıl zamirlerini kullanmıştır. Paganizm kültür ve inancının etkin olduğu muhatap toplumun içselleştirdiği şirk inancının yerine tevhid inancının yerleşmesi güç ve kudret vurgulu, kusursuz bir ilah veya Tanrı inancının takdim edilmesini zorunlu kılmaktadır. Bu zorunluluk ilahi kelamın üslubuna teocentrik bir yapı kazandırmıştır. Hatta bununla da kalmayarak kula ait fiil ve eylemler dahi Allah'ın eylemi gibi anlatılmak sureti ile şirk inancına meydan okuyan bir ilah sunulmuştur.

Söz konusu ayeti açıklayacak olursak şöyle diyebiliriz; Ağlâl: Ğul kelimesinin çoğuludur. Elleri boyna bağlamak demektir.⁷⁵⁹Rağıb: Organları ortasına alan bağlı olduğunu belirtir..⁷⁶⁰Bazıları da azap etmek ve şiddet göstermek için eli boynuna bağlayan bağdır, diye ifade etmişlerdir. Kamus

⁷⁵⁹Muhammedü'l-Emin b. El-Muhtar b.Abdi'l Kadir, *Edvâu'l-Beyân fî İdâhi'l-Kur'ân bi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Fikr,1995, Lübnan, 6, 288

⁷⁶⁰ Râğıb el-İsfehâni, Müfredât, 363

mütercimi de hapsedilenin ve delinin boynuna geçirdikleri demir toka ve halka olduğunu söylemiştir.⁷⁶¹ Ezgân”; Zegan kelimesinin çoğuludur. İki taraftan sakalın birleştiği yere denir. Mukmeh: İsmi mef’ul sığasında bir kelime olup, başın yukarı kalkık olmasıdır. Sed: Hem fetha ile hem de damme ile okunabilen bu kelime insanın ulaşmak istediklerine ulaşmasını engelleyen tüm manilere verilen addır. “Ağşeyna”: Gözlerin üzerine bir perde gelmesi sebebi ile görememek demektir.⁷⁶²

Ayetler dikkatle incelendiğinde inkârcıların psikolojik durumu temsili bir anlatımla verildiği, diğer ayette onların ahiretteki durumlarının ifade edildiği görülecektir. Üçüncü ayette verilen ve inkârcıların gözlerinde perde olmasından dolayı doğruyu görememeleri burda temsili bir anlatım olduğuna işaret etmekte ve onların ahiretteki hallerinin anlatıldığını ileri sürmekte şeklindeki görüşü zayıflatmaktadır. Çünkü ahiret gününde bütün inkârcılar içinde buldukları durumun kötülüğünü bütün çıplaklığı ile görecektir. İlgili Kur’anî ifadeler bulunmaktadır.⁷⁶³; inkârcıların ayette kör olmalarının ne anlama geldiği konusunda “*Kim bu dünyada körlük ettiyse ahirette de kördür, yolunu daha da şaşırmıştır.*”⁷⁶⁴ Ayeti ile “*Her kim de benim zikrimden (Kur'an'dan) yüz çevirirse mutlaka ona dar bir geçim vardır. Bir de onu kıyamet gününde kör olarak yaratırız. O da şöyle der: "Rabbim! Dünyada gören bir kimse olduğum halde, niçin beni kör olarak yarattın?"*”⁷⁶⁵ ayetleri aslında onların dünyada ki hallerine istinaden Allah’ın onlara olan öfkelerini anlatan ifadelerdir. Devamında gelen ayetler de ise inkârcılıklarına devam eden bu zümre kendilerini kuşatan ve hareketlerini yönlendiren nefis, şeytan; dışarıda insanın nefsi temayüllerini harekete geçirecek nesnelere nedeniyle boyunlarına çenelerine kadar dayanan boyunduruklar geçirilmiş insanlara benzemektedirler. Bu boyunduruklar sebebi ile kafaları yukarı kalkmış aşağısını görmek için sanki gözleri aşağıya kaymış gibidir. Bu nedenle etraflarındaki gerçekleri ve hidayet kaynağını göremezler. Sahip oldukları kibir ve böbürlenme kendilerini inandıkları değerlere köle ettiklerinden

⁷⁶¹Elmalılı, Hak Dini Kur’ân Dili, 6: 401

⁷⁶²Elmalılı, Hak Dini Kur’ân Dili, 6:401-402; Muhammed İzzet Derveze, *Tesîru’l-Hadîs*, Dâru İhyâi’l-Kutubi’l-Arabiyye, 1383, Kahire, 3:21

⁷⁶³ *İbn-i Atıyye*, el-Muharraru’l-Vecîz, 4:446-447

⁷⁶⁴ İsrâ 17/72

⁷⁶⁵ Tâhâ 20/124-125

“Varlığımızın delillerini,(kâinattaki uçsuz bucaksız) ufuklarda ve kendi nefislerinde onlara göstereceğiz ki, o Kur'an'ın gerçek olduğu onlara iyice belli olsun. Rabbinin, her şeye şahit olması yetmez mi?”⁷⁶⁶ ayetinde sözü edilen gerçekleri, göremezler. Boyunlarına halkalar geçirilmesi onların rüzgâr önünde uçan bir yaprak misali iradesiz varlıklar olduğu anlamı taşımamaktadır. Bilakis yukarıda belirttiğimiz etkenler, arzular, kibir ve böbürlenmelerine neden olan varlıkları ellerinden gideceğine dair yanlış inanışları, onların gerçeği görmesine engel olmaktadır. Bu da insan iradesi sonucunda meydana gelen bir eylemdir. Zira bunlar birer cezalandırma aracıdır, ceza ise suçun karşılığıdır.⁷⁶⁷ Bu konuda Râzi ve Elmalı'da şu ilaveleri yapar; Önlerine konan sed'den kastedilen, onların hali hazırda bir dünya hayatını yaşadıkları ve bu dünya hayatında doğru yol üzere olmaları gerekirken önlerindeki sed buna engel olur ve doğru yol üzere olmayı başaramazlar.⁷⁶⁸

Arkalarında ki “sed”den ne kastedildiğini farklı açılardan ele alabiliriz;

1-İnsanda yaratılıştaki var olan Allah'ın tüm kullarına verdiği bir hidayet vardır ki buna fitri hidayet denilir. Kâfir bu hidayeti terk eder. Bir de nazarî (sonradan insanın iradesi, bilgi ve tecrübesi neticesinde elde ettiği) bir hidayet vardır ki, kâfir bunu idrak edemez. Sanki Allah şöyle der: Onların önüne bir sed koyduk böylece hidayet yoluna gidemezler. Bir de arkalarına sed koyduk ki, yaratılışlarında var olan ve adına nazarî hidayet dediğimiz hidayete ulaşamazlar.⁷⁶⁹

2- İnsanın başlangıcı ve dönüş yeri mutlaka Allah olacaktır. Kâfirin gözü kör olur da kendisine yaklaşan Allah'a döneceği gerçeğini ve kendisini geçmişte Allah'ın yarattığını göremez.⁷⁷⁰

3- Bu ayet eğer kelimelerin zahirinden anlaşıldığı gibi anlaşılrsa o halde insanın bir istikamet üzere olması bir anlam ifade etmez. Çünkü olan her şey

⁷⁶⁶ Fussilet 41/53

⁷⁶⁷ Râzi, *Tefsîru Kebîr*, 26:255; Elmalı, Hak Dini Kur'an Dili, 6: 4010

⁷⁶⁸ Râzi, *Tefsîru Kebîr*, 26:255; Elmalı, Hak Dini Kur'an Dili, 6:4010

⁷⁶⁹ Râzi, *Tefsîru Kebîr*, 26:255

⁷⁷⁰ Râzi, *Tefsîru Kebîr*, 26: 255

Allah'ın istemesi ile meydana gelmiştir. Böyle bir durumda olan insanın hem önüne hem de arkasına bir sed konulması onun helak olması demektir.⁷⁷¹

4- Bazı müfessirler sed kelimesini sapıklık, hakkın önüne konulan engeller şeklinde anlarken bazıları da Peygamber (as)'nin Medine'ye hicreti akşam onu öldürmeye karar veren müşriklerin peygamber(as)'yi görmemeleri için gece karanlığını Allah tarafından getirilmesi şeklinde anlamıştır.⁷⁷²

O halde Allah'ın insanların önüne ve arkasına sed koyması onların basiretsizliği nedeniyle helak olacak olmalarıdır.⁷⁷³Bazı müfessirlere göre “*Muhakkak ki Biz, onların boyunlarına, çenelerine kadar halkalar (zincirler) kıldık (geçirdik). Bu sebeple onlar, başları yukarı kaldırılmış olanlardır.*”⁷⁷⁴Ayetinde, inkârcıları böyle bir davranışa sevk eden amil, sahip oldukları maddi ve manevi imkânlardan başkalarının yararlanmasını istememeleri onları, Allah yolunda infak etmekten alıkoyduğuna işaret etmektedir.⁷⁷⁵ Halkaların çenelere kadar dayandığı belirtilen ve “onlar” zamiri ayetin ilerisinde gelen “eller” anlamındaki kelimeyle aynı anlamı taşımaktadır Bir başka ifade ile onlar sanki elleri boyunlarını bağlamış anlamına gelmektedir. Öyleyse Allah'ın inkârcıların önüne ve arkasına koyduğu Sed'in anlamı onların basiretsizliğinden başka bir şey değildir.⁷⁷⁶ “*Ve onları uyarsan da uyarmasan da onlar için eşittir. Onlar âmenû olmazlar (Allah'a ulaşmayı dilemezler)*”⁷⁷⁷Ayetinde ise, peygamberlerin görevinin sadece tebliğ olduğu, insanların hidayete erip ermemesin de onların bir dahli olmadığı ve olamayacağı vurgulanmaktadır. Ayrıca bu söylediklerimizi “*Onlar muhakkak ki kâfirdirler. Onları ikaz etsen de etmesen de onlar için eşittir (birdir), mü'min olmazlar. Allah onların kalplerinin üzerini ve işitme (sem'i) hassasının üzerini mühürledi ve görme (basar)*

⁷⁷¹ Râzi, *Tefsîru Kebî*, 26 :255

⁷⁷² Bağdadi, *Tefsîru'l-Maverdî en-Nuketü ve'l-Uyûn* 5:8

⁷⁷³ Râzi *Tefsîru Kebî,r* ,26: 255; Elmalılı, Hak Dini Kur'ân Dili, 6: 404

⁷⁷⁴ Yasin 36/8

⁷⁷⁵ Taberî, *Câmiu'l-Beyân* 22:151; Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Abdillâh eş-Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, Dâru ibni Kesîr, Dimeşk, 1414, 4:414; Kuşeyrî, *Tefsîru Kuşeyrî*, 3:212

⁷⁷⁶ Râzi, *Tefsîru Kebîr*, 26:255; Elmalılı, Hak Dini Kur'ân Dili, 6:404

⁷⁷⁷ Yasin 36/10

*hassasının üzerine gışavet (perde) çekti. Onlar için azîm (büyük) azap vardır.”*⁷⁷⁸ ayetleri de desteklemektedir.

Beydâvi bu ayetin nüzul sebebi olarak şu olayı ; “Beni Mahzum kabilesinden birisi Ebu Cehil’e gelerek Peygamber efendimizin başını parçalamak istediğini söyledi. Sonra eline bir taş alarak peygamberimizin yanına geldiğinde, boğazına kadar iki büklüm oldu ve taş eline yapıştı. Büyük uğraşlarla elindeki taştan kurtulabildi. Beni Mahzum kabilesinden başka biri bunu ben yapabilirim dedi. Eline bir taş aldı ve gittiğinde Allah onun gözlerini kör etti.”⁷⁷⁹ Ayetin akışına baktığımızda Beydâvi’nin bu yorumuna hiç katılmak mümkün gözükmemektedir. Çünkü ayette maddi bir körlükten ziyade Allah’ın yolundan ayrılan sapkınların nefis ve arzularına uymaları sebebi ile hakkı göremedikleri, bu nedenle de Allah’ın rahmetinden uzaklaştırıldıkları anlatılmaktadır. Öte yandan peygamberimizin müşriklerle olan mücadelesine baktığımızda meydana gelen olayların Allah’ın takdir ettiği sünnetullah muvacehesinde gerçekleştiğini görüyoruz. Uhud savaşında peygamberimizin dışının kırılması da buna bir örnek teşkil etmektedir.

Tüm bu açıklamaların ve tefsirlerin ışığında insanı anatomik ve psikolojik açıdan en doğru niteleyen kaynağın Kur’an-ı Kerîm ve onu en iyi bilen de onu yaratan olduğunu söyleyebiliriz. “*O her türlü yaratmayı gayet iyi bilir.*”⁷⁸⁰ Kur’an ve hadisler, varlık âleminin bir parçası olan insanın şerre karşı çok meyil eden özelliklerine rağmen temizliğini kabul eder .. “*Biz insanı en güzel biçimde yarattık. Sonra da onu aşağıların aşağısına indirdik.*”⁷⁸¹ ayetleri de insanda var olan saflık ve temizliğin sonradan ortaya çıkan çevresel ve diğer etkenlere bağlı olduğunu ifade etmektedir.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi insanın yaratılış kodları içerisine farklı eğilimlere yönelebilecek, hayır veya şerrin kendisini etkileme oranına göre ikisinden birini kabul ederek iyi ya da kötü insan olabilme kabiliyeti vardır. Nitekim insan bir taraftan hak duygusu, iyilikseverlik anlayışı, âdil, dürüst ve

⁷⁷⁸ Bakara 2/6-7

⁷⁷⁹ Beydâvi, *Envâru’t-Tenzîl* ,4:264

⁷⁸⁰ Yâsîn , 36 / 79.

⁷⁸¹ Tîn , 95 / 4-5.

cömert olma arzusu taşırken, diğer taraftan da Ebedi yaşama,⁷⁸² Taklitçilik ve atacılık,⁷⁸³ şehvet,⁷⁸⁴ acelecilik,⁷⁸⁵ haset⁷⁸⁶, cimrilik,⁷⁸⁷ nankörlük,⁷⁸⁸ öfke ve unutkanlık⁷⁸⁹, cahillik ve zalimlik,⁷⁹⁰ tartışmacı yapısı⁷⁹¹, kan dökücü fesatlığı⁷⁹² ihtiras, gibi olumsuz eğilimlere sahiptir.⁷⁹³ Tüm bu özellikleri ile onu yaratanın da Allah olduğu hakikati asla göz ardı edilmemelidir. Dolayısı ile insanlar yaratılış özelliklerine muhalif bir davranış sergilemeleri imkân dâhilinde değildir. Çünkü “*Her biri kendi aslî tabiatına göre hareket eder*”⁷⁹⁴ ayet-i kerimesi de, bunu teyit etmektedir.

İnsan kelimesine nispet edilen iki kökü bulunmaktadır. Ünsiyet anlamı taşıyan köke nispet edildiğinde anlamı arkadaşlık, cana yakın olmak manaları taşırken, nisyan kökü esas alındığında; unutmak, yabancılaşmak anlamları taşımaktadır.⁷⁹⁵ İsfehânî’ye göre, insan kelimesi bu isimle anılması kendi cinsleri ile birlikte uyum içerisinde yaşayabilme özelliğinin bulunması diğer taraftan da çok unutkan bir varlık olması nedeniyledir.⁷⁹⁶ Çünkü insanın yukarıda belirttiğimiz çift yönü ona verilen isimde çift yönlü olmasına neden olmuştur. İşte Kur’an insanın bu yönüne işaret etmektedir; “*Biz insanı en güzel biçimde yarattık, sonra onu aşağıların aşağısına indirdik.*”⁷⁹⁷ Âyette geçen “ahsen-i takvîm”, şeklinde anlatılan insanın iyi ve güzel yönü iken, esfel-i safilîn ise bireysel ve çevresel özelliklerine bağlı olarak sonradan meydana gelen ve insanın kötü yönünü temsil eden yüzüdür. Şu ayette bunu desteklemektedir; “*De ki: Herkes kendi mîzaç ve meşrebine göre iş yapar. Bu durumda kimin doğru bir yol*

⁷⁸² Şuarâ 26/129

⁷⁸³ Bakara 2/170

⁷⁸⁴ Al-i İmran i 3/14

⁷⁸⁵ İsrâ 17/11

⁷⁸⁶ Nîsa, 4/128

⁷⁸⁷ İsrâ 17/100

⁷⁸⁸ Hûd 11/9-11

⁷⁸⁹ Âl-i İmrân3/119 vd

⁷⁹⁰ Ahzâb 33/72

⁷⁹¹ Kehf 18/84

⁷⁹² Bakara 2/230

⁷⁹³ Şevki Saka, *Yabancılaşma Karşısında Kur’ân*, İrşad kitaplığı, Ankara, 1997 , 112 – 113.

⁷⁹⁴ İsrâ Sûresi, 17 / 84.

⁷⁹⁵ İlhan Kutluer, “İnsân” Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 22(2000), 320-321.

⁷⁹⁶ Râğib el-İsfehânî, Müfredât, 34-35.

⁷⁹⁷ Tîn , 95 / 4-5.

*tuttuğunu Rabbiniz en iyi bilendir.”*⁷⁹⁸ Diğer taraftan insan insan kişiliğinin olumlu veya olumsuz şahsiyet tiplerinin karakter ve mizaç yapıları, düşünce ve davranış tarzları Kur’ân’ın çeşitli âyetlerinde anlatılırken, nefis, kalp, karakter, mizaç ve huyun olumlu veya olumsuz etkilerinden ve bu sebeple ortaya çıkan olumlu veya olumsuz davranış biçimlerinden bahsedilmektedir.

Bunlardan “nefs” heva anlamında da kullanılmaktadır. Heva ise dinde hoş karşılanmayan kötü arzu ve isteklerdir. Bu anlamda nefis ister helal olsun, ister haram olsun elde edilme imkânı bulunan her şeyi arzu etme, dünya ve mal sevgisi, insanların mal ve şehvete olan düşkünlüğü ve hırsı anlamları taşımaktadır.⁷⁹⁹ Dikkat edilirse insan kişiliğinin oluşumunda etkili olan nefis ve onun uzantıları, imtihan maksadı ile yaratılan insanoğlunun yaratılış kodlarına Allah tarafından işlenmiştir. Bunun bu yapıda olması dünya hayatında ki imtihanın gereğidir. Nefs tabiatındaki diğer varlıklara kıyasla etkin bir güce sahiptir. Dolayısıyla hiçbir zaman durağan olmayıp, sürekli değişim ve gelişime açıktır. Bunun sonucu olarak insan, nefis sayesinde zamanla olgunlaşma imkânına sahip olduğu gibi, bütün yaratıkların en aşağısı da olabilmektedir.⁸⁰⁰ “*Nefsini kötülüklerden arındıran kurtuluşa ermiş, onu kötülüklerle gömen de ziyan etmiştir*”⁸⁰¹ âyeti de nefsin terbiye edilebileceğine işaret etmektedir. Bu âyete göre, insan nefsi yaratıcı tarafından, iyilik ve kötülük eğilimleri yerleştirilmiştir. Hangi şeyin iyi, hangi şeyin kötü bir davranış olduğu insanın nefsinde potansiyel olarak mevcuttur. Allah, ona doğuştan iyiyi ve kötüyü temyiz etme yeteneği vermiştir.⁸⁰² İnsanın ruh dünyası, duyguları, istek ve arzularını içine alan nefis, insan davranışlarını ve kişiliğini etkileyen en önemli faktörlerden biridir. Sed kavramı bu doğrultuda düşünüldüğünde Allah merkezli anlatımda iyi anlaşılmalıdır.

Bir diğeri olan kalp İslam’da, insanın gönül dünyası, duygu, düşünce ve davranışlarının merkezi ve insan şahsiyetini olumlu veya olumsuz olarak etkileyen en önemli etkenlerden birisidir. Kalbin iki anlamı vardır: Birincisi diğer

⁷⁹⁸ İsrâ, 17 / 83 – 84.

⁷⁹⁹ Muhammed b. Lütfi Sabbâğ, *el-İnsân fi’l-Kur’ân*, Beyrut: el-Mektebü’l-İslamî, 1992, 269.

⁸⁰⁰ Şihâbud’dîn Mahmud b. Abdullah el-Hüseynî el-Alûsî, *Rûhu’l-Meânî fi Tefsîri’l-Kur’âni’l-Azîm ve’s-Seb’ul-Mesâni*, Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut, 1415, 15:396

⁸⁰¹ Şems 91/9-10

⁸⁰² Mevdûdî, *Tefhîmü’l-Kur’ân*, 7:135

yaratıklarda olduğu gibi insanın sol tarafına yerleştirilmiş olan vücuda kan pompalayan organdır ki burada biz bunu kastetmiyoruz. İkinci anlamı konumuzla ilgili olan kalptir ki, sevgi, nefret, kin, anlayış, korku gibi duyguların hissedildiği, iman ve inkârın yer edindiği yer, emir ve yasakların eyleme dönüştüğü hareket noktası, iyi ve kötü eylemlerimizin kaynağıdır. Müminlerin kalplerinde hissettiği ona haz ve yön veren birçok duyguyu kâfir ve münafıklar hissetmeyebilir. Çünkü kalp yüksek ilahi duyguların doğduğu yerdir. İnsan, kalbi ile değerlidir. Kâfirin kalbine ise bu duygular ve hisler doğmaz. Çünkü onların kalpleri ölüdür.⁸⁰³ Kalp insan davranışlarına etki eden önemli bir faktördür. Varlığımızda mevcut olan gönül, ruh ve idrak dünyamız olan kalp, Allah'ın insanları yaratmış olduğu fitrata uygundur; doğru, hayır ve güzel olan şeyleri kabul etmeye hazırdır. Fıtratı bozacak ve değiştirecek duygu ve düşünceler kalbe hâkim olduğu zaman, şeytanın vesveselerinin, nefsin heva ve arzularının, azgınlık ve dalaletin merkezi olur. Bu durum insanı kötü bir tip olmaya iter. Hadis'te, "Vücutta bir et parçası vardır ki o iyi olduğu zaman bütün vücut iyi olur, o bozulduğu zaman bütün vücut bozulur. Dikkatli olun o, kalptir."⁸⁰⁴

Fıtrat kelimesi bilindiği gibi "bir şeyi ilk yapmak, yarmak, ikiye ayırmak, yaratmak, icat etmek" manalarına gelen "fatara" kökünden isim olup "yaratılış, belli yetenek ve yatkınlığa sahip oluş" anlamında kullanılır.⁸⁰⁵ Bazı İslam âlimlerine göre fıtrat, ilk yaratılış halidir demektir. Bundan da her insanın yaratılış itibarıyla İslam'ı kabullenmeye uygun ve hazırlanmış olarak selim bir halde yaratılışı kastedilmektedir.⁸⁰⁶ Diğer bir ifadeyle fıtrat, insanın yaratılışındaki arzu, istek ve yönelişleri, ihtiyaçları; farklı istidat, kabiliyet ve yeteneklerini toplayan ve insanın nefis ve ruhunun derinliklerinde Allah tarafından kodlanarak yerleştirilmiş, insanın tabiatıdır.⁸⁰⁷ Buna göre fıtrat ilk yaratılış anında varlık türlerinin temel yapısını, karakterini ve henüz dış tesirlerden etkilenmemiş olan ilk durumlarını belirtir.

⁸⁰³ Osman Kara, "Kur'an'a Göre İnsân Şahsiyetine Etki Eden Faktörler" *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy 25, 19(2012/1), 8

⁸⁰⁴ Buhârî, "İman", 39.

⁸⁰⁵ Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-Ayn*, 5, 119; Firûzâbâdî, *Kâmûs*, 2:114

⁸⁰⁶ Zemahşerî, *Keşşâf*, 3, 479; Beğavî, *Tefsîru Beğavi*, 6, 269

⁸⁰⁷ Osman Kara, Kur'an'a Göre İnsân Şahsiyetine Etki Eden Faktörler, 11

Tüm bu söylediklerimizden varmak istediğimiz nokta, insan denen varlığı yukarıda bahsettiğimiz olumlu ve olumsuz eğilimleri ile yaratan, imtihan dünyasında önüne bunlara ilaveten şeytan ve onun aldatmacalarını koyan Allah olduğu hususuna dikkat çekmektir. Diğer taraftan insanın yaratılışın da var olan fitri hidayeti kâfir terk eder. İnsan iradesi, bilgi ve tecrübesi neticesinde elde ettiği bilgi ve kazanımlar neticesinde bu hidayeti terk eder. Ayrıca insanın başlangıcı ve dönüş yeri mutlaka Allah olacaktır. Kâfirin gözü kör olur da kendisine yaklaşan Allah'a döneceği gerçeğini ve kendisini geçmişte Allah'ın yarattığını göremez. Böyle bir durumda olan insanın hem önüne hem de arkasına bir sed konulması onun helak olması demektir. Bazı müfessirlerin sed kelimesini sapıklık olarak tanımlaması, hakkın önüne konulan engeller şeklinde anlaşılmasına bazıları da Peygamber (as)'nin Medine'ye hicreti akşam onu öldürmeye karar veren müşriklerin peygamber(as)'yi görmemeleri için gece karanlığını Allah tarafından getirilmesi şeklinde anlaşılması neden ayetin Allah merkezli bir anlatımla verildiğini ortaya koymaktır. Görüldüğü üzere insanı bu minval üzere yaratan Allah'tır, o halde bu üslubun kullanılması da son derece normal ve doğaldır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İLAHİ OLGU VE OLAYLARIN ALLAH MERKEZLİ ANLATIMI

Kur'an, Yaratıcı ile yaratılan arasında iletişim sürecini oluşturan mesajlar içeren bir kitaptır. O, Allah odaklı bir kitap olmasına rağmen muhatabı eşref-i mahlûk olan insandır. İnsanın maddi ve manevi gelişimi, bu alanlarla kuracağı sağlıklı iletişime bağlıdır. Allah merkezli bu iletişim ile insanda murat ettiği tekâmülün gerçekleşmesi için çok yönlü metotlar kullanmıştır.

Modernitenin beraberinde getirdiği, insanın kendine ve çevresine yabancılaşma süreci, insanoğlunu mutsuzluğa ve mânevi doyumsuzluğa sürüklemiştir. Dolayısıyla insanlık, psiko-sosyal açıdan her geçen gün büyük bir çıkmaza sürüklenmektedir. İnsanın maddi ve mânevi doyuma ulaşamamasının sebebi; gerek Allah'la gerekse kendi ve diğer varlık alanlarıyla sağlıklı bir iletişim ve ilişki kuramamış olmasıdır. İnsanı bir bütün olarak ele almayan; insanın mânevi yönünü görmezden gelen tek yönlü bütün çalışmalar bu anlamda yetersiz kalmaktadır. Kur'an'ın ortaya koyduğu ve gerçekleştirdiği iletişim ise, çok yönlü, hakka ve hakikate bağlı, barışa ve iyiliğe yönelik bir süreçtir. Dolayısıyla Allah'ın insanla iletişim alanı, ilahi mesajların varlık alanını oluşturmaktadır. Yaratıcı ve yaratılan arasında bu iletişimin başlaması ve gelişmesi, sözel veya sözel olmayan unsurlarla sağlanır. Bu sürecin ana hedefi ise, Allah-insan ilişkisinin Rab-kul ilişkisine dönüşmesini sağlamaktır. Bunun sağlanması halinde, Allah ile insan arasında sağlıklı bir iletişime bağlı olarak merkezinde Allah olan bir düzeninin ve ortamının kurulması ile mümkün olabilecektir.

İşte bahsettiğimiz bu düzen ve ortamın kurulması için ilahi hitabı sahibi olan Allah gönderdiği mesajların varlık alanı olan âlem üzerinde kendi kudretini göstermek ve buna bağlı olarak kamil insan isteğine hayatiyet vermek için eylemi kendisine ait olan İlahi olgu ve olayları ile adına mucize denilen olağanüstü olgu

ve olayları peygamber olarak gönderdiği insanın elinden gerçekleştirmektedir. Bu şekilde imanî bir hareketliliği sağlayan Allah, bu inanç halinin devamının sağlanması için eskatolojik olgu ve olayları da ben merkezli bir üslupla anlatmaktadır. Başından beri ifade ettiğimiz gibi Kur'an'ın Allah merkezli anlatımının temel hedefi kudret vurgulu ilah anlayışını ön plana çıkarmak olup bu ilah anlayışına bağlı olarak da Allah-insan ilişkisinin Rab-kul ilişkisine dönüşmesini gerçekleştirmektedir. İşte bu durumun net bir şekilde anlaşılması için İlahi olgu ve olaylardan mucize ve eskatolojik olgu ve olayları en son konu olarak işledik. Böylece imkânsızlık kendisi için mümkün olmayan bir ilahî ve bu ilahın, varlık alanında nasıl bir insan ve toplum murat ettiğinin net bir şekilde anlaşılmasını amaçladık.

3.1. Eylemi Allah'a Ait Olgu Ve Olayların İnsan Merkezli Anlatımı

İnsanoğlu olağanüstü hadiselerle daima ilgi duymuş, fitrî yapısında hazır halde bulunan merak ve keşfetme arzusu onu bu tarz olayların keyfiyetini araştırmaya sevk etmiştir. Bu sebeple insan, sebebini bilmediği bir takım olayları bazen olağanüstü olmakla nitelerken, sebebine vakıf olduğunda tabîî bir durum olarak da izah etmiştir.⁸⁰⁸ Şüphesiz insanın merak ettiği ve ilgi duyduğu olaylardan biri de mucizedir. Bu anlamda mucizeler, insanın anlamak ve sırrına erişmek istediği harikulade olaylardır. İşte insanın anlamak ve sırrına vakıf olmak istediği bu olağanüstü olayların bir beşerin elinden meydana gelmesi olaya farklı bir boyut kazandırmaktadır.

Mucizeler aslında sadece Allah'ın yapabileceği bir olay ve olgudur. Fakat Kur'an'da Allah'a ait olan bu olgu beşer(peygamber) elinden gerçekleşmektedir. Bu durum Allah merkezli anlatıma zıt bir anlatım şeklidir. Çünkü Allah'a ait olan bu eylem insan üzerinden anlatılmaktadır. Bu konu Allah merkezli anlatımın bir başka açıdan netleşmesini sağlayacaktır. İşte bu bölümde mucize gibi olağanüstü bir olayın bir beşer olan peygamber elinden meydana gelmesinin hikmetlerini ortaya koymaya çalışacağız.

⁸⁰⁸ St. Thomas Aquinas, "Mucizeler" , *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, çev. Halil İbrahim Bulut, 8(2003), 103-106, 104.

3.1.1. Mucize

Tarihî süreçte mucizenin amacı değişmezken yöntemi çoğu defa farklılık göstermiştir. Çağın dili ile uyum içerisinde bazen hissî bazen de aklî mucize türleri ilahî bir yöntem olarak tercih edilmiştir. Anlaşılan odur ki mucizeler, gönderilen peygamberi tasdik etme ve muhatabı ilahî hakikate davette periyodik olarak tarihî ve sosyo-kültürel yapıyı dikkate almıştır. Genel anlamda fizikî yasaların bir istisnası olarak kabul edilen hissî mucize, duyular yoluyla muhatabı etkilemeyi öncelikle; buna mukabil aklî mucize ile insanın daha çok düşünsel boyutuna çağrıda bulunulmuştur.

Kur'an-ı Kerim, peygamberlik iddiasında bulunanların gerçekten Allah tarafından görevlendirilip görevlendirilmediklerinin tespiti için Allah'ın onlara tabiat kanunlarını aşan bir takım olağanüstü olaylar bahsettiğini bildirir. Mucize, nübüvvet iddiasında bulunan zatın, sözlerinin doğruluğuna delil olmak üzere, peygamberliğini ilan ettiği sırada, beşer kudretinin üstünde ve tabiat kanunlarına aykırı olarak meydana koyduğu aklî, hissî veya haberi delillere denilir.⁸⁰⁹ “Acz” sözlükte “*bir şeye güç yetirememek; öne geçmek, başkalarını âciz bırakmak; engel olmak, hızını kesmek; kararsızlık; bir şeyin sonu ve arkası*” gibi anlamlara gelir.⁸¹⁰ Akaid ve Kelâm kitaplarında mucizelerde bulunması gerekli olan bazı özellikler sıralanmıştır. Buna göre bir hadisenin mucize olarak kabul edilebilmesi için; ilâhî bir fiil olması, olağanüstü bir tarzda zuhur etmesi, peygamberlik iddiası ve meydan okuma ile birlikte meydana gelmesi, peygamberin iddiasına uygun ve iddiadan hemen sonra zuhur etmesi gibi şartlar zikredilmiştir.⁸¹¹ İslam âlimleri, inkârcıları ikna etmek üzere peygamberler tarafından ortaya konulan mucizeleri konusu ve gayesine göre tasniflere tabi tutmuşlar, özellikle hissî ve aklî mucize türüne ağırlık vermişlerdir.

Peygamberlerin hayatı incelendiği takdirde, hayatlarının sosyo-psikolojik ve tabii kanunlar çerçevesinde cereyan ettiği görülür. Bir beşer olarak ihtiyaçlarını

⁸⁰⁹ Halil İbrahim Bulut, “Mucize”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 2005, 30: 350-352.

⁸¹⁰ İbn Manzûr, *Lisânu'lArab*, 369; Zebîdî, *Tâcu'l-Arus* 15: 200.

⁸¹¹ Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî el-Bâkîllânî, *el-Beyân 'ani'l-fark beyne'l-mu'cizat ve'l-kerâmât ve'l-hiyel ve'l-kehâne ve's-sihr ve'n-nârinât*, (nşr. Richard J. Mccarthy), Beyrut 1958, 45

karşılama dışında yollara başvurmamışlar ve söz konusu ihtiyaçlarını gidermede diğer insanlardan farklı davranmamışlardır. Hastalandıkları ve şifa buldukları, hüznünlendikleri ve sevindikleri, Hz. Peygamberin yiyecek bir lokma ekmek bulamayıp günlerce aç kaldığı hususları kaynaklarda bildirilmektedir. Bu anlamda peygamberlerin peygamberlik hayatı ve buradaki başarıları incelendiğinde, bunun psiko-sosyal ve tabii kanunlar çerçevesinde gerçekleştiği görülür. Bütün peygamberler içinde bulunduğu şartların aleyhinde olmasına bakmaksızın ilâhî vazifesini yerine getirmek için maddî ve manevî baskı ve işkencelere sabırla tahammül etmesini bilmişlerdir. İnanmayanların baskıları onların hedef ve metotlarında bir değişiklik yapmadığı gibi onların mal, şöhret ve benzeri tekliflerine de iltifat etmemişlerdir.⁸¹² Bilakis tebliğ görevlerini yerine getirmenin gayreti içinde olmuşlar, en büyük kahramanları bile hayrette bırakacak kadar davalarında samimi, inançlı, istekli ve kararlı davranmışlardır. Bu uğurda önüne çıkan bütün fırsatları değerlendirmişler, “Ben Allah’ın elçisiyim. O, nasıl olsa beni başarılı kılacak” diyerek yapması gereken her hangi bir şeyi ihmal etmeyi düşünmemiştir.

Bir peygamber için en zor şey, nübüvvetinin ilk yıllarında henüz kendisine inanan ve destekleyen birilerinin olmadığı bir dönemde, vazifesini yerine getirmesi ve taraftar bulabilmesidir. Çünkü nebi, içinde yaşadığı toplumun inancına, değer yargılarına ve âdetlerine aykırı yeni kurallar getirir. Sonuçta, toplumun dinî, sosyal ve ekonomik dengeleri değişir. Bu ise, aristokrat zümrenin kabullenemeyeceği bir durumdur. Peygamberin bu zümreyle anlaşarak tebliğ vazifesini yerine getirmesinin de imkânı yoktur. Nitekim Âdem (as) ile başlayan peygamberlik serüveninde hiçbir peygamber, inanmayanlarla anlaşma yoluna gitmemiş, aksine onların dinlerine ve putlarına meydan okumuş ve atalarının cehennemde olduğunu açıklamaktan geri durmamıştır.⁸¹³ Peygamberler, siyasî ve ekonomik açıdan desteklenmeye muhtaç olduğu bir dönemde bütün bunları yapmıştır. Ancak taleplerin yoğunlaştığı bir anda tam yeri ve zamanı gelmişken

⁸¹² Ali b. Rabben Taberî,; *ed-Dîn ve’l- devle fî isbâti nübüvveti’n-Nebî* nşr. Âdil Nüveyhiz, Beyrut, 1982, 108-113; Neseî, Ebü’l-Muîn, *Tebziratü’l-edille fî’l- kelâm*, nşr. Claude Salame, Dımaşk 1990-93, I, 493-495; Râzi, *el-Erba’în fî usûli’l-dîn*, nşr. Ahmed Hicazi es-Seka, Kahire 1986, II, 91.

⁸¹³ Mâtürîdî, *Kitâbü’l-Tevhîd*, nşr. F. Huleyf, İstanbul 1979, 203, 208; Kâdî Abdülcebbar, *Tesbîtü delâli’n-nübüvve*, nşr. Abdülkerîm Osman, Beyrut 1386/1986, 4-8.

muhataplarını ikna etmek için hissî mucize göstermek hem peygamberler hem de imanla mükellef tutulmak istenen muhatap toplumun beklediği bir alternatif olarak karşımıza çıkmaktadır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi yıllar boyu kabul edilmiş ve hiçbir tereddütün hâsıl olmadığı inanç ve anlayışların bir çırpıda terkedilmesi ne o dini tebliğ eden peygamber tarafından ne de muhatap toplum tarafından beklenen bir durum değildir. Bu anlamda peygamberler tarihine bakıldığında Hz. Mûsâ ve Hz. İsa, henüz peygamberliklerinin ilk anlarında insanları hayrete düşürecek hissî harikalar göstermiş ve doğruluklarını bu şekilde ispata çalışmıştır. Mesela Hz. Mûsâ, peygamberlikle görevlendirilip Firavun ve adamlarına gönderildiğinde onları ikna etmek ve doğruluğunu ispat etmek üzere asa ve parıltılı el mucizelerini göstermiştir.⁸¹⁴

İnsanın Yüce Allah'ın elçisi olduğunu söylemesi gerçekten büyük bir iddiadır. Bu iddianın ispatlanabilmesi için çok ama çok açık bir delile ihtiyaç vardır ve insanlar bu delil neticesinde onun peygamber olduğuna tanıklık ederler. Bu sebeple onlar, peygamberlerin doğru olup olmadıklarını, kendilerini kandırıp kandırmadıklarını test etmek ve Yüce Allah ile irtibatlarını öğrenmek amacıyla mucize getirmelerini veya tehdit edildikleri azabı getirmelerini istemişlerdir. Onların bu istekleri Kur'an'da şöyle belirtilmektedir: *“Dediler ki: “Ey Nûh! Bizimle tartıştın ve tartışmayı uzattın. Eğer doğru söyleyenlerden isen, haydi kendisiyle bizi tehdit ettiğin azabı getir.”*⁸¹⁵ Ad kavmi de Hz. Hûd'a şöyle demişti: *“Onlar, “Sen bize tek Allah'a ibadet edelim, atalarımızın ibadet edgeldiklerini bırakalım diye mi geldin? Eğer doğru söyleyenlerden isen, haydi bizi tehdit ettiğin azabı bize getir ” dediler.”*⁸¹⁶

Kur'an kıssalarının amacı okuyucuya, hayat içindeki yaşanmışlıklardan ibret sunmaktır. Burada Musa (as) kıssası içinde anlatılan asa mucizesinin Allah merkezli bir eylem olmasına rağmen neden insan üzerinden anlatıldığını konu edinen ilgili ayetleri ele anlamaya çalışacağız. Kıssalardaki bazı anlatımlar temsili anlatım içerisinde ele alınmıştır. Ayetlerde, asanın asli şeklinden farklı bir şeye dönüşmesi, sünnetullah'a aykırı olduğu gerekçesi ile temsili anlatıma örnek olarak

⁸¹⁴ A'râf 7/107; 117-118; Tâhâ 20/19-21, 65-69; Şu'arâ 26/32, 45; Buhârî ,27/10; Kâsâs ,28/31;

⁸¹⁵ Hûd , 11/32

⁸¹⁶ A'râf 7/70

verilmesi tarihsel bağlamı içerisinde ayeti okumamaktan kaynaklanmaktadır. Burada olayın tarihsel bağlamı içindeki anlatımını verdikten sonra Allah merkezli bir olgunun neden insan merkezli bir anlatımla verildiğini anlamaya çalışacağız.

Musa (as)’ın asası, ailesi ile birlikte Medyen’den ayrılıp tuva vadisinde Allah (cc) ile konuşması sırasında sahneye çıkmaktadır. Konumuz, asa ile ilgili ayetler olduğu için kıssa içinde asanın geçmiş olduğu ayet bölümlerini ele alacağız.

“O sağ elindeki de ne, ey Musa? O, benim asamdır, dedi, ona dayanırım, onunla davarlarımı yaprak silkelerim; benim ona başkaca ihtiyaçlarım da vardır. Buyurdu ki bırak onu ya Musa! Bırakınca, değnek hemen, koşan bir yılan oluverdi. Buyurdu: Tut onu korkma. Biz onu yine eski durumuna çevireceğiz.”⁸¹⁷
Bu içeriğe sahip birçok yerde birçok defa anlatılan Musa kıssasında bu konuya değinilmektedir.⁸¹⁸

Asa ilk olarak Taha suresinde *“hayyetün tes’a”* koşan bir yılan, Neml ve Kasas suresinde de *“cannun canlanmış olarak betimlendiği görülmektedir.* Bilindiği asa bir ağaç parçası olup kendiliğinden hareket etme kabiliyeti bulunmamaktadır. *“Hayyetün ve cann”* canlı ve diri olması şeklinde anlatılan asanın asli durumunun dışında bir hale dönüşmüş olması anlamı taşımaktadır. Musa (as)’ın asanın asli şeklinin dışında bir şekil alması sonucu korkup, arkasını dönüp kaçması bunun en net delilidir. Hayye kelimesi hayat bulmuş anlamında olup hareket etmeyen bir nesnenin hareket etmesini anlatır, *“Cann”* kelimesi ise, cenne kelimesinden gelip duyu organlarının göremeyeceği bir şey anlamında olup hayyetün olarak ifade edilen asanın ne kadar hızlı bir şekilde hareket eden varlığa dönüştüğünü anlatmaktadır. Burada üzerinde durulan mahiyet olarak yılan olmayıp asanın asli durumunun dışında bir hale gelmesidir ki bu durum çok açık ve net olarak ayette belli olup itiraz edilecek herhangi bir tarafı bulunmamaktadır.⁸¹⁹ Aynı anlamlarda asa ikinci olarak Musa (as)’ın firavun ile olan buluşmasında sahneye çıkmaktadır.⁸²⁰ Firavun ile buluşmasının anlatıldığı

⁸¹⁷ Tâhâ 20/17-21

⁸¹⁸ Buhârî 27/9;Kasas 28/30;

⁸¹⁹ Zemahşerî, Keşşâf,3,58; Beğavi , *Tefsîru'l-Beğavi* ,5:269; Kurtubî, *Tefsîru Kurtubî*, 11:190

⁸²⁰ A'râf 7/106-107

ayetlerde asanın “*sü’banun mübin*” olarak ifade edilen bir hale dönüştüğü anlatılmaktadır. Seabe kelimesi, suyun gitmesi için açılan yol anlamında kullanılan bir kelime olup izafi olarak geniş ve uzun gibi bir anlam taşıyan büyük yılan anlamındadır. Dikkat edilecek olursa asanın hayyetün -cannun-sü’banun şeklinde üç farklı kelime ile ifade edilen ortak yönü asanın asli şeklinin dışında bir hale dönmüş olmasıdır bu açık ve net olarak ortadadır mecaz şeklinde anlamayı gerektirecek herhangi bir durum ortada yoktur.⁸²¹

Asa üçüncü olarak firavun ’un sihirbazları ile olan buluşmada ortaya çıkmaktadır.⁸²² Sihirbazlar ile olan buluşmada, asanın sihirbazların illizyonla yaptıkları hareket eden nesnelere yutması “lekafe” kök kelimesi ile ifade edilmekte olup, bu kelime bir şeyi yutmak anlamındadır.⁸²³ Olayın hemen akabinde sihirbazların çarmıha gerilme tehdidine rağmen imanı tercih etmeleri gördükleri olayın bi zatihi gerçekleştiğini anlamamız için yeterli bir sebeptir.

Buraya kadar verdiğimiz ayetlerde asanın, asli şeklinin dışında farklı bir hale dönüştüğü anlatılmaktadır. Verdiğimiz bu ayetleri Allah’ın yeryüzünde değişmez sistemi “sünnetullah” üzerinden anlama gayretinde olanlar “ağaç parçasının asli şeklinin dışında canlı bir yılan olmasının sünnetullah gereğince asla mümkün olmadığını bu oluşum şeklini hakiki olarak değil mecaz olarak anlamak gerektiği şeklinde bir düşünce ile olaya yaklaştıklarını görmekteyiz. Kur’an ayetlerinin literal bir anlayışla okumak ne kadar yanlış ise salt determinist bir mantıkla okunması da bir o kadar yanlıştır. Sebep-sonuç ilişkisi üzerine kurulu determinizm anlayışı ile bu ayetlerin okunması alemde kopuk, yeryüzüne müdahale edemeyen bir ilah anlayışını egemen kılmaktadır. Böylesi bir Tanrı anlayışı hiçbir ilahi dinin tasvip ettiği bir ilah anlayışı değildir. Hz. Âdem ile başlayan peygamberlik silsilesinde tek amaç her anlamda egemen bir ilah anlayışını insanlık tarihine hakim kılmak olmuştur. Bu anlayışın egemen kılınması da bu tür harikulade ve olağanüstü olayların sebep-sonuç ilişkisine dayalı bir âlem içerisinde gerçekleşmesi ile mümkün kılınmıştır. Mucizeler bu anlamda sürekli

⁸²¹ Zemahşerî, Keşşâf, 7:256;Râzi, *Tefsîru Kebîr*,14:326; ibn-i Abbâs, *Tenvîru’l-Mikbâs*,134;

⁸²² A’raf, 7/115-118;Tâhâ, 20/65-69;Şuarâ, 26/43-45

⁸²³ Zemahşerî, Keşşâf 2,141;Râzi, *Tefsîru Kebîr* 14:336; Ebu’s-Suud, *İrşâdu Akli’s-Selîm*, 3.260;İsmail Hakkı b. Mustafa el-İstanbulî el-Hanefîel-Halvetî el-Mevlâ ebu’l-Fidâi, *Ruhu’l-Beyân*, Dâru’l-Fikr, Beyrut,3,213

kudretli bir ilah vurgusunu ön plana çıkarması anlamında bir önem ifade etmektedir. Çünkü mucizelerle koyduğu kanunların dışında hareket etme kudretinin sadece Allah'a olduğu vurgusu yapılmaktadır.

Bu tür ayetlere sünnetullah bağlamı açısından baktığımız zaman ayet içinde anlatılan olağanüstü olgu ve olayları te'vil etmek için, ayeti evirip çevirmekten başka bir yol kalmamaktadır ki bu düşünce ile yapılan te'villerde bu örneklere çokça rastlamaktayız. Ayete farklı bir anlam yükleyerek veya Kur'an bütünlüğüne uymayan yorumlarda bulunarak, yapılan zorlama yorumlar akıl ile vahyi birbirinden ayırmaktadır.

Kur'an kıssa anlatım tekniği ile muhataplarına mesaj vermek amacını taşıdığına göre bu anlatımların yaşanmışlıklarından daha ziyade, bizlere dönük mesajı olup olmadığı yönünde bir okuma metodu ile anlaşılmaya çalışılması, daha doğru bir yaklaşım olacaktır. Çünkü Musa (as)'ın ağaçtan olan asası çürümüş gitmiştir, ancak asa üzerinden verilmek istenen mesaj canlı ve kıyamete kadar geçerli olacaktır.

Hz. Musa'nın asasını konu edinen ayetlere baktığımız zaman Allah, Musa (as)'a "sağ elindeki nedir?" şeklinde cevabını bildiğini bir soruyu sormaktadır. Asa neticede bir ağaç parçası olup verdiği cevaplardan anlaşılacağı gibi dünyevi bir takım işlerde kullanılabilirdi. Allah kudretini bu asa üzerinden göstererek zor bir vazife yükleyeceği kuluna, kendisine yüklenecek yeni görevin gerçek sahibinin kudretli bir ilah olduğu mesajını vererek bir nevi moral destek sağlamaktadır. Musa (as)'ın sağ elinden düşürmediği asası onunla her tarafta birlikte olacağı için asaya istediği gibi hükmeden Allah'ın kuluna her an desteğe hazır olduğu mesajı verilmektedir.

Allah Musa (as)'ı bir peygamber olarak seçip, İsrailoğullarına yeni dini tebliğ etmesi için görevlendirdiğinde O'nu Harun (as) ile destemekle kalmamış asa ve parıltılı el mucizesini de vermiştir.⁸²⁴ Böylece Hz. Musa mutlak güç sahibi olan Allah'ın desteğini almış daha sağlam ve kararlı bir şekilde görevini yerine getirmiştir. Bunun yanında Firavun'a, Allah'tan aldığı bu hissi mucizelerin

⁸²⁴ Tâhâ, 20/17-21; Buhârî, 27/9; Kasas, 28/30;

desteği ile acizliğini anlatırken buna mukabil Allah'ın kudretli olduğunu ön plana çıkarmıştır. Böylece iman etmenin önündeki engelleri ortadan kaldırılması murat edilmiştir.

Yukarıda anlatılan olaylarda da görüldüğü gibi Yüce Allah'ın çeşitli zaman dilimlerinde Nûh, Âd, Semûd, Lût ve Eyke kavimlerine gönderdiği elçiler ve onların vahiy çerçevesinde yürüttüğü faaliyetlere ve kendilerine gösterilen tepkilere de işaret etmektedir. Bu tepkilerin amacı; peygamberlik iddiasında bulunan kişi/kişileri aciz bırakmak insanların gözünde onları küçük düşürüp itibarlarını zedeleyerek güvenlerini sarsmak, Yüce Allah'a ve elçisine inanılmasına engel olmaktır. Onlar, amaçlarına ulaşabilmek için kendilerine gönderilen tebliğcilerden genelde iki şey istemişlerdir: Birincisi, Mucize İkincisi, Tehdit edildikleri azabın gelmesidir. Böyle olmadık taleplerle karşı karşıya kalan peygamberler, onların isteklerini yerine getirmek bir yana kendilerini uyarmaktan başka bir şey yapamamışlardır. Çünkü istekleri, peygamberlerin yerine getirmekten aciz olduğu şeylerdir. Eğer peygamberlerin bu talepleri karşılayacak özel güç ve yetenekleri bulunsaydı, üzerlerine aldıkları sorumlulukları en iyi şekilde ifa edebilmek için önlerindeki engelleri kaldırmak, muhataplarını ikna etmek, Yüce Allah'a ve kendilerine inanmalarını sağlamak amacıyla bu özel yeteneklerini kullanarak onların isteklerini yerine getirmekten bir an bile geri kalmazlardı. Vakıa öyle olmamış ve peygamberler talepleri karşılayamamıştır. Bu bağlamda peygamberler (Allah'ın desteği ve yardımı dışında normal insan özelliklerine sahip oldukları için) gerek mucize göstermenin gerekse de tehdit ettikleri azabı getirmenin Yüce Allah'ın izni çerçevesinde olduğunu herkesten daha iyi bilmekteydiler. Bu sebeple istekleri karşılamının Yüce Allah'ın iznine bağlı olduğunu ve onları istediği zaman ve zeminde meydana getireceğini bildirmişlerdir. Bu hakikat, Kur'an-ı Kerim'in ilgili ayetlerinde şöyle belirtilmektedir: *“Dediler ki: “Ona Rabbinden mucizeler indirilseydi ya!” De ki: “Mucizeler ancak Allah katındadır ve ben ancak apaçık bir uyarıcıyım.”*⁸²⁵

Buraya kadar mucizenin niteliğini, kim tarafından ve ne maksatla yapıldığını anlamaya çalıştık. Görülüyor ki mucize Allah'ın dilediği bir zamanda

⁸²⁵ Ankebût, 29/50

peygamber olarak gönderdiği insanların elinden tamamen Risalet'in doğruluğunu ispat sadedinde meydana gelen olağanüstü olgu ve olaylardır. Yani tamamen Allah'a ait bir eylemin insan eliyle meydana geliyor gibi icrasından başka bir olay değildir. Burada da yine amaç başından beri ısrarla vurgulamaya çalıştığımız gibi Allah'ın kudret sahibi bir ilah olduğu vurgusudur. Mekke müşrik toplumunun kurguladığı şirk anlayışının varlığı ile mucizeyi bir arada anlamaya çalıştığımızda, nasıl bir anlam ifade ettiği daha iyi anlaşılacaktır. Çünkü bu türden olağanüstü bir eylemi yapmaya muktedir bir ilah anlayışını ortaya koyan mucize ile yanlış ilah algılarının tamamı yok edilmektedir. Beşeri olgu ve olayların Allah merkezli anlatımı ile ortaya konan kudret vurgulu ilah, bir beşerin elinden gerçekleşen mucize ile artık inkârından söz edilemeyecek şekilde ispatlanmış ve inkâra mahal bırakmayacak bir hale gelmiştir. Mucizeyi bu bölüm de işleme nedenimizde zaten okuyucunun bu gerçekliği net bir şekilde görmesini sağlamaktır.

Diğer taraftan mucize, determinist anlayışın insanlara yaptığı sebep-sonuç ilişkisine dayalı bir hayat anlayışının baskısını ortadan kaldırmaktır. Çünkü sebep-sonuç ilişkisi üzerine kurulu bir hayat algısı güçsüz, etkisiz, sıradan bir ilah tasavvurunun hâkim olmasına neden olacaktır. Bilindiği gibi mucize dünya hayatının kurulu düzenine aykırı, determinizmin hâkim olduğu kuramların tamamını altüst eden, tepeden, direkt bir müdahaledir. Böylece insanlık tarihinin çeşitli evrelerinde ortaya atılan deizm, teizm, panteizm, pan-enteizm vb. gibi tamamen yanlış aklın ürünü olan ilah tasavvurlarına reddiye verilmektedir.⁸²⁶

Mucize daha önce de söylediğimiz gibi Risalet'in temsilcisi olan peygamberlere Allah tarafından sağlanan bir moral takviyesidir. Bilindiği gibi bir peygamber için en zor şey, nübüvvetinin ilk yıllarında henüz kendisine inanan ve destekleyen birilerinin olmadığı bir dönemde, vazifesini yerine getirmesi ve taraftar bulabilmesidir. Çünkü nebi, içinde yaşadığı toplumun inancına, değer yargılarına ve âdetlerine aykırı yeni kurallar getirir. Sonuçta, toplumun dinî, sosyal ve ekonomik dengeleri değişir. Bu ise, aristokrat zümrenin kabullenemeyeceği bir durumdur. Peygamberin bu zümreyle anlaşarak tebliğ

⁸²⁶ Râzi, *Tefsîru Kebîr* 14:336-337

vazifesini yerine getirmesinin de imkânı yoktur. Hal böyle olunca peygamberlerin karşılaşacakları zorluk ve sıkıntıları tarif etmek, yaşadıkları ruhsal ve psikolojik sıkıntıları ifade etmek bir hayli güç olmaktadır. Kur'an-ı kerimde bu anlamda peygamberlerin yaşadıkları zorluklar ve bu zorluklar karşısındaki davranışları anlatılmaktadır.⁸²⁷ İşte Allah bu anlamda mucize ile peygamberlere haklılıklarını ispat etmeleri için ellerinden ortaya çıkardığı bu olağanüstü eylemlerle moral vermekte, motivasyonlarını artırmaktadır. Nihayetinde insan olan peygamberlerin böylesine bir durum karşısında oluşan olumsuz ruh halini yaşamaları mümkün olduğundan mucize ile bu halin bertaraf edilmesi Allah'ın peygamberlerine olan rahmetini ifade etmesi anlamında oldukça manidardır. Çünkü mucize ile peygamberler, söylediklerinin hak olduğunun karşı tarafta anlaşılması ile huzur bulacaklardır.

3.2. Ahiretle İlgili Olgu ve Olayların Allah Merkezli Anlatımı

Bilindiği üzere İslam'ın iman esaslarından biri de ahirete iman esasıdır. Ahirete iman tüm ilahi dinlerde de olan esaslardandır. Bütün peygamberlerin ısrarla üzerinde durduğu ahiret hayatı Allah'ın bu dünya için takdir ettiği ve kendisinden başka kimsenin bilemediği sona gelindiğinde, dünya hayatı sona ermesiyle başlayacak olan hayattır.

Ahiret inancı hem İslam dininde hem de diğer ilahi dinlerde Tevhit ilkesini tamamlayan bir inanç esası olarak sunulmuştur. Dolayısı ile ahiret konusunu bu bağlamda işleyecek ve bunu yaparken Allah merkezli bir sunumun ayete yüklediği farklı anlam ve kazanımları orta yere koymaya çalışacağız. Bu çerçevede öncelikle ahiret kavramının etimolojik ve terimsel açıdan ele alıp sonra bu kapsama giren olay ve olguların Allah merkezli anlatımını irdeleyeceğiz.

Ahiret kelimesi ise “a-h-r” kökünden türetilen ism-i fail kalıbında bir sıfattır.⁸²⁸ Bu kökten türetilen kelimelerin anlamı “sonda bulunma” ve “bir şeyi sonradan takip etme” olduğu kelimenin etimolojik yapısı incelendiğinde daha iyi

⁸²⁷ Enbiyâ, 21/87; Kalem, 68/48

⁸²⁸ İbn-i Manzûr, Lisânü'l-Arab, 1:89; Zebîdî, , Tacu'l- arûs, 4: 36; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 1:106; Zemahşerî, Keşşâf, 1: 137.

anlaşılmaktadır.⁸²⁹ Bu köke dayalı bütün sözcükler bu anlam etrafında dönmekte ve çeşitli mecâz ve istiarelerle yan anlamlar verildiği de görülmektedir. Buna göre bu kökten fiil olarak farklı kalıplarda engellemek, geri kalmak, geri bırakmak, geciktirmek, vb. anlamları da bulunmaktadır.⁸³⁰ İsim ve sıfat olarak kullanıldığında da nihayet, son, başka, geri, her şeyin sonu, ense, bir şeyin arkası, göz ucu, meyvesi geç zamanlara kadar üzerinde kalan ağaç vb. anlamlarında kullanılmaktadır.⁸³¹ “A-h-r” kökünden türetilen fiil, sıfat ve isimler kendi anlamın dışında mecazi anlamlarda da kullanılmıştır. Buna, veresiye satmak, uzakta olan (gaib), hayırdan uzak, bir şeyin kötüsü, deve semerinin arka kısmı vs. gibi anlamları mecazi mecazi anlamlara örnek olarak verebiliriz.⁸³²

Kur'an dili içinde ahiret, Allah'ın tayin ettiği dünya hayatının sona ermesi ile başlayan ebedî ve sonu olmayan bir hayattır.⁸³³ Ahiret kelimesi sonsuz ve bir mekan anlamına gelmesi bazı tamlamalar içinde kullanılmıştır ki "ahiret yurdu" anlamında "ed-daru'l-ahire"⁸³⁴ ve son yaratılış anlamında "en-neşetu'l-ahire"⁸³⁵ bunlardan bazılarıdır. Kur'an'da yer alan bu isim ve tamlamalarla ölümden sonraki bir hayatın nasıl bir yer olduğu hakkında mesaj verilmektedir. “ Bu sebeple, ahiret sözcüğünün aslında hafzedilmiş bir mevsufun sıfatı olduğunu, hafzedilen mevsufun "ed-dar" ve aslının "eddarü'l-ahira" olduğu belirtilmektedir.”⁸³⁶ Kur'an'da tarif edilen ahiret insanın ölümle başlayan ebedî, sonu olmayan hayat olup kalıcı ve süreklidir.⁸³⁷

Kur'an'ın en fazla üzerinde durduğu konuların başında diriliş akidesi gelmektedir. İndiği toplum itibari ile daha da anlamlı olan bu inanç esası diğer

⁸²⁹ İbn-i Manzûr, Lisânü'l-Arab, 1:86-89; Fîrûzâbâdî, Kâmûsu'l-Muhît, 1:120-121

⁸³⁰ İbn-i Manzûr, Lisânü'l-Arab, 1: 87; Fîrûzâbâdî, Kâmûsu'l-Muhît, 1: 120

⁸³¹ İbn-i Manzûr, Lisânü'l-Arab, I, s86-89; Fîrûzâbâdî, Kâmûsu'l-Muhît 1:120-121

⁸³² İbn-i Manzûr, Lisânü'l-Arab, I, 89; Zebîdî, Tacu'l- arûs, 10: 32; Fîrûzâbâdî, Kâmûsu'l-Muhît, 1:120-121

⁸³³ . Paçacı, Mehmet, Kur'ân'da ve Kitab-ı Mukaddes'te Ahiret İnancı, Nun Yayıncılık, İstanbul 1994., 83; Bekir Topaloğlu, "Ahiret", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi İstanbul (1988), 1: 543.

⁸³⁴ A'râf, 7/169; Nahl, 16/30; Kasas, 28/77; Ahzâb, 33/29.

⁸³⁵ Ankebût, 29/20; Necm , 53/47; Vâkıa, 56/62.

⁸³⁶ Zemahşerî, Keşşâf, 1:51; Beydavî, *Envâru't-Tenzîl* 9; Nesefî, *Medâriku't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl*, 1: 14; Muhammed Cemalüddin el-Kasimî, *Mehasinu't-te'vîl, Dâru ihyai'l-kutubi'l-arabiyye*, t, II, 38; İsmail Hakkı Bursevî, *Ruhu'l-Beyân, Dâru ihyâi't-turâsi'l-arabiyye*, Beyrut 1985, I, 41. Ömer Faruk Yavuz, “Kur'ân Perspektifinde Dünya- Ahiret Bütünlüğü”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 6 (2006), sy 3,170-171

⁸³⁷ Mü'min , 40/39; A'la ,87/17.

inanç esaslarının pekişmesinde çok büyük bir öneme sahip olup ⁸³⁸ vahyin nüzul sürecinin her aşamasında önemini korumuş, hem kâmil bir ahlâkın hem de doğru bir davranışın oluşumuna zemin hazırlamıştır. Bu anlamda Kur'an, yeniden dirilmeye, gerçekleşecek olan bir "olay" ve tereddüte mahal olmayacak şekilde inanılması ve kabul edilmesi gereken bir "akide" olmak üzere iki şekilde değinmiştir. Bunlardan birincisi, daha özel bir çerçeveye sınırlıyken ikincisi ise daha geniş bir perspektife sahip olup, ölüm sonrasında meydana gelecek tüm uhrevî olay ve oluşumlara işaret etmektedir.

Kur'an'da çok önemli bir yer işgal eden dirilişle ilgili nazil olan ilk ayeti, ilk sure olduğu kabul edilen Alak Suresinin, "dönüş Rabbinedir"⁸³⁹ şeklindeki ayetiyle ifade etmek mümkündür. Mekke dönemi, dirilişi kabul etmeyen paganist kültürle verilen mücadele dönemidir. Bu dönemde bir yandan noksan ve çarpık Allah inancını ıslah etme, diğer yandan tamamıyla reddedilen ve hiç olmayan diriliş akidesini yeniden tesis etme mücadelesinin verildiği dönemdir. Bu dönemde Kur'an bir taraftan dirilişi, meydana gelecek kesin bir olay olarak takdim ederken diğer taraftan İslam'ın en önemli inanç esaslarından biri olduğu vurgusunu da yapmaktadır. Kur'an, Mekke dönemi ayetlerinde dirilişi ifade eden ayetlerde kullandığı üslup diğer ayetlerden çok farklı olup dirilişle ilişkili ayetler daha kısa ve anlam bakımından hem yüklü hem de gerilimli bir yapıdadır.⁸⁴⁰ İçerikleri, adeta canlılar dünyasından alınmış canlı sahneler gibidir.

Konumuza esas teşkil eden "*Sonra, şükredesiniz diye ölümünüzün ardından sizi tekrar dirilttik.*"⁸⁴¹ ayeti tamamen Allah'a ait bir olgu olup yine Allah merkezli bir dille anlatılmıştır. Bunu yaparken Allah(cc), mütekellim zamiri olan "biz" muttasıl zamirini kullanmıştır. Paganizm kültür ve inancının etkin olduğu muhatap toplumun içselleştirdiği ahiret inancının yokluğu üzerine kurulu inancın yerine dünya ve ahiret hayatına bütüncül bir bakış sağlayan ölüm sonrası hayata dair bir inancın yerleşmesi güç ve kudret vurgulu, kusursuz bir ilah veya Tanrının dilinden olağanüstü ve sonsuz bir hayatın takdim edilmesini zorunlu

⁸³⁸ İzzet Derveze, *Kur'ânü'l-Mecid*, Menşûrâtü'l-Mektebeti'l-Asriyye, Beyrut, trs 167.

⁸³⁹ Alak, 96/8

⁸⁴⁰ Mehmet Paçacı, *Kur'an'da ve Kitab-ı Mukaddes'te Âhiret İnancı*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2001,65

⁸⁴¹ Bakara, 2/56

kılmaktadır. Bu zorunluluk ilahi kelamın üslubuna teocentrik bir yapı kazandırmıştır.

Kıyametin kopmasından sonra Allah tarafından ölümlerin diriltilmesi anlamına gelen Ba's, Sözlükte "birini kaldırıp harekete geçirmek; uykudan uyandırmak, diriltmek" gibi manalara gelmektedir. Ba's kelimesinin, dini literatürde, Allah'ın herhangi bir şeyi yoktan var etmesi, Hz. İsa'nın ölümleri diriltmesi, Hz. Peygamber'in düzenlediği en çok üç kişilik askerî müfreze gibi anlamlarda kullanılsa da aslında "kıyamet gününde Allah'ın âhiret hayatını başlatmak üzere ölümleri yeniden canlandırması, onları kabirlerinden çıkararak hayata göndermesi" anlamı ilk akla gelendir.⁸⁴²

Ölümden sonra diriliş inancı farklılıklar olmakla beraber İslam'dan önce Mısır, İran, Çin ve Hindistan gibi ülkelerde yaşanan dinlerde bulunduğu gibi⁸⁴³, muharref hali ile Yahudilik ve Hristiyanlıkta da vardır.⁸⁴⁴ Bütün bu realiteye rağmen cahiliye müşrik Arapları ölümden sonra tekrar dirilişi inkâr etmişler çok cüz'i bir kısım cahiliye Mekke'sindeki insanlar buna inanmışlardır. Kur'an ve sünnet ile sabit olan ba's meselesi, İslam âlimlerinin üzerinde icma ettiği mevzulardan biri olup iman esaslarındandır. Kur'an'da sadece Allah tarafından bilinen kıyamet günü ve o günde meydana gelecek detaylı bir şekilde anlatılmış kıyametin kopmasının hemen ardından kabirlerin açılacağı⁸⁴⁵, yeryüzünün, içindeki ağırlıkları dışarıya atacağı⁸⁴⁶ ve Allah'ın insanları tekrar dirilterek yerden ot bitirir gibi topraktan çıkaracağı⁸⁴⁷ anlatılmıştır. Meşhur Cibril hadisinde ba's mevzuu iman esaslarından sayılmıştır.⁸⁴⁸ İslam alimleri Ba's konusunda farklı görüşler beyan etse de yukarıda da belirttiğimiz gibi olacağı üzerinde icma etmişlerdir. Ehl-i sünnet âlimlerine göre ölümden sonra diriliş kesin olarak vuku

⁸⁴² Halid b. Ahmed, *Kitâbu'l-Ayn*, 2:112-114,5,23; Ezdî, *Cemheratü'l-Lügat*, 1:260; Muhammed b. Ahmed b. Ezheri, *Tehzîbu'l-Lugat*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabi, Beyrut, 2001, 9:269; Ebu Hilal hasenb. Abdillâh b. Said b. Yahya b. Mehran el-Askerî, *Mu'cemu'l Furûgu'l-Lugaviyye*, Müessetü'n-Neşru'l-İslamiyye, 1412, 1:113; Mecdu'd-Din Ebu's-Saadat el-Mubarak b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed İbn Abdil kerimeş-Şeybâni el-Cezeri ibnü'l-Esir, *en-Nihâyetüfî Garîbi'il-Hadisi ve'l-Eseri*, Mektebetü'l-İlmiyye, Beyrut, 1979, 1:138; Zebidi, *Tâcu'l-Arûs* 5:168

⁸⁴³ Yûsuf Şevki Yavuz, "Ba's" Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi 5(1992), 100

⁸⁴⁴ Hezekiel, 37/1-14; İşaya, 27/19; Daniel, 12/2, 3, 13; orintoslular'a I. Mektup, 15/32

⁸⁴⁵ İnfîtâr 82/4

⁸⁴⁶ Zilzâl 99/2

⁸⁴⁷ Nûh 71/17-18

⁸⁴⁸ Buhârî, "İmân", 37

bulacak ve aklında bunu inkar etmesi söz konusu dahi değildir şeklinde görüş beyan ederken, Mutezile ve Keramiyye mezhebi ise dünya hayatında yapılan iyiliklere mükâfat kötülöklere ceza verilmesi zorunlu olduğundan ölümden sonra dirilişini Allah hakkında vacip kabul etmişlerdir. Şîa mezhebine gelince bu konuda Ehl-i sünnet ile hemen hemen aynı kanaati paylaşmaktadırlar. Mansûriyye ve Cenâhiyye gibi bazı İslâm dışı fırkalar ise ba'sı inkâr etmişlerdir.⁸⁴⁹

Kur'an Kıyamet ve sonrasını anlatırken İki defa sur'a üfleneceği, ilkinde Allah'ın diledikleri hariç bütün canlıların yok olacağı, ikinci üfürüşte ise yeniden dirilişin başlayacağı⁸⁵⁰ ve dirilen tüm insanların Allah'ın tayin ettiği yere doğru koşar adımlarla gidecekleri⁸⁵¹ anlatılmaktadır. Sadece bunu anlatmakla kalmaz ayrıca bu dirilişin amellerin karşılığının ne olacağını öğrenme hikmetine bağlı olduğu da anlatılmaktadır.⁸⁵² Ba's olayı Kur'an'da çeşitli adlarla anılmaktadır. "Yevmü'l-ba's"⁸⁵³ ve "yevmü'l-hurûc"⁸⁵⁴ isimleri de bu adalardan bazılarıdır. Ölüm sonrası dirilişle kimsenin kimseye fayda etmeyeceği, sahip olunan mal, mülk ve evlatlardan o gün birer birer kaçılacağı⁸⁵⁵, herkese yine o gün bazı yüzlerin aydınlık bazılarının ise kapkara olacağı⁸⁵⁶ ve burada zikretmediğimiz daha nice bilgiler ayrıntılı bir şekilde verilmiştir. Kur'an, ölümden sonra dirilişini anlamakta zorlanan kişi ve kişilere, ölmüş ve parçalarına ayrılmış bazı canlıların yeniden diriltildiğini ve ölmüş bir eşeğin tekrar nasıl et giydirildiğinden haber vermek suretiyle⁸⁵⁷ müşahede ettiğimiz hayatın argümanlarından hareketle ba's olayını zihinlere yaklaştırma amacı gütmüştür.

Ba's ile ilgili âyetler dikkatle incelendiğinde yeniden dirilişin bedenen olacağı görülecektir. Nitekim ölümden sonra vuku bulacak hayatı inkâr edenlere, "Biz toprağın onlardan yiyip tükettiklerini de, geride bıraktıklarını da çok iyi biliriz, katımızda her şeyi muhafaza eden bir kitap vardır"⁸⁵⁸ şeklinde cevap

⁸⁴⁹ Yûsuf Şevki Yavuz, "Ba's" 5:100

⁸⁵⁰ Zümer 39/68

⁸⁵¹ Yâsîn 36/51

⁸⁵² Nahl 16/38-39; et-Tegabün 64/7

⁸⁵³ eRûm 30/56

⁸⁵⁴ Kâf 50/42

⁸⁵⁵ Abese 80/34-36

⁸⁵⁶ Âl-i İmrân 3/106

⁸⁵⁷ Bakara 2/72-73, 259-260

⁸⁵⁸ Kâf 50/4

verilmiştir. Diğer taraftan çürümüş kemikleri göstererek, “Bunları kim diriltebilir?” diyenlere de , “Onları ilk defa yaratan diriltecektir”⁸⁵⁹ şeklinde cevap verilerek dirilişin beden ve ruhtan müteşekkil bir şekilde olacağı kesin bir dille vurgulanmıştır. Bu konuda ki ayetler tevil götürmeyecek kadar bariz olması nedeniyle dirilişin ruhani olacağını iddia etmek tutarlı bir bakış değildir. Bu sebeptendir ki Gazzâlî bu tür tevilleri inkârla eşit tutmuş ve buna taraftar olan filozofları tekfir etmiştir⁸⁶⁰. Ehl-i sünnet, Mu‘tezile ve Şîa gibi ana İslâmî mezhepler yeniden dirilişin cismanîliğini kabul ederler.⁸⁶¹

Kur’an-ı Kerim ölümünden sonra meydana gelecek olan yeniden dirilişi Allah’a nispet ederek anlatmaktadır. Böylece müşriklerin ilah anlayışına kudret vurgulu bir ilah sunumu ile yaklaşırken bir taraftan ilah diye lanse edilen Tanrıların sahteliğini vurgulamaktadır. Yine Allah bu anlatımla kendi muhteşemliğini de dikte etmektedir.

Kur’an-ı Kerîm’de ölümünden sonra tekrar diriliş Allah’a imandan sonra en önemli konulardan biridir. Bu nedenle bu dirilişin aklen mümkün olacağını göstermek için birçok deliller vermiştir ki bu deliller şunlardır:

1-Zor olan ilk defa var etmektir. Örneği olmayan bir şeyi var etmek gerçek bir ilaha ait kudret gösteresidir.. Bu söylediklerimize şu ayetleri örnek olarak verebiliriz"*O ilkin mahlûku yaratıp sonra da tekrar diriltecek olandır ki, bu ona göre (birinciden) pek daha kolaydır...*".⁸⁶²"*Kendi yaratılışını unutarak bize karşı misal getirmeye kalkışıyor ve: Şu çürümüş kemikleri kim diriltecek? Diyor. De ki: Onları ilk defa yaratmış olan diriltecek. Çünkü O, her türlü yaratmayı gayet iyi bilir*".⁸⁶³ Bu ayette nasıl yaratıldığı hakkında fikri olmayan İnsanın ölüm sonrası tekrar dirilişi hiçbir akli delil ve bilgiye dayanmadan cahilce inkâr etmeleri çok çelişkili bir durumdur. Bu çelişkili durum Hz. Muhammed’in peygamberliğini ve onun tebliğ ettiği dini ve ölümünden sonraki dirilişi kabul etmemeleri aslında şirk esasına dayalı din anlayışları üzerinden kurdukları düzenin bozulmaması ve elde

⁸⁵⁹ Yâsîn 36/78-79

⁸⁶⁰Ebu Hamid Muhammad b. Muhammedei Gazali, *Tehâfütü'l-felâsife*, Dâru'l-Mearif,Dâru'l Mearif, Kahire, trs 1, 282-288

⁸⁶¹ Yûsuf Şevki Yavuz, , 5:100

⁸⁶² Rûm 30/27

⁸⁶³ Yâsîn 36/78-79

ettikleri çıkarları kaybetmemek için her türlü yalan ve aldatmacayla akıllarınca çevrelerindeki etkilere çalışıyorlardı. Bu ayetin nüzul sebebi ise şöyledir: Müşriklerin ileri gelenlerinden biri olan (gelen kişinin tam olarak kim olduğu bilinmemekle birlikte Übey b. Halef, Âsb. Vâil, Ebû Cehil veya Velîd b. Mugire olması muhtemel olan biri Peygamber (as) ‘a gelerek elinde ki çürümüş bir kemik parçasının ufaladıktan sonra Allah bunları mı diriltecek? der. Hz peygamberde Evet. Nitekim O seni de öldürecek, sonra diriltilip cehenneme atacak” cevabını verir.⁸⁶⁴ Râzî’nin belirttiği üzere önemli olan, özel sebep ne olursa olsun sözün genelinden çıkan manadır ki bu da Allah’ın kudretinin ispatı ve haşri inkâr eden zihniyetin mahkûm edilmesidir.⁸⁶⁵ *"Ey insanlar! Eğer yeniden dirilmekten şüphede iseniz, şunu bilin ki, biz sizi topraktan, sonra nutfeden (sperm), sonra alakadan (aşılanmış yumurta), sonra organları önce belirsiz, (sonra) belirlenmiş canlı et parçasından yarattık ki, size (kudretimizi) gösterelim. Ve dilediğimizi belirlenmiş bir süreye kadar rahimlerde bekletiriz. Sonra sizi bir bebek olarak dışarı çıkarırız. Sonra güçlü çağınıza ulaşmanız için (sizi büyütürüz). İçinizden kimi vefat eder. Yine içinizden kimi de ömrün en verimsiz çağına kadar götürülür, ta ki bilen bir kimse olduktan sonra bir şey bilmez hale gelsin..."*⁸⁶⁶ Bu ayette, Allah’ın kudreti ve ölüm sonrası ebedi hayatı kabul etmeyen kişiler ile aldatmaları karşısında duyulacak tereddüt ve şüphelerin aklın değerlendirmesi ile gözden geçirilmesi istenmektedir. Ancak bu gözden geçirme yapılırken aklın dikkate alacağı örnek ve kanıtlarda ortaya konmaktadır. Bu örnek ve kanıtlar anlamayı kolaylaştırmak ve insanı ikna etmek için insanın kendisinden ve en yakın çevresinden seçilmiştir. Bunu da yaparken dikkatleri iki şeye yöneltmek yeter: Birincisi, insanın yaratılışı ve yaratılışın geçtiği evreler İkincisi, cansız toprağın yağmurla çeşit çeşit bitki ve meyveler vermesine.⁸⁶⁷

2. Uçsuz ve bucaksız kâinatın yaratılması insanın yaratılmasından daha zordur. Zoru yaratmaya kadir olan Allah için basiti yaratmak hayli hayli kolaydır. Gökleri ve yeri herhangi bir dayanak olmaksızın yaratan ve uzayda tutabilen Allah

⁸⁶⁴ İbn i Âşûr, *et-Tahrîru ve't-Tenvîr*, 23:73; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 20:553-555

⁸⁶⁵ Râzi, *Tefsîru Kebîr*, 26:307

⁸⁶⁶ Hac 22/5

⁸⁶⁷ Taberî, *Câmiu'l-Beyân* 18:567; Zemahşerî, *Keşşâf*, 3:144; Râzi, *Tefsîru Kebîr*, 23:203; Beydâvi, *Envâru't-Tenzîl*, 4:65

için ölümden sonra varlıkları tekrar yaratmak elbette mümkündür" *Gökleri ve yeri yaratan ve bunları yaratmakla yorulmayan Allah'ın, ölüleri diriltmeye de gücünü yeteceğini düşünmezler mi?...*".⁸⁶⁸

3. Ölü toprağı diriltebilen Allah, insanı da diriltebilir: "Sen yeryüzünü de ölü ve kupkuru görürsün. Fakat biz onun üzerine yağmuru indirdiğimiz zaman, o harekete gelir, kabarır, her çeşitten iç açıcı bitkiler verir. Çünkü Allah hakkın ta kendisidir. O ölüleri diriltir, yine O her şeye hakkıyla kâdirdir. Kıyamet vakti de gelecektir. Bunda şüphe yoktur. Ve Allah kabirlerdeki kimseleri diriltip kaldıracaktır".⁸⁶⁹

4. Birbirine zıt olan nesnelere birini diğerinden çıkarmaya kadir olan Allah, insanı tekrar yaratabilir: "Yeşil ağaçtan sizin için ateş çıkaran O'dur. İşte siz ateşi ondan yakıyorsunuz. Gökleri ve yeri yaratan, onların benzerlerini yaratmaya kâdir değil midir? Evet, elbette kâdirdir. O, her şeyi hakkıyla bilen yaratıcıdır".⁸⁷⁰ Hz. Peygamber (as) birçok konuda olduğu gibi ölüm sonrası dirilişle ilgili malumatlar vermiştir: "İnsanın kuyruk sokumu kemiği (acbü'z-zeneb) dışındaki her şeyi, ölümünden sonra çürüyüp yok olacaktır. Kıyamet günü tekrar diriltme bu çürümeyen parçadan olacaktır."⁸⁷¹ Bir başka hadiste, insanlar ölümden sonra dirildiklerinde dünyada ki halleriyle olacaklarını haber vermiş,⁸⁷² bir başka hadiste de "Her kul, öldüğü hal üzere diriltilir" buyurmuştur.⁸⁷³

5-Yukarıda yapılabirliğini gözler önüne seren Allah: "Sonra, şükredesiniz diye ölümünüzün ardından sizi tekrar dirilttik."⁸⁷⁴ "Ba's" ı Allah merkezli bir sunum ile vererek ahiret ve ba's ile ilgili olayların meydana gelmesinin kendisi için çok daha basit olacağı mesajını da vermektedir.

Ahirete ait olgu ve olaylardan bir diğeri olan "Haşr" da Kur'an'da yine Allah merkezli bir dille anlatılmıştır. "Haşr" ahiret inancı olmayan paganist anlayışın yeni dine ve onun Peygamberine karşı çıktıkları olgulardandır. Çünkü

⁸⁶⁸ AhKâf, 46/33

⁸⁶⁹ Hac, 22/5-7

⁸⁷⁰ Yâsîn 36/80-81

⁸⁷¹ Buhârî, "Tefsîr", 39/3; Müslim, "Fiten", 141, 142

⁸⁷² Buhârî, "Rikak", 45; Müslim, "Cennet", 55-59

⁸⁷³ Müslim, "Cennet", 83

⁸⁷⁴ Bakara 2/56

tamamen pozitivist bir mantıkla ölüm ve ondan sonra meydana gelecek ahiret hayatına yaklaşan bu anlayışa göre çürümüş kemiklerin yeniden hayat bulması⁸⁷⁵ imkânsızdır. Ayrıca ölümden sonra ki diriliş kendilerince, yeni dinin ve onun peygamberinin gerçek olmadığını ispat edebilmeleri anlamında tek tutanakları idi. İşte bu topluma peygamber olarak gönderilen Hz. Muhammed Allah merkezli bir dil ile sunulan yeniden dirilişi adeta meydan okuyan bir dille muhatap topluma tebliğ etmiştir.

Konumuza esas teşkil eden “*O günde Sûr'a üflenir ve biz o zaman günahkârları, gözleri (korkudan) gömgök bir halde mahşerde toplarız.*”⁸⁷⁶ ayeti tamamen Allah'a ait bir olgu olup yine Allah merkezli bir dille anlatılmıştır. Bunu yaparken Allah(cc), mütekellim zamiri olan “biz” muttasıl zamirini kullanmıştır. Paganizm kültür ve inancının etkin olduğu muhatap toplumun içselleştirdiği ahiret inancının yokluğu üzerine kurulu inancın yerine dünya ve ahiret hayatına bütüncül bir bakış sağlayan ölüm sonrası hayata dair bir inancın yerleşmesi, ölüm gibi bir yok oluşun ardından yeniden dirilişi gerçekleştirebilecek, güç ve kudret vurgulu, kusursuz bir ilah veya Tanrının dilinden olağanüstü ve sonsuz bir hayatın takdim edilmesini zorunlu kılmaktadır. Bu zorunluluk ilahi kelamın üslubuna teocentrik bir yapı kazandırmıştır.

Ayette geçen “sur” kelimesi bilindiği gibi kıyametin artık başladığını haber veren bir alamettir. Sur'un kim tarafından nasıl üfürüleceği konumuzla çok alakalı olmadığından burada üzerinde durmayacağız. Zaten bu konuda farklı görüşler vardır.⁸⁷⁷ Sur'a üfürülüp diriliş gerçekleştikten sonra Allah'ın emri ile tüm insanlar hesaba çekilmek üzere mahşer meydanında toplanacaktır. Ancak o gün mahşerde toplanan insanlar korkudan ve hesabın şiddetinden gözleri gömgök kesilecektir. Taberî'ye göre gözlerin gömgök olması onların kör olarak yaratılmasıdır.⁸⁷⁸ Çünkü Allah “*kıyamet gününde onları kör, dilsiz ve sağır bir halde yüzükoyun yaratacaktır.*”⁸⁷⁹ Ayette insanların kör olarak yaratılmasının

⁸⁷⁵ Yasin 36/78

⁸⁷⁶ Tâhâ 20/102

⁸⁷⁷ Taberî, *Câmiu'l-Beyân* 18:369

⁸⁷⁸ Taberî, *Câmiu'l-Beyân* 18:369; Zemahşerî, Keşşâf, 3:87; Râzi, *Tefsîru Kebîr* 22:98; Kurtubî, 11,38; ibn-i Abbâs, *Tenvîru'l-Mikbâs*, 266; Sa'lebî, *el-Keşfu ve'l-Beyân*, 4:67

⁸⁷⁹ İsrâ suresi 17/97

Kur'an bütünlüğüne aykırı olduğunu söyleyenlere, ölümden sonra dirilişle başlayacak ahiret halleri birbirinden farklı hallere sahne olacağı belirtilerek yapılan itirazların yersiz olduğu belirtilmiştir.⁸⁸⁰

Kıyamet gününde diriltilecek olan tüm insan ve canlıların hesaba çekilmek üzere bir araya toplanması anlamında kullanılan bir terim olan Haşr ; Sözlükte “bir topluluğu bulunduğu yerden zor kullanarak çıkarıp bir meydana toplamak” manasına gelmekte olup kıyamet gününde insanların hesap vermek maksadı ile yeniden diriltirilip bir alana yönlendirilmesi anlamındadır..⁸⁸¹ Toplanılacak yere mahşer, mevkıf veya arasât denir. Buna göre haşir, kıyamette yaşanacak olayların başı dediğimiz yeniden dirilişin ardından gelen ikinci merhaledir ve “insanlar dünyada yaptıklarının hesabını verdikten sonra herkesin ameline göre cennet ya da cehenneme gönderilmesi anlamına gelmektedir.⁸⁸²

Kur'ân-ı Kerîm'de haşrin iki kullanımı vardır, bunlardan biri de “dünyadaki sürgün” manasıdır. Bundan başka aynı kökten türeyen isim ve fiil şeklinde ki türevlerine kırk bir ayette rastlanmaktadır.⁸⁸³ Bu ayetlerin anlam ve izahlarına bakıldığında hemen hemen hepsinde ahiret hallerinden olan haşr ve halleri anlatılmaktadır. Bu ayetlerin genelinde başta insanlar ve cinler olmak üzere şeytanlar, melekler ve Allah'ın yeniden diriltmeyi murat ettiği ne kadar varlık varsa hesaba çekilmek üzere mahşer yerinde toplanacaklar.⁸⁸⁴ Diğer ayetlerde ise “Yeryüzü yarılacak, insanlar süratle kabirlerinden çıkarak çekirgeler gibi kendilerini çağırana doğru koşacaklar”⁸⁸⁵; “herkesin yanında biri ameline şahitlik etmek, diğeri de onu mahşere götürmekle görevli iki melek bulunacaktır”⁸⁸⁶. İlâhî buyruklara isyan etmekten sakınan ve Allah'tan hakkıyla korkanlar, Allah'ın yüzleri apaydınlık ve sevinçli durumda haşr edilecektir. Kâfirler, zalimler ve Kur'an'dan yüz çeviren günahkârlar ise gözleri korkudan büyümüş olduğu halde kapkara yüzle kör, sağır ve yüzükoyun bir şekilde cehennemin önünde, hesap

⁸⁸⁰ Râzi, *Tefsîru Kebîr* 22:98; Kurtubî, *Tefsîru Kurtubî*,11:244

⁸⁸¹ Firuz-Âbâdi,*Kamusu'l-Muhît*,1:375

⁸⁸² Ahmet Erkol, *Dicle Üniv. İlahiyat fak. Dergisi* “Seyfuddin Amudi'ye Göre Cismani Haşr”, Diyarbakır,2000, 2:183

⁸⁸³ bk. M. F. Abdülbâkî, el-Muğcem, “haşr” md.

⁸⁸⁴ Âl-i İmrân 3/158; En'âm 6/51, 72, 128; Sebe' 34/40; Ahkâf 46/6

⁸⁸⁵ Kâf 50/44; Kamer 54/7-8

⁸⁸⁶ Kâf 50/21

vermeleri için diz çökmüş bir halde bekletilecekler, sonunda da cehenneme atılacaklardır.⁸⁸⁷

Haşrin “insanları buldukları yerden çıkarmak” anlamından hareket eden bazı kelamcılar bu kelimenin ba’s ile aynı anlamı taşıdığını iddia etmişlerdir.⁸⁸⁸ Ancak üzerinde ittifak edilen ölümden sonra meydana gelecek olan ve bir yerde hesap vermek anlamını ifade eden bir terim olmasıdır. Bu görüş, kıyametle ilgili anlatılan detayların geçtiği ayetlere daha uygun olduğu görülmektedir. Haşir terimine bazı âlimler tarafından daha genel bir mana verilerek kıyamet veya meâd yerine kullananlar da olmuş ve bu şekilde izah etmişlerdir.⁸⁸⁹ Bu konu metafizik alana hitap eden bir konu olması ve elde edilen bilgilerin de sadece Kur’an ve hadisler olması nedeniyle bu konuda çok farklı görüşlere de rastlanmamaktadır.

Kıyametle ilgili ayetlerde kâfirler kimi zaman kör, sağır ve dilsiz olarak⁸⁹⁰ kimi zamanda herkes gibi konuşacaklarının bildirilmesi bir çelişki gibi görünse de aslında burada bir çelişki olmadığı bu iki farklı durumun kıyamette yaşanacak iki farklı olay ve durumu anlattığı apaçıktır.

Kur’ân-ı Kerîm’de âhiret hayatından söz edilen ayet ve mealleri dikkate alındığında dönüşün sadece Allah’a olacağı ve O’ndan başka dönüşün olacağı bir yerin olmadığı ısrarla vurgulanmaktadır.⁸⁹¹ Bu anlatımlardan insanları toplanacağı yerin Allah’ın huzuru olacağı gibi bir mana çıkarmamıza sebep olmaktadır. Bu ise Allah’a bir mekân atfetmektedir. Böylesine bir anlayış Kur’an mantığına aykırı olduğu bilinen bir gerçektir. Allah ile kul arasındaki ontolojik farklılık dünyada ne ise ahirette de öyle olacağından Kur’ân-ı Kerîm’de de ifade edildiği gibi⁸⁹² kıyamette kişi ile gayb âlemine dair bazı gerçekler arasındaki perde kalkar ve insan Allah’ın huzurunda bulunduğu hissini elde eder. Öyleyse burada ki durum Allah’ın dilemesi ile ve O’nun dilediği kadar kulun, inkişafının açılması ve yeni durumu anlamasından başka bir şey değildir. Ezelî ve ebedî olan, zamandan,

⁸⁸⁷ İbrâhim 14/49-50; İsrâ 17/97-98; Meryem 19/68, 85-86; Tâhâ 20/102, 124-126; Furkân 25/34; Abese 80/38-42

⁸⁸⁸ Ahmet Erkol, Seyfuddin Amudi’ye Göre Cismani Haşr, 183

⁸⁸⁹ Süleyman Toprak, “Haşir” Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, (1997),16:416-417

⁸⁹⁰ İsrâ 17/97; Mürselât 77/35-36

⁸⁹¹ bk. M. F. Abdülbâkî, el-Muğcem, “Rucû ve Masîr” md.

⁸⁹² Kâf 50/22

mekândan ve değişiklikten münezzeht bulunan Allah ise daima aynı sıfatları taşır.⁸⁹³

İslâm filozoflarından İbn Sînâ ile İbn Rüşd mutluluğu aklî lezzete erme, azap ve ıstırabı da bundan yoksun kalma şeklinde açıklayarak haşrin cismanî değil ruhanî olacağını ileri sürmüşlerdir. İslâm âlimleri ise haşrin cismanî olacağı görüşündedir. Kıyameti tasvir eden âyet ve hadislerde insanların göz, yüz, baş, ayak gibi organlarından bahsedilmesi, cennet ve cehennem hayatıyla ilgili olarak ancak bedenle yerine getirilebilecek fonksiyonlardan söz edilmesi, haşrin cismanî olarak gerçekleşeceğine ilişkin açık delillerdir. Bu cismanî tasvirlerin sembolik ifadeler şeklinde kabul edilmesi, bâtinî yöntemi andıran aşırı bir te'vil olur ki bunun vahyin amacıyla bağdaştırılması mümkün görünmemektedir. Naslarda yer alan ifadelerle hem etkili bir tasvir yapılmak hem de âhiretin tıpa tıp dünyaya benzemediği anlatılmak istenmiştir.⁸⁹⁴

Kehf suresinde Allah *“Dağları yürüteceğimiz ve senin yeryüzünü çırılçıplak göreceğin günü bir hatırla. Biz onları mahşerde toplarız da içlerinden hiçbirini bırakmayız. Hepsi saf saf Rabbinin huzuruna çıkarılırlar. Onlara, Andolsun, sizi ilk önce yarattığımız gibi bize geldiniz. Oysa siz, sizin için hesaba çekileceğiniz bir zaman belirlemediğimizi sanmıştınız denir.”*⁸⁹⁵ Kıyamet gününde ayetlerden anlaşılan yeryüzünde çeşitli depremler ve patlamalar olacak ki bu durum Kur'an'da dağların yürütülmesi şeklinde ifade edilmiş olabilir. Daha öncede söylediğimiz gibi gaybi bir alana hitap eden bu konu hakkında kesin bir söz söylememiz mümkün değildir Bu konuda ancak Allah'ın bize tanımladığı kadar konuşmak mümkündür. Kur'an'ın değişik yerlerdeki anlatımına göre o gün yeryüzü sallanacak ve dağlar paramparça edilecek ⁸⁹⁶*savrulan kum yığınları haline gelecek*⁸⁹⁷, *atılmış renkli yün gibi olacak*⁸⁹⁸, *toz duman haline gelecek*⁸⁹⁹, *bulutların gökteki hareketlerine benzer şekilde hareket edecek ve sonunda ilğim*

⁸⁹³ Toprak, “Haşr, 16:416-417

⁸⁹⁴ Toprak, Haşr, 16:416-417

⁸⁹⁵ Kehf 18/47

⁸⁹⁶ Hâkka 69/14

⁸⁹⁷ Müzemmil 73/14

⁸⁹⁸ Kâria 101/5

⁸⁹⁹ Vâkıa 56/5-6

olacaktır.⁹⁰⁰ Nitekim başka bir âyette şöyle buyurmaktadır: “Sana dağları soruyorlar. De ki: Rabbim onları un ufak edip savuracak; yerlerini dümdüz, bomboş bırakacak. Orada artık ne bir kıvrım ne de bir tümsek görürsün”⁹⁰¹. Bu konuda Elmalılı tarafından şöyle izah edilmektedir: “Dağlar renkli yün gibi o tarafa bu tarafa atılması hali yeryüzünde meydana gelen büyük infilakları andırmaktadır. Ayrıca yeryüzü üzerinde yaşanan son dönem savaşlarda meydana gelen hadiselerin o hali almaya doğru giden yakıcı manzaralarını da göz önüne getirmektedir”⁹⁰². Allah dağları yerle bir edip yok eder, üzerinde yaşadığımız dünya düzgün ve çıblak bir görünüm alır. Böylece yeryüzünde hiç bir şey kalmaz. Bunun akabinde Allah, Adem (as)’den başlayıp kıyamet anına kadar yeryüzünde yaşayan tüm insanları saf saf karşısında hesap vermeleri için toplar ve inkârcılara ilk yarattığımız gün kü haliniz gibi b,ze tekrar döndünüz. Ölümünden sonra hayatın olmadığını insanların sadece dünya hayatı olduğu için tekrar dirilmeyeceğinizi iddia ediyordunuz. Ama artık inkâr edemeyeceğiniz bir şekilde gördünüz ki ölüm sonrası hayat var. Nitekim başka bazı ayetlerde şöyle buyurulmuştur: “Ant olsun ki, sizi ilk defa yarattığımız gibi teker teker bize geleceksiniz ve (dünyada) size verdiğimiz şeyleri arkanızda bırakacaksınız”⁹⁰³. “Onun sözünü ettiği şeyler sonunda bize kalacak, kendisi de tek başına bize gelecek” dikkat edilirse ayetlerin tamamında kıyametin kopması ile insanlar kabirlerinden üzerlerinde hiçbir şeyleri olmaksızın dirilecekleri ve hesap için toplanacakları bildirilmektedir.⁹⁰⁴Yine Meryem Sûresi “*Rabbine and olsun, onları şeytanlarla beraber mutlaka haşr edeceğiz. Sonra onları kesinlikle cehennemde çevresinde diz üstü hazır edeceğiz. Sonra her bir topluluktan, Rahman'a karşı en isyankâr olanları mutlaka çekip çıkaracağız. Sonra, oraya girmeye en layık olanları muhakkak ki en iyi biz biliriz. (Ey insanlar!) Sizden cehenneme varmayacak hiç kimse yoktur. Rabbin için bu, kesin olarak hükme bağlanmış bir iştir.*”⁹⁰⁵Nasıl yaratıldığını düşünemeyen bu insan topluluğu, ölümden sonraki dirilişi inkar etmekte bunun olmasının mümkün olmadığını iddia ediyorlardı. Halbuki insan kendi varlığı ve bunun ilk defa

⁹⁰⁰ Nebe’ 78/20

⁹⁰¹ Tâhâ20/105-107

⁹⁰² Elmalılı, Hak Dini Kur’ân Dili, 9:6029

⁹⁰³ En’âm 6/94

⁹⁰⁴ Taberî, *Câmiu’l-Beyân* 18:36;Zemahşerî, *Keşşâf* , 2:726;Râzi 21,469,471;Beydâvi 3,283; Kurtubî, *Tefsîru Kurtubî*, 10:416

⁹⁰⁵ Meryem 19/68

yaratılışı hakkında biraz tefekkür etse ölüm sonrası dirilişin muhal olmadığını gayet açık bir şekilde anlayacaktır.⁹⁰⁶ Kur'an ayetlerine bakıldığında bu durumu birçok ayette dile getirildiğini ve insanların tekrar diriltilmesinin Allah için kolay olduğu vurgulanmaktadır.⁹⁰⁷ Yine Meryem suresi 68. âyetteki “şeytanlardan” ile kastedilen ölüm sonrası dirilişi inkâr eden kimselerdir.⁹⁰⁸ İşte Allah bu bahsi geçen kişileri ve menfaatleri için hak yolu bırakarak bunlara tabi olankarı cezalandıracağını haber vermektedir. Allah'a en çok âsi olanlar ile hafif olanların birbirinde ayrılacağı o günde Allah çok asi olanları cehenneme atarken hafif olanları da bağışlayacaktır. Ancak, tefsircilerin çoğunluğuna göre âyet, bütünüyle kâfirleri kuşatmaktadır. Böylesine bir ayırım söz konusu olamayacaktır.⁹⁰⁹ Ayette kastedilen kafirlerin Allah'a isyandaki dereceleridir. Bu derceler göre kimisi daha şiddetli bir azap içerisinde olurken kimisi daha hafif bir azabın içinde olacaktır. Zaten bunun aksini düşünmek Allah'ın adil olmayacağı anlamına götürür ki bu ise Allah hakkında muhaldir.⁹¹⁰ Ancak sonuç itibariyle, 70. ayette belirtildiğine göre insanların iman ya da küfürleri hakkında kesin bilgiye sahip olduğundan kullarına uygun mükafaat veya cezayı Allah elbette uygulayacaktır.

Dikkat edilirse ayetin bu üslubu ile Allah, hem mü'minler hem de kâfirler, zalimler ve münafıklar için dünya hayatının ahiret gününün başlangıcı olan haşır gününde kişinin destekçisi olacağı ve herkesin kendisini kurtaracak olan şey ameli olduğu vurgusu ısrarla işlenmektedir. Bu vurgunun yanı sıra o müthiş günde Allah'ın sevdiği kullarına rahmet nazarı ile bakacağı da işlenmektedir.

Yine ahiret inancına sahip olmayan muhatap Mekke toplumunun her bir ferdi üzerinden bir toplum inşa hedefinde olan Kur'an'ın her bir ayeti ile bütüncül bir dünya görüşü oluşturmayı murat etmektedir. Bu bütüncül yaşam biçiminde dünya hayatı ahiret hayatından, ahiret hayatı da dünya hayatında bağımsız düşünülemez. İslam yaşam felsefesinde ahiret hayatı dünya hayatı üzerine ve orada yapılacak eylemler üzerine bina edilmiştir. Böylece hem dünya hayatı hem de ahiret hayatı Allah'ın murat ettiği bir şekle dönüşecektir. İşte bu yaşam

⁹⁰⁶ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 18:227; Beğavi, *Tefsîru'l-Beğavi*, 3: 243; Zemahşerî, *Keşşâf*, 3:43

⁹⁰⁷ bk. Rûm 21/27; Yâsîn 36/79

⁹⁰⁸ Kurtubî, *Tefsîru Kurtubî*, 11:132; Râzi, *Tefsîru Kebîr* 21:556;

⁹⁰⁹ Zemahşerî, *Keşşâf*, 3:43

⁹¹⁰ Nahl 16/88; Ankebût 29/13

felsefesinin insan dünyasında hakim olması için her fırsatta ahiretle ilgili olgu ve olaylardan bahseden Allah, hesap günü ve orada meydana gelecek olgu ve olayları Allah merkezli bir üslupla vermek sureti ile pekiştirmektedir.

Bilindiği gibi konumuza esas olan “*Rabbinin ve O'nun elçilerinin emrinden uzaklaşıp azmış nice memleketler vardır ki, biz onları (ahalisini) çetin bir hesaba çekmiş ve onları görülmemiş azaba çarptırmışızdır.*”⁹¹¹ ayeti ahiretle ilgili olgu ve olaylardan hesap gününü Allah merkezli bir anlatımla vermiştir. Bunu yaparken “biz” muttasıl zamirini kullanan Allah, her bireyin kendi otokontrolünü bizzat kendisinin yaptığı bir hayat tarzının toplumda egemen olmasını sağlamaktadır. Çünkü Kur'an bütünlüğünde takdim edilen güçlü İlah profiline sahip bir İlah olan Allah'ın sorgulaması ve hesaba çekmesi insanlar üzerinde etkili bir yaptırım gücüne sahiptir.

Allah'ın dünyaya bir imtihan maksadı ile gönderdiği vahye muhatap olma özelliğine sahip akıllı, ergen insanların dünya hayatında, sorumlu tutuldukları inanç ve davranışlardan dolayı ölümle başlayan ahiret hayatında sorguya çekilmeleri anlamında bir terim olan hesap, sözlükte “saymak, hesap etmek” manasına gelmektedir. Ayrıca mufâale babından gelen hesap “hesaba çekmek” manasında, mastar olan hesap (hisâb) kelimesi ise “sayma, sayım” anlamında isim şeklinde de kullanılır. Terim olarak insanların hesaba çekilecekleri ahiret safhalarından birini ifade etmektedir.⁹¹²

Kur'an-ı Kerîm'de terim niteliğinde olmak üzere hesap kavramı fiil ve ism-i fâil kalıbının dışında, hesap kelimesinin yer aldığı kırka yakın ayetin çoğunda yine terim anlamında kullanılmıştır. Bunların dördü yevmü'l-hisâb (hesap günü)⁹¹³, biri yevme yekümü'l-hisâb⁹¹⁴ (hesabın kurulacağı gün) terkipleri içinde geçmektedir. Kur'an dilinde hesap, genellikle kötü ve olumsuz davranışların dünyada⁹¹⁵ ve özellikle ahirette karşılığının verileceği ve bu

⁹¹¹ Talak, 65/8

⁹¹² İbni Manzûr, Lisânu'l-Arab,1:314;Fîru'z-Âbâdi, Kâmûsu'l-Muhît,1:727;Zebîdi,*Tâcul-arûs*,21:184

⁹¹³ Sad 38/16-26-53,Mü'minûn 23/41

⁹¹⁴ İbrahim 14/41

⁹¹⁵ Talâk 65/8

davranış sahiplerinin cezalandırılması anlamına kullanılmaktadır.⁹¹⁶ Bu söylediğimizle hesap kelimesi sadece cezalandırılacaklar hakkında kullanıldığı anlamı çıkarılmamalıdır çünkü ahirette mükafaatı hak eden kular içinde bu kavram kullanılmaktadır. İnsanların diriltiip arasat meydanında amellerin tartılması yine bu kelime ile anlatılmaktadır.

Kur'an-ı Kerîm ve hadislerde varid olan bilgiler ışığında meydana gelecek olayları bir sıralamaya tâbi tuttuğumuzda sual-kitap-mîzan-hesap şeklinde sıralamak mümkündür. Buna göre peygamberler tebliğine memur oldukları vahyi insanlara ulaştırıp ulaştırmadıkları ile sorgulanırken, insanlarda inanıp inanmadıkları için bir sorguya tabi tutulacaklardır. Bu sorgunun hemen akabinde insanların amel defterleri herkesin iman durumuna göre kiminin sağından kiminin solundan kiminin ise arkasından verileceği Kur'an'da haber verilmektedir. Tüm bu işlemlerden sonra kişinin hesabı tamamlanacak olup herkes hak ettiğine göre cennet veya cehennemdeki yerlerine gidecektir.⁹¹⁷ İnsanların sayılarının fazla olması bu işlemin uzun süreceği anlamı taşımamaktadır. Çünkü “Allah hesabı çok süratli olandır”.⁹¹⁸

Dünyanın ahirete hazırlık için amel yeri, ahiretin ise dünyada yapılan eylem ve davranışlardan dolayı karşılığını alacakları yer şüphesiz ceza yurdu dediğimiz yerdir. Karşılık veya ceza kelimesi ile anlatılmak istenen iyilerin yerinin cennet ve nimetleri, kötülerin yerinin ise cehennem ve envai çeşit azaplardır. Tüm bunların tespiti hesap ilkesi çerçevesinde olacaktır. Hesap ve mizan, mahşerde toplanıldıktan ve amellerin kayıtlı olduğu belgeler dağıtıldıktan sonra başlayacak olan safhadır. Konu ile ilgili ayet ve hadisler incelendiğinde insanlar öncelikle iman ardından kul hakkı ve sonrasında ise Allah ile kul arasındaki hesaplaşma şeklinde devam edecektir. Hadislerde Allah Teâlâ'nın tüm insanları her hangi bir aracı olmaksızın kendisinin hesaba çekeceği⁹¹⁹, müminlerin hesabının kolay kâfirlerin ise çok zor olacağı⁹²⁰, insanın ömrünü nerde ve nasıl geçirdiğinden, malını nereden kazanıp nasıl harcadığından, bildikleriyle amel edip

⁹¹⁶ İbrahim Sarı, *Hesap günü*, Nokta Yay., Antalya,2016,39

⁹¹⁷ A'râf 7/6-9; İsrâ 17/13-14

⁹¹⁸ Bakara 2/202

⁹¹⁹ Buharî, “Rikâk”, 49, “Tevhîd”, 36; Müslim, “Zekât”, 20

⁹²⁰ Buharî, “Mezâlim”, 2; “Tefsîr”, 11/54; Müslim, “Cennet”, 18

etmediğinden sorgulanacaktır.⁹²¹Çocuklar, deliler yani mükellef olmanın şartlarını taşımayanlar ise hesaba çekilmeyecektir.

Bazı Şîî ve Mu'tezilî kelim âlimleri hariç bütün islam âlimleri ahiret gününde hesabın olacağı üzerinde ittifak etmişlerdir. Bu nedenle hesap gününe iman bu mezheplere göre farzdır. Zira ahiret günü ahvallerinden olan hesap, Kur'an, sünnet ve ümmetin icmâsı ile sabit olmasının yanında aklen kabul edilmesi gereken bir durumdur. Ama tüm bunlara rağmen keyfiyeti, ne zaman ve nasıl olacağı ile ilgili veriler Allah'ın kullarının bildiği hesap terminolojisi üzerinden seçtiği temsili anlatımın verileridir. Ölümden sonra dirilişle başlayacak ve en sonunda insanların yaptıklarının karşılığın olarak cennet veya cehenneme gittikleri o ana kadar tüm işlemler Allah tarafından Zira Allah'ın bir kulunu hesaba çekmesi aynı zamanda başkalarının hesabını görmesine engel teşkil etmez. Çünkü Allah'ın hesabı seridir.⁹²²

Takıyyüddin İbn Teymiyye'ye hesap iki türdür: Birinci kısımda Allah'ın Mü'min kafir ayırımı yapmaksızın herkese amel defterlerinin verilmesidir. İkincisi ise sevap ve günahların temsili anlamda ifade edilirse tartılması anlamına gelen hesaptır. İnsanların hesapları gerçekleşirken kâfir olanların dünya hayatında yaptıkları iyiliklerin bir değeri olmaması nedeniyle hesaba dâhil edilmeyecektir. "Bununla birlikte kötülüklerinin sınırını tayin edip buna göre cezalandırılmaları için ikinci tür bir hesaba çekilebileceklerini söylemek mümkündür".⁹²³

Kur'an'da Allah insanları hesaba çektiğinde tüm azalarının konuşacağını bizlere haber vermiştir.⁹²⁴Bu konuda kelim âlimleri, azalarının ahiret gününde konuşmasının mümkün olmadığını bu ifadenin insanın ruh halinde derin tesirleri bırakacağından temsili bir dille anlatıldığını ileri sürmüşlerdir.⁹²⁵

Ahiret ve sonrası temellendirilirken en önemli soru olan ölümden sonra hayatın varlığı meselesine verilecek cevap, dünya hayatının da şekillenmesine neden olacaktır. Çünkü ölümden sonra ahiret ve hallerinin gerçekliği yönünde bir

⁹²¹ Tirmizî, "Kıyâmet", 1

⁹²² Bakara 2/174; Âl-i İmrân 3/77

⁹²³ Emrullah Yüksel, " Hesap" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1998, 17: 240-242

⁹²⁴ Yasin 36/65

⁹²⁵ Râzi, *Tefsîru Kebîr* 26:302; Beydâvi, *Envâru't-Tenzîl* ,4:272; Zemahşerî, *Keşşâf* , 4:24

kanaat ve inanca sahip olan bir toplumun içerisinde hak, erdem, ahlak ve fazilet gibi değerlerin vucud bulması o kadar kolay olacaktır. Yüce Allah Kur'an'da hesap gününden bahsederken aslında toplumu iyi ve hayır yönünde yönlendirirken diğer taraftan teosentrik bir anlatımla ölüm sonrası hayatın gerçekliğini ve olabilirliğini vurgulamaktadır. Yüce Allah “*Rabbinin ve O'nun elçilerinin emrinden uzaklaşıp azmış nice memleketler vardır ki, biz onları (ahalisini) çetin bir hesaba çekmiş ve onları görülmemiş azaba çarptırmışızdır.*” buyurmaktadır.

Ayetlerin nüzul ortamı ile irtibatına baktığımızda ahiret ve sonrasına inanmayan Mekke müşriklerine kendilerinden önce yaşamış olan Nuh, Salih, Lut, Hud kavimlerinin başına gelenler söylenerek öncelikle onları tehdit eden bir tavır geliştirmiştir.⁹²⁶ Çünkü onlar her fırsatta ahiret ile ilgili söylemleri alaya almışlar ve peygamberlere zulmetmişlerdir.⁹²⁷ Geçmiş kavimlerin başına gelen ve tüm bunların kadiri mutlak olan Allah tarafından yapıldığını bilen bir toplum ve ondan sonra gelenler ölümden sonra Allah'ın kendilerini hesaba çekmeye muktedir olduğu mesajını da almaktadırlar.

Diğer taraftan Allah peygamberine ve O'nun şahsında tüm Müslümanlara dünya hayatında Allah'ın dinini yaşarken karşılaşılabilecekleri tüm güçlüklerle ve sorunlara sabretmenin gereği de vurgulanmaktadır.⁹²⁸ Çünkü Hz Âdem ile başlayan risâlet serüveninde, tüm peygamberler bu tarz hatta daha da şiddetli sorunlarla karşılaşmışlar, ölüm sonrası ahiret inancının verdiği destekle zorlukları aşmaya çalışmışlar ve muvaffak olmuşlardır.⁹²⁹ Hal böyle iken Kur'an'a muhatap olan mü'minlerin de aynı tavrı göstermelerinin gerektiği vurgulanmıştır.

Hesap ve hesap günü ile ilgili ayetlerde verilen en önemli tema, insanın yaptıkları ile yüzleşmesi anlamına gelen anlatımlardır. Bu anlatımlarda ifade edilen olgu ve olayların bizzat Allah eli ile yapılıyor olması⁹³⁰ da ahiret ve sonrasına dair inancın pekişmesine neden olmaktadır. Nihayetinde Mekke

⁹²⁶ Râzi, *Tefsîru Kebîr* 26:371;Ebu Hayyan, *Bahru'l-Muhît*,9:141

⁹²⁷ Zemahşerî, *Keşşâf*, 4:77;Beydâvi, *Envâru't-Tenzîl*, 5:26;Ebu Kasım Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Abdillâh İbbni Ceze'l-Kelbi, *et-Teshîl li-Ulûmit'Tenzîl*, Şirketü Dâru'l-Erkam,1416,Beyrut,2:203

⁹²⁸ Râzi, *Tefsîru Kebîr* 26:373;

⁹²⁹ Râzi, *Tefsîru Kebîr* 26:371;

⁹³⁰ Sad, 38/16-26-53,Mü'minûn, 23/41

müşrikleri o günün toplumu her ne kadar şirk koşuyor olsalar da güçlü bir Allah inancına sahipti.

İnsan Kur'an'da ifadesini bulan ahiret halleri ve özellikle hesap gününe iman ettiğinde zihinlerde oluşan birçok soruya cevap bulmakta, kendisinin dünyaya kulluk için gönderildiğini öğrenmekte⁹³¹ başıboş bırakılmayacağını anlamakta ve böylelikle hayatını düzene sokmaktadır. Nitekim Kur'an'da "*Sizi boşuna yarattığımızı ve bize tekrar döndürülmeyeceğinizi mi sandınız?*"⁹³² "*İnsan, kendisinin başıboş bırakılacağını mı zanneder.*"⁹³³ İnsan insan yapıp diğer varlıklardan ayıran şey onun bir amaç doğrultusunda gönderilmesi ve bilinçli bir yaşayışla sorumlu olmasıdır. Buna göre gönderiliş gayesini unutup sorumsuz bir hayat süren insanlar, insan olmaktan çıkmış ve sorumluluklarını yerine getirememiş olmaktadır. Ancak yukarıda verdiğimiz ayetler gösteriyor ki, ilahi sorumluluktan kurtulmak ve Allah'ın huzurunda hesap vermekten kaçmak hiç kimse için mümkün olmayacaktır. İşte bu inanç kişide sorumluluk duygularının oluşumuna katkı sağlayacaktır. Bu inancın oluşumunu sağlayan hesap gününün Allah merkezli bir anlatımla verilmesi böylesine bir inancın gönüllerde yer bulmasını kolaylaştırmaktadır. Bu itibarla denilebilir ki; genel anlamda ahiret inancı özelde hesap günü, insanı Allah'ın çizmiş olduğu hudutlar dâhilinde yaşamaya zorlayan bir kontrol mekanizmasıdır.⁹³⁴ Dünyayı bir ganimet yeri sayan insan, helal-haram demeden mal toplar ve bunun neticesinde toplum herkesin birbirini ezdiği, aldattığı, yolsuzlukların yayıldığı, mal ve can güvenliğinin tehlikede olduğu bir yer haline gelir. Fakat yaptığı her şeyden dolayı hesaba çekileceğini bilen insan için böylesine sorumsuz bir davranış beklenemez.

Ahiret ile ilgili olgu ve olayların nihayeti bağlamında cennet, mutlak kudrete işaret eden iki olgudan biri olup konumuza esas teşkil eden "*Kullarımızdan, takvâ sahibi kimselere vereceğimiz cennet işte budur.*"⁹³⁵ ayeti de yine Allah merkezli bir dille anlatılmıştır. Ölüm sonrası hayatı cazibe ve korkunun aynı anda merkezi haline getirmek sureti ile dünya ve ahiret hayatın

⁹³¹ Zâriyât, 52/56

⁹³² Mü'minûn, 23/115

⁹³³ Kıyâmet, 76/36

⁹³⁴ Muhammed Kurtubî, *İslam'da Fert ve Cemiyet*, Tr Mehmet Süslü, İstanbul, tsz, 307

⁹³⁵ Meryem, 19/63

birlikteliğini sağlayan ve bütüncül bir dünya görüşü hedefleyen Kur'an bunu yaparken Allah(cc), mütekellim zamiri olan "biz" muttasıl zamirini kullanmıştır. Paganizm kültür ve inancının etkin olduğu muhatap toplumun içselleştirdiği ahiret inancının yokluğu üzerine kurulu inancın yerine dünya ve ahiret hayatına bütüncül bir bakış sağlayan ölüm sonrası hayata dair bir inancın yerleşmesi güç ve kudret vurgulu, kusursuz bir ilah veya Tanrının dilinden olağanüstü ve sonsuz bir hayatın takdim edilmesini zorunlu kılmaktadır. Bu zorunluluk ilahi kelamın üslubuna teocentrik bir yapı kazandırmıştır.

Yeryüzünde yaşanan tüm dinlerde inanların bu hayatın sonunda ebedi bir yaşam içerisinde olacağı yer olan cennet kelimesi cenn kökünden türetilen bir isim olup "örtmek, gizlemek" ve "birçok bitki örtüsü ile toprağın örtülmesi" anlamlarına gelmektedir,⁹³⁶ Ahiret hayatında müminlerin ebedi olarak kalacağı yer olan cennet, Kur'an'da bu isimle adlandırılması yine onun üslup özelliğindedir. Çünkü Allah Kur'an'da bilinmeyeni anlatırken daima bilinenin özelliklerinden yararlanan bir anlatımı tercih etmiştir. Aksi halde cennet ve nimetlerini anlamamız mümkün olamazdı.⁹³⁷

İngilizcede cennet kelimesinin karşılığı olan paradise, grekçe bir kelime olup Grekçe paradeisos kelimesinden türetilmiştir. Eski Farsça'da ise "etrafi çevrilmiş yer, ağaçlı bahçe" anlamına gelen pairi-daēza kelimesinden türemiştir. Grek dilinde bu kelime ilk defa Ksenofones (Xenophon) tarafından ve "bahçe" anlamında kullanılmıştır. Pairi-daeza şeklinde olan farsça kullanım sonraki dönem İbrânîce'sinde "cennet" anlamında kullanılan pardenes kelimesinin ortaya çıkmasına sebep olmuş, ancak Yahudi din adamları Hz Adem'in cennetten dünyaya gönderildiğinde, yerleştirildiği bahçeyi ve iyi kimselerin ebedi kalacakları cenneti anlatmak için Gan Eden tamlamasını kullanmışlardır.⁹³⁸

İnsanlık tarihinde cennet ile ilgili tüm bilgilere bakıldığında Tevrat ve İncil'deki bilgilerden başka bir bilgi olmadığı görülecektir. Aslında tüm dinlerin kaynağı ilahi dinler olması nedeni ile ilkel kabile dinlerinde de ölüm sonrası bir

⁹³⁶ Fîruz Âbadi Kâmûsu'l-Muhît, 1:1187; İbn Manzûr, Lisânu'l-Arab, 13:93

⁹³⁷ Bekir Topaloğlu, "Cennet" Türkiye Diyanet Vakfı, 1993, 7:386; M. Süreyya Şahin, "Cennet" Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 1993, 7:376

⁹³⁸ Topaloğlu, Cennet, TDV, 7:386; Süreyya Şahin, Cennet, TDV, 7:376

hayatın varlığına dair bir inanış vardır. Hatta bazı mitolojilerde, insanlar yaratılmadan önce cennetin yaratıldığına dair inanışlar vardır.⁹³⁹

Yahudi inancında yeniden dirilme inancı egemen olana kadar ölümlerin Şeol (ölüler diyarı) denilen bir yere gittiklerine dair inanışları, ölüm sonrası yeniden diriliş inancı ile ⁹⁴⁰ doğru inanaca sahip kimselerin sonsuza dek kalacakları yer olan Eden Bahçesi veya grekdilinde ki kullanımı ile pardes, “bahçe” anlamına gelen özel yer olacağına inanıldı. Kötüler cehenneme, iyilerse cennete gidecekler, yeniden dirilince yine orada kalacaklardır. Yahudilerin Gan Eden veya Pardes kelimelerini üç şeyi anlatmak için kullanmışlardır. Bunlar Eden bahçesi, Kabir hayatında iyilerin kaldıkları yer ve İyilerin sonsuz kalacakları yerdir. Bu üç farklı anlayış birden fazla cennetin bulunması anlamında değil tarihi seyir içerisinde bu kelimeye üç farklı anlamın yüklendiğini ifade etmek içindir.⁹⁴¹

Yahudiler göre ahiret hayatının temel taşlarından olan ve ahirette meydana gelecek olan hesap ve mahşerin Filistin bölgesinde olacağına dair inanışları vardır.⁹⁴² Yahudiler yine kendilerini ayrıcalıklı kabul ettiklerinden dolayı ahiret hayatının sadece kendilerine ait olduğuna inanıyorlardı.⁹⁴³ Bu nedenle İslam’ın hiç tasvip etmediği bir anlayış olan cennete sadece kendileri ve çocuklarının girecekleri şeklinde inanışları olan Yahudilere göre ⁹⁴⁴ cehennem bir denizin altında olup ⁹⁴⁵ genişliğinin 40 yıllık mesafe olduğuna, ucunda ise kökü cehennemın kızgın derinliklerinde bulunan zakkum ağacının yer aldığına tüm söylediklerinin de Tevrat’ta var olduğunu söylemektedirler.⁹⁴⁶

Yeni Ahit’te Hıristiyanların nasıl bir cennet inancı olduğuna bakıldığında Eski Ahit ve Tevrat’ta var olan anlayıştan farklı olmadığı görülecektir. Ancak zamanla Hıristiyanlar mevcut incillerin felsefesine uygun bir ahiret hayatı

⁹³⁹ Topaloğlu, *Cennet*, c7,386; Süreyya Şahin, *Cennet*, TDV, 7:376

⁹⁴⁰ İşaya, 26/19; Daniel, 12/2, 3

⁹⁴¹ Topaloğlu, *Cennet*, TDV,7:386; Süreyya Şahin, *Cennet*, TDV, 7:376

⁹⁴² İbn-ü Ebi Hatim; Tefsîru'l-Kıra'ni'l-Azîm, 7;; Taberî, *Câmiu'l-Beyân* 15: 132.

⁹⁴³ Bakara 2/94.

⁹⁴⁴ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 1:, 425-426; İbnü'l-Cevzî, *Zadü'l-Mesîr fi İlmi't-Tefsîr*, Beyrut 1404, 1:116

bkz.Bakara 2/94.

⁹⁴⁵ YaHûdilerin Hz. Ali'nin cehennemın nerede olduğu sorusuna verdikleri cevap. bk. Mücahid, Tefsîr (nşr. Abdurrahman et-Tahir Muhammed Sureti), Beyrut t.y., 2: 625.

⁹⁴⁶ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 1: 381.

tasavvuru gelişmiştir. Cennet, Luka İncil’inde Hz. İsa’nın da içinde bulunduğu yer olarak tarif edilmektedir.⁹⁴⁷ İyi insanların ölümden sonra gireceği yerde cennet olduğu bu İncil’de anlatılmaktadır.⁹⁴⁸ Pavlus’un mektuplarında bedenen mi yoksa ruhen mi olduğunu bilmediği bir şekilde kendisine özgü bir tecrübe ile cennete gittiğini ve oradan vahiy aldığı anlatılmaktadır.⁹⁴⁹

Ahd-i Cedid’de yer alan cennet semada bir yerde olup iyi ve güzel insanlar orada ebedi olarak kalacaklardır. Yerlerin ve göklerin sahibi olan Tanrının krallığı dünyada var olan krallıklara benzememektedir.⁹⁵⁰ Onun varlığı sonsuza kadar devam edecektir. Oraya doğrulardan başka kimse giremeyecek ve huzur ve barış içerisinde sonsuza kadar mutlu yaşayacaklardır. Bununla beraber bu kişiler orada Tanrı’yı da görecek melekler gibi saf ve temiz olacaklar⁹⁵¹ ve melekler gibi olacaklardır.⁹⁵²

Kur’an-ı Kerîm’de tekil ve çoğul kullanımları ile 147 defa kullanılan cennet kelimesi 25 yerde bildiğimiz bağ, bahçe anlamlarında kullanılmıştır. Adem ile havva’nın dünyada yerleştirildiği yer anlamında 6 kez kullanılmışken, sadece bir yerde sidretü’l-müntehâ adı verilen yere yakın bir yerde bulunan me’vâ cenneti⁹⁵³, kalan 93 yerde ise ahiret cenneti anlamında kullanılmıştır.⁹⁵⁴ İslâm kaynaklarda cennet şu kelimelerle de anlatılmıştır. : Cennet, Cennetü’n-naîm⁹⁵⁵, Adn⁹⁵⁶, Firdevs⁹⁵⁷, Hüsnâ⁹⁵⁸, Dârüsselâm⁹⁵⁹, Dârülmukâme⁹⁶⁰, vb.

Kur’an-ı Kerîm ve Kur’an kaynaklı dini literatürde cennet ve cennet ile ilgili bilgilere geniş yer verilmiştir.⁹⁶¹ Cehennem ile ilgili anlatımlara bu kadar

⁹⁴⁷ Luka, 24/43

⁹⁴⁸ Luka, 16/22-31

⁹⁴⁹ 2. Korintoslular’a Mektup, 12/1-4

⁹⁵⁰ İbrânîler’e Mektup, 9/11

⁹⁵¹ I. Korintoslular’a Mektup, 6/9-10; Romalılar’a Mektup, 5/17

⁹⁵² Markos, 12/25

⁹⁵³ en-Necm 53/13-15

⁹⁵⁴ M. F. Abdülbâkî, Muğcem, “cennet” md;

⁹⁵⁵ Mâide / 65; Tevbe / 21; Yûnus / 9 v.d

⁹⁵⁶ Tevbe / 72; Ra’d / 23; Nahl / 31 v.d

⁹⁵⁷ Kehf / 107; Mü’minûn / 11

⁹⁵⁸ Ra’d / 18; Kehf / 88; Enbiyâ / 101 v.d

⁹⁵⁹ Yûnus / 25; En’âm / 127

⁹⁶⁰ Fâtır / 35

⁹⁶¹ Kur’an-ı Kerîm’de cennet tasvirine dair âyetler (daha çok Rahmân, Vâkıa, İnsân ve Gâşiye sûrelerinde)

çok rastlanmamaktadır. Bu durum, Allah ile insan arasındaki ilişkiyi ifade etmesi anlamında önemli bir yere sahiptir. Yani Allah kulları için iyiyi ve güzeli istemesinin en güzel açıklamasıdır. Cenneti konu edinen Hadis metinlerinde genel olarak cennete girmeyi gerektiren hal ve davranışlar ile oraya girmeyi engelleyecek davranışlardan bahsedilmektedir.⁹⁶² Her türlü dini inanç ve kültüre sahip ulaşmayı kendisine ilke edinen İslam, metafizik âlemin konusu olan cenneti ancak insanların bildiği olgu ve objelerle tarif etmiştir. Dolayısı ile cennet hakkında söyleyeceğimiz herşey sadece zanni bir bilgi olmaktan öteye geçmeyecektir. Çünkü mümin kullar için âhiret hayatında hazırlanmış mutluluk vesilelerinin hiç kimse tarafından tahayyül edilemeyeceğini ifade eden ayet bulunmaktadır.⁹⁶³ Diğer taraftan Kur'an'da yer alan cennet tasvirlerinde temsili bir anlatım olduğu da gözden kaçmamaktadır. Müşrik Mekke toplumuna sunulan cennet anlatımlarının onların en fazla ihtiyaç duyduğu olgu ve nesnelere olduğu dikkate alınırca bu söylediğimizin manası daha iyi anlaşılacaktır. Ancak bu söylediğimizden yola çıkılarak cennette, Kur'an'da temsili bir anlatım ile sunulan durumların olmayacağı anlamı da çıkarılmamalıdır. Bizim maksadımız burada Allah'ın, bilinmeyi biline nispet ederek anlatırken onların kullandığı lisan ile anlatmış olmasıdır.

Bu anlattıklarımıza dayanarak cenneti, sonsuz lüks ve konforun bulunduğu, barış ve huzurun egemen olduğu, verilen nimetlerden razı olunan ve bu nimetlerin içerisinde en özeli olan Allah'ın da görüldüğü mükemmel yer şeklinde tarif edebiliriz..⁹⁶⁴

Cennet ehlinin en çok vurgulanan özelliği, kalplerinde kin ve nefretin bulunmamasıdır. “*Gönüllerindeki kini söküp atacağız*”⁹⁶⁵ ayeti, cennete girecekleri, en çok yoran ve üzen davranış kategorisinde anabileceğimiz kin ve nefretten arındırılacağına dair delilidir. Yine ilgili ayet ve hadislerden anlaşılan cennette dünyada yaşanan ahlaki anlamdaki olumsuz şeyler yaşanmayacağıdır.⁹⁶⁶

⁹⁶² bk. Miftâhu künûzi's-sünne, “el-cenne” md.

⁹⁶³ Bkz. Secde suresi ayette فَلَا تَعْلَمُ نَفْسٌ مَّا أُخْفِيَ لَهُمْ مِنْ قُرَّةِ أَعْيُنٍ جَزَاءً بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ Hiç kimse, yapmakta olduklarına karşılık olarak, onlar için saklanan göz aydınlıklarını bilemez.

⁹⁶⁴ Topaloğlu, *Cennet*, TDV,7:386; Süreyya Şahin, *Cennet*, TDV, 7:376

⁹⁶⁵ A'râf 7/43

⁹⁶⁶ Hicr 15/47; Vâkıa 56/25; Müslim, “Cennet”, 16-17

Bu şekilde dünyada iken kendilerini kötülüklerden koruyarak cenneti hak edenlere melekler: “*Bize karşı vaadini gerçekleştirip dilediğimiz yerinde yerleşebileceğimiz cennete bizleri vâris kılan Allah’a hamdolsun*”⁹⁶⁷ diyecekler. Bu ayete göre cennetlikler orada dilediklerini seçebileceklerdir.

Bahsi geçen cennet ve hayatı kendine has boyutu içerisinde var olan bir yerdir. Buradaki yaşam beden ve ruhtan müteşekkil insanların yaşayacağı bir yerdir. Yani burası ruhani varlıkların yaşayacağı bir yer olmayıp bağ bahçe ve nehir, gibi inasanların dünya hayatında yaşadıkları olgu ve olaylardan müteşekkil bir hayatın, insanlarla başlayıp devam edeceği bir yerdir. İslam âlimleri bunun üzerinde ittifak etmişlerdir. Sadece bazı filozoflar ile mutasavvıflar ahiret hayatının cismani olmadığını ileri sürmüşler bu nedenle naslardaki cismanî tasvirleri tevil etmek zorunda kalmışlardır.⁹⁶⁸

Ahiret ile ilgili olgu ve olayların nihayeti bağlamında bir diğer olguda cehennem olup bunu konu edinen“*Kendisi için doğru yol belli olduktan sonra, kim Peygamber'e karşı çıkar ve müminlerin yolundan başka bir yola giderse, onu o yönde bırakırız ve cehenneme sokarız; o ne kötü bir yerdir.*”⁹⁶⁹ ayeti de yine Allah merkezli bir dille anlatılmıştır. Ölüm sonrası hayatı cazibe ve korkunun aynı anda merkezi haline getirmek sureti ile dünya ve ahiret hayatın birlikteliğini sağlayan ve bütüncül bir dünya görüşü hedefleyen Kur'an bunu yaparken Allah için mütekellim zamiri olan “biz” muttasıl zamirini kullanmıştır. Paganizm kültür ve inancının etkin olduğu muhatap toplumun içselleştirdiği ahiret inancının yokluğu üzerine kurulu inancın yerine dünya ve ahiret hayatına bütüncül bir bakış sağlayan ölüm sonrası hayata dair bir inancın yerleşmesi güç ve kudret vurgulu, kusursuz bir ilah veya Tanrının dilinden olağanüstü ve sonsuz bir hayatın takdim edilmesini zorunlu kılmaktadır. Bu zorunluluk ilahi kelamın üslubuna teocentrik bir yapı kazandırmıştır.

Derin kuyu, hayırsız ve uğursuz anlamına gelen cehennem, günahkârlar ile inkâr edenlerin ahirette yaşayacakları yerdir. Bu kelimenin Arapça asıllı olduğunu

⁹⁶⁷ Zümer 39/74

⁹⁶⁸ Ahmet Erkol, Seyfuddin Amudi'ye Göre Cismani Haşr, 199

⁹⁶⁹ Nisa ,4/115

söyleyenler olmuşsa da filologlar bunda hem fikir olamamışlardır.⁹⁷⁰ Ahd-i Atik'te kullanılan cehennem kelimesi Grekçe'de geenna, Latince'de gehenna olarak kullanılmaktadır.⁹⁷¹

Kur'an'ı Kerim'de yetmiş yedi yerde zikredilen bu kelime, kâfirlerin, münafıkların, zalim ve günahkârların azap göreceği yer olarak anlatılmaktadır. Nitekim ayetler dikkatle incelendiğinde birçoğunda cehennem, “Mesvâ, Me’va “kelimeleri veya “azâbu cehennem” kullanımı ile gelmiştir. Ancak bu kelimenin yanı sıra cehennem ve onun azabını niteleyen başka kavramlarda mevcuttur.⁹⁷² Bu kavramlar, “cehennem, cahîm, Hâviye, Hutâme, Lezâ, Saîr, Sakâr”dır. Bunun dışında Kur'an'da cehennemi niteleyen “yakıcı yangın veya ateş” anlamına gelen azâbu'l-Harîk⁹⁷³ ifadesinin yanında “kaynar su” anlamına gelen “Hamîm” ifadesi de kullanılmaktadır. Yine hamîm kökünden gelen “yahmûm”⁹⁷⁴ ısı derecesi yüksek kapkara duman” anlamında olup cehennemin isimlerinden biridir. Kur'an'ın bu konudaki nitelermelerine bakıldığında “dokunduğu her şeyi zehir gibi tüm hücrelerine kadar hissettiren sıcak rüzgâr “ anlamına gelen “Semûm”⁹⁷⁵ da cehennemin adlarından biridir. Azıp, sapmak, yanlış inançları benimsemek anlamındaki “Ğayy” kelimesinin cehennem kuyularından, nehirlerinden veya vadilerinden biri olduğunu ileri süren müfessirlerde olmuştur.⁹⁷⁶ Cehennem için kullanılan nitelermelerden biri de “ Dâru'l-Bevâr”dır ve helak yurdu anlamına kullanılırken Râd suresinde de “sû'üd-Dâr” kötü yurt anlamında kullanılmıştır.⁹⁷⁷

Dikkat edilirse Kur'an'da cehennem ile ilgili olarak zikredilen bu ve zikretmediğimiz diğer kelime ve terkiplerin hemen hemen hepsi ahirette uygulanacak cezalar içerisinde en yaygın olan ateş ve onun insanlar üzerindeki yakıcı etkileri ifade etmektedir.

Tüm bu etimolojik tahlillerden sonra, Kalam âlimleri cehennemin hâlihazırda var olup olmadığı ile ilgili tartışmalar yapmışlardır. Her iki düşüncayı

⁹⁷⁰ İbn-i Manzûr Lisânu'l-Arab, cehennem maddesi

⁹⁷¹ Ye'şu, 15/8; II. Tarihler, 28/3, 33/6; Yeremya, 7/31-32, 19/2-6; Nehemya, 11/30

⁹⁷² Ömer Faruk Harman, “cehennem” Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, (1993), 7:225

⁹⁷³ Buruç, 85/10

⁹⁷⁴ Vakıa, 56/43-44

⁹⁷⁵ İsfelhâni, el-Müfredât, “scn” maddesi

⁹⁷⁶ Taberî, Câmîu'l-Beyân, 18, 217

⁹⁷⁷ Taberî, Câmîu'l-Beyân, 16, 428

de benimseyen tarafların olması ile birlikte, her iki grupta dünya hayatında iken cennet ya da cehenneme girilemeyeceği hususunda ittifak etmişlerdir. Çünkü Allah Nisa suresi 56. Ayetinde “ *ileride cehenneme atılacaklarını*”⁹⁷⁸ Firavun ve taraftarlarının kıyamet koptuğu zaman cehenneme atılacaklarını⁹⁷⁹ ifade eden ayetler yukarıda belirttiğimiz ittifakı teyit etmektedir.

Cehennem veya cehennem azabının sonsuzluğu hakkında da kelami anlamda tartışmalar da yapılmıştır. İslam düşünce kaynaklarında cehennem ve onun süresi hakkında ileri sürülen görüşleri dört ana başlık altında toplamak mümkündür:

1-Cehenneme giren kişi, ebediyyen orada kalacak ve hiç çıkamayacaktır.

2- Cehenneme giren kişi, ebediyyen orada kalacak ama bir müddet sonra acıyı duymayacak hale gelecektir.

3-Mü'minler cehennemden belirli bir süre sonra çıkacak, kâfirlerin azabı ise uzun bir zaman devam etse de onlarda nihayetinde çıkacaklardır.

4-Mü'minler cehennemden çıkacak ama kâfirler asla çıkmayacaktır.

Cehennemın ebedi olmayacağını savunanlara göre sonradan yaratılan hâdis bir şeyin ebedi olması savunulamaz şeklindeki düşüncedir. Ancak bu görüş hiçbir İslam ekolünce savunulmamıştır. Çünkü böyle bir söylem hem ilahi kudreti, hem de ilahi rahmeti sınırlamaktır.⁹⁸⁰ Diğer taraftan hâdis olan bir şeyin ebedi olması sonlu olmaması anlamı taşımamaktadır. Daha açık ifade ile kırılğan bir şeyin kırılmamış olması onun hiçbir zaman kırılmayacağı anlamına gelmez. Çünkü kırılmamış olması o an ki durum ve özelliğini belirtmektedir. Yine bilinmelidir ki, hâdis olan bir varlığa dilediği özelliği vermeye muktedir olan Allah, cehenneme böyle bir nitelik vermesi kabil bir durumdur.

Âlimlerin büyük bir çoğunluğu cehennemın ebedi olduğu üzerinde ittifak etmişlerdir.⁹⁸¹ Bunların dayanakları ise Kur'an'ı Kerim'de cehennem her fırsatta

⁹⁷⁸ Nîsa, 4/56

⁹⁷⁹ Mü'minûn , 23/46

⁹⁸⁰ Ali b. Ebu'l-İzz, *Şerhu'l-Akâdeti't-Tâhâviyye*, Beyrut,1398,421-422

⁹⁸¹ Abdu'l-Kâhir el-Bağdâdi, *Usulu'd-Dîn*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, H.429,238

tekrar edilen "ebediyet" veya "uzun zaman" manası taşıyan "huld" kavramı ile bunun yanı sıra üç ayette de "ebeden" kaydı ile tekit edilmiş olması, buna ilaveten peygamber (as)'nin cehennemden ebedi olduğu ile alaklı sözleridir. Bu görüşün müdafilerine göre kâfirler sonunda cehennemden çıkacaksa haklı ile haksız, iyi ile kötü arasında bir fark kalmayacaktır. Ayrıca azap ve cezanın dünyada insanların davranışlarını olumlu yönde etkileme gücü ciddi ölçüde azalacaktır.⁹⁸² Beşeri mekanizmaların eksikliği ve kusurları neticesinde haklı ile haksız arası netleşemediğinden toplumdaki düzensizlikler devam edegelmektedir. Bu nedenle böyle bir eksikliği Allah'a ve O'nun adaletine nispet edemeyeceğimizden ahiret hayatının ebedi olduğunu belirtmek en doğru netice olacaktır.⁹⁸³

Bilindiği gibi konumuzun ne etimolojik içeriği ne de kelami yönü vardır. Tüm bu açıklamaları yaparken amacımız Kur'an'da cehennem ile ilgili olgu ve olayların Allah merkezli anlatımının arkasındaki gerçeklerdir. Şimdi bu bağlamda Kur'an'da ifade bulan Allah merkezli cehennem anlatımına esas olan ayetlerden yola çıkarak bir sonuca ulaşmaya çalışacağız. Kur'an'ı Kerim'de "Allah; "Şüphesiz, Allah fakirdir, biz zenginiz" diyenlerin sözünü elbette duydu. Onların dediklerini ve haksız yere peygamberleri öldürmelerini yazacağız ve "Tadın yangın azabını!" diyeceğiz."⁹⁸⁴, "Kim haddi aşarak ve zulmederek bunu yaparsa, onu cehennem ateşine atacağız. Bu, Allah'a pek kolaydır."⁹⁸⁵, "Şüphesiz âyetlerimizi inkar edenleri biz ateşe atacağız. Derileri yanıp döküldükçe, azabı tatmaları için onların derilerini yenileyeceğiz. Şüphesiz, Allah mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir."⁹⁸⁶ "Kim, kendisine hidayet (doğru yol) besbelli olduktan sonra peygambere karşı çıkar, mü'minlerin yolundan başkasına uyarırsa, onu yöneldiği yolda bırakırız ve cehenneme sokarız. Orası ne kötü bir varış yeridir."⁹⁸⁷ Eğer dileseydik herkese hidayetini verirdik. Fakat benim, "Andolsun, cehennemi hem cinlerden hem de insanlardan dolduracağım sözüm

⁹⁸² Bekir Topaloğlu, "Cennet" Türkiye Diyanet Vakfı, 1993, 7:232

⁹⁸³ Gnş Bilgi için Bkz, Mehmet Emin Ay, "Kur'ân-ı Kerim'de Disiplin Mükâfat ve Ceza Kavramı" "Uludağ Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi", Uludağ Üniv. Basımevi, Bursa, 1993, sy 4, 4/253

⁹⁸⁴ Ali-İmran 2/181

⁹⁸⁵ Nîsa 4/30

⁹⁸⁶ Nîsa 4/56

⁹⁸⁷ Nîsa i 4/115

gerçekleşecektir”⁹⁸⁸, “Senden azabın çabucak gelmesini istiyorlar. Oysa azap kâfirleri üstlerinden ve ayaklarının altından bürüyeceği gün, şüphesiz cehennem onları mutlaka kuşatmış olacaktır. Allah onlara, "Yapmakta olduklarınızın cezasını tadın diyecektir.”⁹⁸⁹ “İşte bugün birbirinize ne fayda ne de zarar verebilirsiniz. Zulmedenlere, "Yalanlamakta olduğunuz cehennem azabını tadın" deriz”⁹⁹⁰,” İnkâr edenler için ise cehennem ateşi vardır. Öldürülmezler ki ölsünler. Kendilerinden cehennem azabı da hafifletilmez. İşte biz her nankörünü böyle cezalandırırız.”⁹⁹¹, ayetleri bizim bu bağlamda tespit edebildiğimiz ayetlerdir. Kur’an’ın tüm ayetleri bilindiği gibi Allah merkezlidir ama bu sıraladığımız ayetlerde Allah ben dili ile bir cehennem sunumu yapmaktadır. Şimdi bu ayetlerden ile Kur’an’ın cehennem ile ilgili olgu ve olayları neden Allah merkezli anlatım ile verdiği ile alakalı tespitlerimizi vermeye çalışalım.

*Kim, kendisine hidayet (doğru yol) besbelli olduktan sonra peygambere karşı çıkar, mü'minlerin yolundan başkasına uyarırsa, onu yöneldiği yolda bırakırız ve cehenneme sokarız. Orası ne kötü bir varış yeridir.”*⁹⁹² Ayette ifade edilen müminlerin yolu anlamına kullanılan “سَبِيل”den maksadın “din ve dini oluşturan inanç, hükümler ve davranışlar” olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü Allah bu yoldan ayrılanları cehennem ile cezalandırmaktadır. Ayetin anlamını bu şekilde anladığımızda din ile alakalı olmayan alanlarda Müslümanların farklı anlayış ve yaşam biçimlerine sahip olması, farklı ve yeni bir takım ilmi buluşlar ve teknolojik icatlar yapılması Müslümanların yolundan ayrılmak manasına dâhil olmayacaktır.⁹⁹³ Diğer taraftan ayeti bu şekli ile anlamak İslam coğrafyasında zenginliğe neden olacak hatta bu farklılıklar farklı coğrafyalarda birbirlerini tamamlayarak birlikteliği sağlayacaktır.⁹⁹⁴ “Müminlerin yolundan başka bir yola girenleri saptıkları yönde bırakması” Allah’ın Kur’an’da kullandığı Allah merkezli anlatımlardan biridir. Yani Allah kulun iradesi doğrultusunda seçtiği sapkınlık üzerine kalmasını onaylar. Bu varlık dünyasında Allah’ın insanlar için

⁹⁸⁸ Secde 32/13;

⁹⁸⁹ Ankebut 29/54

⁹⁹⁰ Sebe 34/42

⁹⁹¹ Fâtır 35/36

⁹⁹² Nîsa 4/115

⁹⁹³ Râzi, *Tefsîru Kebîr*, 4:151; Zemehşeri, Keşşâf, 1:565;

⁹⁹⁴ Zemehşeri, Keşşâf, 1:566

takdir ettiği kanundur.⁹⁹⁵ Şayet kullara yaptıkları eylemde özgürlük tanımasa idi o zaman imtihanın bir anlamı kalmazdı.⁹⁹⁶ Râzi “cehenneme sokarız” ifadesi ile Allah’ın insanları bizzat cehenneme sokması değil kastedilen cehennem azabının kâfir ve günahkârlar için gerekli ve lüzumlu olduğunu ifade etmek içindir.⁹⁹⁷ Diğer taraftan ayetin bu üslubu ile kendilerine hak apaçık bir şekilde geldikten sonra iman edip dinden dönenlere bizzat Allah ”Ben” dili kullanarak tehdit etmektedir.⁹⁹⁸ Ayrıca akışına dikkat edildiğinde, kendisine, güvenilir ve emin bir kişi olan bir peygamber tarafından insanlara hidayet veren ve insanların çoğunun üzerinde ittifak ettiği bir doğruya inanmayı terk etmesi, kendisi için cehennemden başka bir yolun kalmaması anlamına da gelmektedir. Başka bir çıkar yolun kalmamasını ifade etmek için Allah hidayete sırtını dönen bu grubu doğrudan cehenneme sokacağını belirtmektedir.⁹⁹⁹ Bu konuda Allah merkezli anlatıma örnek teşkil eden bir başka ayette şöyledir: *“Suçlular Rablerinin huzurunda boyunlarını büküp, Rabbimiz Gerçeği gördük ve işittik. Artık şimdi bizi dünyaya döndür ki, salih amel işleyelim. Biz artık kesin olarak inanmaktayız dedikleri vakit, onları bir görsen Eğer dileseydik herkese hidayetini verirdik. Fakat benim, Andolsun, cehennemi hem cinlerden hem de insanlardan dolduracağım sözüm gerçekleşecektir. Onlara şöyle denilecek: O halde bu gününüze kavuşmayı unutmanıza karşılık azabı tadın. Biz de sizi unuttuk. Yapmakta olduklarınıza karşılık ebedi azabı tadın.”*¹⁰⁰⁰ Bu ayetler ile Allah ahiret ahvallerinden biri olan cehennemi müşahhas bir hale getirmekte böylece insanlar geleceği muhakkak olan bir günden sakındırılmaktadır. Çünkü dünyada iken yapılan bu sınavın bitimi ile artık pişmanlıklar fayda etmeyecek ve tekrar da dönüşü olamayacaktır. Bu nedenle kıyamet vakti gelmeden önce mutlaka tedbirler alınmalı ve ahiret için hazırlıkların yapılması gerektiği bu ayetin vermek istediği mesajlardandır. Allah dileseydi elbette tüm insanlar doğru yolu bulabilirdi. Ama o zaman da şuurlu, bilerek inanan insanlar yerine kendilerine dikte edilen hayatı yaşamaya mecbur bir toplum oluşurdu ki Allah’ın murat ettiği asla böyle bir iman değildir. Cennet ve

⁹⁹⁵ İsrâ 17/20

⁹⁹⁶ Taberî, *Câmiu’l-Beyân* ,9:205

⁹⁹⁷ Râzi *Tefsîru Kebîr*, 11:219

⁹⁹⁸ İbn i Âşûr, ,et-Tahrîru ve’t-Tenvîr, 5:200

⁹⁹⁹ Muhammed Cemâlüd’din b. Muhammed Sâid b. Kasım, *Mehâsinu’t-Te’vîl*, Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut, 1418, 3, 329

¹⁰⁰⁰ Secde / 12-14

cehennem ile ilgili tanıtım maksadı ile verilen bilgiler sembolik olabilir ama varlıkları kıyamet sonrası olacakları ile ilgili bilgiler asla sembolik değildir. Allah bu iki gerçeğe kişilerin imani hayatını zinde tutmayı hedeflemiştir.¹⁰⁰¹

Bu genel tanımlar ve açıklamalardan sonra Kur'an'ın bu üslubunun manaya kattığını düşündüğümüz yansımaları şu şekilde sıralayabiliriz:

1-Kur'an dünya ve ahiret hayatının bütünlüğünü sağlama amacındadır. Hayatı hayat yapan sadece canlı olmak ve hareket etmek değildir. Aslında hayat ne yaptığını, niçin yaptığını bilen bilinçli fiillerden oluşan eylemler bütünüdür. Öyleyse hayat denildiğinde insanın bilinçli olarak gerçekleştirdiği eylemler olduğu anlaşılmalıdır. Bu eylemler Kur'an bütünlüğü içerisinde hayır ve şer kavramları ile ifade edilmektedir. Hayr denilince başta salih amel olmak üzere, hasene, birr, ma'ruf, tayyib, helal kavramları yer almaktadır. Şer denilince ise, fesad, münker, seyyie, fahişe, habis, haram kavramları bulunmaktadır.¹⁰⁰² İşte Allah Kur'an'da belirlediği bu kavramlarla insanın dünya hayatında ki gerçekliğini ve kimliğini belirleyen davranışların insanda oluşumunu ve elde edilen bu kimliğin devamlılığını sağlamaktadır. İnsanın iyi ya da kötü gibi vasıflarla vasıflanmasına neden olan bu hayrı ve şerri ile yaşanan dünya hayatı ile direkt alakalı olan Allah inancı ve onun tamamlayıcısı olan ahiret inancı, insanda dünya ve ahiret hayatını birleştiren bütüncül bir sistem oluşturmaktadır.¹⁰⁰³

Yukarıda ifade etmeye çalıştığımız, insanın bilinçli eylemleriyle bire bir bağlantılı bütüncül hayat anlayışı, Kur'an'ın insanlık âlemine takdim ettiği hayat felsefesidir. Çünkü Kur'an yapılmasını veya yapılmamasını istediği iş ve davranışlardan iyi olanları cennet ile kötü olanları cehennem ile cezalandıracağını bildirerek, iki hayat boyutu arasındaki paralelliğe bu üslupla vurgu yapmaktadır.¹⁰⁰⁴ Çünkü bu hayatın esas hedefi tevhit kurgusu üzerine bir hayati idame ettirmektir. Elbette ki böyle bir gayretin Allah katında karşılıksız

¹⁰⁰¹ Taberî Câmîu'l-Beyân ,20,176;Zemahşerî ,Keşşâf,3,511;Râzi 25,144; İbn i Âşûr ,et-Tahrîru ve't-Tenvîr,21:221

¹⁰⁰² Izutsu, *Kur'ân'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, 267-317

¹⁰⁰³ Paçacı, *Kur'ân'da ve Kitab-ı Mukaddes'te Allah İnancı*, 139-140.

¹⁰⁰⁴ Âl-i İmrân,3/22; A'râf, 7/45;Tevbe, 9/69,74; Yûnus, 10/64; Hûd,11/16,19,22; Ra'd, 13/34; İbrahim, 14/27; Nahl, 16/41,109;122; Ankebût,29/27; Lokmân 31/4; Fussilet 41/7; Şûrâ, 42/20.

kalmayacağı, irade ve kudret sahibi olan Allah'ın ölümden sonrası dirilteceğini ifade eden ben merkezli anlatımı ile sunulmaktadır.

Kur'an'ın sunduğu ahiret ve dünya hayatının birlikteliği ile oluşan bütüncül hayat felsefesinden uzaklaşıldığında hayatın ya dünya boyutu ya da ahiret boyutunu göz ardı eden bir anlayışla karşılaşmaktayız. Bu hayat anlayışı Allah'ın tasvip etmediği bir anlayış olmaktan da öte bütüncül hayta felsefesinin parçalanması anlamı da taşımaktadır.¹⁰⁰⁵ Kur'an'da bu tarz bir hayatın örneği muhatap toplum olan cahiliye arap müşrikleri ile verilmektedir. Bilindiği gibi cahiliye Arapların içerisinde bulunan az miktarda hanifler ile Yahudi ve Hristiyan olanların dışında kalan Mekke halkı Allah'a inanmalarına rağmen ahirete inanmıyorlardı. Ölüm sonrası hayat onlar için kabulü mümkün olmayan bir hayattı. Bu konuda Allah: " Dediler ki: Öldüğümüz ve yaşadığımız bu dünya hayatımızdan başka bir şey yoktur. Bizi helak eden, zamandan başkası değildir."¹⁰⁰⁶Cahiliye Araplarının bu şekildeki inanışları onların hayatın tek boyutunu görmelerine varlıkları ile ilgili her şeyin dünya hayatında gerçekleştiği şeklinde bir anlayışa götürmüştür. Ayrıca ölümden sonra yaptıkları iyi ya da kötü davranışlardan dolayı sorgulanacak olmalarına inanmamaları, onları davranışlarında sorumsuzluğa, gücü her halükarda kullanabilecekleri anlayışına, gösterişe ve dolayısı ile sınırsız tüketim anlayışına dayalı bir hayatı yaşama durumunda bırakmıştır. Tek boyutlu hayat anlayışının içini, yaşamak zorunda oldukları kader şeklinde algılıyor dolayısı ile suçluluk psikolojisinden uzaklaşıyorlardı. Başlarına gelen her türlü hadiseyi felaket diye geçiştiriyor, ölümü hayatın bitişi ve yok oluşun başlangıcı olarak kabul etmelerine neden oluyordu. Bu tarz bir inanç insanlarda gerginlik, kötümser ve dünya nimetlerine karşı aşırı tutku, fakirin, yoksulun ve ihtiyaçlının gözetilmediği bir dünya hayat anlayışı getirmiştir."¹⁰⁰⁷İşte Allah merkezli bir sunum ile ahiret hayatının gerçekliği üzerinden dünya hayatı ile ahiret hayatı arasında bir bütünlük sağlanmaktadır. Çünkü ahiret olgusuna sahiplenen güçlü ilah anlayışı kişinin dünya hayatında ki eylemlerine mutlak anlamda yön verecektir.

¹⁰⁰⁵ Paçacı, *Kur'ân'da ve Kitab-ı Mukaddes'te Allah İnancı*, 117.

¹⁰⁰⁶ Câsiye ,45/24.

¹⁰⁰⁷ İzutsu, *Kur'ân'da Allah ve İnsân*, 122; Paçacı, *Kur'ân'da ve Kitab-ı Mukaddes'te Allah İnancı* 241;Yavuz, *Metni, Dili ve Tefsiri Açısından Kur'ân*, 179

2-Bilgi, insan olmanın esas unsurudur. İnsani bilginin, en genel muhtevasına bağlı olarak üç ana bölüme ayırmak mümkündür. Köken(mebde), son(mead) ve ikisinin arasında olanın(ma-beyne-huma veya meaş) bilgisi. İnsanın hayatına bir değer kazandırması, yaşanılır bir anlam vermesi ancak ve ancak bu üç bilgi türünün sahih ve muhkem bir biçimde örgütlenmesiyle mümkündür. Bu üç bilgi türünü, değişik bir kavramlaştırma ile farklı bir biçimde de adlandırmakta mümkündür; Kökenin bilgisi, neredenin bilgisidir; sonun bilgisi, nereyenin bilgisidir; ikisinin arasında olanın bilgisi ise neredenin bilgisidir. Üç yer sorusu ve bu sorulara tarih boyunca verilen yanıtlar, ilkece insanın anlam arayışının tarihidir. Geline, yaşanan ve gidilecek yerin bilinmesi, insanın yolculuğunun anlamlı olabilmesi açısından son derece vaz geçilmezdir çünkü. Bir yerden gelmek, bir yerde bulunmak ve bir yere gitmek, zamanı çizgisel varsayar; bu çizgisellik kişinin hayatını biricik kılar; biricik olan ve bir daha tekrarlanmayan bu hayat en nihayetinde son bulur. Bu tasvir; bir yerde hayat süren insanın hayatının değerini arttırmasının yanında nasıl yaşaması gerektiğini de düşündürür. Sorumluluk, ahlak, tüm bu yapılar insanın bulunduğu yerde daha anlamlı bir hayat sürmesini sağlamak içindir.¹⁰⁰⁸

Bu üç yer bilgisi içinde Kuran için esas olan mead yani ölümden sonraki yaşam olup yaşayan akıllı varlıkların hayatına bir sorumluluk yükleyerek onun hayatını anlamlandırmaktır. Öyle ki insan bunu –ölümü ve dirilişi- sürekli hatırında tutarak, sosyal, bireysel, toplumsal ve ahlaki tüm sorumluluklarını daimi canlı tutabilme gücünü elde eder. Semâvî kültürü devam ettiren Kur'an, tabii olarak ortaya çıktığı coğrafyanın bir ürünüdür ve orada yaşayan insanlarla doğrudan ilgilidir. Bu nedenle İslam'ı din olarak seçen Müslümanlarda eski cahili inançlarının bir takım etkiler bırakabileceğini düşünebiliriz. Kur'an'ın hitap ettiği toplumun bu yapısı dikkate alındığında, Kur'an'ın neden ahiret olgusunu Allah merkezli bir anlatımla verdiğinin daha iyi anlaşılacağı kanaatindeyiz. Çünkü bilginin güvenilirliği insanın hayat dediğimiz başlangıç ile mead (son) arasında kalan ve Allah'ın özellikle sorumluluk yüklemek istediği dünya hayatını yönlendirme de esas teşkil edecektir. Şayet bilgiye dair bir güven oluşmaz ise bu sorumluluğu tesis etmekte mümkün olmayacaktır. İşte bu nedenle ahiret olgusu

¹⁰⁰⁸ İhsan Fazlıoğlu, *Kendini Aramak*, Papersense Yayınları, İstanbul, 2015, 36-37

güvenin temeli olan Allah adına ve O'nun Allah merkezli uslubu ile gerçekleştirilmektedir.

3- Kur'an'da ısrarla dünya hayatının fani olduğu, ahiret hayatının ise ebedi sürekli olduğu vurgulanması ayrıca imandan sonra salih amelin önemi ile kötülüklerden kaçınmanın gerekliliğine dair yapmış olduğu açıklamalar göstermektedir ki, ahiret hayatı, dünya hayatında ki eylemlerle inşa edilecektir. Yani dünya hayatı Allah'ın belirlediği şartlar içerisinde yaşanacak olursa ahiret hayatı mutluluk ve huzur diyarı cennet ile neticelenecektir. Bu sebeple Kur'an, "Kim zerre miktarı hayır yapmışsa onu görür. Kim de zerre miktarı şer işlemişse onu görür."¹⁰⁰⁹Demektedir. İşte Kur'an'ın bu çerçevede yapmış olduğu vurgular, dünya ile ahiret arasındaki ilişkiyi belirlemekle kalmaz aslında dünya ve ahiret hayatlarının birbirinden ayrılmaz mutlak ikili olduğu gerçeğini ifade eder. Hz Peygamber zamanında bu bütünü parçalayarak sonuca ulaşmaya çalışan Üç sahabe, Hz Peygamberin eşlerine gelerek, Hz. Peygamberin ne kadar ve nasıl ibadet ettiğini öğrenmek istemişler, onlara peygamber (as)'nin ibadetleri hakkında bilgi verildiğinde hayretler içerisinde kalmışlar ve kendi yaptıkları ibadetleri azımsamışlardır. İçlerinden birisi, sürekli gece namazına devam edeceğini, diğeri ise hiç ara vermeden ölene kadar oruç tutacağını son arkadaşları da ibadetlerine engel olduğu varsayımından hareketle hiç evlenmeyeceğini ve kadınlardan uzak duracağını söylemiştir. Bu durum peygamber (as)'a haber verildiğinde: içinizde Allah'tan hakkıyla en çok korkanınız ben olmama rağmen bazen oruç tutar bazen tutmam. Bazen uyurum bazen de namaz kılarım ve kadınlarla da evlenirim. Kim benim sünnetimi terkederse benden Bunun Hz Peygambere ulaşması üzerine, ben aranızda en fazla takva sahibi olduğum halde, bazen oruç tutar bazen tutmam, bazen uyur bazen namaz kılarım ve kadınlarla evlenirim. Kim benim sünnetimi terkederse benden değildir,¹⁰¹⁰ demiştir. Peygamber (as) ve dostları arasında yaşanan bu olaya iki açıdan bakabiliriz. Bunlardan birincisi sahabelerin hayat anlayışında dünya ve ahireti birbirinden ayıran parçalanmış bir anlayışa işaret vardır. İkincisi ise bu anlayışı kabul etmeyen dünya ve ahiret hayatını birbirinden koparmayan bütüncül bir anlayışa sahip vahiy destekli peygamber vardır.

¹⁰⁰⁹ Zilzal , 99/7-8.

¹⁰¹⁰ Buharî, Nikah, 1, 8; Müslim, Nikah, 5

Böylece, Hz. Peygamber, sadece ibadetlerle ahireti kazanma anlayışına dayalı hayat anlayışındaki parçalanmayı reddetmiştir. Başında beri ısrarla vurgulamaya çalıştığımız şey, Kur'an'ın, insandan başlayarak bir toplum inşası hedefi olduğudur. Bunun sağlanabilmesi ancak dünya ve ahiret hayatının birlikteliği ile mümkün olacağından Allah merkezli bir anlatım burada tercih edildiği kanaatindeyiz.

4-Yine Allah merkezli bir ahiret sunumu insanın hayatını disipline etmesi anlamında önemlidir. Çünkü bir ilahın kendisi merkezli bir ahiret sunumu ile verdiği ahiret inancı insanlarda otokontrol sistemi devreye sokmaktadır. Hayatı düzen ve disiplin içerisinde olan bireyler ve toplumlar da psikolojik ve sosyolojik yönden huzura kavuşmuş olmaktadır. Bu bağlamda ahirete inanan ve inanmayana göre iyilik ve kötülüğün ölçüsü de farklı olmaktadır. Ahiret hayatına inananlarda iyilik, Allah'ın hoşnutluğunu ve rızasını kazandıran, kötülük de Allah'ın hoşnutsuzluğunu ve gazabını gerektiren davranışlardır. Fakat ahirete inmayanların düşüncesinde iyilik, kendisine faydası dokunan her şey olurken, kötülük kendisine zararı dokunan her şey olarak anlamaktadır. Bu anlayış çerçevesinde ahirete inanan kişi, eylem ve davranışlarında Allah'ın kanunlarına uyduğu için yaşamı bir düzen ve ahenk içerisinde olacaktır. Bireyin kendisindeki yeniden diriliş inancı, yaşamında kötülük meydana getirmeye yönelik insan iradesini kötülüklerden uzaklaştıracaktır. Bu amaca ulaşmak için ahlaki kanunlar ve cemiyet düzeninin kurulması ve devamı için Allah'ın va'd ettiği nimetler ve haber verdiği azaptan daha büyük bir dayanak bulunamaz

5-Kur'an bütünlüğü içerisinde bakıldığında sürekli güçlü ve tek ilah olan Allah inancı hep ön planda tutulmaktadır. Zaten indiği toplum itibari ile düşünüldüğünde böyle bir anlayışın Kur'an'da olması da kaçınılmazdır. Böyle bir ilahın söylemi ile ahiret olgusu, insanın kedisini bu dünyada mutlak olarak hür görmesine ve düşünmesine engel olur. Bu düşünce onda bir sorumluluk duygusunun oluşmasına neden olur. Bu sorumluluk duygusu yaptığı tüm eylem ve davranışlarında bilinç halinin oluşmasına neden olur. Zaten İslam'ın temel hedefi bilinçli bir birey ve bu bireyden hareketle bilinçli bir toplum inşa etmektir. Davranışların bilinçten uzak, tesadüfi yapılması toplumda arzulanan huzur ve

sükûnetin temin edilmesini zorlaştırır ve insanı diğer diğer varlıklar statüsüne dâhil eder.

Bilinçli bir toplum hedefinde olan Kur'an, ölüm korkusu ile psikolojik anlamda insanın çöküntüye uğramasını engellemek için Güçlü ve bir olan Allah'ın sunumu ile ebedi hayatı anlatarak insanların iç huzura kavuşmasını sağlamaktadır. Çünkü ölüm korkusunu temelinde hiç şüphesiz var oluşa yönelik tehdit yatmaktadır.¹⁰¹¹ Daha açıkçası var oluşunu kaybetme düşüncesidir. Bu korku ve ıstırap onu sürekli rahatsız eder. Öyle olur ki bazen intiharın onlar için kurtuluş olduğu zannına bile kapılırlar. İnsanları böyle olumsuz düşüncelerden güvendikleri, inandıkları her varlık kurtaramaz. Sadece herşeye kadir biri olan Allah'ın, ölümden sonra vaat ettiği ebedi hayatın bunu sağlayacağı, Allah merkezli bir anlatımla verilmektedir.

6-Ahiret vurgusu ve Allah merkezli ifade tarzı, insanlarda hak ve adalet duygusunun gelişmesine katkı sağlamaktadır. Bu duygunun gelişmesi insanı sürekli en iyi eylemlerde bulunmaya yöneltmektedir. Bunun örneklerini Kur'an'a yöneldiğimizde çokça görürüz. Mesela **وَاتَّقُوا اللَّهَ** “Allah'tan Korkun” denildikten sonra **وَأَعْلَمُوا أَنَّكُمْ مَلَائِقَةُ اللَّهِ وَبَشِّرِ الْمُؤْمِنِينَ**¹⁰¹² “ve bilin ki mutlaka siz ona kavuşacaksınız”¹⁰¹² Diğer taraftan bu hak ve adalet düşüncesi, insanda uğramış olduğu zulüm, yalan, iftira vb. fiil ve davranışların cezasının ahirette verileceğine inanması kişi de sabır ve metanet duygularını gelişimine neden olmaktadır. Yani güçlü bir ahiret vurgusu insanda teselli duygusunun gelişimini sağlamaktadır.

İşledikleri eylemlerinden dolayı sorguya çekilme duygusu olmayan insanlar ellerindeki bütün sosyo-ekonomik ve fiziksel güçlerle birbirlerini yok etmeye çalışacaktır. Bu ise insanlık için korkunç bir yıkımdır. İnsanları birbirlerini yok etme düşüncesinden uzaklaştıracak yegâne çıkış yolu, yaptıklarının hesabını verecekleri bir hayatın olduğuna inanmaları olacaktır. İşte bu inanç insanları böyle bir kaostan kurtaracak, onlara, huzur ve sükûnet içerisinde yaşabilecekleri bir hayat bahşedecektir. Bu bağlamda ahirete inanç, insanları ruhen ve bedenen gerçek mutluluğa ulaştırarak hayatlarını

¹⁰¹¹ Bekir Onur, *Gelişim Psikolojisi, Yetişkinlik, Yaşlılık, Ölüm*, İmge kitapevi, Ankara ,1995,253-254

¹⁰¹² Bakara, 2/223

anlamlandırmaktadır. Zaten İslam'ın inşa projesinin hedefi de insanı ve içinde yaşadığı sosyal çevresi ile bütün toplumu ıslah ederek, dünya ve ahiret mutluluğuna ulaştırmaktır. Takdir edilecektir ki böyle bir anlayışın oluşumu güçlü bir ilahi profil ve O'nun mutlak kudreti ve iradesini de kapsayacak bir sunum ve sahiplenme ile mümkün olacaktır.

Sonuç olarak ölümden sonra ki hayat veya yeniden diriliş düşüncesi daha doğrusu inancı, insan hayatına yeni bir boyut kazandırmakta ve ona başka hiçbir güç ve kuvvetin veremeyeceği bir anlam vermektedir. Çünkü insanın kendisi ve nihai mukadderatına ilişkin düşünce ve inançların onun şu anda yaşadığı hayatında çok önemli bir fonksiyonu ve yeri vardır. İnsanı bir hiç olmaktan uzaklaştıran şey, ahirete inanç olgusudur. İşte bu denli insan hayatına etki ve yönlendirmesi olan ahiret olgusunun, insanların zihin ve vicdanlarında yeterince etki bırakabilmesi için şüphe bırakmayacak, varlığında ve kudretinde tereddüt edilmeyen bir varlık tarafından, O'nun sahiplenmesi ve anlatımı ile verilmesi gereklidir. İşte bu amaca matuf olarak Allah, Diriliş olgusunu kendisi merkezli bir sunumla vererek hedeflediği toplumun oluşmasını sağlamaktadır.

3.3. Kevni Olgu ve Olayların Allah Merkezli Anlatımı

Evrenin yaratılışı ve insanın biyolojik gelişimi bilimin, felsefenin ve teolojinin önemli bir konusudur. Modern bilimin konuya dair görüşleri astronominin, astrofiziğin ve biyolojinin açıklamalarıyla temellendirilmektedir. Bu konu dinlerinde müstağni kalmadıkları bir sorundur. Problem, Kuran-ı Kerim'in genelini dikkate aldığımızda önemli bir yer tutmaktadır.¹⁰¹³ Kuran-ı Kerim'de kozmik tarihi ve biyolojik gelişimi ifade eden bazı temel kavramlar vardır. Semâ, arz, dünya, cennet, toprak ve insan gibi kavramlar bunların belli başlılarıdır. Bu sebeple bu kavramları ve tazammumlarını sistematik ve tutarlı bir şekilde ele almak gerekir.

Âlem üzerindeki tüm varlıklar ve âlem dâhil tüm unsurlardan yola çıkılarak bu varlıkların yaratıcısına ve bu yaratıcının kudretine vs. sıfatlarına

¹⁰¹³ Sebe, 34/3;Nahl, 16/69;Mü'minûn, 23/14; Buhârî, 27/16-18-19;Talak, 65/12;Hadîd, 57/25

ulaşılır. Tek Tanrılı tüm dinler dikkatle incelendiğinde Allah'ın birçok sıfatlarının âlemin içinde var olduğunu söyler.

XX. yüzyıl bilgi çağında elde ettiğimiz bilgi ve veriler mevcut kâinatın oluşumunda çok ince ayarların gerektiğini, canlıların zannedildiği gibi basit varlıklar olmadığı, bilakis çok karmaşık varlıklar olduğunu göstermektedir. Elde ettiğimiz bu bilgiler ayrıca sadece anolojilere(benzetmelere) dayanmamakta, olasılık hesabı gibi matematiksel yaklaşımlarla daha objektif bir bakış açısı sağlamaktadır. Tüm bu gelişmeler doğanın hiçbir müdahale olmadan tamamen tesadüfen olduğunu ileri süren Naturalist-ateist felsefesinin de yanlışlığını ortaya koymaktadır.

Naturalizm; mevcut varlık âleminin dışında ve bununda sonucu olarak tasarım delilini dışlar. Çünkü tasarım delilinin hedefi doğrudan varlıklardan hareketle tasarımcıya ulaşmaktır. Tasarım delili, evren üzerinde yapılan tüm çalışmaların kudretli bir yaratıcıya götürdüğü iddiasında olan bir delildir.¹⁰¹⁴ Bu delil ile en sonunda bir yaratıcıya ulaşmak zorunludur. Çünkü birbirlerini etkileyen tüm sebepler sonsuza kadar devam etmesi mümkün değildir. Öyleyse mutlaka yaratıcı tasarımcı olmalıdır. Sonuçta bu kanıtlama şekli kâinat ve canlılar hakkındaki bilgi eksikliklerini Allah ile doldurmaya, tamamlamaya çalışmaz. Aksine evren ve canlılar ile ilgili elimizdeki bilgileri değerli kabul eder ve bu bilgilerden hareket ederek sonuca ulaşır.

Tüm bunları söylediklerimizden bilimsel bir tefsir iddiasında olduğumuz gibi veya kelami bir söylem içerisine girdiğimiz gibi bir anlam çıkartılmamalıdır. Bizim amacımız Kur'an'daki kevnî ayetlerin Allah merkezli anlatımının gerekçelerini sunmaya çalışmaktır.

Konumuza esas teşkil eden *“Gökleri görebileceğiniz bir direk olmaksızın yükselten, sonra arşa istivâ eden, güneşi ve ayı emrine boyun eğdiren Allah'tır; her biri belirlenmiş bir vakte kadar akıp gitmektedir. İşleri Allah düzenliyor; âyetleri de açıklıyor ki rabbinize kavuşacağınıza kesin olarak inanınız.”*¹⁰¹⁵ ayeti tamamen Allah'a ait bir olgu olup yine Allah merkezli bir dille anlatılmıştır.

¹⁰¹⁴ Caner Taslaman, *Evrenden Allah'a*, Etkileşim Yay., İstanbul, 2013, 17

¹⁰¹⁵ Râd, 13/2

Bunu yaparken Allah(cc), “O” zamirini kullanmıştır. Ayetin mefhumun işaretlerinden anladığımızı göre kâinat ve içindekiler zannedildiği gibi basit varlıklar değildir. Bilakis çok karmaşık varlıklar olduğu anlaşılmaktadır. Bu güne kadar kâinat ve içindekilerle alakalı elde ettiğimiz bilgiler sadece anolojilere (benzetmelere) dayanmamakta, olasılık hesabı gibi matematiksel yaklaşımlarla daha objektif bir bakış açısı sağlamaktadır. Tüm bu gelişmeler doğanın hiçbir müdahale olmadan tamamen tesadüfen olduğunu ileri süren Naturalist-ateist felsefesinin de yanlışlığını ortaya koymaktadır

Ayette geçen ve gökler anlamına gelen semâvât kelimesi tüm gezegen ve yıldızların güneş sistemleri içerisinde belli bir yörünge üzerinde dönüp durdukları ve hiç birinin diğerine çarpmadığı ifade edilmektedir. Yüce Allah burada gökyüzünde, uzay boşluğunda olan bir tabiat kanununa işaret etmekte, gökyüzündeki bu cisimleri belki o günün insanın farklı anlamlar yüklediği ama günümüz insanının bilimin verileri ışığında anladığı şekliyle bir dayanak ya da direk olmaksızın orada durmasını sağlayan kudret sahibi olan Allah’tan haber vermektedir.¹⁰¹⁶ Allah uzayda bulunan her cisme çekim gücü vermiş bununla da kalmayarak güneş sisteminde en fazla çekim gücünü de güneşe vermiştir. Bu çekim gücü sayesinde gökyüzünde yıldız ve gezegenler gökyüzünde düşmeden ve birbirlerine çarpmadan Allah’ın kendilerini için belirlediği süreye kadar dönüp durmaktadırlar.¹⁰¹⁷ Nitekim Hac sûresinde “*Kendi izni olmadıkça yer kürenin üzerine düşmemesi için göğü tutan da O’dur*”¹⁰¹⁸ diyerek uzaydaki bu karmaşık sistemin bu cisimler arasındaki ilâhî nizama işaret etmiştir¹⁰¹⁹ bildirilmektedir.¹⁰²⁰ Bugün ki bilimin verileri ışığında artık uzay boşluğundaki tüm yıldız, gezegen ve diğerlerinin sürekli hareket halinde olduğu bilinen bir gerçektir. Ay kendi ekseninde ve dünyanın çevresinde dönerken, dünya da kendi ekseninde ve güneşin çevresinde, güneş ise uydularıyla birlikte bir sistem olarak kendi yörüngelerinde Allah’ın tayin ettiği o vakte kadar dönüp durmaktadır. İşte bu

¹⁰¹⁶ Taberî, *Câmiu’l-Beyân* 16:323; Sa’lebî, *el-Keşfu ve’l-Beyân Sa’lebi*, 5:268; Begavi, *Tefsîru’l-Beğavi* 3:5; Râzi, *Tefsîru Kebîr* 18:525; Kurtubî, *Tefsîru Kurtubî* ,9:279; Beydâvi, *Envâru’t-Tenzîl* 3:180; Ebu’s-Suud, *İrşadu akli’s-Selim*, 5:3

¹⁰¹⁷ Beydâvi, *Envâru’t-Tenzîl*, 4, 78

¹⁰¹⁸ Hac , 22/65

¹⁰¹⁹ Bu konuda bk. Bakara 2/22, 29, 164

¹⁰²⁰ Güneş ve ayın hareketleri hakkında bilgi için bk. Yâsîn 36/38-40

kusursuz hareket sistemi ilahi bir nizam olduğuna işaret vardır. Diğer taraftan Allah bunları sebep-sonuç ilişkisine bağlı bir düzen içerisinde yaratsa da aslında herşeyi çekip çevirenin kendisi olduğunu da açıkça vurgulamaktadır. “İşleri Allah düzenliyor”¹⁰²¹ mealindeki cümle bunu açıkça ifade etmektedir. Tüm bunların temelde ulaşmak istediği hedef bunları yapmaya muktedir olan ilah elbette insanlar öldükten sonra onları diriltmeye ve dünya hayatında iken yaptıklarını sorgulamaya kadirdir. Bu inancın fertte oluşumu da ahirete inancı artıracak böylelikle dünya hayatı vahyin ışığında inşa olacaktır.¹⁰²²

*Gökten su indiren O’dur. (Buyurdu ki:) İşte biz her çeşit bitkiyi onunla bitirdik. O bitkiden de, kendisinden üst üste binmiş taneler bitireceğimiz bir yeşil bitki, hurmanın tomurcuğundan sarkan salkımlar, üzüm bağları, zeytin ve nar bahçeleri meydana getirdik; birbirine benzeyeni var, benzemeyeni var. Meyve verirken ve olgunlaştığı zaman her birinin meyvesine bakın! Kuşkusuz bütün bunlarda inanan bir toplum için ibretler vardır.*¹⁰²³ Bu ayette aynı yağmur suyu ile sulanmasına rağmen rengârenk çiçekler, türlü türlü meyveler veren yeryüzünün muhteşem örneklerinden bazıları verilmektedir. Bu denli muhteşem bir olayın kendi kendine şuur ve bilinçten mahrum tabiatın bir eseri olamayıp kudret sıfatı ile mevsuf yaratıcının bir eseri olduğu bildirilmektedir.¹⁰²⁴ Razi bu ayetin tefsirini yaparken Allah’ın yağmuru indirmesini şöylece açıklar; Allah yağmuru önce buluta indirdi, buluttan da yeryüzüne indirdi. Bunun hemen akabinde Razi yağmurun oluşumu ile alakalı yaz mevsimlerinde meydana gelen buharlaşmanın ardından yükselen su yüklü buharın soğuk hava kütesine çarpması sonucu yağmurun oluştuğu ile ilgili bir rivayeti de sunar.¹⁰²⁵

Dini literal okumaya eğimli kişiler, evrim teorisinden yola çıkarak bilimin dini inançlarla çatıştığını ileri sürmüşlerdir. Ateist düşünürler ise evrim teorisinin her hangi bir şekilde teizmle bağdaşmayacağını iddia etmişlerdir. Her iki zümrede evrime inanamayacağı konusunda hem fikir olmuşlardır. Bu iki karşıt grup

¹⁰²¹ Râd , 13/2

¹⁰²² Râzi *Tefsîru Kebîr* 18:525; Beydâvi, *Envâru’-t-Tenzîl*, 3:180; İbni kesir, *Tefsîru ibn-i Kesîr*,4:428

¹⁰²³ En’âm, 6/99

¹⁰²⁴ Zemahşerî, *Keşşâf* 2,51;

¹⁰²⁵ Râzi, *Tefsîru Kebîr* ,13:83

arasındaki çekişme bir şekilde körüklenmektedir. İnsanların bilim ve din arasında daha iyi bir iletişim kurmaları için Ian G. Barbour birkaç tipolojiden bahseder. Bunlar çatışma, bağımsızlık ve diyalog. Bunları sırayla işlemek ve bu doğrultuda Allah merkezli Kur ‘ani sunumlar ile ilişkilerini irdelemek istiyoruz.

Çatışma tezi IXX. Yüzyılın sonunda gelişmeye başlamıştır.¹⁰²⁶ Mateyalizm, evrende temel gerçeğin madde olduğu yönünde bir iddiadır. Materyalizm gerçeği ve özelliklerine ilişkin bir takım iddialarda bulunması yönü ile metafiziğe benzemektedir. Bilimsel materyalizmin diğer iddiası ise, bilginin tek güvenilir yolu “bilimsel yöntemdir” şeklindedir.¹⁰²⁷ Ayrıca materyalizme göre, tüm bilimlerin yasa ve teorileri, prensip olarak fizik ve kimya yasalarına indirgenmesi ile bulunabilir.¹⁰²⁸ Materyalist anlayışa göre din, ortak verilerden, deneysel yoklama ve verim kriterlerinden yoksun olduğu için kabul edilemezdir. Öyleyse tek nesnel, evrensel, birikimli ve ilerici olan bilimdir. Dini gelenek ise tersine öznel, dar ve yerel eleştirime ve değişime kapalıdır.¹⁰²⁹

Çatışmanın diğer şekli olan dini literalizm, kutsal metinlerin literal yorumundan ortaya çıkmaktadır. Bilimle dinin bir şekilde çatışmaya tabi tutulması, artan manevi bunalımlar ve hızlı kültürel değişimler çağındaki kesinlik anlayışı, fitrî bir şekilde insanların arasında dini literalizmin büyümesine neden olmuştur. Bu da İran vb. gibi ülkelerde islami fundamentalizm ile dini ve kutsal vahiyleri literal okuma anlayışının sert bir şekilde yerleşmesine neden olmuştur.¹⁰³⁰ Pozitivizmin kurucusu olan Auguste Comte, “dinin yerine pozitif bilimi ikame etmek üzere sistem kurmaya çalışırken sonunda “insanlık dini” adı altında yeni bir din oluşturma noktasına gelmesi ibret alınacak bir

¹⁰²⁶ Ian G.Barbour, *Bilim ve Din, Çatışma, Ayrışma, Uzlaşma*, İnsân yayınları, İstanbul, 2004, 20

¹⁰²⁷ Ian G.Barbour, *Bilim ve Din*, 33; Özdeş Talip, “Kur’ân Bilim ilişkisinin Problematik boyutu üzerine bir değerlendirme” *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat fakültesi dergisi* , ,sy 14(Ocak, 2010), 7:27-288

¹⁰²⁸ Ian G.Barbour, *Bilim ve Din*, 33

¹⁰²⁹ Özdeş Talip, “Kur’ân Bilim ilişkisinin Problematik boyutu üzerine bir değerlendirme”, 9-11

¹⁰³⁰ Gülay Ercins, “Küreselleştirici modernliğin bir antitezi: Fundamentalizm” *Uluslararası İnsân bilimleri dergisi* , , Cilt:6 Sayı:1 Yıl:2009, 654-655

durumdur”¹⁰³¹sözü yukarıda ifade etmeye çalıştığımız hususu destekler niteliktedir.

İşte bu noktada Allah merkezli bir anlatımla Kur’an, aslında bilimsel materyalizm ile dini literalizm arasında var edilmeye çalışılan çatışmaya son vermektedir. Çünkü Allah kendi gönderdiği vahyin, ilahi kudretle olan ilişkisini Tanrı merkezli bir anlatımla ortaya koyar. Böylelikle bilimle dinin aslında çatışma halinde olmadığı, bilakis hem bilimsel verilerle hem de dini verilerle Allah’a ulaşılabilceği gerçeğini ortaya koymaktadır.

İzmirli İsmail Hakkı,¹⁰³² bu anlamda bilgi elde edip gerçeğe ulaşma konusunda akla ve sahih nakle yer veren yöntemin farklılık ve üstünlüğünü ısrarla vurgular. Ona göre tecrübe dünyasında bile her şeyi kuşatamayan aklın, varlığın başlangıcı ve sonu, Tanrı, ruh gibi metafizik konular hakkında yetersiz kalması tabiidir. Bu tür konularda vahiy şüphe ve tereddütleri ortadan kaldırıp farklı görüşler arasında birlik sağlar, böylece kontrolsüz iddia ve sapmalar gündeme gelmez.¹⁰³³ Şeklinde açıklar.

Dikkat edilirse ayetlerin üslubu, bilimsel materyalizmin verilerinden hareketle anlama faaliyetine izin vermektedir. Sonuç olarak Allah’ın varlık ve birliğine, kudretine ve en sonunda dönüşün Allah olacağı neticesine varılır. Böylece bilimle din arasında aslında bir çekişme olmadığı, aksine birbirlerini destekledikleri vurgusu Tanrı merkezli bir anlatımla sunulmuş olmaktadır.

Bilimle din arasında icat edilen çatışmayı ortadan kaldırabilmek için ortaya konmuş tipolojilerden bir diğeri, her iki düşünceyi tamamen birbirinden ayrı düşünmek şeklinde olan “bağımsızlık” tipolojisidir. Bunlar sordukları soruya, uğraştıkları konuya ve tabii oldukları yöntemlere göre birbirinden ayırt edilebilir.¹⁰³⁴ Hal böyle olunca her düşünce alanı kendi alanı ile uğraşmalı ve diğerrinin işine karışmamalıdır.

¹⁰³¹M.Sait Özervarlı”,İzmirli İsmail Hakkı” Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,(2001),23:535

¹⁰³² Osmanlılar’ın son döneminde yetişen ve yeni ilm-i kelâm harekâtini temsil eden âlim.

¹⁰³³ M.Sait Özervarlı”,İzmirli İsmail Hakkı”,23:535

¹⁰³⁴Ian G.Barbour , *Bilim ve Din* ,39

Dini literalistlere göre Tanrı aşkındır ve yalnızca kendini tarif ettiği kadar bilinebilir. Tanrı, onlara göre doğada değil, tarihin içinde bizzat gönderdiği peygamberlerin anlattıkları ile bilinir. Bilim adamları teolojiden, teologlarda bilimden bağımsız düşünebilirler. Çünkü her iki alan birbirinden bağımsız olarak araştırmalarını sürdürebilirler.¹⁰³⁵

İlahi vahiy hiçbir zaman böyle bir ayırımı kabul etmemiştir. Çünkü âlem Allah olmadan varlığı düşünülemez. Âlemde bilimsel verilerle tespit edilen kuralları Allah'tan bağımsız düşünmek, tevhit ilkesine aykırıdır. Çünkü tabiata ve evrene bu kural ve kaideleri bir nizam içerisinde yerleştiren güç ve kudret sahibi Allah, elbette kendisinin bu güzellikler ve düzenle tanınmasını isteyecektir. Bundan dolayı Kur'an'a bakıldığında bilime konu olan nesnelere, ilahi vahyin içeriğinden sinsice bağımsızlık adı altında çıkartılmaya çalışılırken, Allah merkezli anlatımla ilahi kudretin içerisine alınmıştır.

Konumuzu ilgilendirmesi anlamında Nahl Suresini tetkik ettiğimizde ilk ayette Allah'ın putperest müşriklerin iddia ettiği ortaklarda münezzehe olduğu vurgulanmaktadır. Hemen peşinden gelen ayette ise O'ndan başka ilah olmadığı vurgulandıktan sonra O'nun varlığına, birliğine ve yaratıcı kudretinin bazı delillerine vurgu yapacak bir takım örnekler verilerek Allah'ın kudretine işaret edilmektedir. Tüm bu nimetlerden istifade eden insana bu nimetler hatırlatılarak bunları yaratan ve kendi istifadelerine sunan Allah'a şükretmeleri gerektiği hatırlatılır.¹⁰³⁶ Bu ayetlerin devamında o günkü insanların bileceği türden bir takım nesnelere yarattığını söyleyen Allah onların bilmediklerini de yarattığını söyleyerek sürekli âlemde bir şekilde yaratma keyfiyetinin devam ettiğini anlatmaktadır. İnsanın bu anlamdaki keşiflerinin artması, taklidi bir Allah inancından tahkiki bir Allah inancına ulaştıracaktır.

Bilindiği gibi yeryüzünde insandan başka Allah'a isyan edecek başka varlık türü yoktur. Bu nedenle Allah onun yaratılış gerçeğinin bir damla su olduğunu bu ayetler silsilesi içinde sunmuştur. Bunun gerekçesi ise bu kadar aciz

¹⁰³⁵ Charles Hartshome Çev. Mehmet Aydın, *Dine Ve Felsefeye Göre Tanrı, The Talk of God* (The Royal Institute of Philosophy Lectures, 1969 Vol.II.

¹⁰³⁶ Beydâvi, *Envâru't-Tenzîl*, 3:221-222

bir varlık iken bir damla suyu muhteşem bir varlığa dönüştüren Allah'a isyanının kabul edilemez olmasıdır.¹⁰³⁷

Yine Nahl suresi 68.ayette Allah “Evhâ”fiilini kullanarak arıya vahyetmesi insanın dışındaki canlı varlıkların faydalı olan şeyleri alması kendisine zararı dokunacak şeylerden kaçınması ve hayatta kalmasını sağlayacak nimetleri temin etme hususunda ihtiyacı olan kabiliyet ve yetenekleri Allah’ın onda yaratması anlamında “ilham ettik” şeklinde tercüme edilmektedir.¹⁰³⁸Psikolojide buna içgüdü denmektedir. Arıya yapması ilham edilen “yuvalar”dan maksat, arıların ağaç kovukları gibi uygun Bal arısı, Allah’ın ona bahşettiği içgüdü adı da verilebilen ilham ile ürettiği bal mumu vasıtasıyla barınağını milimetrik ölçülerle yapmaktadır. Şifa kaynağı olan balı ayetteki deyimle “her türlü besleyici ürünler”den ve çiçek tozu toplayarak bunlarıyine Allah’ın ilham ettiği bir şekilde leziz bir gıdaya çevirmektedir. Bunun dışında çiçek tozu toplarken her çiçeğe konmasında tozlaşma denilen ve bitkilerde üremenin gerçekleşmesini sağlamaktadır. Onun bu gayretli çalışmasının karşılığı olarak doğa rengârenk çiçeklerle dolmaktadır. Âyette arının ürettiği madde için “şerâb” (şerbet) kelimesinin kullanılması hakikaten çok manidardır. Çünkü Arı topladığı nektarı, midesinin hemen yanında ilahi kudret tarafından bal üretimi için tasarlanan özel bölümde bal haline getirmektedir. Böylece İnsanlar için besleyici olması dışında bir de şifa kaynağı olan böylesine bir besin türü dikkate şayan bir kabiliyetin neticesidir. Böylesine ince ve dakik bir üretimin neticesinde elde edilen balın basit bir böceğin yaptığını söyleyip Allah’ın kudretini dikkate almamak mümkün olamaz.¹⁰³⁹ “İşte bunda da düşünen bir topluluk için delil bulunmaktadır.”¹⁰⁴⁰

Dikkat edilirse ayet bütünlüğü içerisinde bilimsel veriler, ilahi vahyin üslubuna, amacına uygun bir şekilde bir arada orijinal bir din dili ile sunulmuştur. Allah farklı dilleri ve fonksiyonları olan bilim ve dini aynı dil ve üslup ile bir araya getirmektedir. He ne kadar dilciler bilim ve dinin farklı alanlarla uğraştığı yargısı ile birisinin standardına göre diğerini yargılamak doğru olmaz düşüncesini

¹⁰³⁷ Râzî, *Tefsîru Kebîr*, 19:173-174;Zemahşerî, Keşşâf 2:593;Beydâvi, *Envâru't-Tenzîl*, 3:220

¹⁰³⁸ Râzî, *Tefsîru Kebîr*, 2:236; Zemahşerî, Keşşâf 2:618

¹⁰³⁹ Râzî, *Tefsîru Kebîr*, 2:236-239; Zemahşerî, Keşşâf 2:618-619

¹⁰⁴⁰ Câsiye , 45/13

ileri sürseler de kontrolü elinden bırakmayan Allah, din dili gerçeği ile her iki dili ve standartlarını Allah merkezli bir anlatımla ortaya koymaktadır. Çünkü dinin amacı bireyde dönüşümü sağlamaktır. Bunu yaparken bir yandan bilimi, diğer yandan dinin verilerini bir araya getirmekte, ortaya, insanı aciz bırakan, her fırsatta meydan okuyan, benzerini getiremeyecekleri iddiasında “ Kur’an dilini” sunmaktadır. Bu sunum ile dönüşüm fertte başlar ve en nihayetinde ideal toplumun oluşumu ile sonlanmaktadır. Diğer taraftan bilimle din aynı âlem hakkında konuşmaktadır. Öyleyse bunları birbirinden bağımsız diller olarak görmemizde mümkün gözükmemektedir. Eğer bu iki alanı birbirinde ayırmaya kalkışırsak o zaman bu iki alan arasındaki yapısal diyalog ve karşılıklı faydalanmanın imkânı kalmayacaktır. Bu nedenle Allah bilimsel olayların izahında “ben” dilini özellikle kullanarak bu kapının kapanmamasını sağlamaktadır.

Bilimle din arasında icat edilen çatışmayı ortadan kaldırmak için ortaya konmuş tipolojilerden bir diğeri diyalog kuramıdır. “Diyalog, ya bilimsel tahminler ele alınırken, ya da bilimsel ve dini yöntemler arasındaki benzerlikler açıklanırken, ya da diğer alanda karşılığı olan kavramlar çözümlenirken ortaya çıkmaktadır. Kısaca bağımsızlık bilim din karşılaştırmasında tahminler, yöntemler ve kavramlar arasındaki farklılıklar üzerinde dururken diyalog bunlar arasındaki benzerlikler dikkat çekmektedir. Birçok bilim adamı, felsefeci ve teolog, bilimin sanıldığı kadar objektif, dinin ise bir o kadar öznel olmadığını ileri sürmüşlerdir. Bilimsel veriler teori yüklüdür, teoriden bağımsız değildir. Bunun dışında teoriler verilerin mantıksal analizinden değil örnek ve modellerin içerisinde bulunan etkileyici imajların etkinliklerinden kaynaklanmaktadır.”¹⁰⁴¹ Aslında dikkatle bakıldığında tüm bu söylediklerimizin din dilinde de olduğu görülecektir. Tabi ki dini inançların tümünde ampirik (deneysel) bir anlatım olduğunu iddia etmiyoruz. Ama bu mantıksal kullanımın kur’an dilinde de olabileceğini ifade etmek istiyoruz.

Bu anlamda “*Ey insanlar! Öldükten sonra dirileceğinizden kuşku duyuyorsanız şunu unutmayın ki, biz sizi topraktan, sonra nutfeden, sonra*

¹⁰⁴¹ Barbour, Bilim ve Din, 48

alakadan, sonra belli belirsiz et parçasından yarattık ki size (kudretimizi) açıkça gösterelim ve biz dilediğimizin rahimlerde belirli bir vakte kadar kalmasını sağlarız, sonra sizi bebek olarak çıkarırız, ki daha sonra yetişkinlik çağınıza erişesiniz. İçinizden kimi erken vefat ettirilirken kimi de önceden bildiklerini bilmez hale gelinceye kadar ömrün en düşkün çağına eriştirilir. Öte yandan yeryüzünü kupkuru ve cansız görürsün; üzerine yağmur indirdiğimizde ise (bir de bakarsın) canlanıp kabarıp ve her cinsten güzel bitkiler çıkarır.”¹⁰⁴² Ayetine bakıldığında Kur’an’da ampirik yollarla doğruluğu tespit edilebilecek bir örnek olan insanın anne karnında geçirdiği evreleri anlattığını göreceğiz. Bu ayetlere dikkatle bakıldığında öncelikle her şeye gücü yeten kudretli bir ilah tasviri vardır. Ölümden sonra bir hayatın olmadığına inandırmak için insanların zihinlerine düşürülen şüpheler hususunda aklın da kullanılarak bu şüphe ve tereddütlerin mantıklı bir şekilde gözden geçirilmesi istenmektedir. İnsanoğlunu bunu yaparken yalnız bırakmayan Allah, Kur’an vasıtası ile ona apaçık örnekler sunmaktadır. Anlayabilmesi ve inkârı mümkün olmaması için bu örnekler kendisinden ve yakınlarından seçilmiştir. Öldükten sonra dirilmenin aklen mümkün olduğunu ve bunun da Allah tarafından yapılmasının mümkün olduğunu göstermek için dikkatleri iki şeye yöneltmektedir. Bunlardan birincisi insanın yaratılış evreleri ve dünyaya gelişi ikincisi ise, Kuru toprağa yağmurun düşmesiyle ıslanan toprak aynı yağmurla ıslanmasına rağmen farklı renk ve tatta bitki ve meyvelerin yetişmesi. İnsanın yaratılışı topraktan olan aslın nutfе, alaka ve asılı et parçası aşamalarından geçmesi ile olmaktadır. Hz Adem ile diğer insanların yaratılması arasındaki benzerlik toprak ile insan vücudunda bulunan mimerallerin aynı olmasıdır şeklinde yorumlar bulunmaktadır.¹⁰⁴³

Ayete bu yaklaşımların olduğu bilgisinden hareketle bu iki alanı yani din ve bilimi birbirinden kopararak bağımsız iki alan haline getirmek yerine onları bir diyalog zemininde buluşturmak, böylece önce bireyde, sonra toplumda dönüşümü sağlamak Kur’an’ın ve onun bir üslup şekli olan Allah merkezli anlatımın hedefidir. Bundan dolayı kevnî, biyolojik ve kâinatın tamamı ile ilgili ayetler

¹⁰⁴² Hac, 22/5

¹⁰⁴³ Taberî, *Câmiu’l-Beyân* 18:567;Zemahşerî,Keşşâf,3:144;Râzi, *Tefsîru Kebîr* 23:203-204;Kurtubî, *Tefsîru Kurtubî*, 12:6

“ben” merkezli bir anlatımla sunulmuş, Allah tarafından bu diyaloga uygun bir alan ve mükâşefe kapısı aralanmıştır. Teologlar bu kullanım şeklinin kendilerine verdiği ruhsat ile ayetleri daha dikkatli ve deneysel tecrübelerin verdiği bilgiler ışığında daha kapsamlı anlama ve anlatma kabiliyeti elde etmişlerdir.

Kur’an’ın daha öncede belirttiğimiz gibi temel hedefi insanın inşası üzerinden vahiy doğrultusunda yeni bir toplum inşa etmektir. Bu hedefine ulaşmak için Kur’an insanı etkileyebilecek, onun iradesine doğrudan olumlu bir katkı sağlayacak tüm metotları kullanmıştır. İşte bunlardan biride kevnî olgu ve olayları Allah merkezli anlatımıdır. Kur’an bu anlatım ile aşağıda sıralayacağımız temel hedeflere ulaşmak istediği kanaatindeyiz. Bunlar:

1-Kevnî ayetlerin Allah merkezli sunumu her fırsatta belirttiğimiz gibi şirkle şartlanmış müşrik Arapların henüz İslam’a girdikleri bu günlerde tevhit anlayışını zedeleyecek, yeni bir fikri oluşuma müsaade etmemek için tek güç ve otoritenin kendisinde olduğunu hatırlatmaktadır. Bilindiği gibi müşrik Arap toplumunun tasavvur ettiği ilah, insan mantığı üzerine tahayyül edilmiş, her gücün bir varlık üzerinde olamayacağı anlayışı ile farklı güçleri farklı varlıklara vererek şirk inancını ortaya çıkması şeklinde gelişmiş bir dini anlayıştır. İşte bu anlayışı Allah “ben” merkezli bir anlatım ile çürütmekte; Allah’tan gayri hiçbir gücün varlığını kabul etmemektedir.

2-Allah- Evren ilişkisi işlenirken, Allah’ın evrendeki rolü genel ve özel Tanrısal etkinlik olmak üzere iki kısımda incelenmektedir. Bu iki kısımdan ilki olan genel Tanrısal etkinlik Allah’ın evreni ilk defa yaratışı ve evrenin sebep-sonuç ilişkisine dayalı yasalarını muhafaza etmesi iken, Özel Tanrısal etkinlik Allah’ın sebep-sonuç ilkesine göre devam eden evreni yarattıktan sonra belirli yer ve zamanda araya girip müdahale etmesidir. Geleneksel bir ifade ile mucize bu kapsamda bir kavramdır.¹⁰⁴⁴ Ancak Tanrısal etkinliği, aralarında bulunan benzerlikler ya da ilgi bulunan şeylerin tümü açısından dört ana bölümde incelenmesi konumuzun anlaşılması açısından önem arz etmektedir: Birincisi Tanrı’nın Yaratışı: Allah’ın evreni ve içindeki tüm varlıkları bu varlıklarla ilişkili

¹⁰⁴⁴ Taslaman, Tanrı-Evren İlişkisi Açısından Determinizm, İndeterminizm Ve Kuantum Teorisi ,6-7

yasaları yoktan yaratması kastedilir. Buna göre Tanrı, insanın yaratılışında etkin olan erkek ve kadın faktörü ve buna ilaveten sperm ve yumurtanın yaratılması ile devreye giren embriyonun oluşumu ile ilgili kanunları yoktan yaratmıştır.¹⁰⁴⁵ İkincisi Tanrı'nın Muhafazası: Tanrının yarattığı evrenin düzenli bir şekilde işlemesi için koyduğu yasaların zaman içinde varlığını devam ettirmesi ve Allah tarafından bunun muhafaza edilmesi kastedilir. Buna göre Tanrı, evrenin başlangıcından 15 milyar yıl sonra bugün insanın mevcut yasalar içerisinde yaratılması mümkündür.¹⁰⁴⁶ Üçüncüsü Tanrı'nın sebep-sonuç silsilesi içerisinde gerçekleşen olayların yaratıcısı olması: Tanrı'nın muhafaza ettiği evren ve yasalar çerçevesinde oluşumunu murat ettiği şeylerin zamanı ve mekânı gelince onun olması yönünde istek ve kudretinin tecelli etmesi anlamındadır.¹⁰⁴⁷ Dördüncüsü Tanrı'nın Mucize Gerçekleştirmesi: Bu kategoride Tanrı evrene koyduğu ve muhafaza ettiği yasaları bir anlığına devre dışı bırakarak tepeden âleme müdahale etmesi anlamındadır. Hz Musa'nın denizi geçmesi esnasında yarılmaması, Hz İsa'nın ölüye Allah'ın izni ile kalk dediğinde dirilmesi bu kategoride anlatılmak istenen ve mucize ile ifade edilen etaptır.¹⁰⁴⁸

Dikkat edilirse ayet bu üslubu ile sebep-sonuç ilişkisine dayalı determinist anlayışları anlamsızlaştırır. Yani Allah her olayın, doğumun, ölümün, güneşin doğmasının veya batmasının arkasında hep kendi kudretinin olduğunu hatırlatarak gerçek güç sahibinin kendisi olduğunu vurgulamaktadır.

3-Dini literatürde ve modern bilimde kendini kabul ettirmiş bilim adamları, evrendeki düzenden hayranlıkla bahsetmişlerdir. Newton, optik bilgisi olmayan birisinin göz gibi bir organı yaratamayacağını söylemiştir.¹⁰⁴⁹ Öyleyse dinin ve bilimin birbirlerine referans olabileceğini söyleyebiliriz. Her iki anlayışın birbirlerini desteklediği, bilimsel verilerin vahyin de desteği ile sunulması inanmanın önündeki engelleri ortadan kaldıracabileceğini iddia etmemizde bir sorun

¹⁰⁴⁵ Taslaman , *Tanrı-Evren İlişkisi Açısından Determinizm, İndeterminizm Ve Kuantum Teorisi*,6-7

¹⁰⁴⁶ Taslaman , *Tanrı-Evren İlişkisi Açısından Determinizm, İndeterminizm Ve Kuantum Teorisi*,6-7

¹⁰⁴⁷ Taslaman , *Tanrı-Evren İlişkisi Açısından Determinizm, İndeterminizm Ve Kuantum Teorisi*,6-7

¹⁰⁴⁸ Taslaman, *Tanrı-Evren İlişkisi Açısından Determinizm, İndeterminizm Ve Kuantum Teorisi* adlı makalesi,6-7; bkz, İlhan Kutluer, *İslam Ansiklopedisi*, Determinizm,9,215-220

¹⁰⁴⁹ Barbour , *Bilim ve Din*, 52

gözükmemektedir. Materyalist bir kafa yapısına sahip insan fitratı öncelikle hissedebileceği deliller araması, bu ihtiyacına da Allah merkezli anlatım ile cevap verilmesi Allah'a inanmanın önündeki engelleri ortadan kaldırmaktadır.

4-Allah, dini tecrübeden ve tarihsel süreçte nuzul eden vahiyden hareket ederek insan doğasında insanların doğa ile ilişkisine dair bir tavır belirlemek amaç edinmiştir. Yani Allah merkezli anlatımlar, günümüz dünyasında bir çevre ahlakının oluşturulmasında hem bilimden hem de dinden yararlanılması gerektiğine dair bir bilgi vermektedir. Teknoloji ve hayat tarzlarımızın çevreye ve bize yönelttiği tehlikeleri ancak bilimsel verilerin ışığında tespit edebilir ve anlayabiliriz. Dini inançlar ise doğaya karşı takındığımız tavırları ve eylem motivasyonumuzu önemli bir şekilde etkilemektedir. İnsanda bir dönüşüm hedefleyen Allah dönüşümü Allah-insan, İnsan-İnsan, İnsan-çevre şeklinde bütüncül bir anlamda sağlamak ve insanın değerini yükseltmeyi murat etmektedir. Sonuç olarak Kur'an, inananların kalbine bir toplum düzeni kurulması yönünde devamlı telkinlerde bulunur. Bu özelliği ile Kur'an Bir öğüt ve toplumsal düzen kitabıdır. Bu nedenle bilime konu olan olgu ve olayları Allah merkezli sunumu insanın değerini yükseltmeyi hedefleyen Kur'an'ın insanı sadece bireysel anlamda değil bütün yönleri ve bağlantıları ile düzeltmeyi amaçladığını göstermektedir. Çünkü insani olan her şey olaya sadece bir ya da birkaç boyutu ile bakarken Allah tüm boyutları görebilen tek varlıktır.

5-İnsan varlık âleminde yerini aldığı günden itibaren Tevhit olgusu bizzat Allah tarafından peygamberler aracılığı ile hiçbir kuşkuya mahal vermeyecek şekilde anlatılmıştır. Ama süreç içerisinde vahiyden uzaklaşmalarla birlikte Tanrı hakkında O'nun zatına yakışmayacak ifadeler Tanrı hakkında söylenir hale gelmiştir. Kevni olgu ve olayların Allah merkezli anlatımı ile aslında bu anlamsız konuşmalara bir son verilmesi amaçlandığını düşünüyoruz. Şöyle ki, Kur'an bütünlüğü içerisinde sürekli ve ısrarlı bir şekilde verilen mesaj “ *Allah her şeye Kâdirdir*”.¹⁰⁵⁰ İşte buradan hareketle Tanrı hakkında acaba Tanrı istese ölebilir mi? Dünyayı ceviz ya da yumurta büyüklüğündeki bir şeyin içerisine sığdırabilir mi? Zıt olan şeyleri bir araya getirebilir mi? gibi soruları yöneltmişlerdir. Bunlar,

¹⁰⁵⁰ Hac suresi 22/6

ibn Hazm'ın (ö.456/1064) “ deli soruları” dediği türden sorulardır. Tanrı'nın kudreti zıtların birleşmesine taalluk etmez. Çünkü mantıken muhal olanı ortaya koymak bir kudret işi değildir. Tanrı kendi adaleti, merhameti ve hikmeti ile bağdaşmayan şeyleri de yaratmaz, çünkü kudret sıfatı, öteki sıfatlardan tamamen ayrı olarak değil onlarla birlikte fonksiyon icra eder.¹⁰⁵¹ İşte kevni olayların Allah merkezli anlatımı tüm bu anlamsız soruları sonlandırmak, âlemde gerçekleşen tüm bu makul olayların, Allah'ın muhal olan bir şeyi yaratmasının kudreti ile alakalı olmadığını vurgulamak içindir. Yani daha öz bir ifade ile sorularla işleyen akla, Tanrı hakkında doğru sorular sormayı öğretmektedir. “*Yahut yeryüzünü karar kılma yeri yapan, içinde nehirler akıtan, onun için oturaklı dağlar yapan ve iki denizin arasına bir engel koyan mı? Allah ile birlikte başka bir ilah mı var? Hayır, onların çoğu bilmiyor! Yahut kendisine dua ettiği zaman zorda kalmışa cevap veren ve başa gelen kötülüğü kaldıran, sizi yeryüzünün halifeleri kılan mı? Allah ile birlikte başka ilah mı var? Ne kadar az düşünüyorsunuz! Yahut karanın ve denizin karanlıklarında size yolunuzu gösteren ve rahmetinin önünden rüzgarları bir müjdeci olarak gönderen mi? Allah ile birlikte başka bir ilah mı var! Allah onların ortak koştuklarından yücedir.*”¹⁰⁵²

6-Bu ayetler bir taraftan Allah'ın rububiyetini ve kudretini ifade ederken, diğer taraftan O'nun sonsuz rahmetini sergilemektedir. Bu ayetlerde Allah'ın rububiyeti yaratması ile ifade edilmiştir. O'nun varlığı, özellikle ve en başta insan hayatını devam ettirmesi ve nihayet yeni yeni yaratmaları ile ifade edilmiştir. Tabiatı ve insanı yaratması, tabiatı insan için yaratması Allah'ın en başta gelen rahmetidir. Onun için Allah'ın kudreti, yaratması ve rahmeti sadece birbirine denk değil birbiri içinde ve aynıdır.“... *O rahmet etmeyi kendi üstüne (bir kanun olarak) yazmıştır.*¹⁰⁵³”*Rahmetim her şeyi ihata eder*”¹⁰⁵⁴ ayetlerinin de desteklediği rahmet sıfatı kâinatın yaratılmasının insanlar için bir rahmet olduğunun göstergesidir.¹⁰⁵⁵Dikkat edildiğinde kevni olgu ve olayların Allah

¹⁰⁵¹ Aydın, *Din Felsefesi*, 116;Hasan Peker, “İnsânın Varlık Yapısında Tanrı'yı idrak İmkânı Olarak Felsefe” *Sosyal Bilimler Dergisi*, (2014) , sy 4, 7:152-153; Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur'ân*, Ankara Okulu Yay.,2005, 36

¹⁰⁵² Buhârî, 27/60-63

¹⁰⁵³ En'âm, 6/12

¹⁰⁵⁴ A'râf, 7/156

¹⁰⁵⁵ Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur'ân*, 35

merkezli anlatımı yukarıda da belirttiğimiz gibi Allah'ın kullarına olan rahmetinin Kur'an dili ile anlatımından başka bir şey değildir.

7-Diğer taraftan acaba bu kadar geniş ve mükemmel olan tabiatın amaçlı bir düzen olduğu mu? Yoksa tamamen bir tesadüf neticesi olduğu mu? Şeklinde akla gelebilecek tüm soruları anlamsız kılmak için Allah merkezli bir anlatımla verilmiştir. Kur'an 'a göre Allah'a iman tecrübe yolu ile elde edilen, fakat bağımlı olan tüm ispatlardan daha güçlü temeller üzerindedir. Çünkü bu âlemin tamamen tesadüf eseri olduğunu söylemek pek akıl karı değildir. İşte bu yüzdendir ki, Kur'an'ın insanları imana davet etmek ve düşüncelerini sağlamak için sık sık şu ifadeleri kullandığını görmekteyiz: Tefekkür etmez misiniz? Düşünmez misiniz? Görmez misiniz? Böyle bir idrakle donatılmış insana makulün dışında bir şeyleri düşünmesini, akıl etmesini elbette ki Allah'tan bekleyemeyiz.¹⁰⁵⁶ Onun için hikmetlerle dolu, insanı sürekli hayret içerisinde bırakan kevnî olaylara bakması tavsiye edilmiştir.

8-Kâinat ve onun hakkında birçok bilimsel verilere Kur'an'da yer verildiğini söylemekteyiz. Tüm bu insanı aciz bırakan kevnî, biyolojik ve tabiatla alakalı varlıklar sadece Allah'ın "ol" emriyle var olduğu Kur'an'ın verdiği en önemli mesajlardan biridir. Öyleyse Allah kâinatın mutlak sahibidir ve kâinatın şüphe götürmez komutanıdır, yani kâinata emir vermeye yetkili tek varlıktır. Bu kayıtsız şartsız hâkimiyetinden dolayı Allah, yer ve gökleri varlık âlemine getirmek istediğinde onlara: "isteyerek veya istemeyerek (varlığa) gelin"¹⁰⁵⁷ İşte bundan dolayı tabiat Allah'a otomatik bir irade ile itaat eder. Dikkat edilirse Allah merkezli anlatımla her şeyin mutlak sahibinin Allah olduğunun ifade edildiği görülecektir.¹⁰⁵⁸ Çünkü onu yaratan, dizayn eden ve belli bir zamana kadar ona yaşama süresi veren Allah, her fırsatta kâinatın tamamının kendisi tarafından yaratıldığını "ben" dili ile anlatmaktadır.

Kur'an, kâinatın yaratılışı hakkında az şey söylemiş olmasına rağmen, tabiat ve tabii olaylar hakkında sık sık ve devamlı tekrar edilen ifadeler kullanmıştır. Bu ifadeler her zaman ve tutarlı bir şekilde tabiatı, Allah'a isnat

¹⁰⁵⁶ Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur'ân*, 41

¹⁰⁵⁷ Fussilet, 41/11

¹⁰⁵⁸ Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur'ân*, 113

etmiş veya tabiat ile insan arasında ilgi kurmuş ya da hem Allah ile hem de insanla ilişkilendirmiştir. Bunlar, çoğu zaman, Allah'ın sınırsız kudretini ve haşmetini tasvir ederek insanı inanmaya davet etmektedir veya yine Allah'ın sonsuz rahmetini sergileyerek insanı Allah'a şükretmeye çağırmaktadır. Her iki durumda da tabiatın azameti ve insana olan faydaları, tabii olaylarda görülen düzenlilik ve kararlılık kadar vurgulanmaktadır. Tohum ekip gelişen fideleri beslerseniz meyveleri toplamayı ümit edebilirsiniz, aksi halde hiçbir şey elde edemezsiniz. Haklı sebeplerle çıktığınız bir savaşta mevcut imkânlar dâhilinde hazırlığınızı yapmak zorundasınız. Aksi halde sizi bekleyen tüm olumsuzluklara karşı korumasız kalırsınız. O halde tabii sebeplerin gerçekleşmesi kaçınılmaz ve inkâr edilemez bir gerçekliktir.

Fakat tabii sebepler dışında daha önemli diğer bir sebeplilik vardır. İşte bu sebeplilik, tabii süreçleri çok önemli ve anlamlı kılmaktadır. Tabii süreçler kendi başlarına alındıklarında bu önem ve anlamlılık görülemez. Bu daha yüksek olan sebeplilik, tabii sebepliliğin ne ikinci nüshası ne de onun bir ekidir. Tabii sebepler içerisinde çalışmaktadır veya daha ziyade onunla aynıdır. İşte Kur'an hem tabii sebeplilik dilini, hemde ilahi sebepliliği veya din dilini değişik ortamlarda ve açıkça değişik amaçları göz önüne alarak kullanmaktadır.¹⁰⁵⁹

Allah ile yarattığı şey arasındaki en önemli fark, Allah'ın sonsuz ve mutlak güç ve kudret sahibi olması iken diğer tüm şeylerin sonlu olmasıdır. Takdir edilmesi gereken şey sonu olan, yok olmaya mahkûm varlıkların sonsuz ve mutlak güç olan varlığı geçmesi düşünülemez ve hatta buna izin vermesi de beklenemez. Çünkü böyle bir şeyin olması Allah'a eş değer bir varlık olma iddiası olacağından İslam'ın sunduğu Uluhiyyet anlayışının zedelenmesi söz konusu olacaktır ki Kur'an bunu her fırsatta belirtmiştir. Allah herhangi bir şeyi yaratacağı zaman onun içine gücünü, davranış kanunlarını yerleştirir. Kur'an, bunları "hidayet", "emir", "ölçü" olarak adlandırmaktadır. Böylece o şey kâinatta diğer varlıkların arasına uyumlu bir şekilde karışır.¹⁰⁶⁰ Yüce Allah Kur'an'da bununla ilgili olarak; "*Mûsâ, "Rabbimiz her şeye hilkatini (yaratılış özelliklerini) veren,*

¹⁰⁵⁹ Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, 115

¹⁰⁶⁰ Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur'an* 115

sonra onlara yol gösterendir" dedi."¹⁰⁶¹"O, yaratıp şekillendiren, âhenk veren ve düzene koyandır.O, (her şeyi) ölçüyle yapıp yönlendirendir"¹⁰⁶²"Şüphesiz sizin Rabbiniz, gökleri ve yeri altı gün içinde (altı evrede) yaratan ve Arş'a kurulan, geceyi, kendisini durmadan takip eden gündüze katan, güneşi, ayı ve bütün yıldızları da buyruğuna tabi olarak yaratan Allah'tır. Dikkat edin, yaratmak da, emretmek de yalnız O'na mahsustur. Âlemlerin Rabbi olan Allah'ın şanı yücedir."¹⁰⁶³"O, sizi karada ve denizde gezdirip dolaştırandır. Öyle ki gemilerle denize açıldığınız ve gemilerinizin içindekilerle birlikte uygun bir rüzgarla seyrettiği, yolcuların da bununla sevindikleri bir sırada ona şiddetli bir fırtına gelip çatar ve her taraftan dalgalar onlara hücum eder de çepeçevre kuşatıldıklarını (batıp boğulacaklarını) anlayınca dini Allah'a has kılarak "Andolsun, eğer bizi bundan kurtarırsan, mutlaka şükredenlerden olacağız" diye Allah'a yalvarırlar. (22)Fakat onları kurtarıncı, bir de bakarsın ki yeryüzünde haksız yere taşkınlık yapıyorlar. Ey İnsanlar! Sizin taşkınlığınız, sırf kendi aleyhinizedir. (Bununla) sadece dünya hayatının yararını elde edersiniz. Sonunda dönüşünüz bizedir. (Biz de) bütün yaptıklarınızı size haber vereceğiz."¹⁰⁶⁴

Tüm bu ayetler ve yukarıda anlatmaya çalıştığımız her şey tabiat olaylarının meydana gelişinde sebep sonuç ilkesinin yeter-sebebe olmadığı, bunların dışında mutlak bir gücün var olması gerekliliğini zorunlu kılmaktadır ki bu durum Allah merkezli bir anlatım ile verilmiştir. Tabiat akla sığmaz enginliği ve mükemmelliği ile insanlar için Allah'ın varlığına bir işaret olarak hizmet etmelidir. Çünkü onu sonsuz ve yegâne bir varlık yaratmış olabilir. Buna tabii işaret diyebiliriz. Ancak bazı insanlar, hatta insanların çoğu tabiatın bu normal sebeplerle çalışması ile ikna olmazsa o zaman Allah, tabii sebeplerin işlemesine geçici olarak iptal etmeye veya sona erdirmeye ve yönlerini değiştirmeye kâdir olduğu mesajına da verir. Sel, fırtına depremler veya normal olarak yağmur almayan veya az alan yerlere sel felaketine yol açacak şekilde yağmur yağdırması, bilhassa insanların kötü yola saptıkları zaman belirgin olarak Allah'ın devam eden sürece müdahil olmasıdır. Bunlar tabiatın akışına zıt olan değil, bilakis tarihi

¹⁰⁶¹ Tâhâ, 20/50

¹⁰⁶² Â'la, 87/2-3

¹⁰⁶³ A'râf, 7/54

¹⁰⁶⁴ Yûnus, 10/22-23

işaretler veya olağanüstü işaretler diyebileceğimiz türden harikuladeliklerdir. ¹⁰⁶⁵Bunun dışında Hz. İbrahim'in ateşe atıldığında ateşin yakmaması, Hz Musa'nın asasının yılanı dönüşmesi gibi tabiatüstü, mucize dediğimiz olaylarda vardır. ¹⁰⁶⁶

İşte tabiat olaylarının Allah merkezli anlatımı ile Allah'ın mutlak gücü tekrar tekrar hatırlatılır, O'nun âleme müdahale edebileceği zihinlerde hep canlı tutulur. Bu yapılırken amaç korkutmak veya güç sergilemek şeklinde anlaşılmalıdır. Yukarıda belirttiğimiz gibi Kur'an'ın hedefi Allah'ın birliğini ve gücünün, kabulüne ikna etmektir. Bunu sağlamak için kullanılan bir anlatım üslubu olarak verildiği bilinmelidir.

Yine tabiatın düzenliliği ve otonom oluşu ile ilgili kavramların, Allah merkezli bir şekilde sunulması ile Allah'ın mutlak güç ve kuvvet sahibi olduğunu belirtmiştik. Böylece Allah bir yanda bu kâinatın yaratıcısı olduğunu hatırlatırken diğer yandan bu düzene ve otonomluğa rağmen, Allah'a iman etmekte direnen insanlar topluluğuna, onların yerine yeni topluluklar yaratabileceğini, dolayısı ile asla vazgeçilmez olmadıkları mesajı verilerek farklı bir yöntemle hidayet sürecini etkilemeye devam ettirir. Öte yandan ilahlık iddiasında bulunabileceklere de, tüm bunları kendisinin yarattığını söyleyerek “ hadi siz de bir benzerini yaratın” şeklinde rest çeker.

Evrenin bütüncül ve anlaşılabilir olduğu inancından hareketle insan aklının önüne Kur'an ayetleri ile mükemmel bir evren sunulmaktadır. Her fırsatta etrafımıza bakınmamızı isteyen Allah, aslında Allah merkezli bir anlatımla bu mükemmelliğin arkasındaki yaratıcı gücün farkına varılmasını murat etmektedir. Bir çok tarihinin de dediği gibi, eğer Tanrı akıllı ise âlem düzenlidir¹⁰⁶⁷ mantığı insani bir mantık olduğu gerçeği zaten bizi mükemmel bir Tanrıya götürecektir.

Öte yandan bütün dinlerde ilahi olsun veya olmasın “ Büyük ve kudretli yaratıcı” fikri hep var ola gelmiştir. Çok Tanrılı dinlerde dahi bütün Tanrıların üstünde kudretli bir Tanrı var olmuştur. Müşrik Araplar onlarca putlara

¹⁰⁶⁵ Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, 119

¹⁰⁶⁶ Enbiyâ, 21/69; Tâhâ, 20/20

¹⁰⁶⁷ Ian G Barbour, *Bilim ve Din*, 82

inanmasına rağmen yaratma ve mutlak anlamda gücü Allah'a vermişlerdir. Ancak bütün bunların yanında bu kudreti sadece duymak istemeyen insanlara, Allah merkezli olarak anlatılan kevnî olaylarla, görsel anlamda, sunumlar yapılmaktadır.



SONUÇ

Bütün peygamberlerin içinde büyüdüğü kavmin diliyle gönderilmesi esasına bağlı olarak¹⁰⁶⁸ Kur'an muhatap olduğu toplumun dili ile inmiştir.¹⁰⁶⁹ Bu açıdan Kur'an Arapçadır ve ilk muhatapları olarak geneli Arap olan bir topluma inmiştir. İndiği dönemde ilk muhatap aldığı insanların ona inanmaları için Kur'an muhatap aldığı toplumun anlayacağı dilden konuşmuştur. Burada "anlayacağı dilden" ifadesiyle hemen her yönüyle ilk muhatap aldığı toplumun dildeki üslupları, dil yapıları (belağatı), dimağ, zeka, bilgi birikimi, hayat tecrübeleri ve yaşattıkları kültürlerine uygun olması kastedilmektedir. Dolayısı ile Kur'an'ın nüzulünde elbette ki indiği dönemdeki insanların potansiyellerinin, yerelliklerinin, sosyo-kültürel şartlarının, yani içinde yaşadıkları tarihin etkisi vardır. Eğer Kur'an Araplara değil de farklı bir topluma inse idi elbette ana mesaj olan "dinin özü, ilahi ve evrensel değer ve ilkeleri" aynı kalacak fakat kitabın ayrıntıları muhatap aldığı toplumun sorunlarına ve şartlarına göre değineceği meseleler farklılaşacaktı.

Diğer taraftan "insan psikolojisini bilmek, eğitimin istenen düzeyde olması ve eğitimde kullanılacak yöntem ve metotları belirleme de vazgeçilmez bir esastır."¹⁰⁷⁰ İnsan psikolojisinin bilinmesi ve bunun insanın eğitiminde aktif olarak kullanılması eğitim psikolojisinde başarılı olmaya götürür. Eğitim psikolojisindeki başarı ise insanlara doğruların ulaştırılmasında ve onların eğitiminde kullanılacak argümanların geliştirilmesine ve yapılan tüm faaliyetlerde toplumun istek ve ihtiyaçlarının dikkate alınmasına neden olacaktır.¹⁰⁷¹ İnsanın fizyolojik ve psikolojik özelliklerinin her boyutu ile bilinmesi onun eğitiminde ona uygun yol metotların kullanılmasına imkân verecektir. Tebliğ yapılırken kullanılan telkin ve ikna usullerinin özünde aslında insan psikolojisi vardır.

¹⁰⁶⁸ İbrâhîm 14/4

¹⁰⁶⁹ Nahl 16/103; Şuarâ 26/195

¹⁰⁷⁰ Ayhan, Halis, "Çocuklara Allah ve Peygambere İman Öğretimi" *Ebedî Risalet 2 Sempozyum*, İzmir 1993, 272

¹⁰⁷¹ Bu konuda bkz. Rıza Kardeş, *Eğitim Psikolojisi*, Ankara 1976, 1: 16

Peygamberlerin çok kısa sürede olabildiğince büyük başarıları elde etmeleri insan psikolojisine ve yaratılış kanunlarına uygun davranmakla mümkün olmuştur.¹⁰⁷² İlâhî tebliğ ve terbiye insanların taşıdıkları özelliklerini, kabiliyetlerini ve eğilimlerini dikkate alarak yapılmaktadır.¹⁰⁷³ İşte bu yöntemle insan elde ettiği kazanımlar doğrultusunda sorumluluklarını idrak eder ve gereğini yerine getirir.

Kur'an, her insanın İslam fitratı üzerine yaratıldığını bildirmektedir. İlgili ayette; "Sen yüzünü hanîf olarak dine, yani Allah insanları hangi fitrat üzere yaratmış ise o fitrata çevir. Allah'ın yaratışında değişme yoktur. İşte dosdoğru din budur; fakat insanların çoğu bilmezler"¹⁰⁷⁴ buyurulmaktadır. Bu ayet, dini anlama ve tebliğ konusunda yapılması gereken en doğru şeyin insanın yaratılışına Allah tarafından kodlanmış değerler yönelmek olduğu anlatılmaktadır. Hal böyle olunca yapılması gereken insan tabiatının özelliklerini araştırmaktır. Elmalılı, yukarıda zikri geçen ayeti tefsir ederken öncelikle fitrat kavramının tanımını vermekte sonra, dinin insan tabiatını ilahî kudretin belirlediği çizgi doğrultusunda geliştirmek için gönderilmiş olduğunu söyleyerek, dinin tebliğ ve öğretiminde insanlara Allah tarafından kodlanan bu fitrî özelliklerinin mutlak mana da kullanılması gerektiğini söylemektedir.¹⁰⁷⁵ İnsanı tanımadan ona yönelik yapılacak eğitim ve tebliğ faaliyetlerinin büyük çoğunluğu kısır ve yetersiz kalacaktır. Hal böyle olunca muhatap olduğu kitleyi Allah'tan daha iyi tanıyacak başka bir varlığın bulunmadığı gerçeği de netleşmektedir.

Kur'an'la bir şekilde iletişim içerisinde olmak isteyen araştırmacı veya müminin, Kur'an'a muhatap olmadan evvel Kur'an'ın nasıl bir dil ve üslup özelliğine sahip olduğunu bilmesi gerekmektedir. İşte bu bağlamda Kur'an'ın üslup ile alakalı niteliklerini incelerken onun Allah merkezli anlatımının muhatap kitle üzerinde nasıl bir etki bırakacağına da bilinmesi gerekmektedir. Bu nedenle de Kur'an'ın tarihsellik boyutu dikkate alınmalı ve ayete Kur'an bütünlüğü içerisinde muhatabın insan olmasından dolayı onun psikolojik, sosyolojik

¹⁰⁷² Hayati Hökelekli, , *Diyanet Dergisi* "Dimî Telkin ve Tebliğde Psikolojik Esaslar", XIX, sy.1, Ankara 1983, 27

¹⁰⁷³ Bu konuda bkz. Bayraktar Bayraklı, , "Eğitimin Doğum Öncesi Boyutu" *İslam'da Toplum ve Çocuk Terbiyesi Sempozyumu*, , yr, t, 170

¹⁰⁷⁴ Rûm, 30/30

¹⁰⁷⁵ , Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7:3822

yapısından istifade ederek anlama gayretinde olmalıdır. Tarihsellik bize ayetin arka planında olan olaylarla Kur'an'ı doğru anlamaya götürecektir. Kur'an bütünlüğünde anlamaya çalışmak ise, benzer ifadelerin kullanıldığı veya aynı fikri içeren Kur'an ayetlerinin farkında olmamızı sağlayacak; böylece ilgilendiğimiz ayete, ters düşebilecek anlamlar verme tehlikesini ortadan kaldıracaktır. Diğer taraftan insanın psikolojik ve sosyolojik özellikleri ile Kur'an'ın muhatap olduğu kitlenin insani özelliklerinden yararlanarak mesajını daha anlaşılır ve daha çabuk ulaştırma yönünü kavrayabilecektir. Bu anlamda Kur'an'ın üslubunun belirlenmesinde Allah'a inanan ama O'na dünyada tasarruf hakkı vermeyen Mekkeli müşriklerin hayat felsefesinin etkisi büyük olmuştur. İşte bu müşrik dünya görüşü karşısında Kur'an, Allah fikrini çok yoğun bir biçimde kullanmakla kalmadığı gibi beşeri olgu ve olaylar da dahi Allah merkezli anlatan bir üslup kullandığını görmekteyiz. Kur'an bu üslubu ile makro ve mikro boyutu ile bütün olayların gerisinde mutlak güç ve irade olarak Allah'ın varlığını vurgulamaktadır. Yıldızları sevk ve idare eden O olduğu gibi¹⁰⁷⁶; spermanın meydana gelip dişi yumurta hücresi ile birleşmesi ve bunun sonucunda yeni bir varlığın yaratılması¹⁰⁷⁷; hatta hidayet ve dalalet gibi insana has bir olayda dahi yine O vardır.

Görüldüğü gibi Kur'an'ın dili tevhide dayalı Allah merkezli bir dildir. Sanki Kur'an'da yer alan her mesel, her kıssa, her örnek her sure bir yönüyle tevhide işaret eder ve tevhit mesajını vurgular gibidir. Kur'an'da anlatılan kıssalar, peygamberlere dair haberler, meseller, örnek olaylar ya da temsil ve teşbihler hep tevhit akidesini güçlendirecek şekilde bağlanır ve konu bir yönüyle hemencecik Allah'ın birliğine vurgu yapacak şekilde toparlanır. Nihayetinde muhatap toplumda ıslah edilmesi gereken en önemli şey sahip oldukları yanlış ilah anlayışının düzeltilmesidir. Bunun sağlanması için de evrende meydana gelen her şeyin hatta kendi yapıp ettiklerinin dahi Allah'ın eylemi gibi anlatılmasını zorunlu kılmıştır. Böylece yeryüzünde Allah'ın dışında bir ilah olamayacağı net bir şekilde vurgulanmış olmaktadır.

¹⁰⁷⁶ A'râf/54; Nahl/12

¹⁰⁷⁷ Mümin ün/12-14

Kur'an'ı önyargısız olarak okuyan herkes görecektir ki Kur'an'ın en büyük düşmanı şirk ve çoğunlukla şirkin yansıması olan ve dinin yanlış yorumundan ve kötüye kullanılmasından kaynaklanan zulüm, baskı ve zalimliklerdir. Bu manada Kur'an'da Allah, her zaman mazlumların, adaletin, eşitliğin, paylaşımın, toplumsal ahlakın, barışın, iyilik ve güzelliğin, Salih amelin, aklın ve üretimin, çalışmanın ve emeğin yanında olduğunu ve her zaman zulmün, zalimlerin, kötülüğün, baskı ve şiddetin, fesat ve savaşın karşısında olduğunu ifade etmekte, bunu her fırsatta açıkça dile getirmektedir. Ganimeti Allah ve Resulünün emrine verirken toplumsal bir düzenleme yapmanın yanında toplumda çıkabilecek çatışmalara gerçek otoritenin Allah ve O'nun elçisi olduğunu vurgulayarak set çekmesi, Peygamberin Zeynep binti Cahş ile evliliğini kendisi üzerinden anlatması ile elçisinin toplum içerisinde yaşayabileceği olumsuzlukları bertaraf etmesi ve toplumsal bir kurala dair bir düzenlemeyi ince bir hassasiyetle yapması, toplumsal düzenin kurulması ve bu düzenin sürekliliğinin sağlanması hususunda bir toplumun yanlışlarının düzeltilmesinde diğer topluluğun görevlendirilmesine kadar her şeyi Allah merkezli bir dille pekiştirmekte ve bizlere tüm bu anlatılar yoluyla önemli hayati ilke ve prensipleri öğretmektedir.

Tarihi olayların anlatımında Kur'an'ın üslubunda yine bir değişikliğe rastlanmaz. Yani toplumları varlık sahnesine koyan da O, çıkararı da O'dur.¹⁰⁷⁸ O günkü toplumun nezdinde güç ve kuvvetin timsali olan krallıklarla Allah'ın güç ve otoritesi anlatılarak doğru bir ilah tasavvuru oluşturılmaya çalışılmıştır. Kur'an tarihsel bir durumu anlatırken kullandığı motifler bile o günün tarihsel şartlarına göre seçilmiştir. Kur'an'ı bütünüyle gözden geçirdiğimizde, onda bu benzetmenin bütün unsurlarını buluruz: O meliktir¹⁰⁷⁹, tahtı vardır¹⁰⁸⁰, mülkünde ortağı yoktur.¹⁰⁸¹, kendisine mutlak itaat eden görevlileri vardır.¹⁰⁸² Bedir savaşının hemen akabinde “ve ma rameyte” “sen atmadın” diyerek savaşa bizzat kendisini katılan Allah her şeyde tasarruf hakkına sahip, gerçek ve güçlü bir ilah tanımlaması yapmaktadır. Bunu öğretirken aynı ayetin üslubu içerisine birçok

¹⁰⁷⁸ Enam/6, A'râf/137, Duhân/28

¹⁰⁷⁹ Tâhâ/114, Haşr/23

¹⁰⁸⁰ A'râf/54, Yûnus/3

¹⁰⁸¹ İsrâ/111, Furkân/2

¹⁰⁸² hicr/13, İsrâ/77

öğretim metodu (ki kaygı bunlardan biridir) nu muciz bir şekilde yerleştirmiştir. Bahsettiğimiz bu Allah merkezli anlatım semavi dinlerin tamamında olmakla beraber Kur'an'ın en karakterist özelliğidir. Bu anlatım tarzı dilsel bir özellik olmayıp tamamen bu metnin sahibi olan Allah tarafından seçilmiş bir ifade tarzıdır.

Dikkat edilirse Kur'an, mesajını insanlara ulaştırırken tamamen onların yaşadığı sosyolojik ortam ile genelde insanların psikolojik özelliklerini dikkate alan bir üslup kullanmıştır. Bu kullanımı yaparken Allah merkezli bir anlatımı seçmiş olması yine hitap edilen kitlenin zihin dünyasında anlam bulan “Tanrı “ kavramını tashih etme hedefinden başka bir şey değildir. Bununla da kalmayan Kur'an, bu düzeltmeden sonra inşa etmek istediği toplumda bulunmasını arzuladığı ahlaki kriterleri oluşturmak için gülme ve ağlama eylemi gibi insani olguları, insanın hidayete ulaşmasının önündeki nefis, şeytan, dünyevi temayüller gibi engellerin yaratılmasını, hidayete ve doğruyu bulmaya vesile olan vahiy ve peygamberlerin insanlara yaptığı tebliğlerin tamamını Allah kendisi üzerinden anlatmaktadır. Bunun yanında bi zatihi kendi irade ve kararı ile onayladığı hidayet ya da dalalet gibi seçimlerini, hatalı seçimlerinin nihayetinde kalplerinin mühürlenmesini merkezde kendisi olduğu gerçeğini unutturmayarak Allah merkezli bir ifade ile anlatmaktadır.

Her dini metinde olduğu gibi Kur'an da ilk muhataplarına, kendi dilleriyle, sahip oldukları bilgi, istidat ve temayüllerini dikkate alarak hitap etmiştir. Örneğin: Kur'an, o günün Arap toplumun sahip olmadığı bir bilgiyle onlara hitap etse idi bu imanın elde edilmesinden çok onları küfre dönmelerine neden olacaktı. Çünkü Kur'an onların kabiliyet ve istidatlarına göre hitap etmesine rağmen zaman zaman anlamadıkları konularda Peygamber (as)'ı sihirbazlık, kâhinlik veya şairlikle niteleyerek küfürde direniyorlardı. İşte bu nedenle Kur'an, kevnî olgu ve olaylardan bahsederken dönemin insanların anlayabileceği türden örneklemelemlerden oluşmuştur. Güneş ve ayın zamanların tespitinde kullanılması, yağmurun yağması ve buna bağlı çeşit çeşit meyvelerin yetişmesi bu türden örneklerdir. Yine o dönem muhatap kitlenin ticari alanda kullandığı terimler dini alana transfer edilmiştir. Örneğin hesap kavramı dini terminolojiye aktarılırken

insan fiillerinin bir kitapta toplanması şeklinde aktarılmıştır. Allah'ın hükmü ile kastedilen mana da hesap vermedir. Herkes yaptıkları tüm amellerinin yazılı olduğu defterleri ile gelir, mizan kurulur ve insanların yaptıkları tüm ameller tartılır. İnsanlar yaptıkları fillerin neticesini alana kadar rehin tutulur. Peygamber (as)'ın tebliğine memur olduğu dini desteklemek, inanmak ise Allah'a ödünç verme niteliği taşımaktadır.¹⁰⁸³Bu örneklere dikkat edildiğinde Allah, muhatap olduğu insanların duygu, düşünce ve hissiyatlarını göz ardı etmemekte ve Allah merkezli bir üslupla diğer konularda olduğu gibi tevhid ve güçlü ilah vurgu sapmaktadır.

Kur'an olgu ve olaylara anlam verirken kullandığı ifadeler içerisinde bulunan bu ifade şekli kendisine özgü niteliklerindedir. Mesajlarını hitap ettiği kitlenin anlayışına sunarken mevcut toplumun şirke dayanan ilah anlayışını dikkate alarak Allah merkezli bir anlatımı seçmiş, her şeyin merkezine Allah'ı alan bir ifade tarzı kullanmıştır. Bunu yaparken, insan biçimci (antropomorfik) bir dil kullanmıştır. Bu Kur'an'ın beşere ait bir dili kullanması ve muhatap toplumunda insan olması bunun tabii neticesidir. Ancak Kur'an böyle bir üslup kullanırken temel amacı ulaşmayı istediği hedefidir. Bu hedefe istinaden hidayet ve dalaleti kendisine ait kılan üslubu ile mühtedi taraftan yana tavır çizerek onlara bir moral ve güç kazandırırken, diğer taraftan Allah'a yalın anlamda inanan müşrik Araplara da bir korku ve ümitsizlik vermektedir. Çünkü o dönemde ki insanlar için ister inansın ister inanmasın Allah, güç ve otoriteyi temsil etmekte idi.

Allah merkezli anlatım ile Kur'an, Allah'ı sahip olduğu üstün sıfat ve özellikleriyle varlık olarak âlemin dışında tutarken diğer taraftan yaratıcı kudret ve iradesi ile varlık âleminin ve hayatın bizzat içine dâhil ettiğini görürüz. Yani Allah deterministlerin söylediği gibi olayların dışında etkisiz bir ilah değildir. Zaten Kur'an'ın temel amacı yanlış Tanrı anlayışını tashih etmek ve Allah'ın, bizzat olayların içinde yaşayan taraf olduğunu netleştirmektir. O halde Kur'an'da yeniden tanımını bulan ilah anlayışı, içinde bulunduğu tarih, kültür ve coğrafyanın içerisinde şekillenmiştir. Kur'an'a göre Allah, kendisini, irade ve hükümlerini ve

¹⁰⁸³ Nûr , 24/36-37 ;Saffat, 62/11

insanların nasıl davranacağını belirlemiş ve adına sünnetullah denilen bu yaşam şekli, anlayışı ve tanımlarının asla değişmeyeceğine dair taahhütte bulunmuştur. Ama değişmez dediği bu sünnetullah'a değişik zaman aralıklarında mucize denilen olağanüstü olgu ve olaylarla müdahale ederek varlık âleminde tek gücün kendisi olduğunu vurgulamaktadır.

Tebliğin muhatabı insan olduğu için insanın tanıtılması mesajın sağlıklı bir şekilde insana ulaştırılması açısından son derece önemlidir. Bu anlamda Kur'an'da insanın tanıtılmasına oldukça çok önem verilmiş ve onu hem maddi hemde manevi yönleri ile bir bütün halinde incelemiştir. Bu inceleme neticesinde insanın olumlu ve olumsuz olmak üzere iki farklı özelliği üzerinde durmuştur. Sadece zor anlarda Allah'ı hatırlama ve çok şikâyet eden özelliklerine rağmen insan, yaratılanlar içerisinde en fazla öneme sahip olduğu vurgulanmıştır. Zaten vahye muhatap kılınması da onun bu özelliğinden kaynaklanmaktadır.

İnsan eğitilirken, ona ait özelliklerin dikkate alınması ve en uygun yöntem ve metotların seçilmesi gerekmektedir. Ancak karmaşık bir yapıya sahip insanın değişkenliği ve çok yönlü olması, hangi metotların kullanılmasının daha uygun olduğunun belirlenmesini güçleştirir. Bu süreç, şayet insanda bir değişimi öngörüyorsa zorluk bir kat daha artar. Bu anlamda Kur'an, vahyini insanlara sunarken tebliğde doğrudan ya da dolaylı yollardan etkili olan farklı metotlar kullanmıştır. Öncelikle vahyin sahibinin güvenilir olması en önemli etkidir. Bundan dolayı Kur'an ifadelerindeki Allah merkezli anlatımla muhatap kitlede bu sağlanmıştır. Bundan sonra en önemli ilke muhatabın bilinmesi, sözlerin güzel ve hoş, ifadelerin açık ve çekici olması, muhataplar tarafından sevilmesi, kararlı, sabırlı ve merhamet içeren bir söylemi Allah merkezli bir anlatımla vererek muhatap kitle dikkate alınmıştır. Muhatap kitlenin dikkate alınarak onun seviyesine uygun olarak vahyin sunulması gibi içeriğe ait özellikler Kur'an'ın çok kısa bir sürede toplumda değişikliği sağlamasına sebep olmuştur. Ayrıca muhatabın inandığı değerlere bağlılığı, kendine güven duyup duymadığı, toplumdaki statüsü, zekâ ve eğitim düzeyi, cinsiyeti, tebliğ ve telkine elverişlilik durumu gibi daha birçok özellik Kur'an'ın Allah merkezli anlatımı ile verilmiştir.



KAYNAKÇA

- Abduh, Muhammed, *Tefsîru'l-Menar*, Hey'etü'l-Mısriyye El-Âmme El-Kitap,1990
- A.Cüneyt Eren, “Kur’ân Metninin dil Özellikleri” *Ekev Akademi Dergisi*,18(2014),
- Afifi, Ebu'l Âlâ, (2000). *İslâm Düşüncesi Üzerine Makaleler* (Çev. Ekrem Demirli). İstanbul: İz Yayıncılık
- Akdemir Ferhat, “Ateizm Tarihi Üzerine Kısa Bir Deneme”, On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 18-19
- Akk, Hâlid Abdurrahman, *Usûlü't-Tefsîr Ve Kavâiduhû*, Beyrut 1994
- Aksan, Doğan *Anlambilimi Ve Türkçenin Anlambilimi*, Engin Yay.Ankara 1978
- Aksan, Doğan, *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, Ankara 1995
- Aktepe, Orhan, “Kaza-Kaderin Mahiyeti Ve Değişip Değişmemesi Problemi”, *Kelam Araştırmaları Dergisi*, 10:2,2012
- Albayrak , Halis, *Tefsir Usûlü*, İstanbul 1998
- Albayrak ,Mevlüt , *Tanrı Ve Süreç*, Fakülte Kitapevi, Isparta,2001
- Ali, Cevad, *El-Mufasssal:Târihu'l-Arap Kable'l-İslam*, Bağdat,Trs
- Altıntaş, Ramazan, *Altıntaş Bütün Yönleri İle Cahiliye*, Ribat Yayınları, Konya,1996
- Alusi, Muhammed Şükrü, *Buluğu'l-Erab Fi Marifeti Ahvali'l-Arap* Nşr. Muhammed Behçet Eseri, Beyrut, Trs,
- Apak, Adem, *İslâm Öncesi Dönemde Mekke İdare Sistemi Ve Siyasetinin Oluşumu*, Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi C. 10, Sayı: 1, 2001
- Asım Efendi, *El-Okyânusu'l-Basit Fî Tercemeti'l-Kâmusi'l-Muhhât*, İstanbul 1305
- Askalâni, İbn-i Hacer ,*El-İsabe Fî Temyîzi 's-Sahabe*
- Askerî, Ebu Hilal Hasen B. Abdillab. Said B.Yahya B.Mehran, *Mu'cemu'l Furugu'l-Lugaviyye*, Müessetü'n –Neşru'l-İslamiyye,1412

- Atay, Hüseyin, *Kur'an'a Göre İman Esasları*, Ankara, 2012, Atay Yayınlar
- Ateş, Süleyman, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, İstanbul 1989
- Ay, Mehmet Emin, “*Kur'an-I Kerim'de Disiplin, Mükâfat Ve Ceza Kavramı*”,
Uludağ Ün. İlahiyatfak. Dergisi, Sayı:4, Uludağ Ün. Basımevi, 1993,
Bursa
- Aydın, Mehmet Sait , *Din Felsefesi*, Ankara 1992
- Aydın, Mustafa, *Bilgi Sosyolojisi*, Açılım Kitap,2004, İstanbul,
- Bacûri, İbrahim B. Muhammed, *Şerhu Cevheri't-Tevhid*, Kahire, 2002
- Bağdâdi Abdu'l-Kâhir, *Usulu'd-Dîn*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, H.429
- Bağdâdi, Abdu'l-Kahir, *El-Fark Beyne'l-Fırak*,Nşr. M.M. Abdu'l-Hamid Kahire
2007
- Bakıllani, *Et-Temhîd*, Beyrut, 1957
- Barbour, Ian G., *Bilim Ve Din, Çatışma, Ayrışma, Uzlaşma*, İnsan Yayınları,
İstanbul,2004
- Başkan, Özcan, *Bildirişim İnsan Dili Ve Ötesi*, İstanbul 1988
- Bayraklı, Bayraktar *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'an Tefsiri Bayraklı*
Yayınları,2001
- Bayrav, Süheyla, *Yapısal Dilbilimi*, Ankara 1998,
- Bâzergan ,Mehdi, *Kur'an'ın Nüzul Süreci*, Çev.: Yâsin Demirkıran, Melâ
Muhammed Feyzullah,Fecr Yayınevi, Ankara 1998,
- Beğavî, Muhammed b. El-Ferra, *Meâlimu't-Tenzîl Fî Tefsîru'l-Kur'an (Tefsîru'l-
Beğavî)*,Daru İhyâu't-Turâsi'l-Arabî, 1420 H. Beyrut
- Belâzurî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, Nşr.Suheyl Zekkâr-Riyâd Ziriklî, Beyrut 1996/1417
- Beydâvî, Nasırud'din Ebu Said Abdullah B. Ömer B. Muhammed Şirazi ,
Envâru't-Tenzîl Ve Esrâru't-Te'vîl, Daru İhyai't-Turasi'l-Arabi,Beyrut
1418

- Beyhakî, Ahmed B. Hüseyin , *El-Esma Ve's-Sıfat*, Daru'l-Kitabi'l-Arabiyye, 1994,
Beyrut
- Bilmen Ömer Nasuhi, *Muvazzah İlmi Kelam*, İstanbul, 1972
- Bozkurt, Özlem Çetinkaya, *Planlanmış Davranış Teorisi Çerçevesinde Öğrencilerin Girişimci Olma Niyetlerinin İncelenmesi*, Muğla Sıtkı Koçman İktisadi ve İdari bilimler Fak. Dergisi, c 3, sy, 1, 2014
- Buhari, Muhammed B. İsmail Ebu Abdullah, *Sahih-İ Buhârî*
- Bulaç, Ali, *Tarih, Toplum Ve Gelenek*, İz Yayınları, İstanbul Tsz
- Bustânî, Butrus *Muhîtu'l-Muhît*, Beyrut 1979
- Câbirî, Muhammed Âbid, *Arap İslâm Kültürünün Akıl Yapısı*, (Çev. Burhan Köroğlu, Hasan Kacak, Ekrem Demirli), İstanbul 2000
- Cassas, Ebubekir Er-Râzi, *Ahkâmu'l-Kur'an*, Dâru İhyai't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, 1405
- Cerrahoğlu, İsmail, (1995). *Tefsir Usulü*, 10. Baskı, T.D.V. Yayınları, Ankara
- Certel, Hüseyin, " *İslami İbadetlerin Psiko-Sosyal İşlevleri*", Ekev Akademi Dergisi, c.1 sy 3 (Kasım 1998),
- Cevizci, Ahmet, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, Paradigma Yayınları, İstanbul, 2000.,
- Cevizci, Ahmet; *Felsefe Sözlüğü*, Ankara 19967
- Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman B. Ali B. Muhammed, *Zâdu'l-Mesîr Fî İlmi't-Tefsîr*, Daru'l-Kitâbi'l-Arabi, Beyrut, 1422
- Ceyhan, Mehmet Akif, *Kur'an Ayetleri Işığında Vahiy*, Ankara, 2016
- Cezeri, Mecdu'd-Dinebu's-Saadat El-Mubarak B. Muhammed B. Muhammed B. Muhammed İbn Abdil Kerimeş-Şeybâni, İbnü'l-Esir, En-Nihâyetüfî Garîbi'il-Hadisi Ve'l-Eseri, Mektebetü'l-İlmiyye, Beyrut, 1979
- Chittick, W. C. & Murata, S., *İslâm'ın Vizyonu; İnanç Ve Uygulama* (Çev. Turan Koç). İstanbul: İnsan Yayınları, 2000
- Coşkun, İbrahim , " *Günümüzde Deizm, Ateizm Ve Nihilizmi Doğuran Sebepler*", Diyanet Dergisi, Ağustos 2017

- Coşkun, İbrahim, *İslâm Düşüncesinde İnkâr Problemi*, Tekin Kitabevi, Konya Tsz.
- Cuveyni, Abdülmelik bin Abdullah bin Yûsuf bin Muhammed , *El-İrşat*, Mısır, 1950
- Cüceloğlu, Doğan, *İnsan Ve Davranışı*, Remzi Kitapevi, İstanbul, 2013
- Cüceloğlu, Doğan, *İçimizdeki Çocuk*, Remzi Kitapevi, İstanbul
- Cüendioğlu, Düccane, *Anlamın Buharlaşması Ve Kur'ân – Hermenötik Bir Deneyim II-*, İstanbul 1995
- Cüendioğlu, Düccane, *Kur'an'ı Anlama'nın Anlamı –Hermenötik Bir Deneyim-*, İstanbul 1995
- Cüendioğlu, Düccane, *Sözlü Kültürden Yazılı Kültüre Anlam'ın Tarihi*, İstanbul 1997
- Cürçani, Seyyid Şerif, *Et-Tarifât*, Thki Abdurrahman Umeyra, Alemu'l-Kutub, Beyrut,1987
- Çağırıcı, Mustafa, “*Kesb*”, İslam Ansiklopedisi, Yıl: 2002,Muharrem Ergin; Türk Dil Bilgisi, İstanbul 1977
- Çağırıcı, Mustafa, *Kur'an Ve Tefsir Araştırmaları II, Kur'an Ve Ahlak*, İstanbul, 2001
- Çelebi, Emin, “*Kuşkucu Ve Agnostik Tutum Bakımından David Hume'un Din Eleştirisine Eleştirel Bir Bakış*”, FLSF (Felsefe Ve Sosyal Bilimler Dergisi), 2011
- Çetin, Mustafa, “*Çetin, Kur'an'da Tefekkür Kavramı*”, D. E. Ü İlahiyat fakültesi Dergisi, Sayı 7,İzmir, 1994
- Çevik, Mustafa, “*David Hume'da Kötülük Sorunu*”, Dini Araştırmalar,2003
- Çiftçi, Salih, “*Tasavvufta Sekine Kavramı* “ Adlı Makalesi, Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi
- Daryal, Ali Murat, *İslam'ın Doğuş Ve İlk Yayılışının Psiko-Sosyal Açından Tahlili*, İstanbul 1989

- Derveze, Muhammed İzzet, *Tefsîru'l-Hadîs*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî,1383
- Derveze, Muhammed İzzet, *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, (Çev. Mehmet Yolcu, İstanbul 1989
- Derveze, Muhammed İzzet, *Kur'anü'l-Mecîd –Kur'an'ı Anlamada Bir Yöntem Çalışması-*, (Çev. Vahdettin İnce), İstanbul 1997
- Dihlevî, Şah Veliyyullah, *Hüccetullâhi'l-Bâliğa* (Çev. M. Erdoğan), İstanbul, İz Yayıncılık, 1999
- Dilaçar Agop, *Dil, Diller Ve Dilcilik*, Ankara 1968
- Doğan Özlem, *Mantık*, İnkılap Yay. İstanbul,2004
- Dorman, Emre, *Modern Bilim Tanrı Var*, İstanbul Yayınevi,2011
- Dorthy Jongeward, Muriel James, *Kazanmak İçin Doğarız*, Çev. Tülin Şenruh, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1993
- Duman, M. Zeki, *Nüzûlünden Günümüze Kur'an Ve Müslümanlar*, Ankara 1996
- Duman, M. Zeki, *Vahiy Gerçeği*, Ankara 1997
- Ebi Hatim, Er-Râzi, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm Li İbni Ebî Hâtim*, Mektebetü Nezzar Mustafa, Suudi Arabistan,1419
- Ebu Hanife, *Fıkhu'l-Ekber*, Dersaadet,1331
- Ebu Hayyan, Muhammet b. Yusuf Ali b, Yusuf, *El-Bahru'l Muhît Fi't-Tefsîr*, Daru'l-Fikr, Beyrut 1420
- Ebu Ubeyde Muammer B. El-Musenna Et-Teymî El- Basrî, *Mecâzu'l-Kur'an*, Mektebetü'l-Hanici, Kahire,1381,
- Ebu'l-Haccac, Mucahid B. Cebr. *Tefsîru Mucâhid*, ,Dâru'l-Fikri'l-İslâmî, Mısır, 1989
- Ebu'l-İzz, Ali b., *Şerhu'l-Akîdeti't-Tahaviyye* ,Beyrut,1398
- Ebu's-Suud, El-İmadi Muhammed B.Muhammed Mustafa, *İrşadu Akli's-Selim İla Mezaya Kitabı'l-Kerim*,Daru İhyai't-Turasi'l-Arabi,Beyrut,Tsz

- Ekin, Yunus, “*Dünyevileşmeye Bir Çözüm Olarak İnfak Anlayışı*”, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 6 / 2002
- El-Mâverdî, Ebu'l- Hasen Ali İbn Muhammed İbn Habîb, *En-Nüket Ve'l-Uyûn*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, Tsz
- Emin, Ahmed; *Fecrü'l-İslâm*, (Çev: Ahmet Serdaroğlu), Ankara 1976
- Ensari, Muhammet Fazlurrahman, *Komunizme Karşı İslam*, (Çev. Kemal Kuşçu) İstanbul-1961
- Ercins, Gülay,” Küreselleştirici Modernliğin Bir Antitezi: Fundamentalizm” Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi, Cilt:6 Sayı:1 Yıl:2009,
- Erdem, Ergin, “*Akıl-Vahiy İlişkisi: İbni Rüşd Ve Kant*” Ankara İlahiyat Fakültesi
- Erdem, Hüsamettin, *Panteizm Ve Vahdet-İ Vücut Mukayesesi*, Kültür Ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara,1990
- Eren, A.Cüneyt, *Kur'an Metninin Dil Özellikleri*, Ekev Akademi Dergisi Yıl: 18 Sayı: 59, 2014
- Ergin Akif, Cem Birol, *Eğitimde İletişim*, Anı Yayıncılık, Ankara, 2000
- Ergun, Doğan, Mantık, İnkılap Yay. İstanbul,2004
- Ergun, Doğan, *Sosyoloji Ve Tarih*, İstanbul Tsz,
- Erkan, Erol, “*Hakikati İnşa Aracı Olarak Din Dili*”, *Makale*, The Journal Of Academic Social Science Studies, 2014
- Ersoy, Mehmet Akif, *Safahat*,(Tertip: Ömer Rıza Doğrul), İstanbul,1950
- Erten, Sinan, *Planlanmış Davranış Teorisi İle Uygulamalı Öğretim Metodu* 2002
- Esed, Muhammed, *Kur'ân Mesâji*, İşâret Yayınları İstanbul 1999
- Esed, Muhammet, *İslam'da Yönetim Biçimi*,Çev.M. Beşir Eryarsoy, Düşünce Yay.,Ank, Tarihsiz
- Esen, Muammer , “*Kur'an'da Akıl - İman İlişkisi* “ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 52:2(2011)

- Eskicioğlu, Osman, “Ücret Kira Kâr Ve Gayri Meşru Gelirlerinekonomik Açıdan Değerlendirilmesi”, Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, İzmir, 1979
- Eş’ari, *Makalâtü’l-İslamiyyin*, Mısır,1969
- Ezdî, Ebubekir Muhammed B.Hasan B.Derîd, *Cemheratü’l-Lügat*, Dâru’l-İlmü Li’lmeleşyin, Beyrut,1987
- Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Ezher el-Herevî, *Tezhîbu’l-Luğa*, (Thk. Ya’kub Abdü’n-nebî), 1964.
- Ezherî, Muhammed b.Ahmed b., *Tehzîbu’l-Lugat*, Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabi, Beyrut,2001
- Ezrâki, Ebu’l Velid Muhammed b. Abdullah b. Ahmed, *Ahbaâru Mekke Ve Mea Cae Fîha Mine’l- Âsar*, Beyrut, Trs
- Fârâbi, Ebu Nasr, *Es-Siyâsetü’l-Medeniyye*, Beyrut, 1993
- Farukî, İsmail Raci, (1987). *Tevhid* (Çev. Dilaver Yardım). İstanbul: İnsan Yayınları
- Ferâhîdî, Ebû Abdîrrahmân El-Halîl B. Ahmed, *Kitâbu’l-Ayn*, Dâru İhyî’t-Turâsi’l- Arabî, Beyrut 2001
- Ferrâ Ebû Zekeriyâ Yahyâ B. Ziyâd, *Maâni’l-Kur’ân*, Dâru’s-Surûr, Mısır Tsz
- Ferre ,Frederick, *Din Dilinin Anlamı*,çev.Zeki Özcan,Alfa yay.İstanbul, 1999
- Fîru’z Âbâdî, *Kâmûsu’l-Muhît*, Müeessetü’r-Risale,1987,Beyrut
- Freedman, Jonathan L. - Sears, David O. - Carlsmith, J. Merril, *Sosyal Psikoloji* (Çev. Ali Dönmez), İstanbul 1989
- Fromm, Erich, *Yeni Bir İnsan Yeni Bir Toplum*, Say Yayınları,2015
- Gazali, Ebu Hamid Muhammad B. Muhammed, *Tehâfütü’l-Felâsife*, Dâru’l Mearif, Kahire, Trs
- Gazali, Zeynud’din, *İhyau Ulûmud’din*, Trc, Ahmed Serdaroğlu, Bedir Yayınevi,1975

- Gezgin, Ali Galip, *Kur'an'ın Metinsel Niteliği*, Dini Araştırmalar, Ocak-Nisan 2007
- Gill Cox, Sheila Dainow, *Kendi Gücünüzü Keşfedin*, Çev. Tülay Savaşer, Rota Yayınları, İstanbul, 1997
- Güler, İlhami, “*Dünyanın Başına Gelen Derin Sapkınlık: Dünyevileşme*”, İslâmiyât, IV (2001)
- Güler, İlhami, *İman Ahlâk İlişkisi*, Ankaraokulu, Ankara
- Gündüz, Şinasi, *Din Ve İnanç Sözlüğü*, Vadi Yayınları, Ankara 1998
- Güven, Mustafa, “*Kültürün Bir Unsuru Olarak Din* “,Adıyaman Üniversitesi Eğitim Fakültesi,
- Güven, Şahin, *Kur'an'ın Anlaşılması Ve Yorumlanmasında Çokanlamlılık Sorunu*, İstanbul, 2005
- Hakim Tirmizi, *Edebu'n-Nefs*(Thk. A.J Arberry-Ali Hasan Abdulkadir) Kahire,1947
- Hâkim Tirmizi, *Hâtemu'l-Enbiyâ*. Beyrut, 1965
- Hamidullah, Muhammed, *Hız Muhammed*, Çeviri, Sezai Özel, Akabe Yay. İst., 1988
- Han, İhsanullah, *İslamiyet Ve Komünizm Birbirine Zıttır*, (Çev. Ahmet Hamdi Hatipoğlu), İstanbul-1962
- Hatiboğlu, İbrahim, “*Çağdaş Hadis Tartışmaları Bağlamında Mevdûdî'nin Dinamik Sünnet Yorumu*” Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2003
- Hatipoğlu, M. Sait, *Hız Peygamber Ve Kur'an Dışı Vahiy*, Otto Yayınları,2016 Ankara
- Hayta, Akif, *Annedden Allah'a: Bağlanma Teorisi Ve İslâm'da Allah Tasavvuru*, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay.

- Hazin, Ala'ud'din Ali B. Muhammed B. İbrahim B. Ebu Hasan El-Maruf, *Lübâbu't-Te'vîl Fî Meâni't-Tenzîl*, Daru'l Kitabi'l-İlmiyye, Beyrut 1415
- Hicâzî, Muhammed Mahmûd, *Tefsîru'l-Vâzih*, Dâru'l-Ceyl, Beyrut, 1993
- Hökelekli, Hayati, *Din Psikolojisi*, Ankara, Lotus Yayınları,1996
- Hûlî, Emin, Kur'an *Tefsirinde Yeni Bir Metod*, (Çev. Mevlüt Güngör), İstanbul 1995
- Hume, David *Din Üstüne*, Çev. Mete Tunçay, Kültür Bakanlığı Yayınlan, Ankara, 1979
- Huseyni, Muhammed b. Muhammed b. Abdurrezzak, *Tacu'l-Arus Min Cevahiri'l-Kamus*, Daru'l-Hidaye, Tsz,
- Huseyn b. Muhammed Er-Râğîb El-İsfahânî, *El-Müfredât Fî Ğarîbi'l-Kur'ân*, Kahraman Yayınları, İstanbul 1986
- Işık, Kemal, "*Mutezile'nin Doğuşu Ve Kelami Görüşleri*", Ankara Üniv. İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara Üniv. Basımevi,1967,
- Izutsu, Toshihiko, *Kur'an'da Allah Ve İnsan*, Çev. Süleyman Ateş, İstanbul, Tsz
- Izutsu, Toshihiko, *Kur'an'da Dini Ve Ahlaki Kavramlar*, Çev.: Selâhattin Ayaz, Pınar Yayınları, İstanbul, Ts;
- İbn abbas, Abdullah, *Tenvîru'l Mikbas minTefsîri İbni Abbas*, Dâru'l Kutubu'l İlmiyye, Lübnan
- İbn Arabi, *Futuhât El- Mekkiyye*, III, Dar Sadır, Beyrut, Trsz
- İbn Arabi, *İstılahatu's-Sufiyye*, Haydarâbad,1948
- İbn Atıyye, *El-Muharraru'l-Veciz Fi Tefsiri'l-Kitabi'l-Aziz*, Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye,1422
- İbn Cevzi, Abdurrahman, *Nüzhetü'l-A'yüni'n-Nevazir*, Thk. Muhammed Abdil-Kerim Kazım Erradi, Beyrut, 1405/1985
- İbn Ebî Zemenini, Mekkî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîz*, *El-Fâruku'l-Azîze*,2002, Kahire

- İbn Esîr, Ebü'l-Feth Ziyâuddîn Nasrullâh b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî *El-Kâmil Fî Tarih*, Nşr. J. Tonrberg, Beyrut,1965-66
- İbn Esir, Ebü'l-Feth Ziyâuddîn Nasrullâh b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî *Usd'ul Ğabe*, Daru'l-Mağrife, Beyrut,2009
- İbn Haldun, Abdurrahman, *Mukaddime*, Beyrut 1988
- İbn Hişam, *Sîretu İbn-İ Hişam* Thk. Mustafa Saka, İbrahim Ebyari, Abdullah Hafız Çelebi, Beyrut,1995
- İbn Kelbi, *Putlar Kitabı*, Çeviren, Beyza Düşüngen, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fak. Yay.1968
- İbn Kesîr, İmâduddîn Ebu'l-Fidâ İsmâîl, Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 19
- İbn Manzur, Ebu Fazl Cemaluddin B., *Lisanu'l-Arab* Tah. Abdullah Ali Ekber, Muhammed Ahmed Hasbillah, Haşim Muhammed Şazeli, Daru'l-Mearif, Kahire,1119,
- İbn Şecerî, Ebû's-Saâdet Hibetullah B. Ali B. Muhammed B. Ali El-Hasenî, *Mâ İttefaka Lafzuhû Ve İhtelefe Mâ'nâhu*, (Thk: Ahmed Hasen Besc), Beyrut 1996
- İbn Teymiyye, *İbn Teymiyye Külliyyatı: Rabb Olarak Allah'ın Birleşmesi* (Çev. Yusuf Işıcak Vd.). (1987)
- Ebu'l-Hasen Ahmed b. Faris, *Mu'cemu Mekâyisi'l-Luğa*, Nşr. Halebi, Mısır,1972
- İbrahim Mustafa, *Mucemu'l-Vasit*,B.Y.,Mısır,1961
- İbrahim Sarı, *Hesap Günü*, Nokta Yayıncılık, Antalya,2016
- İsfehâni, Ebu'l-Kasım Hüseyin B.Muhammed El-Mağruf Râğıb , *Tefsiru Rağıb El-İsfehani*, Daru'l-Vatan,2003
- J. Brun-Ros, *Hatıplik Sanatı*, Çev. Nazife Müren, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1993,
- J.J. G. Jansen, *Kur'an'a –Bilimsel, Filolojik, Pratik- Yaklaşımlar*, (Çev. Halilürrahman Açar), Ankara 1993,

- J.M.S. Baljon, *Kur'an Yorumunda Çağdaş Yönelimler*, Fecr Yayınları, Ankara,1994
- Johnson, Paul E., "*Dinî Davranış*" (Çev. Habil Şentürk), Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, II, İzmir 1985
- Judi James, *Beden Dili*, Çev. Murat Sağlam, Alfa/Aktüel Kitabevleri, İstanbul, 1999
- Kadı Abdu'l-Cebbar, *Müteşâbihu'l-Kur'an*, Tah.Adnan Muhammed Zerzur, Mektebetü Daru't-Turas Kahire 1969
- Kağıtçıbaşı, Çiğdem, *İnsan Ve İnsanlar*, İstanbul 1988,
- Kam Ferit, *Vahdet-İ Vucud*, Sad. Ethem Cebecioğlu, DİB Yayınları, Ankara,1994
- Kandehlevi, Muhammed Yusuf, *Hayatü's Sahabe, Hz. Muhammed Ve Ashabının Yaşadığı İslami Hayat*, Sentez Neşriyat, Temel Eserler Serisi,
- Karaduman T.A, Uyanık D.Karakaya Z., *Şiddeti İçselleştiren kadın Profili: Türkiye İçin Nicel Yaklaşım*, 1993. Erişim Adresi: www.Die.Gov.Tr/Tkba/English TKBA/Makaleler.Htm-12k.Erişim Tarihi:14.7.2004
- Karasakal, Şaban, "*Kur'an Ve Psikoloji İlişkisi Üzerine*" Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,sy 27
- Kelbi, Ebu Kasım Muhammed B. Ahmed B. Muhammed B. Abdillan İbnî Ceze, *Et-Teshîl Li-Ulûmî't-Tenzîl*, Şirketü Daru'l-Erkam,1416,Beyrut
- Kermî, Hasan Sid , *El-Hâdî*, Beyrut 1991
- Kılıç Recep, Mehmet Sait Reçber, *Din Felsefesi*, Grafiker Yayınları, Ankara,2014
- Kılıç, Eşref , *Halk Eğitiminde Kuram Ve Uygulama*, Ankara 1981 S. 24;
- Kırca, Celal *Kur'an Ve Bilim*, Marifet Yayınları,1996
- Kırca, Celal, *Anlama Sorunları Açısında Dini İlimlerde Gelecek Tasavvuru*, Usul Araştırmalar Dergisi, sy 18, 2012
- Kırca, Celal, *Hayatın İçinde Hayatla Birlikte Kur'an-I Anlama(Yorumlar-Yöntemler)*,Marifet Yayınları, İstanbul,2010

- Kırca, Celal, *İlimler Ve Yorumlar Açısından Kur'an'a Yönelişler*, İstanbul Ts
- Kırca, Celal, *Kur'an-ı Kerim'de Fen Bilimleri*, İstanbul, Marifet Yayınları,1984
- Kırca, Celal, *Tebliğ Metodu Açısından Kur'an'ın Nüzûlü, (Kur'an Ve İnsan İsimli Eserin İçinde)*, İstanbul 1996
- Komisyon, *Örnekleriyle Türkçe Sözlük*, M.E. B., İstanbul, 2000
- Konevi, Sadreddin, *Esmâ-İ Hüsnâ Şerhi*, Çev. Ekrem Demirli, İstanbul, İz Yayıncılık. 2002
- Korlaelçi, Murtaza, *Panteizm İle Vahdet-İ Vücut'un Mukayesesi*, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri,1992
- Köknel, Özcan, *İnsanı Anlamak*, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1994
- Krech, David - Crutchfield, Richard S. - Ballachey, Egerton L., *Cemiyet İçinde Fert II* (Çev. Mümtaz Turhan), İstanbul 1983
- Kurt Abdurrahman, *Sosyo-Ekonomik Ve Kültürel Yönden İslam Öncesi Mekke Toplumunu*, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Cilt: 10, Sayı: 2, 2001
- Kurtubî, Ebû Abdullâh Muhammed İbn Ahmed , *El-Câmiu Li Ahkâmi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1993
- Kurtubî, Ebu Muhammed Mekki İbni Ebi Talip Hammuş Muhammed B. Muhtar El Kaysî El-Endulusî Malik, *El Hidâye İlâ Buluği'n-Nihaye Fî İlmi Meâni'l-Kur'an Ve Tefsiruhu Ve Ahkâmuhu Ve Cumelun Min Fununi Ve Ulumihi*, Mecmûatü Buhusi'l Kitâbi Ve Sünne, 2008
- Kuşeyrî, Abdu'l-Kerim B.Hevâzin B. Abdi'l-Melik, *Letâifu'l-İşârât=Tefsîru Kuşeyrî*, Hey'etü'l-Mısriyye, Tarihsiz
- Kutup, Muhammed, *İslam'a Göre İnsan Psikolojisi*, Çev. Akif Nuri, Maarif Basımevi İstanbul,1954,
- Kuzgun, Şaban, *Hristiyan Batı Kültürünün Ana Kaynağı Kitâb-I Mukaddese Kutsallığı Üzerine Dört İncil Yazılması Derlenmesi Muhtevası Farklılıkları Çelişkileri*,2004

- Küçükbezirci, Yağmur, *Bilinçaltı Mesaj Gönderme Teknikleri Ve Bilinçaltı Mesajların Toplum Etkileri*, Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature And History Of Turkish Or Turkic Volume 8/9 Summer 2013, P. 1879-1894, Ankara-Turkey
- Luis Ma'luf El-Yesûî, *El-Müncid Fi'l Lüğa Vel 'A'lam*, El-Mektebetü'ş-Şarkıyye,1973
- M. J. Kister, Tercüme: Yrd. Doç. Dr.Enbiya Yıldırım, “*Bir Torba Et Bir İlk Dönem Rivayeti Üzerinde Çalışma*” Cumhuriyet Üniversitesi Elektronik Dergileri, c 4, s 1, 2000
- M.Sait”,İzmirli İsmail Hakki” Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,(2001), Macit, Nadim, *Dünya Dil Sistemi Ve Söylemi*, Sarkaç Yayınları,2010,Ankara
- Maruf Devabibi, *Marsizm Ve Komünizm Karşısında İslam* (Çev. Sadık Özek)
- Maturidî, Ebu Mansur , *Kitabu't-Tevhid*, Tahk. Bekir Topaloğlu-Muhammed Aruçi, İsam Yay., Ankara 2005
- Maturidi, Ebu Mansur Muhammet B. Muhammed B. Mahmud, *Kitabu't-Tevhid*, Ankara 2003
- Maturidî, Ebu Mansur Muhammet B. Muhammed B. Mahmud, *Te'vilât*, Haz. Ertuğrul Boynukalın-Bekir Topaloğlu, Mizan Yay. İstanbul 2006
- Maurice Barbier, *Modem Batı Düşüncesinde Din Ve Siyaset*, Çev. Özkan Gözel, Kaknüs Yayınlan, İstanbul, 1999
- Maverdi, Ebü'l-Hasan Ali B. Muhammed B. Habib El-Basri , *Edebü'd-Dünyâ Ve'd-Dîn*, Beyrut 1978
- Merâğî, Ahmed Mustafâ , *Tefsîru'l-Merâğî*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1998
- Mevdûdî, Ebu'l-A'lâ , *Tefhîmu'l-Kur'ân*, Çev. Muhammed Han Kayani Ve Diğerleri, İnsan Yayınları, İstanbul, 1987
- Mimaroğlu, Hande, Hüseyin Özgen, “*Örgütlerde Güncel Bir Sorun: “Mobbing”* Selçuk Üniversitesi, İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi, Tsz.

- Mohapatra, A.R, *Tanrı Ve Evren*, Çev. Metinyasa, Tabula Rasa, Yıl:1 Sayı:3,İsparta,2001
- Morgan T. Clifford, *Psikolojiye Giriş*, Çev. Hüsnu Arıcı, Prof. Dr. Sirel Karakaş, Yrd. Doç. Dr. Rükzan Esk, HÜPB. Yayınları, Ankara, 1995
- Muhammed Cemâlüd'din b.Muhammed Sâid b. Kasım, *Mehâsinu't-Te'vîl, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye*, Beyrut,1418
- Muhammed Fuâd Abdulbaki, *Mu'cemu'l-Mufehres Li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî*, Beyrut Tsz
- Muhammedü'l-Emin B. El-Muhtar B.Abdî'l Kadir, *Edvâu'l-Beyân Fî İdahi'l-Kur'an Bi'l- Kur'an*, Daru'l-Fikr,1995, Lübnan
- Muhasibi, Ebu Abdullah Haris , (2003). *El-Akl Ve Fehmü'l Kur'an: Akıl Ve Kur'an'ın Anlaşılması* Çev. Veysel Akdoğan İstanbul: İşaret Yayınları;
- Mukâtil, Süleymân, Ebu'l-Hasen, *Tefsiru Mukâtil, Dâru İhyâ-it-Turâs*, Beyrut,1423
- Müslim, B. Haccac Ebu'l-Hasen El-Kuşeyrî En-Nîsabûrî, *Sahihi Müslim*, Muhakkık Muhammed Fuat El-Bâkî,Dâru İhyâit-Turâsi'l-Arabi,Beyrut
- Nasır Hamid Ebu Zeyd, *El-İticâhâtü'l-Akli Fi't-Tefsir*, Beyrut, 1982
- Nasr, Seyyid Hüseyin.. *İslâm'ın Kalbi* (Çev. Ahmet Demirhan). Gelenek Yayınları, İstanbul, 2002
- Necati, Muhammed Osman, *Kur'an Ve Psikoloji*, Çev. Hayati Aydın, Ankara, Fecr Yay.
- Necmuddin Ebu'l-Kasım, *Îcâzu'l-Beyân An Me'ani'l-Kur'an*,
- Nesefî, Ebul-Berekat, *Şerhu'l-Cevâhiri'l-Mûdiyye*, Nşr. Ömer Bölükbaşı, Rize, 2014
- Nesefî, Abdullah İbn Ahmed, *Medâriku't-Tenzîl Ve Hakâiku't-Te'vîl*, Dâru'n-Nefâis, Beyrut, 1996
- Nesefî, Ebu'l-Muin Meymun B. Muhammed, *Tabsiratu'l-Edille Fi Usulu'd-Din*, Ankara, 2003

- Nisabûri, Bâhiru'l-Burhân Fi Meâni Müşkilati'l-Kur'an,
Nisabûri, *El-Vasît Fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut-Lubnan, 1994
- Okumuş, Bünyamin “*Garanik Hadisesi Bağlamında İbnteymiye'ye Göre İsmet Kavramı: Nebevi Metinlerin Neshi Ve Tebdili Meselesi*, Kelam Araştırmaları Dergisi 2010
- Ongun, Cemil Sena *Psikoloji Dersleri*, Semih Lütfi Bitik Basımevi, İstanbul, 1935,
- Onur, Bekir *Gelişim Psikolojisi, Yetişkinlik, Yaşlılık, Ölüm*, İmge Kitapevi, Ankara, 1995
- Ömer Faruk Harman, “*cehennem*” Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, (1993)
- Ömer Menekşe, “*İslam Düşünce Tarihinde Devlet Anlayışı: Mâverdi Ve Nizâmülmülk Örneği*”, Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi, c 5, sy 2
- Özcan, Zeki, *Teorik Hermonotik*, Alfa Yay. İstanbul,2000
- Özdemir, Ülkü Sultan Taşçı, “*Kronik Hastalıklarda Psikososyal Sorunlar Ve Bakım*”, Erciyes Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Dergisi Cilt 1 Sayı 1 (2013)
- Özervarlı, Macit Gökberk, *Değişen Dünyada Dil*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul,2011
- Özgen, Mustafa, “*İmam-I Rabbani'ye Göre Rü'yetullah Meselesi*”, Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
- Özsoy Ömer, Çeviri; *Kuramı Açısından Kur'an Çevirisi Sorunu, Kur'an Sempozyumu II* (4-5 Kasım 1995), Ankara 1996
- Özsoy Ömer, *Sünnetullah*, Fecr Yayınları, Ankara 1994
- Paçacı, Mehmet, *Kur'an'da Ve Kitab-ı Mukaddes'te Allah İnancı*, İstanbul 1994

- Paul Foulque, *Pedagoji Sözlüğü*, Çev. Cenap Karakaya, Sosyal Yayınlar, İstanbul, 1994
- Paul Riceour, *Yorum Teorisi: Söylem Ve Artı Anlam*, Çev. Yavuz Demir, İnkılap Kitapevi, 2007 İstanbul
- Paul W. Swets, *Ergen Çocuğunuzla Konuşma Sanatı*, Çev. Bahar Atlamaz, Varlık Yayınları, İstanbul, 1998
- Pazarbaşı, Erdoğan, *Kur'ân Ve Medeniyet*, Pınar Yayınları, İstanbul 1996
- Peker, Hasan, “*İnsanın Varlık Yapısında Tanrı'yı İdrak İmkânı Olarak Felsefe*”i, Sosyal Bilimler Dergisi, 2014
- Peterson Micheal Vd, *Akıl Ve İnanç/Din Felsefesine Giriş*, Küre Yayınları, 2006
- Rahman, Fazlur, *Ana Konularıyla Kur'an*, Ankara Okulu Yayınları, 2005
- Rahman, Fazlur, *İslam Geleneğinde Sağlık Ve Tıp, Değişim Ve Kimlik*, Çev. A. B. Baloğlu, A. Çiftçi, Ankara Okulu Yay, Ank. 1997,
- Rahman, Fazlur, *İslam*, Çev. M. Dağ Ve M. Aydın, Ankara Okulu Yay, Ank. 1999 Rahman, Fazlur, “*Allah'ın Elçisi Ve Mesajı, Makaleler*” I, Çev. A. Çiftçi, Ankara Okulu Yay, Ank. 1997
- Rahman, Fazlur, *İslâmî Yenilenme*, (Çev. Adil Çiftçi), Ankara, 1999
- Râzî, Fahreddîn, *Tefsîru'l-Kebîr*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, 1997
- Razi, Muhammed B. Ebi Bekr, *Muhtaru's-Sıhah*, İst.1980,
- Rene Descartes, *Ruhun İhtirasları*, Çev. Mehmet Karasan, M.E.B. İstanbul, 1997
- Reşid Rıza, Muhammed Ali b, *Tefsîru'l-Kurâni'l-Azîm*, Hey'etü'l-Mısriyye, 1990
- Reşid Rıza, *Tefsîru'ı-Kurâni'l-Hâkim*, Hey'etü'l-Mısriyye El-Âmme, 1990
- Richard Dawkins, *Tanrı Yanılgısı*, Çev. Tunç Tuncay Bilgin, 2012
- Robin Le Poidevin, *Ateizm: İnanma, İnanmama Üzerine Bir Tartışma*, Çev. Abdullah Yıldız, Ayrıntı Yayınlan, İstanbul, 2000
- Rozenthal, Franz, *Erken İslâm'da Mizah*, Çev. Ahmet Arslan, İris Yayıncılık, İstanbul, 1997,

- Sa'dî, Abdurrahmân İbn Nâsır, *Teysîru'l-Kerîmi'r-Rahmân Fî Tefsîri Kelâmi'l-Mennân*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1996
- Sa'lebi, Ahmed B. Muhammed B,İbrahim , *El-Keşfu Ve'l-Beyan An Tefsiri'l-Kur'an*, Daru İhyau't-Turasi'l-Arabi,2002, Lubnan
- Sabri Hizmetli, *İslam Tarihi*, A.Ü.İF Yayınları, Ankara,1991
- Sabuni Nureddin, *El-Bidaye Fi Usuli'd-Din*, Thk. Bekir Topaloğlu, Ankara, Diyanet İşleriBaşk. Yay., 1979
- Said Havva, *İslâm İnancında Allah'a İnanmak* Çev. Faruk Yılmaz, İstanbul: Yenda Dağıtım,1986
- Sampson, Eleri, *Doğru İzlenim Bırakma*, Çev. E. Sabri Yarmalı, Damla Yayınevi, İstanbul, 1999
- Sâvî, Ahmet B. Muhammed , *Hâşiyetu Allame Es-Sâvî, Alâ Celâleyn*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut Tsz.
- Schimmel, Annemarie (2004). *Tanrı'nın Yeryüzündeki İşaretleri* Çev. Ekrem Demirli. İstanbul: Kabcacı Yayınevi
- Selçukoğlu H. Şükrü, *Eğitim Psikolojisi*, Üçgen Yayınları, Ankara, 1962, I/222; Zuhâl Baltaş, Acar Baltaş, *Bedenin Dili*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1996,
- Semerkandî Ebu'l-Leys , *Bahru'l-Ulûm*, Tarihsiz,
- Seyyid Kutub, İbrahim Eş-Şaribi, *Fî Zilâli'l-Kur'an*, Dâru's-Şurûk, Beyrut
- Seyyid Kutup, *Kur'an'da Edebi Tasvir*, Çev. Mehmet Yolcu, İstanbul1991
- Sezgin, Mehmet Fuad, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, İstanbul 1956
- Sirhindi, Ahmed (İmam-I Rabbani)(2006). *Ma'arîf-İ Ledünniyye: Ariflerin Halleri* (Çev. Necdet Tosun). İstanbul: Sufi Kitap Yayınları
- Söylemez, Mehmet Mahfuz, “*İnanç, Kültür Ve Mitoloji Araştırma Dergisi*”, Ocak-Haziran 2014
- Spinoza, *Etika*, Çev. Hilmi Ziya Ülken, Ülken Yayınlan, İstanbul, 1984

- Stephan Evans C., R. Zachary Manis, *Din Felsefesi İman Üzerine Rasyonel Düşünme*, Elis Yayınları, Ankara, 2010
- Suyûtî, Celâleddîn Abdurrahmân, *El-İtkan Fî Ulumi'l- Kur'an*, Beyrut, Tarihsiz
- Suyûtî, Celâleddîn Abdurrahmân, *El-Mühezzeb Fî Mâ Vakaa Fî'l-Kur'ani Mine'l-Muarrab*, (Thk: Muhammed Altıncı), Beyrut 1995
- Şâfîî, Muhammed B. İdris, *Er-Risâle*, (Çev: Abdulkadir Şener Ve İbrahim Çalışkan), Ankara 1996
- Şâtıbî, Ebû İshak İbrahim, *El-Muvâfakât Fî Usûli'ş-Şerîa*, (Abdullah Derrâz'ın Notlandırmasıyla), Kahire Ts
- Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammedb. Abdil Kerim, *El-Milel-Ü Ve'n Nihal*, Thk. Muhammed Seyid Keylânî, Daru'l-Marife, Beyrut Ts
- Şehristânî, *Nihayetü'l-İkdamfî İlmi'l-Kelam*, Nşr. Afret Guillaume,Şari-Bar Said Ez-Zahir,Mektebetü's-Sahafe,
- Şelebî, Ahmed, *Es-Siyasetü Ve'l-İktisâdü Fî't-Tefkîri'l-İslâmî*, Kahire-1964
- Şevkânî, Muhammed B. Ali, *İrşâdu'l-Fuhûl İlä Tahkiki İlmi'l-Usûl*, Beyrut 1995
- Şevkânî, Muhammed bin Ali b. Muhammed b. Abdullah, *Fethu'l- Kadîr*, Dâru İbni Kesîr, 1414, Beyrut
- Şevki Dayf,, *El-Asru'l-Cahilî*, Kahire 1960
- Şeybani, Ebu Abdullah B. Muhammed. Hanbel B. Hilal B.Esed, *Müsnedi İmami Ahmed B. Hanbel*, Müessetü'L-İdare,2001
- Şimşek, Halil İbrahim," *İsmail Fenni Ertuğrul'un İbnü'l-Arabî Ve Vahdet-İ Vücut Savunması*", Tasavvuf İlmî Ve Akademik Araştırma Dergisi,2008
- Şimşek, Mehmet Sait , *Kur'an'ın Anlaşılmasında İki Mesele*, Yöneliş Yayınları, İstanbul, 1991
- Tabbera, Afif 'Abdu'l-Fettah, *Ruhu'd-Dini'l-İslami*, 10. Baskı, Beyrut-1973
- Taftazani, Sa'deddi'n,,*Şerhu'l-Makasid*,Beyrut,Alemu-Kütüb.Yay.,1409/1989

- Tan, Zeki, “*Kur’an Öncesi Arap Toplumunun Örf Ve Adetlerini Bilmenin Kur’an’ı Anlamadaki Rolü: Kurbân Örneği*” Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 32, 2011,
- Tarhan Nevzat, *Psikolojik Savaş Gri Propaganda*, Timaş Yay. İstanbul
- Taslaman, Caner *Evrenden Allah’a*, Etkileşim Yayınları, İstanbul,2013
- Tatlı, Alican, *Zühd Açısından Hadislerde Dünya*, (Basılmamış Doktora Tezi İst. 1996
- Tatlısu, Ali Osman 2011, *Esmâü’l-Hüsna Şerhi*. İstanbul: Seha Neşriyat.
- Taylan,Necip , *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu*, Şehir Yay., İstanbul, 2000
- Tehanevi, Muhammed, Ali, *Keşşafu Islahati l’Funun Ve l’Ulum*, Beyrut,1414
- Temîmi, Ebu Muhammed Abdurrahman B. Muhammedb. İdrisb. El Münzir , *Tefsîru’l-Kur’ani’l-Azîm li bni Ebî Hâtim*, Mektebetü Mustafa Nezzar, Suudi Arabistan, H. 1419
- Tilmisani, Afifüddin Süleyman Et (2000). *Esmâü’l-Hüsna* (Çev. S. Alpay). İstanbul,: İnsan Yayınları
- Topaloğlu, Aydın *Ateizm Ve Eleştirisi*, D.İ.B.Y., Ankara, 1999
- Topaloğlu, Aydın *Teizm Ya da Ateizm*, Furkan Yayınları,2001
- Topaloğlu, Bekir İlyas Çelebi, *Kelam Terimleri Sözlüğü*, İsam Yay. İstanbul,2010
- Topçu, Nurettin, “*Dini Hayatın Psikolojik Temelleri*”, İslam Mecmuası, Sayı 4, Ankara 1956
- Tusterî, Ebu Muhammed B. Abdillâh B. Yunus B. Refî , *Tefsîru Tusterî*, Dâru Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut,1423
- Türcan, Selim, “*Hidayet Ve Dalaleti Allah’a Nispet Eden Ayetler Nuzul Döneminde Nasıl Algılanıyordu*”, Hitit Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi 2010/2, C. 9, Sayı: 18
- Uludağ Süleyman, *İslam’da İnanç Konuları Ve İtikadi Mezhepler*, Marifet Yay.,İstanbul,1996

- Uslu, Ferit ,” *Agnostisizm*”, Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 2012/1,
C. 11, Sayı: 21
- Vahidi, Ebu'l-Hasen Ali B. Ahmed B. Muhammedb. Ali El-, *El-Vecîz Fî Tefsîri'l-
Azîz Lil-Vâhidi*, Daru'l-Kalem, Beyrut,1415,
- Vedide, Baha Pars Mithat Enç - Turhan Oğuzkan, Hüsnü Cırtlı *Eğitim
Psikolojisi*, MEB., İstanbul, 1970,
- Vergoti, Antonie,*Ateizmin Psikolojisi*, Çev.Hayati Hökelekli, Uludağ Üniversitesi,
İlahiyat Fakültesi Dergisi
- W. Eichhom, G. Klaus, M. Buhr, *Çağdaş Felsefe*, Çev. Aziz Çalışlar, Altın
Kitaplar Yayınevi, 1985, İstanbul
- Watt W. Montgomery, *Günümüzde İslam Ve Hristiyanlık*, Trc. Turan Koç,
İstanbul, 2002
- Watt W.Montgomery, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, Çev.Ethem Ruhi
Fığlalı,İst.,1998
- Watt, W. Montgomery, *Kur'an'a Giriş*, (Çev. Süleyman Alkan), Ankara 1998
- Watt, W.Motgomery, *Hz.Muhammed*, Çev. Hayrullah ÖRS, Remzi
Kitapevi,İst.1963
- Wood A.W., *Kant'ın Deizmi*, Çev. Necmettin Tan, A.Ü. İlahiyat Fakültesi
Dergisi,2011
- Yasa, Metin , “*Pan-Enteizmin Tarihsel Ardan Üzerine*” OMÜ İlahiyat Fakültesi
Dergisi Sayı,18-19,Samsun,
- Yavuz Yusuf Şevki, “*Kesb*” , İslam Ansiklopedisi Cilt.25,S302-304;
- Yavuz Yusuf Şevki, ” *İbni Küllab*” , İslam Ansiklopedisi, Yıl: 1999
- Yavuz, Kerim, *Din Psikolojisinin Araştırma Alanları*, AÜİFD Yayınları,
Sayı.5,Erzurum,1982
- Yavuz, Ömer Faruk, “*Kur'an Perspektifinde Dünya- Ahiret Bütünlüğü*”,
Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi, VI (2006)
- Yavuz, Ömer Faruk, *Kur'an'da Sembolik Dil*, Ankara Okulu, Ankara 2006

- Yavuz, Ömer Faruk, *Metni, Dili Ve Tefsiri Açısından Kur'an*, Asitan Kitap,2013,Sivas
- Yazır , Elmalılı Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, Eser Neşriyat, İstanbul, Tsz.,
- Yıldırım, Mustafa, *Kur'an Sanatı Ve Estetiği Üzerine*, İstem, Yıl:8, Sayı:16, 2010
- Yıldırım, Suat, *Kur'an'da Ulûhiyet*. İstanbul, Kayıhan Yayınları, 1997
- Yıldız, Mustafa, *Son Mesaj- Kur'an-ı Kerim'in*, Türkçe Meali, İşrak Yayınları, 2007, İstanbul
- Yılmaz, Selahattin, “*Arapça'da Allah İsmi'nin Etimolojisi Ve O'nunla Yapılandeyimlerin Filolojik Yapısı*”, Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Cilt: 7/ 2, 2003
- Yurdağür, Metin, *Allah'ın Sıfatları Ve Esmâü'l-Husna*, İstanbul,1984
- Yüksel, Emrullah, “*Kur'an-I Kerim'de Hidayet Ve Dalâletet Anlayışı*”, Atatürk Ün. İlahiyat Fak. Dergisi,
- Zebîdî, Murtaza Ez-Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, Beyrut 1994
- Zeccac, İbrahim B. Sery B.Sehl, Ebu İshak, *Meâni'l-Kur'an Ve İğrâbuhu*, Alemu'l-Kutub, Beyrut,1988
- Zemahşerî Ebu'l-Kasım Mahmud b. Amr b. Ahmed; *Keşşâf An Ğavâmidî-T Tenzîl*, Daru'l Kitabi'l-Arabi, Beyrut
- Zerkeşî, Bedreddin Muhammed B. Abdullah *El-Burhân Fî Ulâmi'l-Kur'ân*, (Tah. Yusuf Abdurrahman El-Mar'aşlî, Cemal Hamdi Ez-Zehebî, İbrâhim Abdullah El-Kürdî), Beyrut 1994
- Zeydan, Abdu'l-Kerim, *İslam Hukukunda Fert Ve Devlet*, (Çev. Cemal Arzu) İstanbul-1969
- Zeydan, Abdulkerim, *İlahi Kanunların Hikmetleri*, Trc. Nizamettin Saltan, İstanbul,1997
- Zücâc, Ebu İshak ,*Meâni'l-Kur'an Ve İğrâbuhu*, Âlemu'l-Kutub,Beyrut,1988



ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı Soyadı : Ekrem BAYAT
Uyruğu : T.C.
Doğum Tarihi ve Yeri : 1969/Sivas
e-posta : ekrembayat69@gmail.com

EĞİTİM

Derece	Kurum	Mezuniyet Yılı
Lisans	Mısır El-ezher Üniversitesi	1992
Yüksek Lisans	Erciyes Üniversitesi	1997
Doktora	Cumhuriyet Üniversitesi	2018

İŞ TECRÜBESİ

Tarih	Kurum	Görev
1992	MEB	Öğretmen

YABANCI DİL BİLGİSİ

Yabancı Dilin Adı	YDS (65)	ÜDS ()	TOEFL ()	EILTS ()
-------------------	-----------	---------	-----------	-----------